

Донецький національний університет економіки і торгівлі
імені Михайла Туган-Барановського

О. О. Кравцов

Основи економічної теорії

Навчальний посібник

Кривий Ріг – Prague

Oktan Print

2023

УДК 330.1 (075)

К 77

Рекомендовано до видання Вченою радою Донецького національного університету економіки і торгівлі імені Михайла Туган-Барановського (протокол № 11 від 22.05.2023 р.).

Рецензенти:

Ю. Г. Бочарова, доктор економічних наук, професор, завідувачка кафедри економіки та міжнародних економічних відносин Донецького національного університету економіки і торгівлі імені Михайла Туган-Барановського

О. І. Пушкар, доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри комп'ютерних систем і технологій Харківського національного економічного університету імені Семена Кузнеця

К. Ю. Ягельська, доктор економічних наук, професор, професор кафедри маркетингу Державного торговельно-економічного університету

Кравцов О. О.

К 77 Основи економічної теорії : навч. посібник. / О. О. Кравцов. – Кривий Ріг-Prague: Oktan Print, 2023. – 355 с.

ISBN 978-617-8045-69-2 UA

The publication is assigned with a DOI number: **10.46489/OETNP-23-21**

The paper version of the publication is the original version. The publication is available in electronic version on the website:

www.oktanprint.cz/p/osnovy-economichnoi-teorii-23

У навчальному посібнику стисло викладені основні питання сучасної економічної теорії, визначені базові категорії політичної економії, розглянуті ключові системи та інститути економіки України. Матеріал підібраний таким чином, щоб сформувані у здобувачів фахової передвищої освіти необхідний рівень економічної компетентності, розширити їх уявлення про закони й закономірності економічного життя суспільства. Акцент зроблений на використанні системного підходу для аналізу і пояснення явищ і процесів, які відбуваються в соціально-економічних системах різних рівнів. Велика увага приділена практичному використанню положень економічної теорії в державному регулюванні економіки.

Для здобувачів фахової передвищої освіти, викладачів, самостійного вивчення дисципліни.

ISBN 978-80-88618-33-1 (Print) CZ

ISBN 978-80-88618-34-8 (E-book) CZ

УДК 330.1 (075)

© О. О. Кравцов, 2023

ЗМІСТ

ВСТУП	8
ТЕМА 1. ЕКОНОМІЧНА ТЕОРІЯ: ПРЕДМЕТ І МЕТОДИ ПІЗНАННЯ	10
1.1 Наукові погляди на предмет економічної теорії.....	10
1.2 Економічні відносини і їх класифікація. Предмети вивчення політекономії, мікро- і макроекономіки.....	13
1.3 Загальна мета економічної теорії, економічні категорії та закони.....	15
1.4 Позитивна і нормативна економічна теорія.....	16
1.5 Функції економічної теорії.....	17
Висновки.....	18
Питання для самоконтролю, тестові запитання.....	18
Ситуація для обговорення, питання для самостійного опрацювання.....	21
Терміни та визначення.....	22
Список літератури.....	23
ТЕМА 2. СУСПІЛЬНЕ ВИРОБНИЦТВО І ЙОГО РЕЗУЛЬТАТИ	24
2.1 Поняття суспільного виробництва.....	24
2.2 Економічні потреби й економічні інтереси: сутність і структура, їх роль у суспільному виробництві.....	25
2.3 Економічні ресурси та виробничі можливості суспільства...	26
2.4 Крива виробничих можливостей і альтернативна вартість виробництва.....	27
2.5 Матеріальне і нематеріальне виробництво.....	29
2.6 Фази суспільного виробництва.....	31
2.7 Організація й управління як елементи суспільного виробництва.....	32
2.8 Основні фактори суспільного виробництва, їх взаємодія....	32
2.9 Органічна побудова виробництва у різних соціально-історичних формаціях.....	33
2.10 Результативні показники суспільного виробництва.....	34
2.11 Економічна і соціальна ефективність суспільного виробництва.....	36
Висновки.....	38
Питання для самоконтролю, тестові запитання.....	39
Ситуація для обговорення, задачі, питання для самостійного опрацювання.....	42
Терміни та визначення.....	44
Список літератури.....	46
ТЕМА 3. ЕКОНОМІЧНІ ВІДНОСИНИ ВЛАСНОСТІ	47

3.1 Юридична форма, економічний зміст, суб'єкти й об'єкти відносин власності.....	47
3.2 Еволюція відносин власності.....	49
3.3 Типи, форми та види власності.....	50
3.4 Відносини власності в капіталістичному суспільстві. Особливості приватнокапіталістичної власності	52
3.5 Деформація відносин власності в умовах адміністративно-управлінського регулювання економіки.....	54
3.6 Необхідність різноманітних форм власності.....	56
3.7 Роздержавлення і приватизація в Україні.....	57
Висновки.....	60
Питання для самоконтролю, тестові запитання.....	61
Ситуація для обговорення, питання для самостійного опрацювання.....	64
Терміни та визначення.....	65
Список літератури.....	66
ТЕМА 4. ЕКОНОМІЧНА СИСТЕМА СУСПІЛЬСТВА.....	67
4.1 Поняття соціальної системи.....	67
4.2 Характеристика економічних систем.....	72
4.3 Продуктивні сили, виробничі відносини та механізм господарювання.....	74
4.4 Обґрунтування розвитку економічної системи суспільства: формаційний, цивілізаційний і інші підходи.....	76
4.5 Національні моделі економічних систем.....	79
Висновки.....	81
Питання для самоконтролю, тестові запитання.....	82
Ситуація для обговорення, питання для самостійного опрацювання.....	85
Терміни та визначення.....	91
Список літератури.....	92
ТЕМА 5. ФОРМИ ОРГАНІЗАЦІЇ СУСПІЛЬНОГО ВИРОБНИЦТВА.....	93
5.1 Сутність організації суспільного виробництва.....	93
5.2 Натуральне і товарне господарство.....	95
5.3 Товар і його властивості.....	98
5.4 Основи трудової теорії вартості товару.....	100
5.5 Закон вартості: його дія та реалізація.....	102
5.6 Обґрунтування ціни товару на основі теорії споживчої поведінки.....	104
5.7 Гроші як розвинута форма товарних відносин.....	109
Висновки.....	115
Питання для самоконтролю, тестові запитання.....	117
Ситуація для обговорення, питання для самостійного опрацювання.....	120
Терміни та визначення.....	122

Список літератури.....	124
ТЕМА 6. РИНОК ЯК ЕКОНОМІЧНА ФОРМА ОРГАНІЗАЦІЇ СУСПІЛЬНОГО ВИРОБНИЦТВА.....	125
6.1 Поняття ринку, його характерні риси та функції.....	125
6.2 Суб'єкти й об'єкти ринку.....	133
6.3 Механізм функціонування ринку.....	135
6.4 Конкуренція як фактор економічної ефективності, її типи...	136
6.5 Види ринків.....	142
6.6 Моделі ринку.....	143
6.7 Інфраструктура ринку.....	146
6.8 Формування ринкової інфраструктури в Україні.....	148
Висновки.....	150
Питання для самоконтролю, тестові запитання.....	152
Ситуація для обговорення, задачі, питання для самостійного опрацювання.....	156
Терміни та визначення.....	158
Список літератури.....	159
ТЕМА 7. ПІДПРИЄМНИЦТВО ТА ЙОГО ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВІ ФОРМИ.....	160
7.1 Сутність і функції підприємництва.....	160
7.2 Умови та принципи підприємництва.....	163
7.3 Організаційно-правові форми підприємництва.....	165
7.4 Роль малого і середнього бізнесу в економіці.....	169
Висновки.....	175
Питання для самоконтролю, тестові запитання.....	176
Ситуація для обговорення, питання для самостійного опрацювання.....	179
Терміни та визначення.....	180
Список літератури.....	180
ТЕМА 8. ФІНАНСОВО-КРЕДИТНА СИСТЕМА.....	182
8.1 Необхідність, сутність та функції фінансів.....	182
8.2 Фінансова система.....	187
8.3 Бюджетна система.....	189
8.4 Податкова система.....	192
8.5 Взаємозв'язок бюджетної та податкової систем. Державна бюджетно-податкова політика.....	197
8.6 Суть кредитних відносин. Форми, методи та види кредиту..	203
8.7 Банківська система. Національний банк України, його структура і функції.....	209
8.8 Законодавство України про регулювання фінансово- кредитних відносин.....	212
Висновки.....	213
Питання для самоконтролю, тестові запитання.....	216
Ситуація для обговорення, питання для самостійного опрацювання.....	225

Терміни та визначення.....	227
Список літератури.....	228
ТЕМА 9. НАЦІОНАЛЬНИЙ ДОХІД І ЙОГО	
ВИКОРИСТАННЯ.....	229
9.1 Сутність та економічний зміст категорії «дохід».....	229
9.2 Особливості обчислення валового внутрішнього продукту та інших макроекономічних показників.....	230
9.3 Національний дохід та оцінка добробуту населення.....	240
9.4 Використання національного доходу: споживання і заощадження.....	246
9.5 Пенсійне забезпечення в Україні.....	250
9.6 Актуальність проблеми бідності в Україні та світі.....	254
Висновки.....	256
Питання для самоконтролю, тестові запитання.....	258
Ситуація для обговорення, задачі, питання для самостійного опрацювання.....	263
Терміни та визначення.....	265
Список літератури.....	266
ТЕМА 10. ТРУДОВИЙ ПОТЕНЦІАЛ ТА РИНОК ПРАЦІ.....	267
10.1 Формування ринку праці.....	267
10.2 Заробітна плата і рівень життя населення.....	271
10.3 Державна політика зайнятості.....	273
10.4 Безробіття: його типи та форми.....	276
10.5 Визначення рівня безробіття.....	281
10.6 Соціально-економічні наслідки безробіття.....	282
10.7 Тенденції зайнятості в Україні.....	284
Висновки.....	286
Питання для самоконтролю, тестові запитання.....	288
Ситуація для обговорення, питання для самостійного опрацювання.....	292
Терміни та визначення.....	294
Список літератури.....	295
ТЕМА 11. ЕКОНОМІЧНЕ ЗРОСТАННЯ.....	296
11.1 Економічне зростання: сутність, типи та критерії.....	296
11.2 Державна політика забезпечення економічного зростання.....	300
11.3 Теорія економічного розвитку Й. Шумпетера.....	304
11.4 Фактори та показники економічного зростання й розвитку.....	305
Висновки.....	308
Питання для самоконтролю, тестові запитання.....	310
Ситуація для обговорення, питання для самостійного опрацювання.....	314
Терміни та визначення.....	315
Список літератури.....	316
ТЕМА 12. ДЕРЖАВА ЯК СУБ'ЄКТ ЕКОНОМІЧНИХ	
ВІДНОСИН.....	317

12.1 Наукові погляди на роль держави в економіці.....	317
12.2 Обґрунтування необхідності державного регулювання економічних процесів.....	321
12.3 Напрямки та функції державного регулювання.....	323
12.4 Макроекономічна нестабільність. Природа і типи економічних криз.....	325
Висновки.....	331
Питання для самоконтролю, тестові запитання.....	333
Ситуація для обговорення, питання для самостійного опрацювання.....	337
Терміни та визначення.....	338
Список літератури.....	339
ЗАВЕРШАЛЬНІ ЗАУВАЖЕННЯ.....	341
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ.....	342
ДОДАТОК А.....	346

ВСТУП

В сучасному світі економіка посідає найважливіше місце. Населення будь-якої країни та людське суспільство в цілому залежать від здатності господарства задовольнити наші економічні потреби. Більшість актуальних проблем сучасності має економічне підґрунтя. Економічне життя суспільства виходить на перший план, коли мова йде про матеріальну основу суспільного розвитку. Для того, щоб управляти економікою на будь-якому рівні, треба її розуміти. Людині необхідні наукові економічні знання, які вже сформовані та продовжують накопичуватися й збагачувати економічну науку.

Економічній науці всього близько трьохсот років. Весь цей час науковці сперечаються про те, що є її предметом. Згідно з сучасними уявленнями, це закономірності вибору людиною напрямків використання рідкісних благ для досягнення конкурентних цілей. Переважна більшість науковців-економістів вважає, що в центрі уваги економічної теорії є саме людина. Це означає, що економічна теорія належить до соціальних наук. Вона також вважається однією з найбільш точних соціальних наук, оскільки в ній широко використовується математичний апарат і кількісні методи дослідження. Вивчення економічної теорії сприяє інтелектуальному розвитку особистості, формує в неї науковий економічний світогляд, що дозволяє краще орієнтуватися в проблематиці сучасного суспільного життя.

Предметом вивчення навчальної дисципліни «Основи економічної теорії» в закладах фахової передвищої освіти є методичний і методологічний апарат сучасної економічної теорії як системи наукових знань про господарську діяльність людини та суспільства.

Метою викладання цієї дисципліни є формування у здобувачів фахової передвищої освіти базових теоретичних знань об'єктивних законів функціонування економіки, категоріального апарату економічної теорії, наукових методів економічного аналізу, які в сукупності закладають основи наукового економічного мислення і світогляду. Разом з теоретичними знаннями здобувачі фахової передвищої освіти мають набути елементарних навичок аналізу господарських відносин, заходів державної економічної політики, економічних процесів і явищ з використанням наукових термінів і показників.

Слід зазначити, що сучасна економічна теорія є досить розгалуженою науковою дисципліною, докладне вивчення якої відбувається в закладах вищої освіти. Здобувачі фахової передвищої освіти мають отримати базові знання, достатні для формування загальних і спеціальних (фахових, предметних) компетентностей в рамках освітньо-професійних програм відповідної спеціальності. До загальних компетентностей, зокрема, належать:

- здатність реалізувати свої права й обов'язки як члена суспільства, усвідомлювати цінності громадянського (вільного демократичного) суспільства та необхідність його сталого розвитку, верховенства права, прав і свобод людини й громадянина в Україні;

- здатність вчитися та опановувати сучасні знання;
- здатність до пошуку, оброблення та аналізу інформації з різних джерел;
- здатність застосовувати знання у практичних ситуаціях.

Спеціальні (фахові, предметні) компетентності:

- здатність враховувати основні закономірності та сучасні досягнення економічної теорії в господарській діяльності;
- здатність обирати та використовувати відповідні методи, інструментарій для обґрунтування рішень щодо діяльності підприємства;
- здатність виконувати економічні розрахунки.

Після вивчення дисципліни «Основи економічних знань» здобувачі фахової передвищої освіти повинні:

знати:

- основні економічні категорії, закони та механізм їх дії;
- наукові методи, які застосовуються для аналізу економічних процесів і явищ;
- причинно-наслідкові зв'язки в господарській діяльності та їх наукове пояснення;

уміти:

- знаходити інформацію щодо економічного життя в Україні та світі;
- аналізувати суспільно-політичні процеси з використанням економічних категорій;
- порівнювати економічні показники та робити висновки щодо тенденцій їхньої зміни й впливу на суспільне життя.

Даний навчальний посібник складається з дванадцяти тем і сімдесяти шести параграфів, в яких стисло викладені основні питання сучасної економічної теорії та розглянуті базові категорії політичної економії. Акцент зроблений саме на формуванні наукового економічного світогляду, тобто розширенні загальних уявлень здобувача фахової передвищої освіти про закони й закономірності економічного життя суспільства. Для перевірки рівня засвоєння знань для кожної теми розроблені питання для самоконтролю і тести. На самостійне опрацювання виноситься ряд проблемних питань, які вимагають від здобувачів творчого пошуку інформації з різних джерел.

При викладенні матеріалу окремих тем використані теоретичні основи суміжних наукових дисциплін. Наприклад, в темі «Економічна система суспільства» наведені визначення з системного аналізу, в темі «Форми організації суспільного виробництва» - теорії організації. За допомогою міждисциплінарних зв'язків здобувач фахової передвищої освіти зможе краще усвідомити роль і місце економічної теорії в загальній системі наукових знань.

Велика увага приділяється проблемам державного регулювання економіки та державної політики. Можливі шляхи розв'язання цих проблем розглядаються з точки зору економічної теорії добробуту. Поняття добробуту вміщує в себе багатогранні умови суспільного буття як в матеріальній, так і в духовній сфері. Саме забезпечення добробуту людей багато вчених і мислителів вважали головною метою економіки.

ТЕМА 1. ЕКОНОМІЧНА ТЕОРІЯ: ПРЕДМЕТ І МЕТОДИ ПІЗНАННЯ

1.1 Наукові погляди на предмет економічної теорії

Під пізнанням в широкому сенсі розуміють отримання людиною нової інформації, її розумову обробку і систематизацію. Шляхом пізнання в мозку людини відображається навколишній об'єктивний світ. Це відображення після його осмислення обумовлює поведінку людини, її реакцію на зовнішні явища і процеси. В такому абстрактному розумінні пізнання досліджує філософія. Саме пізнавальна діяльність збагачує наш розум новими знаннями. Наукове пізнання спрямоване на пошук істини, тобто такого знання, яке при його використанні людиною в якихось практичних цілях не приведе її до помилок.

Різноманіття навколишнього світу обумовлює наявність різних наук. Будь-яка наука має свій предмет, тобто те, що саме вона вивчає. Наприклад, біологія вивчає живі істоти, хімія – речовини і їх властивості, фізика – закони природи. Предмет дослідження, з одного боку, відокремлює одну науку від іншої, з іншого, він створює основу для розробки теорій. Теорії пояснюють властивості предмета дослідження науки й таким чином систематизують наші знання про нього. Якщо ми дізнаємось щось нове, ми зіставляємо його з наявними теоріями, щоб пояснити собі, звідки це нове виникло, як буде розвиватися і т.п. В цьому полягає суть нашої пізнавальної діяльності або пізнання.

Економіка пронизує все наше життя, тому деякі науковці вживають термін «економічне життя», щоб підкреслити його всеосяжний характер. По-перше, люди змушені займатися економічною діяльністю, яка інакше називається господарською діяльністю або господарюванням, щоб задовольнити свої потреби в товарах і послугах. Вони є учасниками глобального процесу суспільного виробництва, результат якого – це економічні блага, призначені для споживання або для виробництва інших благ.

***Економічна діяльність** – це будь-яка господарська діяльність людей, спрямована на створення економічних благ для задоволення їхніх потреб.*

***Суспільне виробництво** – це узагальнена назва процесу створення економічних благ.*

***Економічні блага** – це результати суспільного виробництва, будь-які речі, які задовольняють певні потреби людини або суспільства в цілому.*

По-друге, будь-які наші рішення і дії мають економічне підґрунтя. Наприклад, купуючи товар в магазині, ми враховуємо, скільки він коштує, порівнюємо його ціну з аналогами або взагалі з іншими товарами. Коли ми вирішуємо, яку професію обрати, ми цікавимося рівнем заробітної плати представників обраної професії, навіть відпочинок людина може розглядати з точки зору втраченої можливості заробити в цей час певні кошти. По-третє, економічна складова відіграє вирішальну роль у забезпеченні добробуту людей. Тому суспільство має дбати про те, щоб його члени мали достатні ресурси для існування. Це вимагає прийняття і реалізації певних політичних рішень, які впливають на економічні відносини в суспільстві. Така

поширеність економічних явищ і процесів суттєво ускладнює відокремлення предмета економічної науки. Тому щодо нього в науковців зараз немає єдиної думки. Різні кола фахівців визначають його, виходячи з напрямку своїх досліджень. Розглянемо докладно, що саме може вивчати економіка.

1) Явища

Предметом економічної науки можна вважати певні суспільні явища, які пов'язані з економічною діяльністю людей, наприклад, безробіття. Дослідження безробіття при цьому буде полягати у вивченні його конкретних форм, причин, кількісних характеристик, їхньої класифікації тощо. Такі дослідження називають статичними, бо вони спрямовані здебільшого на вивчення різноманітних форм явищ і їх систематизацію.

2) Процеси

Явища можна також досліджувати у часі тобто у динаміці: як змінюється рівень безробіття, які чинники на нього впливають, як динаміка безробіття пов'язана з іншими економічними процесами. Дослідження процесів дає нам можливість прогнозувати економічні явища в майбутньому, готуватися до них, вживати визначені заходи впливу.

3) Відносини

На відміну від природних явищ і процесів, характер протікання яких не залежить від людської волі, економічні явища і процеси пов'язані з життєдіяльністю людей і суспільства. Тобто в будь-які економічні процеси залучені люди, їх організовані групи, держави, регіони або навіть весь світ разом. Між людьми під час протікання економічних процесів виникають відносини. Наприклад, одна людина купує в іншої товар або послугу. Це може відбуватися за усною або письмовою угодою. Така угода може взагалі існувати тільки в уяві її учасників. Економічні відносини також виникають між людиною та організацією при працевлаштуванні, людиною і державою при оподаткуванні або затвердженні права власності, між підприємствами й організаціями з приводу постачання товарів і надання послуг. Існує велике різноманіття економічних відносин, які в тій чи іншій формі можуть виникати між учасниками економічних процесів. Дослідження цих відносин теж становить предмет економічної науки.

4) Рішення

Кожен з нас приймає протягом життя безліч економічних рішень: які товари купувати, яку виконувати роботу, де зберігати зароблені кошти. Наші економічні рішення повинні бути раціональними, тобто розумними або певним чином обґрунтованими. Безумовно, існують і спонтанні рішення, які людина приймає під впливом емоцій, обставин, власних переконань. Але економічні рішення в переважній більшості пов'язані з обмеженими ресурсами, які втрачаються після їх використання. Безглузде витрачання ресурсів дуже швидко приведе до їх нестачі, і людина опиниться в скрутному становищі. Тому раціональне обґрунтування економічних рішень має дуже велике значення як для окремої людини, так і для суспільства в цілому. Економічні рішення, таким чином, також можуть належати до предмета економічної науки. Але раціональне обґрунтування рішень досліджується

різними науками. Наприклад, існує спеціальний математичний апарат, який може бути використаний для пошуку оптимального рішення за визначеним критерієм з кількох альтернатив. Такий математичний апарат і відповідні йому методи становлять предмет дослідження операцій та загальної теорії прийняття рішень. Психологічні аспекти також чинять суттєвий вплив на рішення людини, зокрема, економічного напрямку. Наприклад, деякі свої рішення людина приймає не тільки виходячи з наявної об'єктивної ситуації, а й з прогнозу її розвитку, тобто з очікувань. Існує навіть науковий термін «економіка очікувань», який використовується, щоб показати вплив наших поглядів на майбутнє на поточні рішення. Таким чином, економічна наука співпрацює з іншими науковими дисциплінами у вивченні природи прийняття рішень людьми, зосереджуючись саме на їх економічному вимірі.

5) Цілі та завдання

Пізнавальна діяльність людини має цілеспрямований характер. Ми створюємо наукові теорії для того, щоб пояснити навколишній світ. Наука відповідає на нескінченні питання «чому?», щоб ми могли краще пристосувати своє життя до об'єктивної реальності й задовольнити свої потреби, тобто, у загальному підсумку, будь-які наукові дослідження мають прагматичний характер. Економічна наука теж розробляє свої теорії в прагматичних цілях. Наприклад, такими цілями можуть бути максимальне задоволення потреб людини в економічних благах, раціональний і справедливий розподіл результатів економічної діяльності суспільства, збільшення добробуту людей. В переважній більшості випадків для досягнення економічних цілей необхідно впливати на велику масу людей, громадян однієї країни або кількох країн через відповідні політичні рішення. На початку свого становлення як наукової дисципліни економічна теорія навіть називалась політекономією, щоб підкреслити її цільове значення.

Основоположником економічної теорії заведено вважати Адама Сміта (1723-1790), який у своєму «Дослідженні про природу і причини багатства народів» (1776) виклав основні тези політекономії. Завдяки його працям, політична економія виділилась як самостійна галузь знань з гуманітарних наук, стала академічною дисципліною та обов'язковою складовою економічної освіти.

Теорія А. Сміта об'єктивно ґрунтувалася на аналізі економічного розвитку Великої Британії, що характеризувався високим рівнем мануфактуризації, перевагою промислового капіталу над торговельним, початком промислового перевороту, негативними проявами протекціоністської політики. Значний вплив на формування економічного світогляду А. Сміта мало вчення фізіократів, філософів Т. Гобсона і К. Гельвеція, які визнавали егоїстичний інтерес людини фактором суспільного прогресу. Сміт був прихильником філософії Д. Лока, тому його підхід до інтерпретації економічних явищ також відповідав філософським поглядам раціоналізму.

Фундаментальна праця А. Сміта «Дослідження про природу і причини багатства народів» складається з п'яти книг. У першій книзі «Причини

збільшення продуктивності праці й порядок, згідно з яким її продукт природним чином розподіляється між різними класами народу» досліджуються чинники зростання багатства нації, викладено теоретичні основи вчення про працю як джерело багатства, поділ праці, вартість, ціноутворення, гроші, прибуток і різні форми доходів. У другій книзі «Про природу капіталу, його накопичення та застосування» - суть і структура капіталу, способи його накопичення. У третій книзі «Про розвиток добробуту у різних народів» - історія розвитку народного господарства європейських країн від часів падіння Римської імперії. У четвертій книзі «Про системи політичної економії» характеризується меркантилістська та фізіократична економічні системи. У п'ятій книзі «Про прибутки правителя або держави» досліджуються питання фінансово-податкової політики держави, її витрати, доходи та борги. А. Сміт вперше теоретично узагальнив і систематизував економічні знання, розглянув теоретичні питання щодо функціонування товарного виробництва та економічної політики.

Предметом політичної економії, на думку А. Сміта, є дослідження багатства, об'єктивних законів його виробництва та накопичення з метою зростання добробуту населення («народу і правителя»). Багатство нації – це матеріальний (фізичний) продукт для задоволення потреб людини. Його змістом і джерелом є сукупна «щорічна» праця кожного народу в усіх сферах виробництва. Політична економія як наука ставить перед собою два завдання: забезпечити народові високий дохід або засоби існування, можливість добувати їх; давати державі чи суспільству дохід, достатній для забезпечення суспільних потреб. Зростання багатства нації А. Сміт пов'язував з такими факторами, як частка населення, зайнятого продуктивною працею, або кількість праці, яка функціонує у виробництві; продуктивність праці зайнятих у виробництві; розвиток обміну та наявність ринків збуту; зростання доходу та капіталу.

Якщо метою і призначенням економічної теорії вважати формування раціональних цілей і завдань державної політики, то її предметом в такому випадку виступає сукупність засобів впливу, які необхідні для досягнення суспільством визначених економічних результатів, наприклад, рівня інфляції, обсягу суспільного виробництва і т.п.

1.2 Економічні відносини і їх класифікація. Предмети вивчення політекономії, мікро- і макроекономіки

Як можна побачити з викладеного, будь-який погляд на предмет економічної науки має право на існування і не може вважатися панівним. В даному курсі ми зосередимося на вивченні економічних відносин і економічних рішень.

Економічні відносини – це відносини, які складаються між людьми в процесі суспільного виробництва.

Суб'єкти або учасники економічних відносин називаються економічними агентами. До них належать як фізичні особи (люди), так і юридичні особи (організовані групи людей).

Сутність економічних відносин визначається характером їх учасників, способами реалізації ними своїх економічних інтересів, масштабом і рівнем взаємодії й т.п. Економічні відносини заведено класифікувати на соціально-економічні, та організаційно-економічні.

Соціально-економічні відносини іноді представляють як відносини «людина-людина». Вони виникають з приводу виробництва, розподілу, обміну і споживання економічних благ і розрізняються за масштабом і рівнем взаємодії. В найпростішому випадку це можуть бути відносини між двома особами, наприклад, продавцем і покупцем. Найбільш масштабні й складні відносини виникають на рівні всього суспільства в цілому. Вони обумовлені загальним соціально-економічним устроєм, який визначає право власності на засоби виробництва та принципи розподілу економічних благ. Соціально-економічні відносини на рівні суспільства в цілому вивчає політична економія. Вона розглядає, зокрема, особливості способів суспільного виробництва в різних соціально-економічних формаціях: рабовласницькій, феодальній, капіталістичній, соціалістичній.

Організаційно-економічні відносини виникають між організованими учасниками суспільного виробництва: підприємствами, компаніями, домогосподарствами. Вони поділяються на конкретно-економічні й загальні. Прикладом конкретно-економічних відносин можуть служити договірні відносини між суб'єктами господарювання, господарський механізм окремих галузей (промисловості, будівництва, сільського господарства). Конкретно-економічні відносини вивчаються конкретно-економічними науками, до яких належить, наприклад, економіка гірничої промисловості, машинобудування, торгівлі, економіка державного сектору і т.п.

Загальні організаційно-економічні відносини відображають сукупність форм і методів господарювання, властивих всім галузям, а також економіці в цілому. Прикладом загальних організаційно-економічних відносин є система господарювання: патріархальна (традиційна), адміністративно-управлінська, ринкова або змішана. Система господарювання інакше називається господарським механізмом.

1. Патріархальна (традиційна) система господарювання. Економічні блага створюються виробниками безпосередньо для власного споживання. Вони ведуть натуральне (природне) господарство самі для себе. Обмін економічними благами має нерегулярний, допоміжний характер. Сучасним прикладом є домашні господарства в деяких країнах.

2. Адміністративно-управлінська або планова система. Економічні відносини здійснюються згідно з планом, що визначається та підтримується економічним центром (керівництвом підприємства, державою). План обов'язковий до виконання всіма економічними агентами у межах цієї системи (підприємства, держави). Приклад: економіка воєнного часу. Елементи

адміністративно-управлінської системи господарювання присутні в сучасній економіці практично всіх держав.

3. Ринкова система. Економічні відносини будуються не на плані або адміністративному примусі, а на механізмі цінових сигналів вільного ринку.

4. Змішана система. Система, що є поєднанням у тих чи інших пропорціях декількох або всіх з перелічених видів.

Організаційно-економічні відносини у визначеній системі вивчає загальна економічна теорія або «економікс» (ця назва використовується в закордонній науковій літературі). Зараз у світі домінує ринкова економічна система. Саме в цій системі виробляється, розподіляється і споживається найбільша кількість економічних благ. Економікс, яка досліджує ринкову систему, поділяється на мікроекономіку і макроекономіку.

Мікроекономіка вивчає економічні відносини між малими суб'єктами господарювання: підприємствами або фірмами, домогосподарствами, державними агентами. Макроекономіка вивчає глобальні економічні явища і процеси, які відбуваються у великих економічних системах, таких як регіон, держава, світове господарство.

1.3 Загальна мета економічної теорії, економічні категорії та закони

Коли ми кажемо «наука вивчає...», ми маємо на увазі наукову діяльність представників цієї науки, тобто працю численних науковців. Праця науковців пов'язана з проведенням наукових досліджень. Наукові дослідження спрямовані на виявлення певних причинно-наслідкових зв'язків, які притаманні явищам і процесам, що належать до предмета дослідження науки. Вони мають відповідати загальній науковій меті й завданням, які вирішуються для її досягнення.

Загальна мета економічної теорії полягає в тому, щоб дати науково обгрунтовані відповіді на будь-які питання, що стосуються економічного життя суспільства.

Відповіді на ці питання, безумовно, цікавлять широке коло людей, оскільки кожен з нас є безпосереднім учасником багатьох економічних процесів. Характер протікання цих процесів і результати залежать від сукупності причинно-наслідкових зв'язків, які досліджує економічна теорія в рамках конкретних наукових завдань. Наприклад, наукове завдання може полягати у визначенні залежності рівня інфляції від загальної маси грошей в економіці. Якщо встановлені в результаті наукових досліджень причинно-наслідкові зв'язки носять усталений, прогнозований характер, їх прояв може за визначених обставин вважатися закономірністю. Найбільш важливі закономірності формулюються у вигляді законів. Формулювання законів завжди охоплює визначені наукою категорії.

Економічні категорії – це узагальнені поняття, які виражають суттєві сторони явищ і процесів економічного життя. Деякі з таких категорій, такі як, наприклад, економічні відносини, суспільне виробництво, економічні блага, ми вже згадали.

Економічні закони – це стійкі, істотні причинно-наслідкові зв'язки та взаємовідносини між явищами й процесами економічного життя.

Існує точка зору, що економічні закони мають відносний характер, тобто вони справедливі на певному етапі розвитку суспільства, або їх взагалі не існує. Дійсно, всі економічні закони стосуються явищ і процесів, які відбуваються в людському суспільстві. Без людей не було б виробництва й економіки загалом. Людське суспільство весь час розвивається. Наше сьогоденне суспільство суттєво відрізняється від того суспільства, яке було навіть півстоліття тому. Змінюються звички та потреби людей, їх особисті цінності. Оновлюється культура, соціальне середовище, політика і всі галузі суспільного життя. Економічні процеси теж перебувають під впливом цих змін, тому їх дуже часто називають соціально-економічними. Наприклад, сьогодення людина має потреби в зовсім інших економічних благах порівняно зі своїми предками, бо ці блага стали доступними їй завдяки науково-технічному прогресу і розвитку суспільного виробництва. Очевидно виникає питання, як розвиток суспільства впливає на справедливість економічних законів, чи не зміняться з часом ці закони на зовсім протилежні. З цього приводу слід зазначити, що економічна наука весь час перебуває в русі та розвитку. Вона оновлюється новими фактами суспільного життя і враховує їх у своїх теоріях. При цьому у фундаментальних економічних законах, наприклад, законах попиту і пропозиції, не відбуваються істотні зміни, оскільки вони є доволі абстрактними. Більш конкретні наукові положення підлягають постійному уточненню і навіть спростовуються. Але це шлях будь-якої науки, і економічна теорія не є виключенням. Тому ми сприймаємо економічні закони як стійкі й доведені, тобто як повноцінну частину наукових знань людства.

1.4 Позитивна і нормативна економічна теорія

Практична значущість економічної теорії полягає в тому, що на її основі розробляються заходи впливу на суспільне життя. Ці заходи є цілеспрямованими. Але самі цілі мають суб'єктивний характер, оскільки висуваються певними політиками та політичними силами, які у визначений час домінують у суспільстві. Наприклад, одна політична сила може намагатися підвищити податкові зобов'язання суб'єктів господарювання, щоб цими надходженнями збільшити держаний бюджет і фінансувати якусь важливу для суспільства програму. Інша політична сила може, навпроти, виступати проти підвищення податкового тиску, щоб суб'єкти господарювання мали можливість спрямувати кошти на технічне переозброєння свого виробництва. Як перша, так і друга політична сила обґрунтовують свої економічні програми деякими ціннісними ствердженнями. Щоб визначити, яка з цих політичних програм є «кращою» з економічної точки зору, треба спочатку встановити, що означає «краще», оскільки розуміння цього поняття в кожній людини своє. Існує загальна наукова проблема визначення, в чому полягає головна мета функціонування економіки. Ця проблема дотепер не вирішена, оскільки

відповідь на питання про головну мету функціонування економіки виходить за межі наукового знання і лежить в площині суб'єктивних ціннісних стверджень. З цієї причини економічна теорія розділилася на позитивну і нормативну.

Позитивна економічна теорія зосереджується на вивченні об'єктивних закономірностей і законів економічного життя суспільства. Їх об'єктивність, тобто незалежність від особистої думки та ціннісних стверджень будь-кого, робить ці закони й закономірності фундаментом економічної теорії.

Нормативна економічна теорія вивчає умови економічної діяльності в суспільстві для того, щоб визначити заходи впливу на них, виходячи з цілей і завдань економічної політики. Нормативна економічна теорія, хоча і базується на суб'єктивних ціннісних ствердженнях, все одно залишається наукою, оскільки використовує наукові методи пізнання, а її висновки мають доказовий характер. В останній час деякі наукові течії нормативної економічної теорії набули великої популярності як в науковому світі, так і серед політиків. Наприклад, все більше прихильників приваблює економічна теорія добробуту. Це наука про те, як економічний устрій впливає на добробут членів суспільства. Вона вивчає різні економічні механізми формування індивідуального та суспільного добробуту. При цьому однією з її провідних наукових проблем є визначення того, що саме є добробутом як окремого члена суспільства (індивідуальний добробут), так і суспільства в цілому (суспільний добробут).

1.5 Функції економічної теорії

Щоб бути корисною людям, наука повинна постійно розвиватися, збагачуватися новими знаннями, тобто функціонувати, працюючи над розв'язанням певних наукових проблем і завдань. Користь від науки ми можемо отримати від тих функцій, які вона виконує в суспільстві. По-перше, це пізнавальна функція. Вона полягає в тому, що наука систематизує нові знання, які отримує з наукових досліджень свого предмету. Науковою діяльністю у світі займається велика кількість людей, які саме і проводять ці дослідження, описують результати та роблять з них висновки. Важлива пізнавальна функція економічної теорії полягає у формуванні в суспільстві наукового економічного мислення. Як казав відомий сатирик, будь-яка людина краще за інших знає, як управляти країною, як грати в футбол, та що відбувається в економіці. Економіка завжди поруч з нами, і в останні часи економічні знання стали більш доступними для широких верств населення. Тому в деяких людей склалося ілюзорне уявлення, що вони добре розуміються в економічних питаннях і навіть можуть дозволити собі давати поради в економічній сфері. Це уявлення настільки ілюзорне, як і уявлення прадавньої людини, що світ закінчується на обрії. Поверхневий погляд на економіку характерний для так званого буденного економічного мислення, яке спирається не на наукові знання, а на ілюзію цих знань. Саме наукове економічне мислення дає нам можливість давати зважену, обґрунтовану

оцінку тим чи іншим економічним явищам і подіям в суспільному житті. В теперішній час економічні знання стали необхідною складовою освіти будь-якої інтелігентної людини.

По-друге, наука виконує практичну функцію. Збагачуючись новими знаннями, вона розробляє методи, як ці знання використовувати для вирішення конкретних практичних завдань. Економічна теорія широко використовується на всіх рівнях управління господарством для господарського планування, оптимізації параметрів економічних процесів тощо.

По-третє, наука виконує методологічну функцію, тобто вона не тільки систематизує нові знання, а й методи їх отримання. Наукова методологія – це перевірений шлях, яким ми можемо прийти від гіпотез до істини. Вона охоплює доведені методи вирішення наукових завдань. Економічна теорія спирається на методологію інших наук та розробляє власну. В наукових економічних дослідженнях використовуються загальнонаукові методи індукції та дедукції, аналізу і синтезу, абстракції, які мають філософське коріння. При дослідженні соціально-економічних процесів в економічній теорії, зокрема, використовуються методи соціології та психології. Доказова база економічної теорії формується на основі математичних методів і логіки. Власна методологія складається із системи економічних категорій та методів економічного аналізу.

Методи економічного аналізу – це сукупність способів і засобів вивчення і прогнозування як економіки в цілому, так і окремих її складових елементів.

Висновки

Економіка пронизує все наше життя, тому науковці часто використовують термін «економічне життя», щоб підкреслити всеосяжний характер економічних явищ і процесів у суспільстві. Предмет економічної науки до цього часу остаточно не визначений. Виокремити його так само важко, як окреслити, де закінчується економічне і починається інше, неекономічне, життя суспільства.

Сучасна економічна теорія є провідною науковою дисципліною, яка вивчає економічне життя суспільства у всіх його різноманітних проявах, використовує власні методи для вирішення практичних завдань та формування наукового економічного мислення.

Питання для самоконтролю

1. Що таке «пізнання»? Яка наука дає визначення цього терміну в найбільш абстрактному сенсі?
2. Чому існують різні науки та чим вони відрізняються?
3. Чому важко чітко визначити предмет економічної науки?
4. Чим економічні явища і процеси відрізняються від природних?
5. Що таке «економічні відносини»? На які групи вони класифікуються?

6. Які економічні рішення приймає людина, і в чому їх економічне підґрунтя? Чому економічні рішення мають бути обґрунтованими?
7. Чому і як економічна теорія пов'язана з політикою?
8. Який розділ економічної теорії вивчає соціально-економічні відносини на рівні суспільства в цілому?
9. Які розділи економічної теорії вивчають організаційно-економічні відносини?
10. В чому полягає загальна мета економічної теорії?
11. Чому існує точка зору, що економічні закони мають відносний характер, або їх зовсім не існує?
12. В чому полягає практична значущість економічної теорії?
13. З якої причини економічна теорія поділяється на позитивну і нормативну?
14. Які функції економічна теорія виконує в суспільстві?
15. З чого складається власна методологія економічної теорії?

Тестові запитання

Оберіть єдину правильну відповідь

1. Яка специфічна ознака притаманна науковому пізнанню?
  - A) Наукове пізнання спрямоване на отримання нової інформації
  - B) Наукове пізнання ніколи не припиниться
  - C) Наукове пізнання спрямоване на пошук істини
  - D) До наукового пізнання може бути залучений штучний інтелект

2. Чому у світі існують різні науки?
  - A) Кожною наукою займається певне коло науковців
  - B) Кожна наука має свій предмет дослідження
  - C) Різні науки сформувалися стихійно у відповідь на потреби суспільства
  - D) Різні науки сформувалися під впливом суб'єктивних факторів (правителі визначили первинне коло наук, яке потім розширювалося з часом)

3. Чому важко відокремити предмет дослідження економіки від інших соціально-гуманітарних наук?
  - A) Економіка пронизує всі сфери суспільного життя і тому має всеосяжний характер
  - B) Економіка вивчає те, що вже раніше почали вивчати інші науки
  - C) Економіка вивчає суспільство разом з іншими соціально-гуманітарними науками, тому в неї не може бути власного предмета дослідження
  - D) Економіка використовує наукові методи, які позичені в інших наукових дисциплінах

4. Що з наведеного можна вважати прикладом економічного явища?
  - A) Перетворення енергії сонячних променів на електричну

- B) Образотворче мистецтво
- C) Виникнення і зникнення цивілізацій в давнину
- D) Суспільне виробництво

5. Що з наведеного можна вважати економічним процесом

- A) Робота двигуна внутрішнього згоряння
- B) Суспільне виробництво
- C) Гроші
- D) Вибори депутатів місцевих рад

6. Що з наведеного можна вважати економічною ціллю?

- A) Зниження безробіття на 5 процентів
- B) Націоналізація великих підприємств
- C) Збільшення кількості населення на 5 процентів
- D) Поліпшення екологічної ситуації в регіоні

7. Кого заведено вважати основоположником сучасної економічної теорії?

- A) Арістотель
- B) Фараон Імхотеп
- C) К. Маркс
- D) А. Сміт

8. Які відносини між людьми вважаються економічними?

- A) Відносини, які виникають в процесі суспільно виробництва
- B) Відносини власності
- C) Будь-які міжособистісні відносини, якщо вони спрямовані на задоволення особистих інтересів
- D) Відносини роботодавця і найманого працівника

9. Що з наведеного належить до економічних благ?

- A) Поклади корисних копалин
- B) Світова література
- C) Житло
- D) Океан

10. При якій системі господарювання обмін економічними благами має нерегулярний, допоміжний характер?

- A) Патріархальна (традиційна) система
- B) Адміністративно-управлінська
- C) Ринкова
- D) Змішана

11. Який розділ економічної теорії вивчає економічні відносини між малими суб'єктами господарювання: підприємствами або фірмами, домогосподарствами, державними агентами?

- A) Політекономія
- B) Галузева економіка
- C) Мікроекономіка
- D) Макроекономіка

12. Яка з наведених категорій належить до економічних?

- A) Власність
- B) Пізнання
- C) Суспільство
- D) Ефективність

13. В чому полягає практична значущість економічної теорії?

A) Вона дає відповіді на запитання, які стосуються економічного життя суспільства

- B) Вона формує економічний світогляд
- C) На її основі розробляються заходи впливу на суспільне життя
- D) На її основі інші науки розробляють власні теорії

14. Який розділ економічної теорії зосереджується на вивченні об'єктивних закономірностей і законів економічного життя суспільства?

- A) Політекономія
- B) Макроекономіка
- C) Позитивна економічна теорія
- D) Нормативна економічна теорія

15. В чому полягає пізнавальна функція економічної теорії?

A) Пояснення економічних категорій і законів

B) Формуванні в суспільстві наукового економічного мислення

C) Систематизація нових знань і методів їх отримання

D) Розробка способів використання наукових знань для вирішення конкретних практичних завдань

Ситуація для обговорення

1. Прочитайте обґрунтування предмета дослідження економічної теорії, яке дано академіком Національної академії наук України А.А. Чухно.

«Науково обґрунтованому визначенню предмета дослідження відводиться чільне місце в кожній науці. Це особливо важливо для економічної теорії, яка вивчає надзвичайно складний і багатогранний об'єкт дослідження – економіку. До того ж вона безперервно розвивається, змінюється. Тому і предмет дослідження не може бути сталим. Якщо в природничих науках предмет дослідження залишається фактично незмінним, і розвиток цих наук передбачає передусім вдосконалення методів пізнання, методології науки, то

в економічній теорії і предмет, і методи пізнання змінюються. Процес розвитку суспільства та його економіки – це перехід від менш складних до вищих форм суспільного життя та економічної діяльності. Тому кожній стадії суспільно-економічного прогресу відповідає визначений рівень продуктивних сил і виробничих відносин, певні технологічний і суспільний способи виробництва з властивими їм економічними законами і категоріями. Економічна теорія має враховувати зміни об'єкта дослідження, визначати дедалі більш плідний предмет дослідження, аби забезпечити поглиблення взаємодії економіки та економічної теорії, посилити проникнення економічної теорії в сутність економічної системи з тим, щоб розкрити закони, які управляють виробництвом і розподілом, та притаманні їм механізми функціонування і розвитку економіки на кожному етапі соціально-економічного розвитку»¹.

2. Дайте відповіді на наступні запитання:

- 1) Чому предмет дослідження економічної теорії не може бути сталим?
- 2) Чим предмет дослідження і методи пізнання економічної теорії відрізняються від природничих наук?
- 3) Для чого економічна теорія має враховувати зміни об'єкта дослідження?

Питання для самостійного опрацювання

1. Зародження економічної теорії й основні етапи її розвитку
2. Економічна думка епохи рабовласницького та феодального ладу
3. Класична буржуазна економічна теорія
4. Дрібнобуржуазні економічні вчення
5. Марксистський напрям у політекономії
6. Основні течії сучасної світової та вітчизняної економічної думки.

Терміни та визначення

Економічна діяльність – це будь-яка господарська діяльність людей, спрямована на створення економічних благ для задоволення їхніх потреб.

Суспільне виробництво – це узагальнена назва процесу створення економічних благ.

Економічні блага – це результати суспільного виробництва, будь-які речі, які задовольняють певні потреби людини або суспільства в цілому.

Економічні відносини – це відносини, які складаються між людьми в процесі суспільного виробництва.

Суб'єкти або учасники економічних відносин називаються економічними агентами.

Загальна мета економічної теорії полягає в тому, щоб дати науково обґрунтовані відповіді на будь-які питання, що стосуються економічного життя суспільства.

---

¹ Чухно А.А. Вибрані праці : у 2 т. Київ : ДННУ «Академія фінансового управління», 2012. Т. 1. 557 с. С. 30

Економічні категорії – це узагальнені поняття, які виражають суттєві сторони явищ і процесів економічного життя.

Економічні закони – це стійкі, істотні причинно-наслідкові зв'язки та взаємовідносини між явищами й процесами економічного життя.

Методи економічного аналізу – це сукупність способів і засобів вивчення і прогнозування як економіки в цілому, так і окремих її складових елементів.

Список літератури

Основна

1. Соколов М., Горлач М., Гущенко В., Кримов М., Жилєнкова М. Економічна теорія. Підручник. Київ: Центр навчальної літератури, 2019. 532 с.
2. Семененко В., Коваленко Д., Бугас В., Семененко О. Економічна теорія. Політекономія. Київ: Центр навчальної літератури, 2019. 428 с.
3. Основи економічної теорії / Захарченко О., Барановська М., Козак Ю., Курмиженко В. та ін. Київ: Центр навчальної літератури, 2019. 264 с.

Додаткова

1. Чухно А.А. Вибрані праці : у 2 т. Київ: ДННУ «Академія фінансового управління», 2012. Т. 1. 557 с.

ТЕМА 2. СУСПІЛЬНЕ ВИРОБНИЦТВО І ЙОГО РЕЗУЛЬТАТИ

2.1 Поняття суспільного виробництва

В попередній темі ми дали наступне визначення терміну суспільне виробництво:

Суспільне виробництво – це узагальнена назва процесу створення економічних благ.

Дане визначення є доволі абстрактним. Воно лише констатує, що суспільне виробництво спрямоване на створення економічних благ. Наука, навпаки, весь час намагається уточнювати визначення своїх категорій, додаючи до них ті чи інші суттєві риси. Зробимо такі уточнення щодо категорії «суспільне виробництво».

По-перше, будь-яке виробництво пов'язане з природокористуванням, оскільки саме з природи люди черпають необхідні їм ресурси. Тому суспільному виробництву слід дати наступне визначення:

Суспільне виробництво – це процес взаємодії людини з природою з метою створення економічних благ, які потрібні для існування та розвитку суспільства.

Це уточнення важливе для розуміння того факту, що збільшення суспільного виробництва вимагатиме від людини глибшого втручання в природне середовище і неодмінно призведе до порушення природних екосистем. Сучасний світ вже зіткнувся з масштабними екологічними проблемами, які стали наслідком безвідповідального природокористування в гонитві за постійним економічним зростанням, тобто збільшенням виробництва економічних благ. Є надія, що науково-технічний прогрес сприятиме не тільки розширенню суспільного виробництва, але дозволить суспільству сприяти скорішому відтворенню пошкоджених екосистем. Шляхом вторинного перероблення власних відходів, люди, зокрема, зможуть зменшити обсяг видобутку корисних копалин, які на сьогодні для нас є невідтворним ресурсом.

По-друге, суспільне виробництво це організована економічна діяльність людей. Будь-яка людина не в змозі самотійно виробити всі потрібні їй економічні блага. Тому люди змушені об'єднуватися в колективи для організації виробництва.

Історично виробництво пройшло тривалий шлях розвитку від виготовлення найпростіших продуктів до виробництва найскладніших технічних систем. За цей час багаторазово змінювалися способи виготовлення економічних благ та їх перелік. Якщо в середньовіччі загальна кількість асортиментних груп товарів, що виготовлялися, вимірювалася десятками і сотнями, то в сучасній економіці таких груп налічується вже десятки і сотні тисяч. Науці відомі щонайменше три глобальні технічні революції. Кожна з них докорінно змінила принципи і технологію виробництва, що відобразилося на економічних відносинах в суспільстві.

Неолітична революція відбулася приблизно 10 тис. років тому і привела до виникнення доіндустріального виробництва і простого товарного господарства. В той час дві третини працездатного населення були зайняті землеробством і скотарством. Промислова революція XVIII-XIX сторіччя забезпечила розвиток індустріального виробництва і створила розвинуте капіталістичне товарне господарство. Дві третини працездатного населення при цьому були зайняті в промисловості. Науково-технічна революція, яка почалася із середини XX сторіччя, заклала основи постіндустріального виробництва і соціально орієнтованого ринкового господарства. Дві третини працездатного населення зайняті зараз у сфері послуг.

В процесі еволюції суспільного виробництва відбувалося і моральне вдосконалення самої людини. Вона не тільки освоювала нові професійні знання і навички, а й вчилася співпрацювати з іншими людьми, кооперуватися і разом виконувати виробничі завдання.

Суспільне виробництво є процесом безперервним. Люди не можуть перестати виробляти тому, що вони не можуть перестати споживати. Саме об'єднаний характер суспільного виробництва історично сформував ті форми громадського існування, які ми зараз знаємо: від невеликих колективних поселень первісної людини до сучасних міст і державного устрою. Тому наступне визначення підкреслює саме колективний, організований характер суспільного виробництва.

Суспільне виробництво – сукупна організована діяльність людей із перетворення речовин і сил природи у матеріальні і нематеріальні блага, необхідні для їх існування та розвитку.

Категорія «суспільне виробництво» синонімічна за своїм змістом категорії «економічна діяльність». В деяких джерелах цим категоріям дають ідентичне визначення, тобто економічна діяльність – це і є процес суспільного виробництва.

2.2 Економічні потреби й економічні інтереси: сутність і структура, їх роль у суспільному виробництві

Суспільне виробництво спрямоване на задоволення потреб людини в економічних благах, тобто в товарах і послугах. Ці потреби заведено називати економічними. Економічні потреби є різновидом загальних потреб людини. Крім них в людини можуть існувати інші види потреб: соціальні, духовні, потреба в безпеці тощо. З точки зору психології потреби виступають спонукальним мотивом для діяльності. Щоб задовольнити свої потреби людина приймає певні рішення і вчиняє відповідні їм дії. Економічні потреби, в широкому сенсі, спонукають людей до праці. Але працюють люди по-різному, виходячи зі своїх економічних інтересів і можливостей їх задовольнити.

Економічні інтереси мотивують учасників економічних відносин на вчинення певних дій. Наприклад, мій особистий економічний інтерес спонукає

мене працювати на даному робочому місці за визначений рівень заробітної плати.

Економічний інтерес – це, з одного боку, форма вияву потреби, усвідомлене прагнення людини до її задоволення, з іншого боку, це користь, вигода, яка досягається в процесі реалізації економічних відносин.

Економічні інтереси можуть бути не тільки в людини, а також в інших організованих учасників процесу суспільного виробництва: домогосподарств, підприємств, держави, суспільства в цілому. Наприклад, у підприємства є економічний інтерес в отриманні прибутку від своєї діяльності, у держави є економічний інтерес до зростання доходів свого населення. Таким чином, носіями або суб'єктами економічних інтересів можуть бути будь-які учасники економічних відносин.

Економічні інтереси класифікуються за багатьма ознаками: за характером суб'єкту, за характером об'єкта, за ступенем усвідомлення тощо. За характером суб'єкту економічні інтереси поділяються на особисті, колективні (групові) та суспільні. За характером об'єкта розрізняють майнові, фінансові, інтелектуальні та інші економічні інтереси, за ступенем усвідомлення – дійсні і уявні.

Об'єктом економічних інтересів зазвичай є економічні блага.

2.3 Економічні ресурси та виробничі можливості суспільства

За ступенем віддаленості від кінцевого споживання економічні блага заведено розділяти на споживчі блага і засоби виробництва. Споживчі блага призначені для кінцевого споживання без додаткової обробки або з мінімальною обробкою самим споживачем. Вони найбільш численні і використовуються, в основному, людьми. Ці блага інакше називаються предметами споживання.

В широкому розумінні засоби виробництва також є благами, але використовуються вони не для кінцевого споживання, а для створення інших економічних благ. До засобів виробництва належать засоби і предмети праці. За допомогою різноманітних засобів люди впливають на предмети праці, видозмінюючи їх для визначених цілей. Використання засобів виробництва називають проміжним або виробничим споживанням.

В основі економічної теорії лежать два фундаментальних факти, що приймаються за аксіоми: безмежність потреб і обмеженість ресурсів. Перший з них означає, що матеріальні потреби суспільства в товарах і послугах буквально безмежні і їх неможливо повністю задовольнити. В кожній людини є перелік бажань, до якого входять товари, які б вона хотіла мати, і послуги, якими вона б хотіла скористатися. Цей перелік ніколи не вичерпається, оскільки завжди з'являться нові товари та послуги, якими ми його доповнимо. Кожен на власному досвіді може переконатися в тому, що після придбання необхідного товару, наші бажання на цьому не зупиняються. Потреби і бажання спонукають нас шукати шляхи для їх задоволення, тобто заробляти гроші і купувати необхідні нам речі.

По суті, аксіома безмежності потреб – це констатація наявності рушійної сили для нескінченного розвитку економіки, який спрямований на підвищення рівня задоволення матеріальних потреб людини і суспільства.

У будь-який момент часу наші економічні ресурси обмежені або рідкісні. Рідкісність притаманна всім без винятку ресурсам. Але її не можна сприймати як деяку безвідносну (абсолютну) характеристику, як колір або геометричні розміри фізичного тіла.

Ресурси стають рідкісними, коли ми виявляємо потребу в них. Так, сухе листя не є рідкісним, поки воно нікому не потрібне. Однак, воно стане рідкісним як сировина для виробництва альтернативного палива в тому випадку, якщо запаси листя виявляться менше потреби в ньому. Рідкісність економічного блага може проявитися тільки при наявності конкурентних цілей його використання. Вільні площі не можуть вважатися рідкісними, поки не з'являться альтернативні проекти забудови або іншого використання. Тому рідкісність як характеристика ресурсу завжди є похідною від потреби в ньому.

2.4 Крива виробничих можливостей і альтернативна вартість виробництва

Наявні в нашому розпорядженні ресурси дозволяють в будь-який момент часу виробляти обмежену кількість економічних благ. Ситуація, коли у виробництво залучені всі наявні ресурси, отримала назву повної зайнятості. Співвідношення обсягу виробництва економічних благ і витрат економічних ресурсів характеризує економічну ефективність виробництва. Економічна ефективність залежить від рівня розвитку техніки, технології та організації виробничих процесів.

Певний обсяг ресурсів можна поставити у відповідність деякій множині економічних благ, які з нього можуть бути виготовлені при даному рівні розвитку техніки, технології та організації виробничих процесів. Якщо розглянути простий випадок, коли економічних благ тільки два, наприклад, товари А і В, то множина комбінацій можливих обсягів виробництва пари товарів Q_A і Q_B може бути відображена на площині у вигляді кривої (рисунок 2.1). Дана крива отримала назву кривої виробничих можливостей.

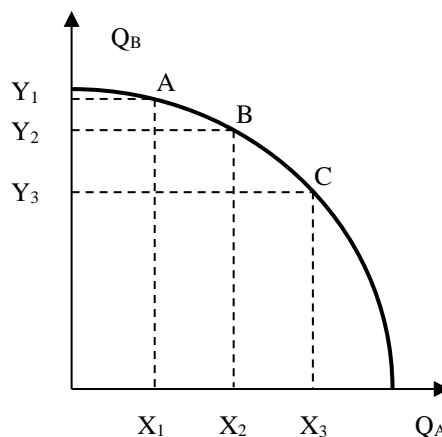

Рисунок 2.1 – Крива виробничих можливостей

Координати кожної точки цієї кривої (x, y) – це пара відповідних максимально можливих обсягів виробництва товарів А і В в умовах повної зайнятості. Будь-які точки всередині кривої виробничих можливостей відповідають ситуації з неповним використанням ресурсів. Відповідно, точки поза кривою недосяжні при даному обсязі ресурсів і рівні розвитку техніки, технології та організації виробничих процесів.

Згодом обсяг ресурсів в економіці може змінитися або зміниться ефективність їх використання. Таке відбувається внаслідок накопичення капіталу, збільшення чисельності працівників чи розширення природокористування. Можливо, один і той же обсяг ресурсів стане приносити більше економічних благ, оскільки зміниться рівень розвитку техніки, технології та організації виробничих процесів, наприклад, знизиться відсоток браку у виробництві. Це призведе до зсуву кривої виробничих можливостей з положення I в положення II і III (рисунок 2.2). Кількісні параметри такого зсуву – це, по суті, характеристики економічного зростання. Економістів завжди цікавило питання, які рушійні сили цього зростання, і як потрібно управляти економікою, щоб його забезпечити. Завдання прогнозування обсягу виробництва економічних благ в залежності від кількості витрачених ресурсів вирішується, зокрема, в теорії виробничих функцій, яка розвивається в сучасній економічній науці.

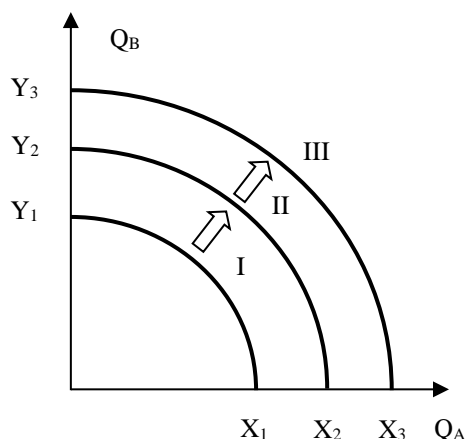

Рисунок 2.2 – Зсув кривої виробничих можливостей при зміні обсягу економічних ресурсів і ефективності їх використання.

В економічній теорії доводиться, що крива виробничих можливостей є увігнутою («опуклою вгору»). З математичного аналізу відомо, що безперервна функція f увігнута в деякому інтервалі $\mathcal{U}$, якщо для будь-яких двох точок цього інтервалу $x, y \in \mathcal{U}$ виконується нерівність:

$$f\left(\frac{x+y}{2}\right) \geq \frac{f(x)+f(y)}{2}$$

Для кривої виробничих можливостей, якщо $X_2 = (X_1 + X_3) / 2$, то $f(X_2) \geq (f(X_1) + f(X_3)) / 2$, або $Y_2 - Y_3 \geq Y_1 - Y_2$ (див. рис. 2.1). Ця нерівність ілюструє фундаментальний закон зростання альтернативної вартості виробництва.

Альтернативною вартістю виробництва економічного блага є кількість інших економічних благ, від виробництва яких нам доведеться відмовитися в умовах обмеженості або рідкості економічних ресурсів.

Поняття альтернативної вартості настільки ж важливо для економіки, як поняття числа для математики. Воно означає, що будь-яке наше рішення або вибір чогось варті. Зокрема, зростання обсягу виробництва товару А з X_1 до X_2 одиниць призведе до зниження обсягу виробництва товару В з Y_1 до Y_2 одиниць (див. рис. 2.1). Подальше збільшення випуску товару А з X_2 до X_3 одиниць вимагатиме відмовитися від товару В від Y_2 до Y_3 одиниць. При цьому кожен одиничний приріст виробництва товару А тягне за собою скорочення виробництва товару В у все більших обсягах (при $X_3 - X_2 = X_2 - X_1$, $Y_2 - Y_3 > Y_1 - Y_2$).

Пояснення зростання альтернативної вартості полягає в тому, що одні й ті ж самі економічні ресурси по-різному ефективні при виробництві різних товарів. Дійсно, деревообробне обладнання буде малоефективне, якщо його спробувати переорієнтувати на випуск металевих виробів, і не дасть істотного збільшення їх випуску.

2.5 Матеріальне і нематеріальне виробництво

Суспільне виробництво традиційно поділяється на дві сфери: матеріальну і нематеріальну (рисунок 2.3).

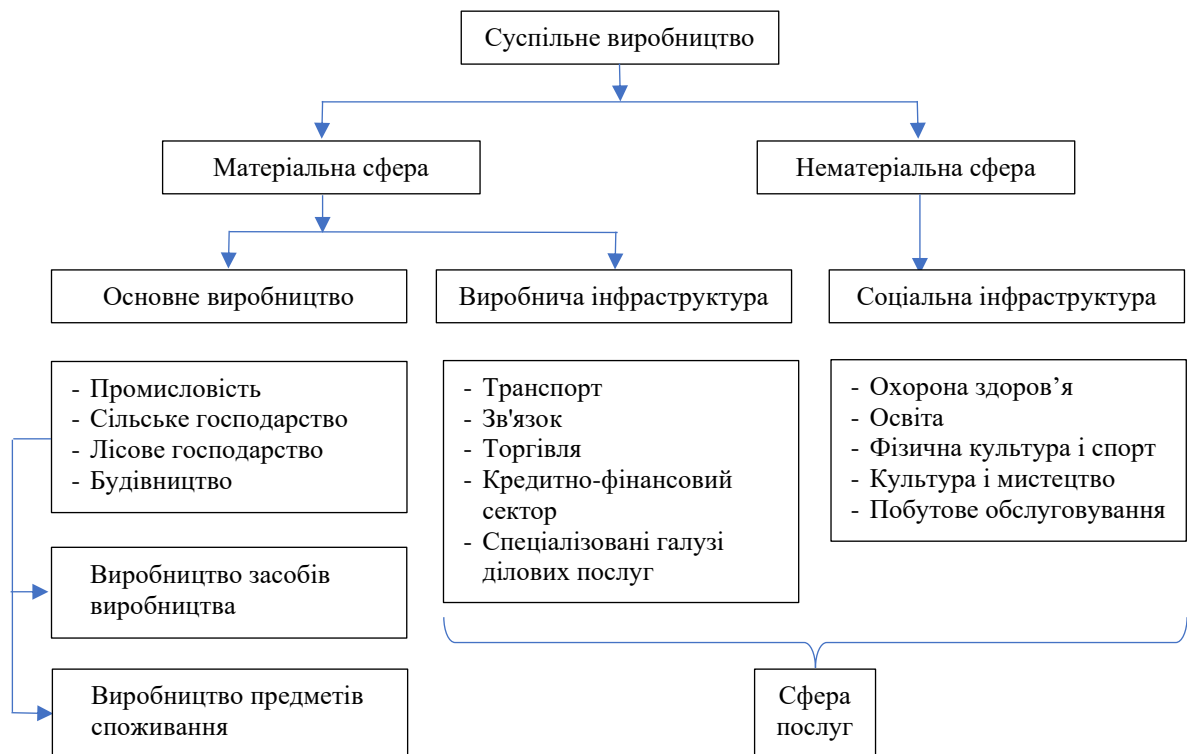

Рисунок 2.3 – Класифікація сфер і галузей суспільного виробництва

Матеріальна сфера охоплює галузі, які займаються виробництвом матеріальних благ і наданням матеріальних послуг (промисловість, сільське і лісове господарство, будівництво, транспорт, зв'язок тощо).

До нематеріальної сфери належать галузі, які займаються виробництвом духовних цінностей і наданням нематеріальних послуг (охорона здоров'я, освіта, фізична культура і спорт, мистецтво і т. д.).

За характером економічної діяльності людей суспільне виробництво поділяють на три великі блоки галузей:

- 1) основне виробництво;
- 2) виробнича інфраструктура;
- 3) соціальна інфраструктура.

Основне виробництво – це галузі матеріального виробництва, де безпосередньо виготовляються предмети споживання й засоби виробництва. Примноження суспільного багатства визначається саме цими галузями, їхнім технічним рівнем. Основне виробництво включає промисловість, сільське і лісове господарство, будівництво.

Виробнича інфраструктура – це галузі, які обслуговують основне виробництво та забезпечують ефективну економічну діяльність на кожному підприємстві та в економіці в цілому. До них належать: транспорт, зв'язок, торгівля, кредитно-фінансові галузі; спеціалізовані галузі ділових послуг (інформаційних, рекламних, консультаційних).

Основне виробництво і виробнича інфраструктура в сукупності становлять сферу матеріального виробництва.

В економічній теорії і в практиці господарювання підприємства матеріальної сфери поділяють на два підрозділи: I – виробництво засобів виробництва і II – виробництво предметів споживання. Це зумовлено тим, що засоби виробництва і предмети споживання виконують суттєво різні функції в процесі відтворення продуктивних сил суспільства. Якщо перші призначені для відтворення переважно речових, матеріальних елементів продуктивних сил, то другі – для відтворення людського фактора виробництва. Проблема співвідношення обсягу виробництва підрозділів I і II має величезне значення для розвитку економіки. Чим більше засобів виробництва випускається, тим швидше йде технічне переозброєння, тим жвавіше розвивається економіка. Але при цьому об'єктивно зменшуються обсяги виробництва споживчих благ, що може викликати товарний дефіцит і негативно вплинути на життєвий рівень населення. Напроти, при надмірному виробництві предметів споживання оновлення засобів виробництва уповільнюється, і це гальмує розвиток економіки.

Промислові підприємства за традицією, яка збереглася з радянських часів, поділяють на дві групи: група «А», що виробляє засоби виробництва, і група «Б», що виробляє предмети споживання.

Структура економіки, що склалася нині в Україні, характеризується значним переважанням галузей, які створюють засоби виробництва. Це свідчить про те, що в найближчі роки в національному господарстві необхідно значно підвищити частку виробництва предметів споживання. Для України це посилене завдання, бо тут є сприятливі природні ресурси для розвитку сільськогосподарського виробництва, а також багатьох галузей харчової та легкої промисловості.

Соціальна інфраструктура – це нематеріальне виробництво, де створюються нематеріальні форми багатства та надаються нематеріальні послуги, які відіграють вирішальну роль у всебічному розвитку трудящих, примноженні їхніх розумових та фізичних здібностей, професійних знань, підвищенні освітнього й культурного рівня. Сфера соціальної інфраструктури включає: охорону здоров'я та фізичну культуру, освіту, побутове обслуговування, громадський транспорт і зв'язок, культуру, мистецтво та інші споріднені галузі.

В сукупності виробництво матеріальних послуг (виробнича інфраструктура) і нематеріальних послуг становлять сферу послуг.

Співвідношення нематеріального та матеріального виробництва з розвитком суспільно-історичного прогресу змінюється. В умовах високого рівня розвитку науки і техніки зростають роль і значення сфери нематеріального виробництва і особливо продукування духовних цінностей. Швидко розвивається сфера послуг, виробнича і соціальна інфраструктура, сфера інформаційного обслуговування виробництва. Розширюється структура продуктивної праці: продуктивною стає праця у сфері не лише матеріального, а й нематеріального виробництва.

2.6 Фази суспільного виробництва

Суспільне виробництво за структурою складається з чотирьох фаз: безпосереднього виробництва, розподілу, обміну і споживання. Воно послідовно проходить усі ці фази і одночасно перебуває в кожній з них у цей момент.

***Виробництво** як фаза суспільного виробництва – це процес, в якому люди за допомогою засобів праці створюють із предметів праці необхідні їм товари та послуги.*

***Розподіл** – це процес розподілу благ між економічними агентами.*

***Обмін** – це процес придбання чи збуту економічних благ в обмін на інші блага чи за грошові кошти.*

Люди обмінюються економічними благами для кращого задоволення своїх потреб. Для кінцевого споживання економічні блага надходять у вигляді певних товарів або послуг.

***Споживання** – це використання благ економічними агентами.*

***Економічними агентами** називаються всі суб'єкти економічних відносин, які беруть участь у виробництві, розподілі, обміні і споживанні економічних благ.*

Споживання, як вже вказувалося, може бути кінцевим або проміжним (виробничим).

Фази виробництва тісно пов'язані між собою. Якщо обсяги споживання товару або послуги знижуються, необхідно припинити виробництво для того, щоб даремно не витратити ресурси. Для недопущення перевитрати ресурсів треба, таким чином, підтримувати тісний зв'язок між всіма фазами

суспільного виробництва і розглядати фази виробництва, розподілу, обміну і споживання економічних благ як органічне ціле.

У ринковій економіці такий зв'язок забезпечує власне система ринкових відносин. Споживачі вільно обирають потрібні їм товари, а виробники, орієнтуючись на попит з боку споживачів, планують виробництво. Ніхто нікого не примушує ані споживати, ані виробляти щось. Все відбувається стихійно, на основі економічних інтересів суб'єктів ринкових відносин.

В адміністративно-управлінській системі господарювання існує орган влади, який втручається в процес суспільного виробництва і намагається регулювати його фази. Так, в колишньому СРСР такі функції виконував Держплан, який планував обсяги виробництва і ціни на всі товари та послуги в економіці. Виходячи з прогнозних обсягів споживання і заданих темпів розвитку народного господарства, Держплан визначав кількість і асортимент споживчих благ і засобів виробництва, які економіка повинна була виробити за п'ять років. Цей період отримав назву «п'ятирічка». Всього в СРСР було дванадцять «п'ятирічок», Сьома за порядком «п'ятирічка» тривала сім років (1959-1965 рр.), оскільки в цей час було прийнято рішення змінити часовий інтервал державного планування. Але досвід виявився недостатньо вдалим, тому восьму «п'ятирічку» планували вже на п'ять років. Дванадцята «п'ятирічка» в історії СРСР (1986-1990 рр.) була останньою. Через складність самого завдання всеосяжного державного планування і відсутність на той час необхідних технічних засобів і наукових методів адміністративне регулювання економіки виявилось неефективним. В СРСР тривалий час існував дефіцит споживчих благ, який в 80-ті роки значно поглибився. Навіть прийнята в 1982 р. «Продовольча програма на період 1982-1990 рр.» не дозволила подолати товарний дефіцит і інтенсифікувати виробництво, зокрема, в аграрному секторі. Але деякі підходи до державного планування, які використовувалися в СРСР, взяли на озброєння розвинуті капіталістичні країни і зараз вживають їх для довгострокового регулювання соціально-економічних процесів.

2.7 Організація й управління як елементи суспільного виробництва

На відміну від стихійних природних процесів суспільне виробництво є цілеспрямованим. Для досягнення визначених цілей воно має бути організованим і керованим. Організація господарства і управління ним, таким чином, виступають необхідними елементами або атрибутами суспільного виробництва на всіх його фазах. Вони здійснюються на основі окремих наукових теорій менеджменту, які розвиваються разом з економічною наукою в колі практичних потреб господарювання.

2.8 Основні фактори суспільного виробництва, їх взаємодія

Фактори виробництва – це всі необхідні елементи, які використовуються людьми для створення матеріальних і духовних благ.

Сучасна вітчизняна і світова економічна наука до складу факторів виробництва включає: працю, капітал, природні ресурси, підприємницькі здібності.

Праця як фактор виробництва є фізичною та інтелектуальною діяльністю людини, спрямованою на створення економічних благ.

Капітал – це сукупність усіх технічних, матеріальних і грошових засобів, які використовуються для виробництва товарів і послуг.

Природні ресурси – це все, що може бути використано у виробництві в натуральному стані без обробки (родючі землі, родовища корисних копалин, ліс, вільні площі під забудову і т.п.).

Підприємницькі здібності – це ініціатива (бажання і можливість) організувати виробництво товарів і послуг з використанням всіх необхідних факторів. Це єдиний з усіх економічних ресурсів, який поки не отримав адекватної кількісної оцінки.

Специфічним фактором виробництва в останні часи виступають інформаційні ресурси. Інформаційні ресурси можна визначити як систему збирання, обробки та систематизації різноманітних знань з метою використання їх у різних сферах життєдіяльності людини й насамперед в економічній сфері. Важливу роль у створенні інформаційних ресурсів суспільства відіграє наука. Наука – це специфічна форма людської діяльності, яка спрямована на отримання та систематизацію нових знань про природу, суспільство і мислення.

Велике значення в сучасному бізнесі відіграє якість людських ресурсів. Саме від професійних навичок працівників, стану їх фізичного здоров'я, розумових здібностей, власної ініціативи залежать як загальні результати господарської діяльності підприємства, так і можливість впровадження на ньому будь-яких інновацій. Для підвищення якості людських ресурсів роботодавці змушені вкладати кошти у розвиток персоналу, підвищення його кваліфікації, заохочення і мотивацію. З цієї причини в економічній науці праця як фактор виробництва асоціюється з людським капіталом.

Людський капітал – сформований у результаті інвестицій і накопичений людиною певний запас знань, навичок, здібностей, мотивацій і стан здоров'я, які доцільно й ефективно використовуються в тій чи іншій сфері суспільного виробництва.

В побуті ми називаємо капіталом накопичення. Людський капітал – це своєрідні «накопичення», втілені в якість людських ресурсів суб'єкта господарювання або окремого працівника.

2.9 Органічна побудова виробництва у різних соціально-історичних формаціях

Якщо розглядати виробництво в історичному контексті, то в процесі свого розвитку воно набувало особливі соціальні форми. Серед дослідників немає єдиної думки щодо переліку і ознак цих форм. Все залежить від того, які класифікаційні ознаки беруться за основу при визначенні соціальних форм

виробництва. Якщо за основу класифікації взяти етапи і рівень розвитку продуктивних сил, то на основі такого критерію виділяються:

– доіндустріальне виробництво, де переважають сільське господарство і ручна праця;

– індустріальне виробництво, де переважає велике механізоване промислове виробництво;

– постіндустріальне виробництво, де переважає сфера послуг, наука, освіта, інформаційні технології.

Таку класифікацію запропонували американський економіст Джон Кеннет Гелбрейт (1908-2006) і французький філософ Реймон Арон (1905-1983).

Існує також формаційний підхід Карла Маркса (1818-1883), який передбачає виділення первісного, рабовласницького, феодального, капіталістичного, комуністичного способу виробництва на основі класового підходу. Класовий підхід – це розділення учасників суспільного виробництва на соціальні групи (класи) в залежності від форми їх участі в ньому, зокрема, відношення до засобів виробництва. В кожній соціально-історичній формації існували свої класи. Наприклад, у феодальному суспільстві були класи поміщиків-феодалів і селян, при капіталізмі – капіталісти і наймані працівники.

2.10 Результативні показники суспільного виробництва

Економічні блага, які створені в результаті суспільного виробництва, підлягають обчисленню. Обчислення створених економічних благ дає можливість обліковувати і аналізувати суспільне виробництво з метою його подальшого вдосконалення. Воно полягає у вимірі кількісних характеристик і розрахунку на їх основі економічних показників. Кількісні характеристики суспільного виробництва дуже різноманітні. Наприклад, ми можемо вимірювати обсяг видобутку корисних копалин або кількість вироблених телефонів в натуральних одиницях за певний період часу. Але для визначення загального обсягу вироблених економічних благ використовуються грошові вимірники, тобто натуральні одиниці переводяться у вартісні за допомогою цін на конкретні товари та послуги.

Якщо треба визначити обсяг суспільного виробництва на рівні держави, то це вимагає сумування вироблених обсягів всіх різноманітних товарів і послуг. Це відбувається за спеціальними методиками і виражається економічними показниками, що мають загальновизнаний зміст і спосіб розрахунку. До таких показників, зокрема, належать валовий суспільний продукт (ВСП), валовий національний продукт (ВНП), валовий внутрішній продукт (ВВП), чистий продукт суспільства (ЧПС).

***Валовий суспільний продукт (ВСП)** – це макроекономічний показник, що характеризує всю масу економічних благ, яка створена у національній економіці за рік, і розраховується шляхом простого сумування обсягів валової продукції підприємств всіх галузей у вартісному виразі.*

Якщо сумувати обсяг виробництва за галузевим принципом, то це приведе до повторного рахунку, оскільки є галузі, що використовують у своєму виробничому процесі продукцію інших галузей і її вартість включають у вартість своєї продукції. Внаслідок виробничого споживання деякі види економічних благ будуть обраховані в показнику ВСП по кілька разів. Наприклад, вартість видобутого енергетичного вугілля включається в обсяг виробництва гірничодобувної промисловості, потім у вартість виробленої електроенергії, яку обраховує енергетика, потім вартість енергії, в якій присутня вугільна складова, враховується у вартості продукції інших галузей. Показник ВСП, таким чином, буде завищувати реальний обсяг економічних благ, створених в економіці за певний період часу. Внаслідок цього з 1987 р. в Україні відповідно до міжнародних стандартів перейшли на інший показник – валовий національний продукт.

Валовий національний продукт (ВНП) – це макроекономічний показник, що характеризує сукупну ринкову вартість всіх кінцевих товарів і послуг, які створені виробничими ресурсами країни за рік як на її території, так і за кордоном.

На відміну від показника ВСП валовий національний продукт характеризує обсяг створених економічних благ по їх кінцевому споживанню, тобто кінцеві результати економічної діяльності у сфері матеріального і нематеріального виробництва. Таким чином, він позбавлений повторного рахунку і краще характеризує результат економічної діяльності в національній економіці у визначеному часовому періоді.

Показник ВНП включає економічні результати діяльності національних підприємств як у самій країні, так і за її межами. Але якщо підприємство, власником якого є резидент однієї країни, цілком працює на території іншої країни і при цьому використовує працю її громадян та інші ресурси, то віднесення обсягу його виробництва до результатів національної економіки власника-резидента виглядає не зовсім коректним. Тому на відміну від ВНП показник валового внутрішнього продукту (ВВП) включає тільки ринкову вартість всіх кінцевих товарів і послуг, створених економічними резидентами країни на її території.

Валовий внутрішній продукт (ВВП) – це макроекономічний показник, що характеризує результат виробничої діяльності резидентів в межах економічної території країни і вимірюється сукупною вартістю товарів та послуг, виготовлених ними для кінцевого використання.

Показник ВВП є головним в Системі національних рахунків (СНР), всі інші показники розраховуються на його основі.

Система національних рахунків (СНР) – це сукупність показників послідовного та взаємопов'язаного опису найважливіших процесів і явищ економіки: виробництва, доходів, споживання, накопичення капіталу та фінансів. Стандарт СНР є міжнародним й затверджується статистичною комісією ООН.

Наявність такої загальноприйнятої системи необхідна для того, щоб економічні показники різних країн були зіставними і могли аналізуватися науковцями-економістами.

Якщо з показника ВВП вирахувати вартість спожитих засобів виробництва, то залишиться чистий національний продукт (ЧНП).

Чистий національний продукт (ЧНП) – це макроекономічний показник, що характеризує сукупну ринкову вартість всіх кінцевих товарів і послуг, які створені ресурсами країни за рік як на її території, так і за кордоном, тобто це валовий національний продукт за вирахуванням амортизації основного капіталу.

Національним багатством вважається все, що створене громадянами певної країни за всю історію її існування, і чим вона володіє на даний час. В економічній сфері до нього належать засоби виробництва, які знаходяться на підприємствах і в організаціях, об'єкти інфраструктури (дороги, мости, лінії електропередачі і зв'язку тощо), матеріальні запаси, резерви, природні ресурси.

2.11 Економічна і соціальна ефективність суспільного виробництва

Ефективність – ключова категорія економічної теорії. Під ефективністю, яка інакше називається результативністю, розуміють співвідношення цільового результату процесу та витрат, понесених для досягнення такого результату. Ефективність визначають для будь-яких цілеспрямованих дій з метою встановлення, наскільки отриманий ефект виправдав ці дії. За допомогою цього показника можна аналізувати як конкретні управлінські рішення, так і цілі процеси, зокрема, суспільне виробництво. Найчастіше ефективність виражається відношенням:

$$\text{Ефективність} = \frac{\text{Результат (Ефект)}}{\text{Витрати}}$$

Коли мова йде про економічну ефективність, то для її обрахунку використовують величини економічного ефекту і витрат. Економічний ефект – це абстрактне поняття, яке характеризує результати економічної діяльності як окремих суб'єктів господарювання, так і суспільства в цілому. Він може мати різні форми в залежності від цілей аналізу. Наприклад, підприємство отримує економічний ефект від своєї діяльності у формі виготовленої ним продукції або прибутку від її продажу. Людина від своєї праці отримує економічний ефект у формі заробітної плати. Суспільство від господарської діяльності отримує економічні блага, які обраховуються за допомогою спеціальних показників.

Під витратами при обчисленні економічної ефективності розуміють будь-яке кінцеве використання ресурсів, яке може бути вірогідно доведене і віднесене до конкретного економічного ефекту.

Якщо розраховується економічна ефективність управлінського рішення або дій, дуже важливо, щоб понесені витрати були правильно обраховані. Якщо цього не зробити, то економічна ефективність виявиться завищеною або заниженою, що спотворить результати аналізу.

Для виміру економічної ефективності суспільного виробництва можуть використовуватися різні показники в залежності від того, чим представлений економічний ефект і витрати. Наприклад, продуктивність суспільної праці відображає обсяг валового національного продукту за визначений календарний період, який отримано на одиницю витрат суспільно необхідної праці:

$$\text{Продуктивність суспільної праці} = \frac{\text{ВНП}}{\text{Витрати праці}}$$

Зворотним за економічним змістом до показника продуктивності буде показник трудомісткості суспільного виробництва:

$$\text{Трудомісткість} = \frac{\text{Витрати праці}}{\text{ВНП}}$$

Фондовіддача основного капіталу характеризує обсяг валового національного продукту, який за визначений календарний період отримано в розрахунку на одну грошову одиницю основного капіталу, що залучений в суспільне виробництво:

$$\text{Фондовіддача} = \frac{\text{ВНП}}{\text{Вартість основних засобів}}$$

Зворотним до показника фондовіддачі буде показник фондомісткості.

Якщо обрахувати всі витрати матеріальних ресурсів в економіці і поділити на їх суму показник ВНП, то отримаємо матеріаловіддачу суспільного виробництва:

$$\text{Матеріаловіддача} = \frac{\text{ВНП}}{\text{Вартість матеріальних ресурсів}}$$

Звотною до матеріаловіддачі є матеріаломісткість суспільного виробництва.

Суспільне виробництво є соціальним процесом, який зачіпає інтереси багатьох учасників і впливає на життя великої кількості людей. Тому для нього розраховують не тільки показники економічної, а й соціальної ефективності. Це робиться для того, щоб оцінити вплив всього суспільного виробництва або окремих його галузей на суспільство в цілому чи визначені соціальні групи. Соціальна ефективність всього суспільного виробництва в країні характеризується рівнем добробуту її мешканців. На рівень добробуту впливає обсяг споживання економічних благ в суспільстві. Тому соціальна

ефективність національної економіки може вимірюватися показником рівня задоволення потреб:

$$\text{Рівень задоволення потреб} = \frac{\text{Фактичне споживання}}{\text{Дійсні потреби}}$$

Дійсні потреби визначаються на основі наукових норм споживання. Але порівняння цього показника для різних країн не буде коректним, оскільки потреби людей, які проживають у різних регіонах світу, суттєво відрізняються. Тому у міжнародних дослідженнях частіше використовується показник обсягу ВВП в розрахунку на душу населення:

$$\text{Соціальна ефективність} = \frac{\text{ВВП}}{\text{Чисельність населення країни}}$$

Економічна та соціальна ефективність взаємно обумовлені. Так, при високому рівні соціального добробуту, населення краще працює, що впливає на обсяг суспільного виробництва і збільшує таким чином його економічну ефективність. Високий рівень економічної ефективності дає можливість підняти життєві стандарти в країні, тобто забезпечити вищі темпи соціального розвитку. Це, своєю чергою, позитивно впливає на соціальну ефективність суспільного виробництва. Справедливими будуть і висновки в протилежному напрямку. Погіршення рівня життя населення викликає зниження продуктивності праці, обсяг суспільного виробництва падає, його економічна ефективність зменшується.

Висновки

Для того, щоб задовольнити свої потреби в економічних благах, люди змушені організувати їх виробництво. Якщо виробництво економічних благ розглядати узагальнено на рівні всього суспільства, то цей процес отримав назву суспільного виробництва. На відміну від стихійних природних процесів суспільне виробництво є цілеспрямованим. Для досягнення визначених цілей воно має бути організованим і керованим.

Рушійною силою суспільного виробництва виступає безмежність потреб людини, яка спонукає нас розширяти номенклатуру товарів і послуг, що виробляються, вдосконалювати технологію, організацію і управління виробничими процесами, залучати все більше і більше ресурсів. Однак, на відміну від наших потреб виробництво не може бути безмежним. Воно обмежується наявними в суспільства виробничими ресурсами, які інакше називаються факторами виробництва. Внаслідок обмеженості (рідкості) ресурсів люди змушені обирати, для чого їх використовувати. Будь-яке наше рішення про використання наявних виробничих ресурсів має свою альтернативу, тому економісти вважають, що виробництво будь-якого товару або послуги характеризується альтернативною вартістю витрачених для цього виробничих ресурсів.

Суспільне виробництво за структурою складається з чотирьох фаз: безпосереднього виробництва, розподілу, обміну і споживання. Результати суспільного виробництва вимірюються за спеціальними методиками і виражаються економічними показниками, що мають загально визнаний зміст і спосіб розрахунку.

Питання для самоконтролю

1. Що таке «суспільне виробництво»? Які характерні риси суспільного виробництва доцільно враховувати у його визначенні?
2. Як в історичному процесі розвитку суспільного виробництва вдосконалювалася сама людина
3. В чому полягає сутність економічних потреб людини? Які інші потреби є або можуть бути в неї?
4. Чим схожі і чим відрізняються економічні потреби і економічні інтереси?
5. Хто виступає суб'єктом економічних інтересів, і що зазвичай є їх об'єктом?
6. На які групи поділяються економічні блага в залежності від ступеня віддаленості від кінцевого споживання?
7. Які дві аксіоми щодо наших потреб і ресурсів лежать в основі економічної теорії?
8. Чому безмежність наших потреб виступає рушійною силою розвитку економіки?
9. Як обмеженість ресурсів впливає на наші рішення щодо їх використання?
10. На які сфери поділяється суспільне виробництво?
11. Які блоки галузей виділяються в суспільному виробництві? Що вони виробляють?
12. Як співвідношення нематеріального та матеріального виробництва в структурі національної економіки впливає на добробут населення? Чому збільшення обсягу виробництва предметів споживання може гальмувати економічне зростання?
13. Які існують фази суспільного виробництва? Чому вони взаємопов'язані?
14. Які визначають фактори суспільного виробництва? Чи можливо виробництво економічних благ без будь-якого фактора?
15. Що таке інформаційні ресурси, і яка роль науки у їх створенні?
16. Що таке «людський капітал», і як його можна примножити?
17. Які соціальні форми набувало суспільне виробництво в процесі свого розвитку?
18. Для чого необхідно обчислювати обсяг створених економічних благ?
19. Які існують показники для характеристики загального обсягу створених економічних благ, в чому їх відмінність?

20. Чим схожі і чим відрізняються економічна та соціальна ефективність суспільного виробництва?

Тестові запитання

Оберіть єдину правильну відповідь

1. Яка з наведених характеристик не властива суспільному виробництву?

- A) Суспільне виробництво є організованим процесом
- B) Зростання обсягів суспільного виробництва вимагає розширення природокористування
- C) Суспільне виробництво може здійснюватися без участі людини
- D) Результатом суспільного виробництва є економічні блага

2. Скільки глобальних технічних революцій вже було в історії людства?

- A) Дві
- B) Три
- C) Чотири
- D) В кожній країні відбувалися свої технічні революції, жодна з яких не стала глобальною

3. На якому етапі свого розвитку знаходилося суспільне виробництво у середньовіччі?

- A) В середньовіччі суспільного виробництва не існувало, бо кожний виробляв економічні блага переважно для себе
- B) Доіндустріальне виробництво
- C) Індустріальне виробництво
- D) Постіндустріальне виробництво

4. До якого виду потреб належить потреба людини в спілкуванні з іншими людьми?

- A) Економічні
- B) Духовні
- C) Соціальні
- D) Фізіологічні

5. На що зазвичай спрямовані економічні потреби людини?

- A) Товари та послуги
- B) Гроші
- C) Самовираження
- D) Соціальний статус

6. Яке визначення з наведених найбільш повно і точно характеризує економічний інтерес?

- A) Економічний інтерес – це усвідомлене прагнення людини до задоволення своєї економічної потреби

- В) Економічний інтерес – це винагорода в будь-якій формі за вчинення певних дій, яку людина планує отримати
- С) Економічний інтерес – це потреба в товарах і послугах
- Д) Економічний інтерес – це дохід людини в будь-якій формі, що може бути конвертований в економічні блага

7. Які з перелічених економічних благ можна віднести до предметів споживання?

- А) Цвяхи
- В) Залізна руда
- С) Металообробний верстат
- Д) Заготівля для обробки

8. Який фундаментальний факт визнається за аксіому в економічній теорії?

- А) Безмежність економічного зростання
- В) Обмеженість темпів економічного зростання
- С) Безмежність потреб людини
- Д) Обмеженість потреб людини

9. Яка фундаментальна властивість притаманна всім без винятку економічним ресурсам?

- А) Рідкісність
- В) Матеріальна форма
- С) Право власності
- Д) Створені людиною

10. На які дві сфери поділяється суспільне виробництво?

- А) Основне і допоміжне виробництво
- В) Матеріальна і нематеріальна сфери
- С) Сфера виробництва і сфера споживання
- Д) Засоби праці і предмети праці

11. Яка з наведених галузей належить до виробничої інфраструктури?

- А) Будівництво
- В) Охорона здоров'я
- С) Зв'язок
- Д) Легка промисловість

12. Які з наведених суб'єктів господарювання належать до соціальної сфери?

- А) Підприємства харчової промисловості
- В) Банки і кредитно-фінансові установи
- С) Страхові компанії
- Д) Музеї

13. Що з наведеного не належить до основних факторів суспільного виробництва?

- A) Праця
- B) Гроші
- C) Капітал
- D) Земля (природні ресурси)

14. В якій послідовності йдуть фази суспільного виробництва?

- A) Виробництво-розподіл-обмін-споживання
- B) Виробництво-обмін-розподіл-споживання
- C) Виробництво-обмін-споживання
- D) Розподіл-обмін-споживання

15. Що характеризують показники ефективності?

- A) Вимірюваний цільовий результат за визначений проміжок часу
- B) Максимальний цільовий результат, який можна досягнути при даному рівні витрат
- C) Співвідношення цільового результату та витрат, понесених для його досягнення
- D) Мінімальні витрати, які мають бути понесені для досягнення цільового результату

Ситуація для обговорення

В умовній економіці можливо виробництво двох економічних благ: металопрокату і зерна. Чим більше буде випущено металопрокату, тим менше вдасться виробити зерна через обмеженість наявних ресурсів. Економіка стикається з необхідністю вибору між різними виробничими альтернативами. Виробничі альтернативи за умови повної зайнятості ресурсів наведені в наступній таблиці 2.1.

Таблиця 2.1-Виробничі альтернативи умовної економіки

Вид економічного блага	Виробнича альтернатива				
	A	B	C	D	E
Металопрокат, млн т у рік	0	2	4	6	8
Зерно, млн т у рік	30	27	21	12	0

Завдання 1

За точками А-Е побудуйте криву виробничих можливостей. Дайте відповідь на питання:

- a) Що показують точки на кривій виробничих можливостей?
- b) На яких конкретних припущеннях ґрунтується крива виробничих можливостей?
- c) Як на даній кривій виробничих можливостей відображається закон зростання альтернативної вартості виробництва?

d) Якщо економіка зараз перебуває у точці С, які будуть витрати на виробництво додаткового мільйона тон металопрокату чи додаткового мільйона тон зерна?

Завдання 2

Позначте точку G всередині кривої і точку H поза кривою. Дайте відповідь на питання:

a) Як використані ресурси в суспільному виробництві, якщо економіка знаходиться в точці G

b) Що має статися, щоб економіка досягла точки H?

c) Якщо нова технологія виробництва металопрокату або зерна дозволить за наявних ресурсів виробляти більше продукції, куди при цьому переміститься крива виробничих можливостей?

d) Якщо за погодних умов врожайність зерна впаде, як це вплине на положення кривої виробничих можливостей?

Завдання 3

Поясніть, чому сьогоднішній вибір альтернативи на кривій виробничих можливостей служить найважливішим чинником економічного зростання в майбутньому (*Підказка. Припустіть, що економіка виробляє дві групи економічних благ: засоби виробництва і споживчі блага*).

Завдання 4

Чи можуть точки A (15,3), B (8,13), C (13,6), D (5,12) лежати на одній кривій виробничих можливостей? Чому?

Задачі

1. Фермерське господарство обробляє земельну ділянку площею 10 га. Урожайність пшениці на цій ділянці становить 40 ц/га, а урожайність ячменю 60 ц/га. Визначте альтернативну вартість виробництва 1 ц пшениці і 1 ц ячменю. Побудуйте криву виробничих можливостей для даного фермерського господарства

2. На основі даних, наведених в таблиці 2.2, визначте максимальну альтернативну вартість виробництва автомобілів. За яких умов буде спостерігатися така альтернативна вартість?

Таблиця 2.2-Дані для розрахунку

Вид економічного блага	Виробнича альтернатива				
	A	B	C	D	E
Автомобілі, млн шт. у рік	0	2	4	6	8
Тканини, млн м ² у рік	40	38	32	18	0

3. Побудуйте криву виробничих можливостей для умовної економіки, яка може виробляти два види економічних благ X та Y. Максимальний обсяг виробництва блага X становить 50 тис. од. у рік, блага Y – 40 тис. од. у рік. В таблиці 2.3 наведені виробничі альтернативи збільшення випуску блага X і

відповідна їм альтернативна вартість, виражена в кількості зменшення виробництва блага Y (з від'ємним знаком). Поясніть причини, чому альтернативна вартість при переході від альтернативи А до Е зростає.

Таблиця 2.3-Дані для побудови кривої виробничих можливостей

Показник	Виробнича альтернатива				
	А	В	С	Д	Е
Діапазон збільшення обсягу виробництва блага X, тис. од. у рік	0-10	10-20	20-30	30-40	40-50
Альтернативна вартість виробництва, тис. од. блага Y у рік	-2	-3	-9	-11	-15

Питання для самостійного опрацювання

1. Класифікація потреб людини. Ієрархія потреб.
2. В чому полягають особливості інформаційних ресурсів як фактору виробництва?
3. Чому економічну ефективність не можна розглядати як раціональне використання якогось окремого фактору виробництва?
4. Що таке «інформаційне суспільство», і чому його вважають наступним етапом розвитку суспільного виробництва, який розпочався після постіндустріального?
5. Що означає на практиці і в теорії промислова революція Industry 4.0?

Терміни та визначення

Суспільне виробництво – сукупна організована діяльність людей із перетворення речовин і сил природи у матеріальні і нематеріальні блага, необхідні для їх існування та розвитку.

Економічний інтерес – це, з одного боку, форма вияву потреби, усвідомлене прагнення людини до її задоволення, з іншого боку, це користь, вигода, яка досягається в процесі реалізації економічних відносин.

Альтернативною вартістю виробництва економічного блага є кількість інших економічних благ, від виробництва яких нам доведеться відмовитися в умовах обмеженості або рідкості економічних ресурсів.

Основне виробництво – це галузі матеріального виробництва, де безпосередньо виготовляються предмети споживання й засоби виробництва.

Виробнича інфраструктура – це галузі, які обслуговують основне виробництво та забезпечують ефективну економічну діяльність на кожному підприємстві та в економіці в цілому.

Соціальна інфраструктура – це нематеріальне виробництво, де створюються нематеріальні форми багатства та надаються нематеріальні послуги, які відіграють вирішальну роль у всебічному розвитку трудящих, примноженні їхніх розумових та фізичних здібностей, професійних знань, підвищенні освітнього й культурного рівня.

Виробництво як фаза суспільного виробництва – це процес, в якому люди за допомогою засобів праці створюють із предметів праці необхідні їм товари та послуги.

Розподіл – це процес розподілу благ між економічними агентами.

Обмін – це процес придбання чи збуту економічних благ в обмін на інші блага чи за грошові кошти.

Споживання – це використання благ економічними агентами.

Економічними агентами називаються всі суб'єкти економічних відносин, які приймають участь у виробництві, розподілі, обміні і споживанні економічних благ.

Фактори виробництва – це всі необхідні елементи, які використовуються людьми для створення матеріальних і духовних благ.

Праця як фактор виробництва є фізичною та інтелектуальною діяльністю людини, спрямованою на створення економічних благ.

Капітал – це сукупність усіх технічних, матеріальних і грошових засобів, які використовуються для виробництва товарів і послуг.

Природні ресурси – це все, що може бути використано у виробництві в натуральному стані без обробки (родючі землі, родовища корисних копалин, ліс, вільні площі під забудову і т.п.).

Підприємницькі здібності – це ініціатива (бажання і можливість) організувати виробництво товарів і послуг з використанням всіх необхідних факторів.

Людський капітал – сформований у результаті інвестицій і накопичений людиною певний запас знань, навичок, здібностей, мотивацій і стан здоров'я, які доцільно й ефективно використовуються в тій чи іншій сфері суспільного виробництва.

Валовий суспільний продукт (ВСП) – це макроекономічний показник, що характеризує всю масу економічних благ, яка створена у національній економіці за рік, і розраховується шляхом простого сумування обсягів валової продукції підприємств всіх галузей у вартісному виразі.

Валовий національний продукт (ВНП) – це макроекономічний показник, що характеризує сукупну ринкову вартість всіх кінцевих товарів і послуг, які створені ресурсами країни за рік як на її території, так і за кордоном.

Валовий внутрішній продукт (ВВП) – це макроекономічний показник, що характеризує результат виробничої діяльності резидентів в межах економічної території країни і вимірюється сукупною вартістю товарів та послуг, виготовлених ними для кінцевого використання.

Система національних рахунків (СНР) – це сукупність показників послідовного та взаємопов'язаного опису найважливіших процесів і явищ економіки: виробництва, доходів, споживання, накопичення капіталу та фінансів.

Чистий національний продукт (ЧНП) – це макроекономічний показник, що характеризує сукупну ринкову вартість всіх кінцевих товарів і послуг, які створені ресурсами країни за рік як на її території, так і за

кордоном, тобто валовий національний продукт, за вирахуванням амортизації основного капіталу.

Список літератури

Основна

1. Соколов М., Горлач М., Гущенко В., Кримов М., Жиленкова М. Економічна теорія. Підручник. Київ: Центр навчальної літератури, 2019. 532 с.
2. Семененко В., Коваленко Д., Бугас В., Семененко О. Економічна теорія. Політекономія. Київ: Центр навчальної літератури, 2019. 428 с.
3. Економічна теорія : підручник / В.Д. Лагутін, Ю.М. Уманців, Т.А. Щербакова та ін. ; за заг. ред. В.Д. Лагутіна. Київ : Київський національний торговельно-економічний університет, 2017. 608 с.

Додаткова

4. Основи економічної теорії / Захарченко О., Барановська М., Козак Ю., Курмиженко В. та ін. Київ: Центр навчальної літератури, 2019. 264 с.
5. Політична економія: Підручник / За ред. Ніколенка Ю.В. Київ: Центр учбової літератури, 2008. 632 с.
6. Основи економічної теорії: Підручник / За заг. Ред. Шевченко Л. С. Харків: Право, 2008. 448 с.

ТЕМА 3. ЕКОНОМІЧНІ ВІДНОСИНИ ВЛАСНОСТІ

3.1 Юридична форма, економічний зміст, суб'єкти й об'єкти відносин власності

Результати суспільного виробництва розподіляються між людьми за деякими правилами. Коли такий розподіл фактично відбувся будь-яка розподілена річ отримує свого власника, тобто відносно неї можна сказати, кому вона належить. Саме ця належність економічних благ певній людині або групі людей складає логічну основу поняття власності.

З одного боку, можна сказати, що власність виступає своєрідною характеристикою економічного блага, тобто щодо кожного конкретного блага можна вказати, кому воно належить. Проте блага, які нікому не належать, теж існують. Тому власність як характеристика блага може визначатися щодо нього, а може бути й невизначеною.

З іншого боку, власність виникає на кожній фазі суспільного виробництва внаслідок відносин між людьми з приводу привласнення його результатів та/або господарського використання майна. При цьому саме привласнення означає ставлення людей до певних речей як до своїх.

Привласнення – це такі відносини між людьми, коли людина ставить до речі як до своєї. Протилежне привласненню за змістом є поняття відчуження. Відчуження означає, що людина втрачає право вважати річ своєю.

Привласнення можна розглядати як перший крок до встановлення власності на певну річ, коли людина заявляє до неї своє ставлення на кшталт «ця річ моя». Щоб таке ставлення визнавалося всіма членами суспільства, його необхідно легітимізувати, тобто закріпити у загальновизнаних правових нормах. Таким чином, для своєї легітимізації (визнання) відносини власності мають бути втілені в певних юридичних і нормативних актах. На спроможність нормативних актів регулювати суспільні відносини впливає серед іншого уміння їх авторів виразити реальність в юридичній формі. Щодо власності це означає відбиття в нормах права реально наявних відносин між людьми та їхнього економічного змісту. Відносини власності вперше були докладно описані в римському праві. Римське право визначало власність як повну владу особи над річчю. Розуміння «повної влади» римлянами було обумовлене суспільними і економічними реаліями того часу, а саме рабовласницьким ладом в Римській імперії. В тій суспільно-історичній формації об'єктом права власності могла бути навіть людина-раб, яка вважалася «річчю». У кодексі Наполеона власність вже визначалась як абсолютне право користування і розпорядження саме речами, а людина вже не визнавалася об'єктом права власності. Таким чином, власність є одночасно економічною і правовою категорією. Норми права відбивають реально наявні відносини власності та їхній економічний зміст, які залежать від історичних умов існування і розвитку суспільства. Прийнято також казати, що власність має економічний зміст та юридичну форму.

Власність в економічному розумінні – це складний комплекс господарських відносин, що об'єктивно складаються між людьми у процесі суспільного виробництва з приводу привласнення його результатів та використання економічних благ.

Деякий інший погляд на економічний зміст власності розвивається в інституціональній економічній теорії. З точки зору цієї теорії будь-яка угода про обмін економічних благ передбачає фактичну передачу прав власності. Тому для нормального функціонування ринкової економіки необхідні умови, рамки, у яких взаємодіють економічні агенти. Цими рамками є економічні інститути, а право власності виступає різновидом економічних інститутів. Згідно з теоретиком інституціоналізму Д. Нормом:

«Інститут – це сукупність правил, відображених у формальних нормах та неформальних обмеженнях, що структурують взаємодію людей».

В такому трактуванні власність розуміється не як реальні економічні відносини, а як правила цих відносин.

Власність в правовому сенсі – це свідомі, цілеспрямовані взаємозв'язки юридичних і фізичних осіб з приводу привласнення благ, що закріплюються системою відповідних прав власності. Інакше кажучи, це майнові відносини, закріплені в правових нормах

Правовою основою закріплення права власності в Україні є Конституція України, Цивільний кодекс України, Закон України «Про власність» №697-ХІІ від 7 лютого 1991 р. (втратив чинність у зв'язку з прийняттям Цивільного кодексу України) та інші законодавчі і нормативні акти.

«Земля, її надра, атмосферне повітря, водні та інші природні ресурси, які знаходяться в межах території України, природні ресурси її континентального шельфу, виключної (морської) економічної зони є об'єктами права власності Українського народу».

Держава забезпечує захист прав усіх суб'єктів права власності і господарювання, соціальну спрямованість економіки. Усі суб'єкти права власності рівні перед законом». (стаття 13 Конституції України)

«Право власності на землю гарантується. Це право набувається і реалізується громадянами, юридичними особами та державою виключно відповідно до закону» (стаття 14 Конституції України)

«Кожен має право володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності. Право приватної власності набувається в порядку, визначеному законом» (стаття 41 Конституції України)

Загальні положення про право власності в нашій країні викладені у главі 23 Цивільного кодексу України (далі ЦК).

«Правом власності є право особи на річ (майно), яке вона здійснює відповідно до закону за своєю волею, незалежно від волі інших осіб» (стаття 316 ЦК).

«Власникові належать права володіння, користування та розпорядження своїм майном» (стаття 317 ЦК).

***Володіння** – це фактична наявність майна у конкретних власників і їх спроможність впливати на нього безпосередньо.*

***Користування** – це право вилучати з майна його корисні властивості, які надають можливість задовольнити певні потреби.*

***Розпорядження** – це право визначати юридичну або фактичну долю майна.*

Сукупність зазначених повноважень в особи дають підстави вважати її власником майна. Кожне окреме повноваження щодо майна власник може передати іншій особі. При цьому право власності ним не втрачається.

Суб'єктами власності є окремі люди, групи людей (сім'ї, трудові колективи підприємств і організацій, територіальні громади тощо), суспільство в цілому (населення держави). Об'єктами власності виступають економічні блага в будь-яких формах: особисте майно, засоби виробництва і предмети споживання. До об'єктів власності може також належати земля і природні ресурси, тобто фактори виробництва, які ще не набули форму економічних благ.

3.2 Еволюція відносин власності

Відносини власності пройшли тривалий шлях свого розвитку. Своїм корінням вони походять від стародавніх звичаїв. У тваринному світі привласнення засноване на праві сили: фізично сильніша тварина перша отримує частину колективної здобичі, вождя зграї домінує над іншими її членами, допоки він може своєю силою довести таке домінування. В людському суспільстві фізична сила ще на початку його історії поступово поступилась інтелекту. Як правило, вождями племен були найбільш досвідчені люди, на яких покладалася відповідальність за долю одноплемінників. Зокрема, вони вирішували, яку частину колективної здобичі отримує кожний член племені, і їх рішення виконувалися усіма. Саме розподіл колективної здобичі заклав основи майбутніх відносин власності, які в сучасному світі набули чіткої юридичної форми.

Власність, таким чином, є історичною категорією. Це проявляється у тому, що соціальне середовище, форми і методи привласнення і відчуження, самі об'єкти і суб'єкти власності виникають, змінюються, модифікуються (приспосовуються) і зникають зі зміною історичних умов. Кожний спосіб виробництва має свій історично визначений тип, форми, методи і умови привласнення. Історичні епохи відрізняються насамперед відносинами власності, тобто соціально-економічними відносинами. Це наочно відбивається при зіставленні первісного, рабовласницького, феодального, капіталістичного і соціалістичного суспільств.

Власність як економічна категорія і складова економічних відносин розвивалась разом із суспільним виробництвом. В первісному суспільстві панували колективні форми власності, оскільки на ранньому етапі розвитку цивілізації людина не могла вижити поза колективом одноплемінників. У ті часи також не існувало будь-якого юридичного закріплення одноосібної або

приватної власності. Тож історично першою формою була племінна власність, яка згодом перетворилася в громадську. Для цієї форми характерно, що власником головного засобу виробництва – ділянки землі для землеробства або полювання з усіма об'єктами, які на ній знаходились (тварини, рослини, сировина для виготовлення знарядь праці тощо) – було плем'я або громада. У власності окремого члена племені, в основному, були особисті речі (одяг, зброя, знаряддя для ремісництва тощо), хоча саме поняття одноосібної або приватної власності на той час було досить розмите. В рабовласницькій соціально-історичній формації рабовласникам належали не тільки засоби і результати виробництва, а й самі працівники-раби, позбавлені особистої свободи. У власності феодалів перебувала земля і основні засоби виробництва, а особиста свобода працівників-кріпаків була обмежена. Капіталістична формація характеризується зосередженням прав власності на засоби виробництва та результати праці в капіталістів, особистою свободою найманого працівника, відсутністю у нього засобів виробництва. Соціалістична власність в Радянському Союзі існувала у двох формах: державній і кооперативно-колгоспній. Державна власність вважалася спільною власністю всього радянського народу.

3.3 Типи, форми та види власності

Для того, щоб класифікувати власність на типи, форми і види, необхідно проаналізувати її історичний розвиток та сучасний стан. Перший підхід до такого аналізу отримав назву вертикально-історичного, другий горизонтально-структурного.

З огляду на історичний розвиток суспільного виробництва можна говорити про існування двох типів власності: приватної і суспільної.

Приватна власність характеризується тим, що засоби і результати виробництва належать приватним особам на основі їх виняткового права на володіння, користування і розпорядження об'єктами власності.

«1. Суб'єктами права приватної власності є фізичні та юридичні особи.

2. Фізичні та юридичні особи можуть бути власниками будь-якого майна, за винятком окремих видів майна, які відповідно до закону не можуть їм належати.

3. Склад, кількість та вартість майна, яке може бути у власності фізичних та юридичних осіб, не є обмеженими.

Законом може бути встановлено обмеження розміру земельної ділянки, яка може бути у власності фізичної та юридичної особи» (стаття 325 ЦК).

Приватна власність реалізується в індивідуальному та груповому (корпоративному) видах (рисунок 3.1). Індивідуальна власність можлива в одноосібній та сімейній формах. Майно, яке належить особисто людині, є її одноосібною власністю. Сімейна власність належить на відповідних правових засадах членам однієї сім'ї.

Групова власність виникає внаслідок створення людьми підприємств. Фірм та організацій, які набувають статусу юридичної особи. Юридичні особи

як і фізичні теж мають власність, яка необхідна їм для ведення господарської і іншої діяльності. Груповими (корпоративними) формами власності можуть бути кооперативна, колективна, пайова, акціонерна власність та власність громадських організацій.

Тип власності	Приватна						Суспільна		
Вид власності	Індивідуальна		Групова (корпоративна)				Державна		
Форма власності	Одноособна	Сімейна	Кооперативна	Колективна	Пайова	Акціонерна	Власність громадських організацій	Загальнодержавна	Муніципальна (комунальна)

Рисунок 3.1 – Типологія власності

Кооперативна власність – це власність певної групи людей, які добровільно об'єдналися для здійснення спільної господарської і іншої діяльності на засадах самоврядування. Таке об'єднання може бути наділене власністю його учасниками шляхом внесків у вигляді майна та/або коштів. На основі кооперативної власності функціонують, зокрема, житлові, гаражні, дачні, торговельно-закупівельні, транспортні та інші кооперативи.

Колективна власність – це спільна власність трудового колективу, набута ним шляхом викупу у держави чи іншого суб'єкта майна підприємства. Такий викуп у розвинених країнах може відбуватися за фінансової підтримки уряду, оскільки при колективній власності зацікавленість працівників у стабільній прибутковій роботі підприємства звичайно зростає.

Пайова власність виникає, коли пайовики або компаньйони (партнери), якими можуть бути як фізичні, так і юридичні особи, роблять відповідні внески, зазвичай у грошовій формі (пай), до статутного капіталу підприємства. Відповідно до розміру цього внеску надалі здійснюється управління, тобто більший пай дає пайовику більше прав при прийнятті певних управлінських рішень на підприємстві. Такими рішеннями, зокрема, можуть бути кадрові призначення на керівні посади, затвердження стратегії та/або програм розвитку. У разі, коли пайовик хоче припинити свою участь у капіталі підприємства, це може привести до розчленування всього майна і навіть до припинення господарської діяльності. Щоб таке не відбулося, зазвичай, пайовик своє рішення має погоджувати з усіма іншими партнерами, які можуть погодитися викупити його пай.

Акціонерна власність за своїм економічним змістом є різновидом пайової. На відміну від пайовиків акціонери мають титул своєї власності – акції, які можуть вільно реалізувати на фондовому ринку, не погоджуючи це рішення з іншими акціонерами. Зміна складу акціонерів зазвичай не приводить до припинення діяльності підприємства з розподілом його майна. У великих акціонерних товариствах може бути багато акціонерів, але фактичне управління

ними здійснюють ті з акціонерів, хто має найбільшу кількість акцій (так званий консолідований власник). Дрібні акціонери, які інакше називаються міноритарними, фактично відчужені від процесу управління. Вони отримують доходи на свої акції у вигляді дивідендів. Міноритарні акціонери також можуть отримати вигоду у формі курсової різниці між вартістю придбання і продажу належних ним акцій.

Громадським організаціям (політичним партіям, професійним спілкам, релігійним організаціям, спортивним товариствам, об'єднанням співвласників багатоквартирних будинків тощо) для здійснення статутної діяльності теж необхідна певна власність, яка створюється шляхом внесків, пожертвувань або передачі державного майна. Власність громадських організацій зазвичай не використовується в господарських цілях, тому відокремлюється від інших форм групової (корпоративної) власності.

Суспільна власність характеризується спільним привласненням засобів і результатів виробництва, коли суб'єкти економічних відносин виступають як рівноправні співвласники.

Суспільна власність реалізується в державній і колективній формах. Державна власність може бути загальнодержавною або муніципальною (комунальною).

«1. У державній власності є майно, у тому числі грошові кошти, яке належить державі Україна.

2. Від імені та в інтересах держави Україна право власності здійснюють відповідно органи державної влади.

3. Управління майном, що є у державній власності, здійснюється державними органами, а у випадках, передбачених законом, може здійснюватися іншими суб'єктами» (стаття 326 ЦК).

«1. У комунальній власності є майно, у тому числі грошові кошти, яке належить територіальній громаді.

4. Управління майном, що є у комунальній власності, здійснюють безпосередньо територіальна громада та утворені нею органи місцевого самоврядування» (стаття 327 ЦК).

3.4 Відносини власності в капіталістичному суспільстві. Особливості приватнокапіталістичної власності

Суспільний лад, який прийшов на зміну феодалізму, спочатку називався розпливчато й не досить зрозуміло – «громадянським суспільством». Французькі історики, які описували Велику французьку революцію, визначили поняття «класи», і тоді новий суспільний лад стали називати «буржуазним» - за назвою панівного класу. З появою наукових праць А. Сміта, Д. Рікардо, К. Маркса, які розкрили суть капіталу як основного чинника економічних відносин буржуазного ладу, це суспільство дістало назву, яка вживається й нині, - «капіталізм». Основу економічної системи капіталізму становить приватнокапіталістична власність.

Зародження капіталізму розпочалося ще у XV сторіччі, а вже к XIX сторіччю в Західній Європі сформувався так званий класичний капіталізм. В ньому найбільш повно були втілені принципи приватновласницького підприємництва. Головною економічною фігурою став індивідуальний власник невеликого підприємства, яким він часто і керував. Найважливішою умовою економічного прогресу виступала свобода підприємницької діяльності тих, хто мав капітал. Капітал концентрувався в руках небагатьох капіталістів, але його надмірна концентрація заважала інвестуванню в технічне переозброєння виробництва, яке було необхідне внаслідок розвитку науково-технічного прогресу і появи нових більш продуктивних машин. Індивідуальні власники почали об'єднувати свої капітали для інвестування. Це привело до виникнення акціонерних компаній, які перетворились у панівну форму капіталістичного виробництва і зумовили виникнення групової (корпоративної) форми власності. Її поступальний розвиток став водночас процесом усунення класичних форм капіталістичного способу виробництва. Якщо раніше основною формою капіталістичної організації виробництва була система приватного підприємництва, то потім вона доповнилася груповими (корпоративними) формами власності і зростанням державного сектора.

На стадії зародження капіталізму безпосередні виробники – трудящі – були позбавлені засобів виробництва, а отже, і засобів для існування. Хоча робітничий клас був юридично вільним, щоб одержати засоби для утримання себе і своєї родини, робітник був змушений добровільно найматися на капіталістичне підприємство і там зазнавати експлуатації. Капіталістична експлуатація базується не на прямому насильстві, як це було за рабства й феодалізму, а на економічному примусі до праці. Матеріальна основа виникнення відносин експлуатації криється у здатності робітника створювати додатковий продукт: робітник спроможний своєю працею утримувати не лише себе, а й іншого. Капіталіст не може ані купити, ані продати, ані примусити робітника працювати на себе, але право власності на засоби виробництва створює для нього переваги в суспільстві. Він отримує частину результатів суспільного виробництва, але не бере в ньому безпосередню участь, тобто не працює.

Капіталістичному виробництву в міру його розвитку були потрібні все більш освічені, фахово підготовлені працівники. Тому капіталісти були змушені дбати про зростання освітньо-професійного рівня населення. Наймані працівники великих підприємств першими отримали можливість навчатися, але про безоплатну освіту широких верств мова не йшла. Для того, щоб працівник міг навчатися на платній основі, стало необхідним підвищити рівень його доходу. Були створені деякі форми соціального забезпечення: система страхування, пенсійна система, система надання медичної допомоги. Але кількість і якість робочої сили все одно не забезпечували швидкого економічного зростання. Тому це привело до необхідності залучення жінок у виробництво внаслідок деякого звільнення їх від сімейних проблем. Створення дитячих дошкільних установ (ясел і садків, дитячих будинків, оздоровчих установ і т.п.) дозволило залучити частину жінок до праці на

капіталістичних підприємствах. Зі зростанням ролі жінок у виробництві в капіталістичному суспільстві почалися масштабні соціальні зміни. Внаслідок економічного зростання підвищилися доходи найманих працівників, сформувався так званий «середній клас» - прошарок заможних людей, статки яких забезпечували збільшення платоспроможного попиту на товари та послуги. Світова енергетична криза початку 70-х років минулого сторіччя фактично знаменувала завершення епохи індустріального капіталізму. На той час його виробничі і соціальні досягнення досягли свого максимуму. Але згодом, після світової енергетичної кризи, соціальні програми в більшості розвинутих капіталістичних країн були різко скорочені, середній клас почав розмиватися.

Перехід до постіндустріального капіталізму супроводжувався випереджальним розвитком інформаційно-комунікаційних технологій і підвищенням на цій основі ролі інформаційних ресурсів в суспільному виробництві. Це викликало необхідність упорядкувати суспільні відносини щодо об'єктів інтелектуальної власності, до яких зокрема належать інформаційні ресурси.

Сучасний етап розвитку суспільства, на якому перебувають країни-лідери світової економіки, отримав назву «інформаційної ери». Наукові дослідження змісту економічних відносин в інформаційну еру ще тривають, тому характеризувати, як зміняться відносини власності на цьому етапі, ще зарано.

На цей час в економіках більшості розвинутих країн кількісно переважає приватний сектор. Його основу складає індивідуальна приватна власність – трудова та капіталістична. Але більш ефективними є підприємства і компанії з акціонерною формою групової (корпоративної) власності. На них припадає до 90% усіх доходів при тому, що їх частка становить лише 20% від загальної кількості суб'єктів господарювання. На державний сектор у різних країнах припадає 18-25 % зайнятих, до 30% ВВП, 25-50 % інвестицій, 20-30 % власності; держава перерозподіляє від 35 до 60% національного доходу.

3.5 Деформація відносин власності в умовах адміністративно-управлінського регулювання економіки

Відносини власності постійно розвиваються разом із суспільним виробництвом. Одним з найвпливовіших драйверів такого розвитку виступає науково-технічний прогрес. Він сприяє оновленню засобів виробництва і впровадженню нових технологій. Широке застосування інформаційних технологій в мережі Інтернет створює нові інформаційні ресурси і відповідні об'єкти інтелектуальної власності. До них належать, зокрема, web-сайти, сторінки і канали в соціальних мережах тощо. Такі інформаційні ресурси здатні приносити своїм власникам істотну економічну вигоду, тому питання власності на них стає все більш актуальним. Юридичне оформлення власності зазвичай відстає від реальних відносин, тому що норми права переглядаються не так часто. Наприклад, у Конституції СРСР стверджувалось, що державна

власність за своєю природою є загальнонародною. Але широкі народні маси були відчужені від управління нею, тому насправді вона виглядала «нічиєю». Фактично «нічиєю» власністю управляли корумповані партійно-державні чиновники у власних інтересах. Тому цілком можливим стає невідповідність економічного змісту і юридичної форми власності, що викликає деформацію відносин власності.

Деформація відносин власності – це суспільно-політичне явище, при якому суть і зміст реальних відносин власності в суспільстві не відповідають їх юридичній формі.

Адміністративно-управлінське регулювання економіки досягло найвищого рівня в колишньому СРСР. Ще на початку створення СРСР ідеологи комунізму взяли економічний курс на побудову соціалізму як першої «сходинки» до майбутнього суспільства загального благоденства. Для економіки були визначені наступні пріоритети: ставка на велике машинне виробництво, загальнодержавне планування як форма регулювання економічних процесів і суспільний тип власності. Укрупнення виробництва на той час вже відбувалося в капіталістичних країнах і довело свою економічну ефективність. Великі підприємства у формі акціонерних товариств були більш конкурентоздатними на ринку, оскільки могли швидше модернізувати своє виробництво, збільшити його обсяги і асортимент товарів. Тому орієнтація саме на велике машинне виробництво при розбудові економіки СРСР була цілком виправданою. Але у капіталістичній економіці 20-30 років минулого сторіччя окрім великих підприємств існувала достатньо велика кількість дрібних і середніх підприємців, які доволі успішно знаходили свої ринкові ніші. Малий і середній бізнес був більш гнучким, до того ж він виконував важливу соціальну функцію працевлаштування населення, яке не потрапило до великих підприємств, і підживлював «середній клас» суспільства.

В Радянському Союзі на початку його створення через тривалі війни і революції виникла критична економічна ситуація: в 1921-1922 рр. в країні панував голод, більшість економічного потенціалу була знищена, а відновити його за короткий термін у формі великих модернізованих підприємств не представлялося можливим. Тому була зроблена спроба відійти від вищезначених трьох пріоритетів. В 1920 р. X з'їзд ВКП(б) прийняв рішення про запровадження нової економічної політики (НЕП). Її суть полягала у наступному. Для стимулювання грошового обігу продрозкладка замінялася податком, згодом у 1921-1924 рр. була проведена грошова реформа, яка повернула грошам їх цінність. Селянам дозволялося виходити з громади і вільно обирати форму землекористування. Допускалася оренда землі і наймана праця на ній. Декларувалися свобода внутрішньої торгівлі, розвиток всіх видів кооперації, вільне наймання робочої сили через біржі труда. Фактично НЕП створював передумови для розвитку малого і середнього бізнесу як основи «середнього класу» радянського суспільства. Щодо відносин власності, то вони були розширені, оскільки окрім суспільної загальнодержавної власності дозволялась і приватна власність суб'єктів малого і середнього бізнесу, які отримали назву «непманів». Ідейними

натхненниками НЕПу вважаються В.І. Ленін і М.І. Бухарін. Певний відхід від комуністичної економічної ідеології пояснювався як «економічна лібералізація під суворим політичним контролем».

Результати нової економічної політики, яка проводилася у 1920-1928 рр., в цілому були позитивними. Вона дала поштовх для розвитку економіки, хоча кризові явища не були цілком подолані. Так, у 1923, 1925, 1928 роках в країні панував голод. Хоча в 1926-1927 роках запаси хліба вперше перевищили довоєнні і склали 160 мільйонів тонн, селяни все одно не продавали хліб, а притримували його, що негативно впливало на продовольче забезпечення міст, в яких була зосереджена промисловість. Хлібні кризи 1925 і 1928 років і соціальне розшарування радянського суспільства, поява заможних «непманів» стали основними причинами згортання цієї політики. В наступні роки в Радянському Союзі суспільний тип власності у формі загальнодержавної власності остаточно закріпився як панівний і фактично єдиний.

Згодом деформація відносин власності в СРСР ставала все більш відчутною. Попри те, що Конституція СРСР визначала державну власність як загальнонародну, оскільки держава декларувалася загальнонародною, громадяни не відчували себе власниками. Загальнонародне сприймалося широкими верствами населення як нічیه. Це накладало негативний відбиток на ефективність суспільного виробництва: про «нічیه» ніхто особливо не піклувався, тому економічні ресурси витрачалися не в найкращий спосіб. Безумовно, в радянській економіці існували приклади ефективного і успішного господарювання, але вони були поодинокими на фоні загального стану справ. Отже, в соціалістичній системі колишнього СРСР, де все належало всім і нікому зокрема, мотивація до праці в людей поступово знижувалася, що в підсумку привело до меншої ефективності суспільного виробництва, порівняно з ринковою економікою. Фактичне відчуження людини від власності через заборону інших форм, зокрема, приватної власності на засоби виробництва, є однією з головних причин краху адміністративно-управлінського регулювання економіки Радянського Союзу, яке було змінено на ринкове, але вже у незалежних країнах.

Таким чином, для нівелювання деформації відносин власності треба на постійній основі проводити наукові дослідження їх стану і перспектив розвитку в економіці і суспільстві, необхідна ґрунтовна законотворча робота з удосконалення нормативно-правової бази цих відносин.

3.6 Необхідність різноманітних форм власності

Необхідність різноманітних форм власності обумовлена наступним:

1) Немає такої форми власності, яка б була найкращою за будь-яких умов господарювання. Переваги і недоліки тієї чи іншої форми власності розкриваються в тих організаційно-господарських умовах, які притаманні конкретним галузям суспільного виробництва на певному етапі його розвитку. Хоча відносини власності належать до загальних організаційно-економічних відносин, кожній галузі притаманна своя специфіка. Наприклад, акціонерна

власність навряд чи розкриє свій потенціал в роздрібній торгівлі, оскільки її підприємства і організації занадто малі, щоб корпоративувати їх майно. Для цієї галузі більш доречною буде пайова або сімейна форма власності.

2) Оскільки відносини власності розвиваються разом із суспільним виробництвом, при різних формах власності такий розвиток стає більш згладженим. Різні форми власності взаємно доповнюють одна одну. Якщо якась з них стає менш потрібною в даних соціально-економічних умовах, відбувається перехід до іншої. Так, коли колективна форма власності вичерпує себе, трудовий колектив підприємства може прийняти рішення про перехід до акціонерної або будь-якої іншої форми.

3) Стає можливою поява нових форм власності, які краще відбивають економічні реалії сьогодення. Наприклад, інтелектуальна власність може бути реалізована не тільки в одноосібній, а й в групових формах, якщо об'єкт власності отримує вірогідну вартісну оцінку, і умови його використання будуть чітко визначені.

Різноманітні типи і форми власності характерні для змішаної економіки. Змішана економіка стає більш економічно ефективною з наступних причин:

1) В різних галузях і сферах економіки рівень розвитку продуктивних сил не є однаковим. Це обумовлено, з одного боку, різними темпами науково-технічного прогресу по галузях, з іншого боку, мінливістю попиту на товари та послуги, які задовольняють певні економічні потреби суспільства. З цієї причини форми власності, які є переважними для одних галузей, можуть виявитися недоцільними в інших галузях економіки.

2) З розвитком науково-технічного прогресу у суспільному виробництві одночасно йдуть протилежні за змістом процеси концентрації (укрупнення) та диференціації (великі підприємства розпадаються на малі). У зв'язку з цим організаційні структури підприємств перебудовуються, стають більш складними, з'являються нові ланки, нові суб'єкти господарювання. Ці процеси мають прямо відбиватися на структурі власності, тому за наявності різних форм легше обрати найбільш відповідну.

3) Різноманітні типи і форми власності можуть взаємодіяти, переплітатися і доповнювати один одного навіть в рамках підприємства. Коли суб'єкти господарювання мають можливість пристосувати відносини власності до своїх організаційно-економічних потреб, вони більш повно реалізують себе в конкурентному середовищі.

4.5 Роздержавлення і приватизація в Україні

Під роздержавленням розуміють комплекс заходів економічної політики, спрямованих на зменшення ролі державного сектору в економіці шляхом перетворення державних підприємств та/або майна у такі, що засновані на інших формах власності.

Роздержавлення здійснюється у наступні основні способи:

1) передача цілісних майнових комплексів підприємств та/або окремого майна у власність трудових колективів;

- 2) розподіл державної власності між громадянами;
- 3) продаж об'єктів державної власності громадянам і недержавним юридичним особам.

Роздержавлення може здійснюватися шляхом приватизації та/або комерціалізації державного майна.

***Приватизація** – це процес відчуження майна, яке перебуває у загальнодержавній або комунальній власності на користь фізичних і недержавних юридичних осіб.*

Способи приватизації відрізняються організаційно-правовими засадами їх реалізації. До них, зокрема, належать:

- 1) викуп об'єктів малої приватизації;
- 2) викуп державного майна згідно з альтернативним планом його приватизації;
- 3) викуп державного майна зданого в оренду;
- 4) продаж акцій корпоративізованих державних підприємств або цілісних майнових комплексів.

Будь-який спосіб приватизації, як правило, здійснюється на конкурсних (конкурентних) засадах. Це дає можливість отримати найкращі умови відчуження державного майна: надходження коштів до державного або місцевих бюджетів, обов'язки інвестора (покупця) щодо подальшого управління майном, соціальні контракти тощо. Для збільшення грошових надходжень від приватизації організуються аукціони, на які запрошуюють потенційних інвесторів (покупців).

***Комерціалізація** як форма роздержавлення означає усунення держави від не властивих їй функцій управління господарською діяльністю підконтрольних підприємств і організацій шляхом надання їм самостійності у господарюванні на засадах підприємництва.*

Форми комерціалізації дуже різноманітні. Наприклад, вищим навчальним закладам державної форми власності дозволено надавати освітні послуги здобувачам на платній основі, тобто навчати студентів за контрактом.

Однією з головних проблем при переході до ринкової економіки в Україні стала проблема трансформації відносин власності, яка інакше називається проблемою роздержавлення власності. Складність розв'язання цієї проблеми була обумовлена, по-перше, великими обсягами і різноманітністю майна, що підлягало роздержавленню, по-друге, відсутністю позитивного світового досвіду проведення подібних за масштабами процесів в економіці, що функціонує, по-третє, теоретичними пробілами в економічній науці щодо питань переходу від адміністративно-командної економічної системи до ринкової.

Для реформування національної економіки було запроваджено низку реформ. Роздержавлення як один з ключових напрямків цих реформ передбачало загальну приватизацію національного багатства у класичному кейнсіанському тлумаченні, в результаті якої мала бути створена множина індивідуальних власників майна. Також дозволялися групові форми власності. Економічною метою роздержавлення вважалося підвищення продуктивності

праці через мотивування персоналу з боку нових ефективних власників. Тому на першому етапі реформ навіть заохочувалися викуп або оренда майна підприємств трудовими колективами, працівники яких, як вважалося, і будуть найбільш ефективними власниками своїх підприємств.

Офіційне реформування відносин власності в Україні розпочалося ще з кінця 80-х – початку 90-х рр. минулого століття з розробки і прийняття цілої низки законодавчих документів та створення нових інституцій, зокрема, Фонду державного майна України. Верховною Радою, Кабінетом міністрів і Фондом Державного майна була прийнята значна кількість законодавчих і нормативних актів, які регламентували приватизацію в Україні. Але повністю врегулювати цей процес і спрямувати його до визначених цілей так і не вдалося. Приватизація відбувалася у формі стихійного привласнення національного багатства з втратою його значної частини. Велика кількість підприємств так і не знайшли ефективного власника, тому були закриті і згодом фізично ліквідовані

Результати комплексного аналізу приватизаційних процесів в Україні свідчать про те, що доступ для більшої частини суспільства до реальної приватизації був обмежений. Для швидкого роздержавлення був прийнятий механізм сертифікатної (ваучерної) приватизації, згідно з яким всі громадяни України отримали приватизаційні сертифікати (ваучери). Громадяни могли обміняти свої приватизаційні сертифікати (ваучери) на цінні папери (акції) підприємств, які перебували в державній власності і пройшли процес корпоратизації. Але швидке погіршення економічної ситуації в країні привело до того, що багато громадян були змушені продати свої сертифікати на «чорному» ринку, тобто фактично відмовилися від участі в приватизації. Приватизаційні сертифікати (ваучери) були акумульовані різними групами інвесторів, які за їх допомогою встановлювали корпоративний контроль над підприємствами, що таким чином переходили з державної форми власності до інших групових або індивідуальних форм.

Якщо цілями реформи власності в Україні вважати справедливий розподіл загальнонародної власності між членами суспільства і мотивування нових власників до більш ефективної економічної діяльності, то жодна з них, в кінцевому випадку, не була досягнута. 19 мільйонів громадян України, які обміняли свої приватизаційні сертифікати на акції підприємств, не стали реальними власниками на основі корпоративної форми управління, бо навіть не оформляли право власності на акції². Майже 7,8 млн громадян України відмовилися від участі в сертифікатній приватизації (5,3 млн громадян не отримали сертифікатів плюс ще 2,5 млн осіб їх не використали). Одним з найбільших шкідливих наслідків проведеної приватизації для розвитку ринкової економіки в Україні стало те, що попри корпоратизацію великої кількості підприємств повноцінний фондовий ринок в нашій країні так і не запрацював. Прямим наслідком цього стало створення олігархічної структури

---

² Брановицький В.В. Приватизація власності та зміна соціально-економічної структури суспільства. *Ефективна економіка*. 2016. №3 – Режим доступу: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=5001> (дата звернення 08.10.2021 р.)

економіки, яка обмежує можливості зміни власників засобів виробництва і залучення іноземних інвестицій. Тобто замість масового власника ми отримали невелику кількість великих власників в минулому загальнонародного майна. Згідно з науковими дослідженнями, на цей час 2% громадян України володіють понад 80% власності країни. Деформація приватизаційних процесів породила так звану «тіньову приватизацію» - небезпечне суспільне явище, коли зміна власників державного майна відбувалася у незаконний спосіб без належного контролю з боку держави. На думку В. Семенюк, яка очолювала Фонд державного майна України з квітня 2005 р. по грудень 2008 р., до 60-70% усього обсягу відчуження державного майна відбулося внаслідок «тіньової приватизації».

Але не всі наслідки приватизації слід вважати від'ємними. Так, за відносно короткий період часу в країні був створений недержавний сектор економіки, основу якого становлять понад 11 тисяч акціонерних товариств, значна частина з яких є відкритими. Практично у всіх сферах економічної діяльності недержавний сектор сьогодні переважає. В Україні держава продовжує залишатися найбільшим власником промислових об'єктів попри постійне зменшення своєї частки в загальному обсязі власності. Державна власність в ринкових відносинах має беззаперечне право на існування. При цьому максимально ефективною вона стане лише за існування ринкового громадянського суспільства з дотриманням всіх правових механізмів демократичної держави.

Висновки

Власність є одночасно економічною і правовою категорією. Для того, щоб відносини власності стали загально визнаними в суспільстві, їх економічний зміст в даних історичних умовах має відбиватися в нормах права, тобто мати певну юридичну форму.

Об'єкти і суб'єкти власності, форми і методи привласнення і відчуження, які загалом характеризують економічний зміст відносин власності, виникають, змінюються, модифікуються (приспосовуються) і зникають зі зміною історичних умов. Наукові погляди на власність змінювались (еволюціонували) внаслідок еволюції самого суспільства.

З огляду на історичний розвиток суспільного виробництва можна говорити про існування двох типів власності: приватної і суспільної. В рамках цих типів виділяють три види: індивідуальну, групову (корпоративну) і державну власність. Кожний тип і вид власності реалізує себе у різних формах, яких налічується дев'ять.

Відносини власності є наріжним камінням будь-якої економічної системи, оскільки на них заснований економічний інтерес. Економічний інтерес це вигода, яка досягається від економічної діяльності її учасниками. Вигода полягає саме в привласненні результатів економічної діяльності та/або майна. Якщо відносини власності не впорядковані, тобто привласнення знеособлене, то інтерес до економічної діяльності з боку членів суспільства згасає. Власність повинна економічно реалізуватися, тобто приносити

власникові дохід у певній формі. Якщо цього немає, то відносини власності формальні, вона перетворюється в нічийну.

Питання для самоконтролю

1. Які суспільні відносини характеризує власність? Чи можливо існування відносин власності поза людським суспільством?
2. Чим схожі та чим відрізняються визначення власності в економічному розумінні й в правовому сенсі? Чому відносини власності мають бути юридично унормовані?
3. Які три основні права щодо речі належать її власникові? В чому їх відмінність?
4. Чому важливо, щоб юридична форма власності якнайкраще відображала реальні відносини щодо неї у суспільстві? Яким чином можна запобігти невідповідності економічного змісту і юридичної форми власності?
5. Хто і що виступають суб'єктами й об'єктами власності?
6. Чому можна вважати власність історичною категорією?
7. На які типи, форми та види класифікується власність?
8. Чим схожі та чим відрізняються пайова й акціонерна форма власності?
9. Що може перебувати у державній власності відповідно до Цивільного кодексу України? Хто здійснює управління державною власністю?
10. Чому відносини власності вважають основоположними в системі економічних відносин?
11. В чому полягають особливості відносин власності в капіталістичному суспільстві? Як ці відносини розвивалися історично?
12. Яким чином відбулася деформація відносин власності в командно-адміністративній економіці колишнього СРСР?
13. З яких причин в економіці доцільно мати різноманітні форми власності? Чому змішана економіка стає більш економічно ефективною?
14. Чому для економіки України при переході до ринкового регулювання було необхідно роздержавлення?
15. В яких формах здійснювалося роздержавлення в Україні? Які позитивні та негативні наслідки мала приватизація в нашій країні?

Тестові запитання

Оберіть єдину правильну відповідь

1. Що таке власність з точки зору економічної теорії?

- A) Майно
- B) Складний комплекс господарських відносин
- C) Економічний ресурс
- D) Засіб обміну

2. Чому відносини власності повинні мати юридичну форму?

- A) Щоб бути загально визнаними
- B) Щоб їх можна було описати
- C) Щоб об'єктами власності можна було обмінюватися

D) Щоб відокремити прийнятні та неприйнятні в суспільстві методи набуття власності

3. Які повноваження має особа щодо своєї власності відповідно до законодавства?

- A) Користування і продаж
- B) Користування, продаж і передача в оренду відповідно до закону
- C) Володіння, користування і розпорядження відповідно до закону
- D) Користування в будь-який спосіб за умови, що це не заподіє шкоду

іншим

4. Що таке «привласнення»?

- A) Набуття права власності на майно в законний спосіб
- B) Перехід права власності на майно
- C) Спосіб визначення власника майна
- D) Відносини між людьми, коли людина ставиться до речі як до своєї

5. Які існують типи власності?

- A) Індивідуальна, групова і державна власність
- B) Приватна і суспільна власність
- C) Індивідуальна і колективна власність
- D) Індивідуальна, колективна і суспільна власність

6. В яких формах може існувати державна власність?

- A) Загальнодержавна і муніципальна власність
- B) Загальнодержавна і приватно-державна власність
- C) Приватна і суспільна власність
- D) Загальнодержавна і корпоративна власність

7. Яка форма власності зазвичай створюється, коли група людей добровільно об'єднується для здійснення спільної господарської й іншої діяльності на засадах самоврядування?

- A) Кооперативна
- B) Колективна
- C) Пайова
- D) Акціонерна

8. Які форми власності були найбільш поширеними на етапі зародження капіталізму?

- A) Державна й індивідуальна
- B) Індивідуальна і сімейна
- C) Приватна і колективна
- D) Індивідуальна і колективна

9. Що таке «деформація відносин власності»?

A) Це суспільно-політичне явище, при якому суть і зміст реальних відносин власності в суспільстві не відповідають їх юридичній формі

B) Комплекс заходів економічної політики, спрямованих на зменшення ролі державного сектору в економіці

C) Це суспільно-політичне явище, при якому правові засади відносин власності часто змінюються

D) Комплекс заходів економічної політики, спрямованих на надання економічних преференцій суб'єктам господарювання визначеної форми власності

10. Що розуміють під «приватизацією» державного майна?

A) Усунення держави від не властивих їй функцій управління господарською діяльністю підконтрольних підприємств і організацій

B) Продаж акцій корпоративізованих державних підприємств або цілісних майнових комплексів

C) Розподіл державної власності між громадянами

D) Процес відчуження майна, яке перебуває у загальнодержавній або комунальній власності на користь фізичних і недержавних юридичних осіб

11. Що розуміють під комерціалізацією в державному управлінні?

A) Усунення держави від не властивих їй функцій управління господарською діяльністю підконтрольних підприємств і організацій

B) Продаж акцій корпоративізованих державних підприємств або цілісних майнових комплексів

C) Розподіл державної власності між громадянами

D) Процес відчуження майна, яке перебуває у загальнодержавній або комунальній власності на користь фізичних і недержавних юридичних осіб

12. Хто здійснює управління комунальним майном відповідно до Цивільного кодексу України?

A) Керівники комунальних підприємств і установ

B) Територіальна громада та утворені нею органи місцевого самоврядування

C) Верховна рада України

D) Фонд державного майна України

13. Який фактор обумовлює необхідність різноманітних форм власності в економіці?

A) Різні форми власності виникли еволюційно, тому що так було потрібно

B) В економіці взагалі не може існувати тільки одна форма власності

C) При різних формах власності посилюється конкуренція, що стимулює товаровиробників до вдосконалення виробництва

D) Немає такої форми власності, яка б була найкращою за будь-яких умов господарювання

14. Кому належать надра України відповідно до Конституції?

- A) Народу України
- B) Державі
- C) Територіальним громадам
- D) Тим, хто набув право власності

15. Чим була обумовлена складність роздержавлення майна в Україні при переході до ринкового механізму господарювання?

- A) Відсутністю реєстру майнових прав
- B) Великою кількістю охочих стати власниками
- C) Великими обсягами та різноманітністю майна, що підлягало роздержавленню
- D) Майновими претензіями з боку інших країн колишнього СРСР

Ситуація для обговорення

Англійський педагог і філософ Джон Лок (1632-1704) у своїй книзі «Два трактати про правління» (1690) виклав власну концепцію природного права. До природних і невідчужуваних прав, які належать кожній людині вже з народження, він відніс право на життя, свободу і власність. Філософія Д. Лока справила велике враження на основоположника економічної теорії А. Сміта, який вважав себе її прихильником. Лок зробив значний внесок в теоретичне обґрунтування ідей Нового часу, він по праву вважається одним з видатних теоретиків лібералізму. Відносно права на власність Лок, зокрема, писав:

«Хоча землі та всі нижчі істоти належать спільно всім людям, все ж кожна людина має деяку власність, яка полягає в її власній особистості, на яку ніхто, крім неї самої, не має жодних прав. Її фізична праця і старання її рук, можемо сказати, належать власне їй. І коли вона вилучає щось із загального стану, в який помістила її природа, то завдяки власній праці прилучає до неї щось таке, що виключає її із загальної власності всіх інших людей. Ця праця є беззаперечною власністю працівника, тому ніхто, крім нього, не має права на те, що було приєднано завдяки праці: принаймні тоді, коли цього в достатній кількості залишено для спільного користування інших».

«Коли батьки залишають цей світ і тим самим перестають виявляти необхідну турботу про своїх дітей, її дія повинна поширитися якомога довше, і те, що батьки накопичили протягом свого життя, зрозуміло, призначається, як того вимагає природа, для їхніх дітей, яких вони зобов'язані забезпечувати після себе, хоча батьки, що вмирають, нічого і не заявляють про це в ясно виражених словах; природа наказує передати їхнє майно їхнім дітям, які тим самим набувають права власності та природне право успадковувати майно свого батька, на яке не може претендувати решта людства».

Дайте відповіді на наступні запитання:

1) Чому Лок вважав право власності у людини природним і невідчужуваним?

2) За Локом майно належить не тільки людині особисто, а також її нащадкам, які, можливо, не доклали жодних зусиль до його створення і накопичення. Чому Лок вважає «право успадковувати майно свого батька» природним?

3) Чому і від кого, на ваш погляд, держава має захищати майнові права своїх громадян?

Питання для самостійного опрацювання

1. Основні напрямки приватизації майна державних підприємств в Україні.

2. Особливості приватизації невеликих державних підприємств в Україні

3. Завдання і функції Фонду державного майна України

Терміни та визначення

Привласнення – це такі відносини між людьми, коли людина ставиться до речі як до своєї.

Власність в економічному розумінні – це складний комплекс господарських відносин, що об'єктивно складаються між людьми у процесі суспільного виробництва з приводу привласнення його результатів та використання економічних благ.

Власність в правовому сенсі – це свідомі, цілеспрямовані взаємозв'язки юридичних і фізичних осіб з приводу привласнення благ, що закріплюються системою відповідних прав власності.

Інститут – це сукупність правил, відображених у формальних нормах та неформальних обмеженнях, що структурують взаємодію людей».

Володіння – це фактична наявність майна у конкретних власників і їх спроможність впливати на нього безпосередньо.

Користування – це право вилучати з майна його корисні властивості, які надають можливість задовольнити певні потреби.

Розпорядження – це право визначати юридичну або фактичну долю майна.

Приватна власність характеризується тим, що засоби та результати виробництва належать приватним особам на основі їх виняткового права на володіння, користування і розпорядження об'єктами власності.

Суспільна власність характеризується спільним привласненням засобів і результатів виробництва, коли суб'єкти економічних відносин виступають як рівноправні співвласники.

Деформація відносин власності – це суспільно-політичне явище, при якому суть і зміст реальних відносин власності в суспільстві не відповідають їх юридичній формі.

Під **роздержавленням** розуміють комплекс заходів економічної політики, спрямованих на зменшення ролі державного сектору в економіці

шляхом перетворення державних підприємств та/або майна у такі, що засновані на інших формах власності.

Приватизація – це процес відчуження майна, яке перебуває у загальнодержавній або комунальній власності на користь фізичних і недержавних юридичних осіб.

Комерціалізація як форма роздержавлення означає усунення держави від не властивих їй функцій управління господарською діяльністю підконтрольних підприємств і організацій шляхом надання їм самостійності у господарюванні на засадах підприємництва.

Список літератури

Основна

1. Соколов М., Горлач М., Гущенко В., Кримов М., Жиленкова М. Економічна теорія. Підручник. Київ: Центр навчальної літератури, 2019. 532 с.

2. Семененко В., Коваленко Д., Бугас В., Семененко О. Економічна теорія. Політекономія. Київ: Центр навчальної літератури, 2019. 428 с.

3. Економічна теорія : підручник / В.Д. Лагутін, Ю.М. Уманців, Т.А. Щербакова та ін. ; за заг. ред. В.Д. Лагутіна. Київ : Київський національний торговельно-економічний університет, 2017. 608 с.

Додаткова

4. Основи економічної теорії / Захарченко О., Барановська М., Козак Ю., Курмиженко В. та ін. Київ: Центр навчальної літератури, 2019. 264 с.

5. Політична економія: Підручник / За ред. Ніколенка Ю.В. Київ: Центр учбової літератури, 2008. 632 с.

6. Чухно А. А. Економічна теорія: у 2-х т. Київ: ДННУ АФУ, 2010. Т. 2. 628 с.

7. Лок Джон Два трактати про правління / пер. з англ. Павла Содомора. Київ: Наш Формат, 2020. 312 с.

ТЕМА 4. ЕКОНОМІЧНА СИСТЕМА СУСПІЛЬСТВА

4.1 Поняття соціальної системи

Поняття «система» є багатозначним. Наразі існує кілька десятків визначень, що таке «система». Ось деякі з них:

- 1) «системою є все те, що ми хочемо розглядати як систему»;
- 2) «сукупність елементів, що знаходяться у відносинах і зв'язках між собою певним чином і утворюють деяку цілісну єдність»;
- 3) «відображення у свідомості суб'єкта (дослідника, спостерігача) властивостей об'єктів і їх відносин у розв'язанні задачі дослідження, пізнання»;
- 4) «сукупність елементів, що утворюють єдність при виконанні певного завдання»;
- 5) «спосіб розв'язання проблеми».

Як можна побачити, наведені визначення відрізняються рівнем своєї абстрактності та суб'єктивності. Перше визначення «системи» найбільш абстрактне і суб'єктивне, але воно визначає ключову пізнавальну характеристику цього поняття: системою можна вважати все, що можна описати як систему. Ця характеристика виявилася дуже важливою, оскільки на її основі була створена потужна наукова дисципліна – системний аналіз, яка саме і займається дослідженням систем, описом їх властивостей, закономірностей створення і розвитку, процесів, що в них відбуваються. Системний аналіз виокремився як наукова дисципліна відносно недавно, в другій половині ХХ сторіччя, завдяки науковим працям Л. фон Берталанфі, М. Месаровича, У. Росс Ешбі, І. Заде, О. Ланге, С. Оптнера, Р. Акоффа.

Друге визначення «системи» більш конкретне, бо в ньому міститься інша ключова характеристика цього поняття. Будь-яка система складається з елементів, тобто є дискретною. Але попри свій дискретний елементний склад система володіє властивістю цілісності або емерджентності. Емерджентність – це властивість системи в цілому, якої немає в жодного з її елементів поодиноці. Наприклад, велосипед є технічною системою, яка складається з елементів – окремих деталей (педалі, руль, колеса і т.д.). Велосипед як цілісна система виконує функцію засобу пересування, але окремі її елементи поодиноці цієї функції виконувати не можуть. Таким чином, якщо ми розглядаємо будь-який об'єкт аналізу як ціле, що складається з окремих визначених частин – елементів, які знаходяться між собою у певних відносинах і взаємодіють, то цей об'єкт аналізу може вважатися системою. В залежності від складу і характеристик своїх елементів системи поділяються на фізичні (наприклад, річка, гори); біологічні (живі істоти і їх популяції); технічні (автомобілі, електростанції); соціальні (сім'я, колектив підприємства, населення держави, людство в цілому), абстрактні (система наукових знань). Існують також інші класифікаційні ознаки, які визначає загальна теорія систем. До її предмета належить, зокрема, вивчення властивостей, що можуть бути притаманні всім без виключення системам, наприклад, цілісність, емерджентність, відкритість.

1. Цілісність. Система виступає як щось єдине, ціле, відокремлене, що відрізняється від решти, що дозволяє весь світ розділити на дві частини: систему і зовнішнє щодо неї середовище.

2. Емерджентність. Система має таку властивість (властивості) або виконує таку функцію (функції), яких немає в жодного з її елементів поодиноці.

3. Відкритість. Властивість системи обмінюватися із зовнішнім середовищем ресурсами (речами, енергією, інформацією тощо). Зв'язки системи із зовнішнім середовищем мають спрямований характер (їх можна розподілити на входи та виходи).

Усі властивості систем можна розділити на три групи – статичні, динамічні та синтетичні. Статичні можна спостерігати у будь-який час, динамічні лише при аналізі змін системи у часі, синтетичні виявляються при взаємодії системи із зовнішнім середовищем. Три вищенаведені властивості визнаються статичними. До динамічних властивостей можуть належати наступні.

1. Функціональність. Показники виходів системи можуть змінюватися з часом, тобто, є функцією від часу. Приклад – технічна система «пилосмок». Вона має два виходи: потужність всмоктування і кількість пилу в повітрі, що видувається. Одне значення з часом падає, інше зростає. Коли вони досягнуть визначеної межі, необхідно поміняти фільтр.

2. Стимульованість. Властивість системи змінювати характеристики виходів у відповідь на зміну характеристики входів. Приклад – технічна система «сучасний смартфон». При зменшенні яскравості освітлення змінюються налаштування яскравості екрана, при недостатньому зовнішньому освітленні вмикається фотоспалах при фотографуванні.

3. Внутрішня мінливість системи. Властивість системи змінювати свій склад, структуру або інші змінні характеристики. Приклад – технічна система «велосипед». Дана система може бути легко дообладнана деяким спорядженням, наприклад, багажником. Але поставити колеса більшого діаметра зазвичай неможливо. В протилежність технічним системам, у яких внутрішня мінливість перебуває на високому рівні, в живій істоти як біологічної системи дуже важко або практично неможливо замінити будь-який орган.

Приклади синтетичних властивостей систем:

1. Інгерентність. Властивість системи існувати у згоді із зовнішнім середовищем, пристосованість до його умов. Наприклад, під водою можуть бути риба, кит і аквалангіст. Риба весь час живе у воді, кит, хоча і живе у воді, змушений час від часу з'являтися на поверхні, аквалангіст лише тимчасово занурюється у воду. Найбільш інгерентною до води є біологічна система риби, найменш інгерентною – біологічна система людини-аквалангіста.

2. Доцільність. Наявність мети існування системи. Для штучних систем мету, як правило, задають під час її створення, для біологічних існують загальні цілі (вижити, залишити потомство, захопити територію і т.п.)

Оскільки економічна теорія – це людиноцентрична наука, найбільший інтерес для неї представляють соціальні системи.

***Соціальна система** – це організована сукупність людей (індивідів), що проявляє властивість цілісності стосовно інших систем або досліджується як одне ціле.*

Наприклад, академічна група складається зі студентів, в кожного з яких є свої цілі й інтереси у навчанні. Ми можемо розглядати цю групу як соціальну систему, коли досліджуємо способи прийняття колективних рішень у ній або будь-які інші прояви колективної поведінки (формальне і неформальне лідерство, психологічний клімат всередині групи, спільні цінності тощо).

Суспільне виробництво здійснюють організовані групи людей, тобто соціальні системи, які відрізняються своїм елементним складом і внутрішньою структурою. Якщо функція соціальної системи полягає у виробництві економічних благ, то така система розглядається як економічна. Оскільки практично всі економічні процеси мають соціальні наслідки, тому будь-яка економічна система може бути названа соціально-економічною.

Поняття «системи» може бути застосоване до економічної діяльності з наступних основних причин. По-перше, у виробництво економічних благ залучені три основні фактори виробництва: праця, капітал і природні ресурси. Жоден з факторів не зможе сам по собі виконувати виробничу функцію. Виробництво економічних благ стає можливим, тільки коли всі три основні фактори об'єднуються в процесі створення економічних благ. Таким чином, якщо розглядати фактори виробництва як елементи економічної системи, то лише в їх поєднанні система стає цілісною. По-друге, економічна діяльність можлива тільки в організованих групах людей, тобто в соціальних системах. По-третє, елементи економічної системи знаходяться у певних відносинах між собою, які обумовлюють як сам характер виробництва, так і подальше використання його результатів. Одними з таких відносин є відносини власності, від яких залежить, наприклад, яку роль люди відграють в процесі виробництва. Власник засобів виробництва, капіталіст, може не приймати в ньому безпосередню участь, але він отримує частину результатів суспільного виробництва як плату за використання майна, яке йому належить. Наймані працівники, навпаки, безпосередньо зайняті у виробничому процесі й отримують частину результатів суспільного виробництва у формі заробітної плати.

Загальна теорія систем лежить в основі системного аналізу, який наразі вважається методологічною основою для аналізу будь-яких систем. Висока пізнавальна цінність системного аналізу обумовлена його гнучкістю й універсальністю.

Змоделюємо наступну ситуацію: ви опинилися в зовсім незнайомому середовищі, наприклад, на іншій планеті, і вам необхідно його описати. Які характеристики обрати для цього опису? На допомогу прийде системний аналіз. Спочатку треба виділити складові – елементи, потім відстежити їхні взаємозв'язки, потім визначити, яку функцію виконують елементи в цілому. Елементами системи можуть бути інші системи, які називаються підсистемами. З елементів і підсистем формується внутрішня структура системи, від якої залежить виконання певних функцій. Наприклад, смартфон є

складним пристроєм – технічною системою, яка виконує кілька функцій: забезпечує голосовий телефонний зв'язок з абонентами, є засобом для збереження інформації, пристроєм для знімання фото і відео тощо. За виконання окремих функцій відповідають свої технічні підсистеми, які не конфліктують між собою, а злагоджено працюють для того, щоб споживач міг задовольнити свої комунікаційні потреби.

Таким чином, система – це модель для аналізу будь-чого або певне відображення у свідомості дослідника властивостей об'єктів і їх відносин, як сказано у третьому визначенні. Коли ми аналізуємо щось як систему, ми маємо визначити її внутрішню структуру, дослідити взаємні зв'язки всіх елементів між собою і з зовнішнім світом, обґрунтувати, що окремі елементи разом набувають нову якість, виконують функцію, взаємодіють у певному процесі. При аналітичному описі систем зазвичай виникають чотири типи помилок.

1. Помилка першого типу виникає, коли зв'язок аналізованого елемента з елементами системи визнають суттєвими та його включають у модель, хоча насправді такий зв'язок є несуттєвим та елемент можна було б не включати. У результаті в моделі з'являються «зайві» елементи. Наприклад, велике підприємство має у своєму складі відокремлений структурний підрозділ, який самостійно виконує специфічні функції – цех громадського харчування. Вплив цього структурного підрозділу на результати виробничої діяльності підприємства є несуттєвим, тому його сміливо можна виключити з аналізу виробничої структури.

2. Помилка другого типу – це визнання зв'язку аналізованого елемента з елементами системи несуттєвим, через що його помилково не включають до моделі. У вищевказаному прикладі, якщо розглядаються фінансові результати роботи підприємства, то цех громадського харчування може виявитися істотним джерелом збитків, тому його вплив слід враховувати, включивши до моделі.

3. Помилка третього роду є наслідком обмеженості наших знань. Для того, щоб оцінювати суттєвість деякого елемента або зв'язку, треба знати, що вони взагалі є. Якщо це невідомо, питання про включення або не включення елемента або зв'язку до моделі взагалі не стоїть. Помилка третього типу схожа на помилку другого типу, але її важче виправити: треба здобувати нові знання. Хоторнські соціально-психологічні експерименти, які проводилися в США у 1924-1936 рр., перевернули теорію менеджменту. Американський дослідник Елтон Мейо за допомогою них довів істотний вплив соціально-психологічних факторів виробництва, таких як, наприклад, освітленість робочого місця, рівень шуму, атмосфера в трудовому колективі, на продуктивність праці працівників. За результатами його досліджень багато компаній почали приділяти увагу створенню оптимальних умов праці для своїх працівників.

4. Помилка четвертого роду виникає при неправильному трактуванні зв'язку між входом і виходом системи. Наприклад, є певний зворотний зв'язок між використанням дорогих компонентів і рівнем браку у виробництві: чим більше дорогих компонентів поступає на перероблення (вхід) підприємства, тим менше рівень браку (вихід). Чи означає це, що на підприємство мають

поступати тільки високовартісні компоненти? Насправді ні, оскільки цей зв'язок необхідно враховуватися при формуванні плану закупівель, але він навряд чи може вважатися вирішальним, щоб повністю скасувати постачання недорогих компонентів.

Моделі системного аналізу при правильному застосуванні стають зручним засобом для структурування інформації про об'єкт дослідження. Але системний аналіз служить не тільки в описових цілях. За його допомогою аналізуються рішення. Як впливає з п'ятого визначення, система – це спосіб розв'язання проблеми. Будь-яке рішення це вибір з кількох альтернатив. Тож цей вибір ми також можемо розглядати як систему, вхід якої – це певна інформація, а вихід – рішення, тобто сформована реакція на цю інформацію.

Щодня люди, домашні господарства, підприємства, державні установи та інші економічні агенти здійснюють величезну кількість виборів, приймаючи ті чи інші економічні рішення про використання рідкісних ресурсів. Найбільш важливими з них є: що і в якій кількості слід виробляти, яку при цьому використовувати техніку та технологію, хто і яку роботу виконуватиме, як розподілятимуться результати економічної діяльності.

Для підприємства вибір, що і в якій кількості виробляти, означає ухвалення рішення про асортимент товарів і послуг та обсяги їх випуску. Це рішення має прийматися підприємством постійно, протягом його діяльності, орієнтуючись як на свої внутрішні можливості, так і на зовнішні сигнали. Результатом вибору є виробнича програма підприємства або план на визначений період.

Після виробництва продукції з наявних ресурсів підприємство мало б зупинитися через їх вичерпання. Натомість воно вступає у взаємодію з іншими суб'єктами з метою обміну виробленої продукції на нові ресурси. Економічна діяльність підприємств, таким чином, це безперервний процес виробництва продукції та відтворення витрачених ресурсів. За часом ці дві фази не завжди йдуть послідовно. Послідовна зміна фаз «виробництво продукції – відтворення ресурсів» характерна, наприклад, для індивідуального ремісницького виробництва. Як правило, фази виробництва продукції та відтворення ресурсів перекриваються або взагалі йдуть паралельно. Сільськогосподарські виробники часто беруть ресурси у борг під майбутній урожай, на великих підприємствах створюються запаси предметів праці не під поточну, а під майбутню виробничу програму.

Виробнича програма, по-перше, дозволяє підприємству управляти поточною господарською діяльністю, по-друге, планувати відтворення витрачених ресурсів, щоб не припинити роботу у майбутньому. Не зупиняючись зараз на конкретних рисах цієї програми, її змісті та підходах до розробки, можна сказати, що обсяг випуску продукції є найважливішим економічним вибором суб'єкта суспільного виробництва в його господарській діяльності.

Один і той же обсяг випуску продукції може бути вироблений на підприємстві у різний спосіб. Так, деталь може бути виготовлена вручну або на автоматизованому обладнанні. Можна продовжувати виробництво на

верстаті до його повного зношування або виконати капітальний ремонт, замінити його таким самим новим або більш досконалим. Вибираючи, як виконати виробничу програму, підприємство вирішує цілий комплекс питань матеріально-технічного постачання, застосування техніки та технології, організації виробничих процесів. Деякі з цих рішень є багаторазовими або систематичними, наприклад, рішення про закупівлю сировини та матеріалів. Інші мають разовий характер, наприклад, рішення про купівлю нового верстата.

Для випуску того чи іншого виду продукції підприємство має вирішити, що воно виготовлятиме самостійно, а що буде закуповувати в інших підприємств. Не обов'язково, наприклад, кожне підприємство повинно мати власну електростанцію. Як правило, електроенергія закуповується в енергопостачальних компаній. Так само і готова продукція може містити деталі та вузли, які краще придбати в інших суб'єктів суспільного виробництва. Поділ праці та виробнича кооперація дозволяють підприємствам зосередитись на основних для себе технологічних процесах, які дають їм конкурентні переваги.

Зрештою, результати економічної діяльності підприємства повинні бути розподілені між його стейкхолдерами. Розподіл результатів є мотивувальним чинником для стейкхолдерів впливати на майбутні економічні рішення підприємства.

Кожний з чотирьох перелічених основних видів економічного вибору розсипається на безліч «деталей» – конкретних питань управління підприємством як суб'єктом господарювання.

4.2 Характеристика економічних систем

У звичайному розумінні будь-який процес виробництва на підприємстві є дискретним. За технологічною ознакою, наприклад, він може бути розбитий на певні стадії перетворення предметів праці у готову продукцію. На кожній такій стадії у визначеній технологією спосіб за допомогою встановлених засобів праці людиною здійснюється сукупність дій. Завдяки прийнятій організації виробництва, ці дії остаточно приводять до створення економічного блага. Процес перетворення предметів праці у готову продукцію ми можемо розглядати все більш і більш детально на рівні робочих процесів, операцій, дій, але дискретність виробництва не може бути нескінченною. З організаційно-економічної точки зору існує елементарна виробнича одиниця (далі за текстом ЕВО) – робоче місце, на якому саме і відбувається поєднання всіх факторів виробництва. За класифікацією Г.Б. Клейнера ЕВО – це об'єктна економічна система, яка реалізує функцію виробництва і на даному рівні аналізу не розбивається на підсистеми, які теж реалізують функцію виробництва³. Тобто найменшою економічною системою можна вважати

---

³ Клейнер Г.Б. Экономика. Моделирование. Математика. Избранные труды. Москва: ЦЭМИ РАН, 2016. 856 с. - С. 539-541

робоче місце, на якому труд конкретної людини поєднується з засобами та предметами праці. Робоче місце зазвичай обслуговує невелика кількість людей, відносини між ними не дуже розгалужені й стосуються тільки обслуговування даного робочого місця. З огляду на це, таку систему ще називають індивідуальною економікою.

Розрізняють наступні рівні економічних систем за складністю їх структури й елементним складом.

1) Мікроекономічний рівень. На ньому представлена індивідуальна економіка – ЕВО, та локальні економіки – підприємства і домогосподарства.

А) Елементарна виробнича одиниця. Це система, елементами якої є людина, засоби виробництва і предмети праці. Дана система функціонує шляхом обробки людиною предметів праці на даному етапі технологічного процесу виготовлення готової продукції. Її елементний склад зазвичай нестійкий, оскільки на зміну одному робітникові може прийти інший робітник, який буде обслуговувати ті ж самі засоби виробництва.

б) Підприємства та домашні господарства. В цих системах елементами виступають вже групи людей, дії яких потребують організації й координації. Організація й координація можуть здійснюватися за допомогою:

- Обміну інформацією. В такому випадку інформація, необхідна для прийняття рішень, передається, наприклад, шляхом цінових сигналів. Кожна система організує і координує свою роботу відповідно до цих сигналів на свій розсуд.

- Наказу. Організація і координація здійснюються на основі розпоряджень, що ґрунтуються на вертикалі влади. Для внутрішнього середовища підприємств та домашніх господарств накази є характерним способом управління, який дозволяє чітко розмежувати функції кожного працівника в загальному процесі виробництва.

2) Мезоекономічний рівень. На ньому розглядаються окремі ринки (товарний, ресурсний, робочої сили, фінансовий, фондовий тощо).

3) Макроекономічний рівень Він складається з національних економік, територіально-економічних комплексів і окремих галузей.

В національних економіках взаємозв'язок ринків обмежується та штучно регулюється державою. Територіально-економічні комплекси можуть бути сформовані в окремих регіонах держави. Галузі на макроекономічному рівні розглядаються з приводу їх регулювання засобами державної економічної політики.

4) Глобальний світовий рівень. На даному рівні представлені економічні системи міждержавних об'єднань та світова економіка в цілому.

Найскладнішою і всеосяжною є світова економіка в цілому або економічна система суспільства. Вона розглядається на глобальному рівні всього людства, їй притаманні найбільш загальні властивості.

***Економічна система суспільства** – це високоорганізована цілісна сукупність людей та їх груп, які об'єднані різноманітними зв'язками й відносинами в процесі створення економічних благ.*

Вищенаведене визначення характеризує економічну систему суспільства як різновид соціальних систем. Економіка в цілому складається з великої кількості суб'єктів господарювання (підприємств, корпорацій, домогосподарств тощо), які об'єднані в галузі матеріальної й нематеріальної сфер. Між суб'єктами господарювання існують певні організаційно-економічні відносини, що в сукупності обумовлюють господарський механізм в економіці. Господарський механізм складається з форм і методів господарювання, властивих всім галузям. З точки зору організації економічної діяльності економічну систему суспільства можна визначити наступним чином.

Економічна система суспільства – це сукупність організованих, взаємопов'язаних економічних агентів, які утворюють цілісну і цілеспрямовану структуру.

Цілеспрямованість економічної системи суспільства відповідає загальній меті функціонування економіки, про яку розповідалося в темі 1.

Економічну систему суспільства також можна розглядати з точки зору процесів, які в ній відбуваються. Головним процесом є суспільне виробництво, яке розбивається на фази безпосереднього виробництва економічних благ, їх розподілу, обміну і споживання. Таким чином, у вузькому розумінні економічна система суспільства забезпечує упорядкований зв'язок між виробниками та споживачами економічних благ через відповідні фази суспільного виробництва.

4.3 Продуктивні сили, виробничі відносини та механізм господарювання

Складовими економічної системи суспільства є підсистеми продуктивних сил, економічних виробничих відносин та господарського механізму.

Продуктивні сили – це система економічних факторів виробництва на певному історичному етапі їх розвитку, яка обумовлює характер суспільного поділу праці та рівень її продуктивності.

До продуктивних сил належать наявні засоби виробництва, людський капітал або робоча сила, тобто працівники з їхніми фізичними й розумовими здібностями, а також інформаційні ресурси (наука, технології, методи організації та управління виробництвом). Продуктивні сили розглядаються як цілісна система, оскільки тільки в поєднанні їх складові набувають властивість забезпечувати виробництво економічних благ відповідно до потреб суспільства. Складові продуктивних сил також взаємопов'язані одна з одною. Так, науково-технічні знання суспільства обумовлюють рівень досконалості засобів виробництва, а прогрес у науково-технічних знаннях залежить від людського капіталу. Людський капітал виступає ключовою складовою продуктивних сил, бо люди є творцями всіх його інших складових. Від якості людського капіталу залежить продуктивність суспільної праці, а тому загальні результати й ефективність економічної діяльності. На якість людського

капіталу впливають такі соціальні фактори, як фізичний стан і здоров'я населення, рівень освіти та фахових знань робітників і менеджерів, відношення до праці й суспільні цінності.

Економічні виробничі відносини – це система, яка складається із сукупності соціально-економічних та організаційно-економічних відносин між людьми та суб'єктами господарювання в процесі суспільного виробництва.

У вищенаведеному визначенні підкреслюється, що економічні відносини являють собою систему. Дійсно, якщо розглядати будь-які економічні відносини, наприклад, відносини власності, окремо від інших, то їх сутність може бути розкрита лише частково. Так, відокремлено власність на засоби виробництва обумовлює певні відносини між капіталістом, якому вони належать, і найманим працівником, тобто між безпосередніми суб'єктами цих відносин. Їх суть спрощено полягає в тому, що капіталіст надає в користування працівникам належне йому майно для виробництва економічних благ, отримуючи за це плату. При цьому поза увагою залишаються похідні від цих відносин, наприклад, соціально-економічні відносини в трудовому колективі між менеджерами та робітниками. Хоча і перші, і другі є найманими працівниками, але саме менеджери в сучасному капіталістичному світі відповідають перед власниками бізнесу за економічні результати його роботи. Вони мають вибудовувати певні соціально-економічні відносини з іншими робітниками, мотивуючи їх до праці. Саме через таку вирішальну роль менеджерів у веденні бізнесу, його власники можуть надавати їм певну частку своєї власності у вигляді акцій. Якщо менеджер, найчастіше це менеджер вищої ланки, стає акціонером тобто співвласником бізнесу, це мотивує його до більш ефективної роботи. Таким чином, відносини власності впливають на широке коло інших соціально-економічних і організаційно-економічних відносин у суспільстві. А якщо всі ці відносини розглядати в комплексі, тобто як систему, то вони разом з продуктивними силами обумовлюють специфіку суспільства на певному історичному етапі його розвитку, зокрема, державний устрій і політичну владу.

Господарський механізм – це система форм і методів регулювання економічних процесів та суспільних дій економічних агентів на основі використання економічних законів ринку, державних економічних важелів, правових норм та інституційних утворень.

Суспільне виробництво є організованим і керованим процесом. Для створення економічних благ необхідно скоординувати велику кількість суб'єктів господарювання на шляху перероблення природних ресурсів спочатку у матеріали й енергоресурси, а потім предметів праці у кінцеві товари та послуги, які можна буде придбати для споживання. Управління здійснюється як всередині підприємств і корпорацій, так і в економіці держави в цілому. Методи й засоби такого управління суттєво відрізняються. Так, управління всередині підприємств зазвичай побудоване на принципах єдиноначальності. Персонал підприємства поділяється на керівників і підлеглих, накази й розпорядження перших є обов'язковими для виконання

другими. Це робиться для того, щоб дотримуватися суворої виробничої та технологічної дисципліни, яка необхідна для випуску високоякісних товарів і послуг, забезпечення безпечних умов праці персоналу. Управління економічними процесами на рівні держави здійснюється за допомогою конкретних заходів впливу, без них відбувається саморегулювання. Заходи впливу державної влади на економіку відображаються в економічній, фіскальній, інвестиційній політиці, регулюванні фінансового ринку, грошового обігу тощо. Саморегулювання відбувається внаслідок самостійних дій економічних агентів на вільному ринку в рамках визначеного правового поля. Саморегулювання здійснюється відповідно до об'єктивних економічних законів ринкової економіки. До цього часу дискусійним залишається питання про доцільні межі державного втручання в механізми ринкового саморегулювання.

Форми та методи регулювання економічних процесів взаємопов'язані на всіх ланках суспільного виробництва. Так, застосування окремих заходів державного впливу на економіку може привести до змін в організаційній структурі підприємств і корпорацій. Так само і традиції в управлінні на мікрорівні знаходять своє відображення в законодавстві окремих країн. Наприклад, в англо-американській корпоративній системі вищим органом управління, на який покладені функції безпосереднього керівництва, є рада директорів, в німецькій подібні функції доручаються правлінню корпорації. Таким чином, форми та методи регулювання економічних процесів становлять цілісну систему. У поєднанні з продуктивними силами й економічними відносинами господарський механізм формує економічну систему суспільства, яка обумовлює зміст і особливості економічного життя.

4.4 Обґрунтування розвитку економічної системи суспільства: формаційний, цивілізаційний і інші підходи

Економічна система змінюється разом із суспільством, або ж суспільство змінюється внаслідок розвитку економічної системи? Вчених завжди цікавили питання про рушійні сили цих змін, конструктивні й деструктивні фактори соціально-економічного прогресу, способи попередження кризових явищ на шляху еволюційного розвитку. Відповіді на них мають велике гносеологічне значення, бо вони відкривають шлях до прогнозування майбутнього соціально-економічного устрою і керованого політичного руху до нього. Загальновідомо, що соціальні потрясіння, такі як війни та революції, провокують так звані «еволюційні стрибки» й чинять найбільший негативний вплив на економіку країн, в яких вони відбуваються. Еволюційний розвиток, навпроти, є відносно «м'яким» шляхом прогресу і приводить до більш гармонійного соціально-економічного і політичного устрою.

Одне з найбільш відомих обґрунтувань історичного розвитку суспільства і його економічної системи запропонував К. Маркс. Його підхід отримав назву формаційного. К. Маркс розподілив економічні системи

суспільства, які мали місце в його історичному розвитку, за критерієм рівня розвитку продуктивних сил. Загалом він виділив три суспільно-економічні формації в основі яких лежить п'ять способів виробництва.

Суспільно-економічна формація – філософська категорія, яка означає конкретне суспільство на певному історичному етапі його розвитку.

Дана категорія відображає загальну об'єктивну логіку розвитку людського суспільства, обминаючи випадковості й суб'єктивні явища.

Спосіб виробництва, на думку К. Маркса, визначається сукупністю продуктивних сил і економічних відносин суспільства. Його вирішальною характеристикою виступає спосіб привласнення економічних благ, обумовлений чинними відносинами власності. Кожному способу виробництва і суспільно-економічній формації притаманна своя панівна форма власності, зокрема, на засоби виробництва.

1. Первинна (архаїчна) формація, в основі якої лежить первісний спосіб виробництва. При первісному способі виробництва панівними були зародкові форми суспільної власності: племінна і громадська.

2. Вторинна (економічна) формація, в основі якої лежать рабовласницький, феодальний і капіталістичний способи виробництва. При цих способах виробництва панівною є приватна власність на засоби виробництва.

3. Комуністична формація, яку Маркс розглядав як новий спосіб виробництва, заснований не на приватній власності.

Спосіб виробництва є економічним базисом, а економічні відносини надбудовою. Характер економічних відносин залежить від способу виробництва, але вони теж чинять свій вплив на нього. Таким чином, взаємний вплив базису та надбудови виступає рушійною силою розвитку соціальної й економічної систем суспільства. Розвиток відбувається наступним чином.

В певний історичний момент економічні виробничі відносини відповідають рівню розвитку продуктивних сил суспільства і разом розвиваються відповідно до об'єктивних економічних законів. Згодом розвиток продуктивних сил, який відбувається внаслідок науково-технічного прогресу, починає випереджати виробничі відносини. Вони входять у суперечність: застарілі виробничі відносини вже не відповідають новому рівню розвитку продуктивних сил і замінюються новими. Наприклад, капіталістична мануфактура виявилася більш економічно ефективною за феодальне господарство, тому виробничі відносини феодалізму були реформовані. Їм на зміну прийшов капіталізм спочатку у формі індивідуального приватновласницького підприємництва. Згодом ця первинна форма змінилася знову ж під впливом науково-технічного прогресу, появи нових машин, обладнання і технологій, які вимагали швидкого технічного переозброєння застарілих виробництв. Укрупнення капіталістичного господарства супроводжувалося широким впровадженням акціонерної й інших форм колективної власності. Маркс сформулював економічний закон відповідності виробничих відносин характеру продуктивних сил і пояснив зміну способів виробництва і суспільно-економічних формацій його дією.

Формаційний підхід К. Маркса є логічним і достатньо обґрунтованим, але в сучасній економічній науці він критикується за певну обмеженість. Маркс робив свої висновки з огляду на історію Західної Європи до ХІХ сторіччя, в якому він жив. Формаційний підхід важко поширити на всю загальносвітову історію. Тим більше на його основі практично неможливо пояснити сучасні соціально-економічні явища і процеси.

Цивілізаційний підхід заснований на трактуванні світової історії як поступової еволюційної зміни цивілізації (У. Ростоу, Л.Г. Морган, Дж. Глебрейт, А. Арон та інші). Поняття «цивілізація» за своїм змістом ширше ніж суспільно-економічна формація. Людську цивілізацію крім рівня розвитку продуктивних сил і відносин власності характеризує потужний пласт духовної культури. Саме ця культура нарівні з економічними факторами впливає на розвиток суспільства. Рівень зрілості цивілізації визначається, з одного боку, ступенем досконалості продуктивних сил, техніки та технології, з іншого, культурою самої людини, яка втілюється в панівні суспільні цінності. З огляду на це, еволюція цивілізації відбувається внаслідок якісних змін у продуктивних силах, які призводять до зростання продуктивності праці, і підвищення рівня культури. Цивілізаційний підхід на відміну від формаційного не декларує, що рушійною силою розвитку суспільства виступають антагоністичні суперечності всередині нього (наприклад, класові суперечності в тлумаченні К. Маркса), і перехід на новий рівень супроводжується руйнуванням старого. Замість «руйнування старого» суспільство може еволюційно пристосовуватися до нових об'єктивних умов свого існування.

Існують також інші підходи до класифікації економічних систем і обґрунтування їх розвитку. Один з таких підходів, що набули великої популярності в науковому середовищі в останні роки, розробляє інституціональна економічна теорія. З точки зору цієї теорії економічні системи складаються з набору інститутів і механізмів координації.

Розвиток економічних систем відбувається внаслідок поступової еволюції інститутів. Раніше ми вже згадували це поняття, коли вивчали економічні відносини власності. Наприклад, одним з інститутів є угоди між економічними агентами. На зорі людства такі угоди укладалися виключно в усній формі. Згодом, з появою писемності вони стали фіксуватися письмово, але обов'язковість виконання такої угоди залежала здебільшого від суб'єктивних факторів – особистої порядності кожної зі сторін. З розвитком суспільства обов'язковість виконання угод була закріплена у правових нормах тобто стала частиною законодавства. Зараз, купуючи товар в інтернет-магазині на основі передплати, ми фактично покладаємося на порядність продавця, який зобов'язується нам його відправити. Продавець, зі свого боку, розраховує на наш позитивний відгук про співпрацю з ним, який буде заохочувати інших покупців до придбання товару у цьому магазині. Таким чином, наша угода з продавцем інтернет-магазину стає віртуальною. Вона прямо не спирається на норми права, тому що випадки оскарження невиконання таких угод у судовому порядку в Україні є поодинокими.

4.5 Національні моделі економічних систем

Формування національних економік відбувалося під впливом специфічних для кожної країни факторів. Хоча в деяких історичних процесах економічного розвитку ми можемо виділити загальні для групи країн риси, все ж таки завжди існують певні відмінності в їх економічних системах і насамперед у господарському механізмі. Аналіз цих відмінностей має високу пізнавальну цінність, оскільки дозволяє визначити ключові спільні ознаки економічних систем макроекономічного рівня і відповідні фактори, що утворюють ці системи, а також природу і причини розбіжностей. Всупереч тому, що національні економіки є надто великими і всеосяжними, вони залишаються організованими й керованими системами, які рухаються у заданому напрямку свого розвитку.

Вектор економічного і суспільного розвитку в будь-якій країні задається державною політикою. Вона формується, виходячи із загального бачення досконалої держави та, відповідно, досконалого суспільства. Що таке «досконала держава», і яку роль в ній відіграє економічна система, наразі остаточно не вирішено, оскільки це питання виходить за межі позитивної економічної теорії. Дослідження в цьому напрямку ведуться, зокрема, в рамках загальної теорії добробуту, яка є прогресивним науковим напрямком нормативної економічної теорії. Згідно з ним досконалою є держава загального добробуту.

Терміном «держава загального (або соціального) добробуту» узагальнено характеризують політику держави, що має на меті надання своїм громадянам низки суспільних благ завдяки державному фінансуванню.

Це одна з багатьох концепцій правової держави й один зі специфічних різновидів соціальної держави, який розглядається у своїх виокремлених аспектах. Термін «держава загального добробуту» увійшов у вжиток протягом 40-х років ХХ ст. Саме цей час характеризується швидким зростанням ролі держави в суспільстві й, зокрема, в економічній сфері.

В сучасній економічній моделі США роль держави хоча і мінімальна, але при цьому достатньо вагома для реалізації геополітичних планів. Пріоритетом є соціальна політика. Гроші переважно вкладаються у людський капітал через інвестиції у фундаментальну науку та технології. Держава активно втручається і регулює економічні відносини у сферах екології, сільського господарства, енергетики, зовнішньоекономічних зв'язків та інших. Вона реалізує грошово-кредитну політику та податково-бюджетне регулювання. Під достатньо суворим регуляторним впливом перебувають також операції з цінними паперами. Але на інші крім фінансового і фондового ринків держава в американській моделі впливає мінімально.

Для економічних моделей розвинутих азійських країн характерний високий рівень участі держави в економічному житті суспільства. Регуляторний вплив здійснюється переважно через податкову систему або кредитно-фінансові механізми. Характерним для азійських країн є проведення

протекціоністської політики, коли держава обмежує дію ринкових важелів через створення особливих умов для національних суб'єктів господарювання. Наприклад, вживаються заходи з обмеження внутрішньої конкуренції, доступу іноземного капіталу та товарів в країну. Ще однією особливістю економічної політики в азійських країнах є опора на державне планування, яке охоплює практично всі сфери національного господарства. Ступінь впливу держави на механізм господарювання в азійських країнах різна.

Для економіки Південної Кореї характерний один з найбільш істотних впливів. Тут держава стимулює розвиток великих корпорацій, злиття банківського та промислового капіталу, створення потужного державного сектору. Часом можуть використовуватися навіть диктаторські методи управління економікою, до яких не вдаються в західноєвропейських та американських моделях.

В останні десять років для китайської економіки характерне широке застосування ринкових методів регулювання замість адміністративно-управлінських. Роль держави в економіці поступово змінюється, державне планування зосереджується на стратегії науково-технологічного розвитку країни. Нині у Китаї створена та досить успішно функціонує комплексна система державного планування та управління науково-технологічним розвитком, що включає формування державної політики науково-технологічного розвитку, визначення його пріоритетних напрямків, розробку державних програм та п'ятирічних планів, координацію та державну підтримку всіх стадій інноваційного циклу створення та використання передових технологій. Центральний комітет Комуністичної партії Китаю відповідає за вироблення стратегічних напрямів розвитку науки та технологій та за кадрову політику. Державна рада КНР в особі Держкомісії з науки та технологій за участю Міністерства науки та технологій розробляють державну науково-технічну політику, встановлюють стратегічні цілі, здійснюють довгострокове планування.

У західноєвропейських економічних моделях так само як і в азійських, держава відіграє важливу роль. Головною відмінністю є завдання державної економічної політики. В азійських моделях ця політика є здебільшого державоцентричною, тобто вона спрямована на захист національних економічних інтересів і розвиток національного господарства. В західноєвропейських країнах державна економічна політика є людиноцентричною, тобто вона зосереджена на максимальному задоволенні економічних потреб людини і її особистому розвитку.

Так, державний сектор у Швеції виконує наступні функції: забезпечення загальної освіти та працевлаштування, реалізація промислової політики, соціальне забезпечення та надання соціальних послуг вразливим верствам населення (наприклад, догляд за хворими та старими), захист довкілля та інші. Виконання такого широкого кола функцій вимагає великого обсягу бюджетного фінансування, у зв'язку з чим відносний рівень податків у Швеції є одним з найвищих у Західній Європі. Щоб фінансувати соціальні видатки, у Швеції впроваджена всеосяжна система перерозподілу доходів, яка пом'якшує

розшарування суспільства за рівнем доходу, хоча повністю не усуває його. Щоб забезпечити правильне функціонування цієї системи, державі доводиться контролювати доходи громадян і прибуток суб'єктів господарювання, способи використання капіталу, робочої сили, а також ринкові ціни через антимонопольне законодавство. Для цього створені та фінансуються за державний кошт спеціальні відомства. До групи західноєвропейських країн з високим рівнем соціальних видатків і, відповідно, широкими функціями державного сектору належать також Данія, Фінляндія, Нідерланди, Норвегія.

Західноєвропейські країни, так само як і азійські, широкого використовують державне фінансування науки та галузей, що забезпечують науково-технічний прогрес. В цьому полягає їх відмінність від американської економічної моделі, в якій сфери НТП фінансується коштом приватного капіталу. Таким чином, ринкові системи господарювання є досить своєрідними в різних країнах, а їх відмінність полягає в ступені економічного лібералізму, який підтримується суспільством і дозволяється державою.

Головна і, на перший погляд, благородна мета ліберальної економіки – задоволення потреб людини. Але саме в цьому полягає конфлікт інтересів. Потреби людини й суспільства не є тотожними. Суспільство – це складна соціальна система, до якої входять різноманітні елементи: люди, їх об'єднання організації й інститути. Якщо навіть вважати, що всі люди намагаються максимально задовольнити свої матеріальні потреби, це не стане автоматично метою суспільства як системи. З точки зору системного аналізу система не є простою сумою своїх елементів, бо елементи разом набувають нових властивостей, зокрема, вони стають емерджентними. Для економіки це означає, що існують інші надособистісні цілі, які виникають у людських спільнот. Наприклад, люди, об'єднані ідеєю побудови комуністичного суспільства, наполегливо працювали над створенням Радянського Союзу, хоча це і не повною мірою відповідало їх власним інтересам. Спільнота, що об'єднана за національною ознакою, може мати на меті побудову власної автономії або держави. В цьому випадку суто економічні інтереси людини можуть бути другорядними щодо духовних цілей.

Висновки

Суспільне виробництво здійснюють організовані групи людей, які за своїми властивостями є соціальними системами. Якщо функція соціальної системи полягає у виробництві економічних благ, то така система розглядається як економічна. Оскільки практично всі економічні процеси мають соціальні наслідки, тому будь-яка економічна система може бути названа соціально-економічною.

В залежності від елементного складу і структури економічні системи поділяються на рівні. Найменшою економічною системою є робоче місце, на якому труд конкретної людини поєднується з засобами та предметами праці. Ця економічна система називається елементарною виробничою одиницею або індивідуальною економікою. Вона знаходиться на мікроекономічному рівні. На цьому рівні також знаходяться підприємства і домогосподарства, які

називаються локальними економіками. Існують також системи мезо- і макроекономічного рівня. Найскладнішою і всеохоплюючою є світова економіка в цілому або економічна система суспільства, яка розглядається на глобальному рівні всього людства.

Економічна система суспільства складається з трьох підсистем: продуктивних сил, економічних виробничих відносин і господарського механізму. Всі три підсистеми взаємопов'язані. Завдяки їх спільному функціонуванню здійснюється суспільне виробництво економічних благ.

Економічна система розвивалася разом із суспільством в єдиному історичному процесі. Існує ряд наукових обґрунтувань рушійних сил і закономірностей такого розвитку. До найбільш відомих належать формаційний і цивілізаційний підходи.

Національні економіки формувалися під впливом специфічних для кожної країни факторів. З цієї причини національні моделі економічних систем різноманітні, навіть попри те, що в розвинутих країнах вони всі побудовані на основі ринкового механізму господарювання. В 40-ові роки ХХ століття в країнах Заходу роль держави в суспільстві й, зокрема, в економічній сфері почала швидко зростати. Саме в цей період спочатку в науковому, а згодом і в політичному обігу з'явився термін «держава загального (або соціального) добробуту». Цей термін характеризував державну політику, яка мала на меті збільшення добробуту громадян шляхом державного фінансування суспільних благ.

Питання для самоконтролю

1. Що таке «система»? Чим відрізняються визначення цього терміну?
2. На які групи поділяються властивості систем?
3. Що таке «емерджентність», і чому ця властивість притаманна всім без винятку системам?
4. Хто або що може виступати елементом соціальної системи? Наведіть приклади соціальних систем.
5. Якщо академічну групу студентів розглядати як соціальну систему, то групи старших чи молодших курсів будуть більш інгерентними до навчання в закладі освіти?
6. Чому поняття «системи» і системний аналіз можуть бути застосовані до економічної діяльності?
7. Яка економічна система вважається елементарною і чому?
8. Яка економічна система є найскладнішою?
9. З яких основних підсистем складається економічна система суспільства?
10. В чому полягає суть формаційного підходу до обґрунтування еволюції економічної системи суспільства?
11. В чому полягає суть цивілізаційного підходу до обґрунтування еволюції економічної системи суспільства?
12. Які існують інші підходи крім формаційного і цивілізаційного до класифікації економічних систем і обґрунтування їх розвитку?

13. На які рівні поділяються економічні системи за своєю складністю й елементним складом?
14. З чого складається канонічна модель підприємства як соціально-економічної системи?
15. Опишіть входи та виходи СЕС «Підприємство».
16. На які рівні групується системне оточення СЕС «Підприємство»?
17. Наведіть приклади підсистем внутрішнього середовища.
18. Хто є основними стейкхолдерами підприємства і в чому полягають їх цілі?
19. Які основні види вибору здійснює підприємство як соціально-економічна система?
20. Які існують підходи до регулювання економічних процесів в різних національних моделях економічних систем?

Тестові запитання

- Оберіть єдину правильну відповідь
1. Яке з наведених визначень не може характеризувати систему?
- A) Єдина і неподільна цілісність, яка не допускає дроблення
  - B) Сукупність елементів, що утворюють єдність при виконанні певного завдання
  - C) Все те, що ми хочемо розглядати як систему
  - D) Відображення у свідомості суб'єкта (дослідника, спостерігача) властивостей об'єктів і їх відносин
2. Яке з наведених визначень характеризує емерджентності систем?
- A) Система виступає як щось відокремлене від іншого світу
  - B) Система здатна реагувати на сигнали зовнішнього середовища і пристосовуватися до них
  - C) Система обмінюється чимось зі своїм зовнішнім середовищем
  - D) Система має таку властивість, якої немає в жодного з її елементів поодиноці
3. Що з наведеного не може розглядатися як соціальна система?
- A) Людина
  - B) Сім'я
  - C) Колектив підприємства
  - D) Суспільство
4. Яка з наведених характеристик відрізняє соціально-економічну систему від інших соціальних систем?
- A) Споживання ресурсів
  - B) Наявність ланки, що керує нею
  - C) Залучена у виробництво економічних благ
  - D) Складається з декількох людей

5. Яка економічна система є найменшою за своїм елементним складом?

- A) Домогосподарство
- B) Підприємство
- C) Робоче місце
- D) Засіб праці

6. Яка економічна система є найбільшою за своїм елементним складом?

- A) Всесвітня організація торгівлі
- B) Європейський Союз
- C) Національна економіка
- D) Загальна економічна система суспільства

7. Яка підсистема не входить до загальної економічної системи суспільства?

- A) Державний устрій
- B) Продуктивні сили
- C) Виробничі відносини
- D) Господарський механізм

8. Що з наведеного не належить до продуктивних сил суспільства?

- A) Засоби виробництва
- B) Людський капітал
- C) Гроші та їх еквіваленти
- D) Інформаційні ресурси

9. Що розуміють під суспільно-історичною формацією?

- A) Конкретне суспільство на певному історичному етапі його розвитку
- B) Еволюція суспільного виробництва
- C) Соціально-економічні відносини на певному історичному етапі розвитку суспільства
- D) Продуктивні сили на певному історичному етапі розвитку суспільства

10. Яка з наведених систем належить до мікроекономічного рівня?

- A) Підприємство
- B) Ринок
- C) Національна економіка
- D) Робоче місце

11. Чим, на думку К. Маркса, пояснюється зміна способів виробництва і суспільно-історичних формацій?

- A) Розвиток продуктивних сил внаслідок науково-технічного прогресу
- B) Невідповідність рівнів розвитку економічних виробничих відносин і продуктивних сил суспільства

- C) Виникнення нових відносин власності
- D) Розвиток і занепад цивілізацій

12. Що виступає рушійною силою розвитку суспільного виробництва на думку прихильників цивілізаційного підходу?

- A) Взаємний вплив різних цивілізацій
- B) Витіснення одних цивілізацій іншими, більш прогресивними
- C) Еволюція цивілізацій
- D) Розвиток продуктивних сил внаслідок науково-технічного прогресу

13. Якому рівню економічних систем відповідає ринок праці в Донецькій області?

- A) Мікроекономічний рівень
- B) Мезоекономічний рівень
- C) Макроекономічний рівень
- D) Глобальний світовий рівень

14. Що поступає на матеріальний вхід підприємства як соціально-економічної системи?

- A) Прогноз погоди
- B) Оплата від споживачів товарів і послуг
- C) Електроенергія
- D) Сировина і матеріали

15. Який з перелічених стейкхолдерів підприємства не належить до його внутрішнього середовища?

- A) Державні органи контролю
- B) Власники
- C) Менеджери
- D) Наймані працівники

Ситуація для обговорення

Коли будь-що розглядається нами як система, ми можемо скористатися моделями системного аналізу. Вони структурують інформацію і дозволяють виявити взаємні зв'язки як між елементами самої системи і її підсистемами, так і з зовнішнім щодо неї середовищем. До них, зокрема, належить канонічна модель або модель «чорної скриньки». Розглянемо її на прикладі підприємства – соціально-економічної системи мікроекономічного рівня.

Підприємство (завод, фабрика, ательє та ін.) – організаційно відокремлена одиниця з виробництва товарів чи послуг. В економічній теорії воно розглядається як цілісний майновий комплекс, суб'єкт господарювання, що є соціально-економічною системою – СЕС «Підприємство». Канонічна модель СЕС «Підприємство» представлена на рисунку 4.1

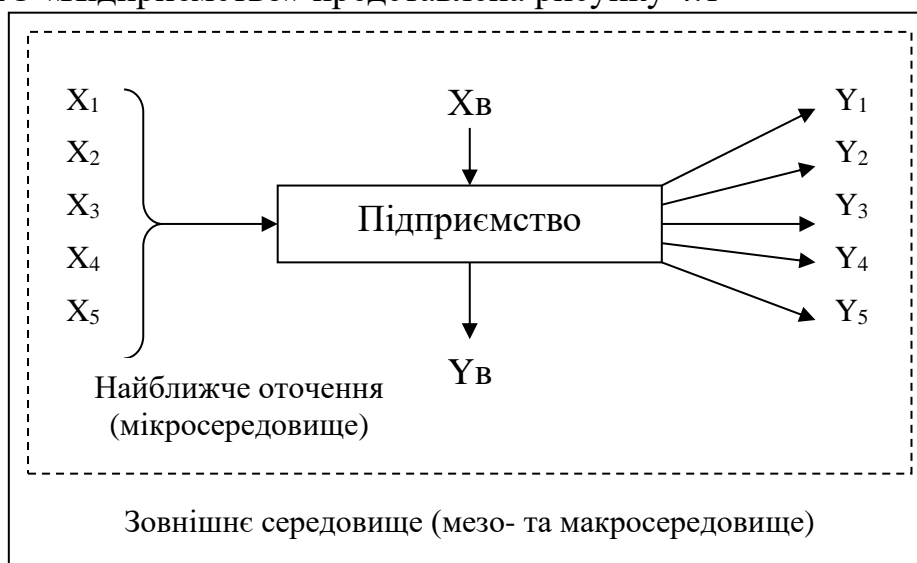

Рисунок 4.1 – Канонічна модель підприємства як соціально-економічної системи (СЕС «Підприємство»).

Входами СЕС «Підприємство» є: X_1 -матеріальний вхід для потоку матеріальних ресурсів, які підлягають переробленню підприємством; X_2 -енергетичний вхід, через який здійснюється постачання підприємству різних видів енергії; X_3 -кадровий вхід для введення у систему трудових ресурсів; X_4 -фінансовий вхід для потоку коштів; X_5 -інформаційний вхід, що служить для цілей управління. Опис основних входів X_1 - X_5 та виходів Y_1 - Y_5 наведений у таблиці 4.1.

Таблиця 4.1 - Типові входи та виходи СЕС «Підприємство»

Тип входу (виходу)	Характеристика входу	Характеристика виходу
Матеріальний	Предмети та засоби праці: сировина, матеріали, обладнання, інструменти, що використовуються у виробничому процесі	Готові вироби, відходи виробництва, обладнання й устаткування, що вибувають тощо
Енергетичний	Паливо та енергія (електрична, теплова, механічна)	Відходи палива та різних видів енергії
Кадровий	Працівники певної професії та кваліфікації	Працівники, які звільнилися або переведені на інші підприємства
Фінансовий	Кредити банків та інших фінансових організацій, прибуток, амортизаційні відрахування (чисті грошові надходження)	Податки та інші обов'язкові платежі до бюджету та позабюджетних цільових фондів, грошові витрати
Інформаційний	Планові завдання, технічна та технологічна документація, законодавчі та нормативні акти, інструкції та постанови	Форми статистичної та фінансової звітності, результати науково-дослідної та дослідно-конструкторської роботи

Суспільне виробництво в економічно розвинутих країнах переживає період четвертої промислової революції, яку у Європі називають Industry 4.0. Її суть полягає у впровадженні у виробничий процес сучасних технологій збирання, зберігання та колективного використання інформації. Мережеві кіберфізичні системи аналізують виконання операцій, збирають і порівнюють дані, направляють інформацію на центральний сервер або «хмарне» сховище, щоб зіставити її із заданими моделями. За моделями відбувається регулювання параметрів та оптимізація процесів.

Первинною організаційною ланкою виробництва в епоху четвертої промислової революції виступає смартпідприємство (префікс «смарт» означає «розумний»). Під його «оболонкою» здійснюється взаємодія людей із засобами виробництва за допомогою різноманітних автоматизованих систем управління шляхом об'єднання людського та штучного інтелекту. Для управління смартпідприємством найважливішим є вхід X_5 , який доставляє інформацію для прийняття рішень.

Зазначені входи вважаються організованими. Їх наявність обумовлена цілеспрямованою діяльністю системи. Підприємству як соціально-економічній системі притаманна синтетична властивість доцільності. Тобто воно створюється для певної мети та потім діє цілеспрямовано для її досягнення. Крім організованих входів, існують і неорганізовані. Наприклад, випадкові сигнали X_v надходять до системи з її найближчого оточення (мікросередовища), а також із зовнішнього мезо- та макросередовища. Підприємство також під час взаємодії із зовнішнім середовищем чинить на нього певний вплив, який на рис. 4.1 відображається як вихід Y_v . Наприклад, господарська діяльність підприємства впливає на довкілля.

Суб'єктами мікросередовища підприємства є постачальники всіх видів ресурсів X_1 - X_5 , споживачі виходів системи Y_1 - Y_5 . Зовнішнє мезосередовище представлене системами мезоекономічного рівня: ресурсними та товарними ринками, галуззю, до якої належить підприємство, регіоном, де воно функціонує. Макросередовище – це держава з її політичною та економічною системами, суспільство як носій культури, науково-технічних та інших знань, навколишнє природне середовище. Схема системного оточення СЕС «Підприємство» наведена на рисунку 4.2. Зовнішнє середовище (воно інакше називається надсистемою) чинить на СЕС «Підприємство» опосередкований вплив своїми структурними компонентами: політико-правовим, економічним, соціальним, техніко-технологічним, екологічним, інституційним середовищами. Чинники впливу надсистеми, зазвичай, не контролюються підприємством, але їх треба враховувати в управлінні, щоб запобігти небажаним наслідкам їхнього впливу.

Сьогодні в теорії менеджменту розроблені різні аналітичні методи, за допомогою яких підприємство може оцінити вплив зовнішнього середовища та визначити для себе наявні в ньому можливості та загрози. Одним з таких поширених методів є PEST-аналіз, який зазвичай виконується на першому етапі аналізу зовнішнього середовища. Абревіатура «PEST» складається з перших літер англійських слів, що вказують на структурні компоненти та

фактори надсистеми: політико-правове (P – political), економічне (E – economic), соціокультурне (S – social) та техніко-технологічне (T – technological) середовища.

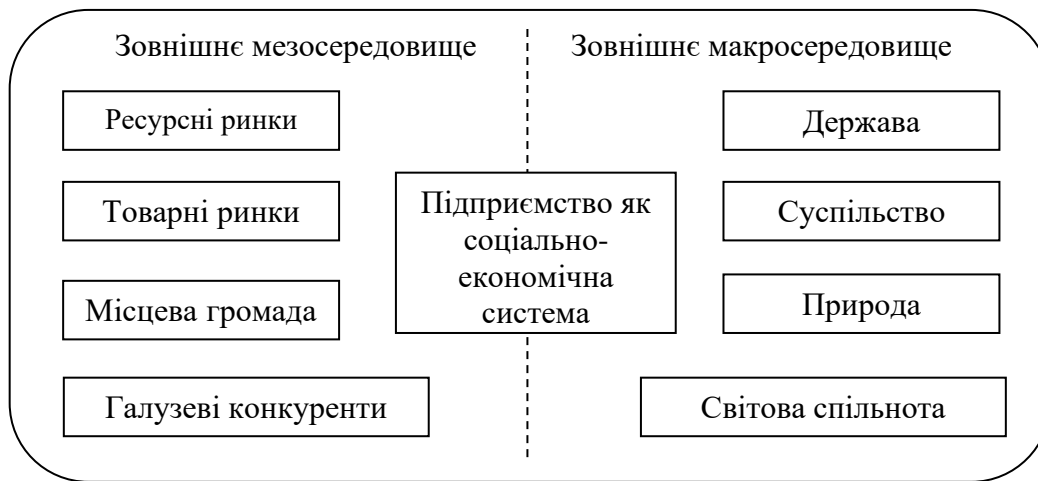

Рисунок 4.2 - Зовнішнє середовище підприємства як соціально-економічної системи

На наступному етапі виконується аналіз мезосередовища. Як правило, він зосереджений на галузі, де функціонує підприємство. Результатом двох розглянутих етапів є профіль можливостей і загроз зовнішнього середовища, який потім узагальнюється на етапі SWOT-аналізу. Аббревіатура «SWOT» сформована з перших букв англійських слів: S - strengths (сильні сторони), W - weaknesses (слабкі сторони), O - opportunities (можливості), T - threats (загрози). За допомогою SWOT-аналізу зовнішнє та внутрішнє середовища СЕС вивчаються спільно для того, щоб зробити висновки щодо шляхів стратегічного розвитку підприємства.

Внутрішнє середовище СЕС «Підприємство» можна структурувати на підсистеми та елементи (таблиця 4.2)

Таблиця 4.2 – Підсистеми внутрішнього середовища СЕС «Підприємство»

Підсистема	Елемент	Функція підсистеми
Основне виробництво	Цех, дільниця, робоче місце	Випуск продукції
Допоміжне виробництво	Цех, дільниця, робоче місце	Обслуговування основного виробництва, забезпечення його ритмічної роботи
Енергозабезпечення	Цех, дільниця, робоче місце	Постачання всіх видів енергоресурсів іншим підсистемам
Транспорт	Цех, дільниця, робоче місце	Забезпечення переміщення матеріальних ресурсів і людей у всіх підсистемах
Зв'язок	Цех, дільниця, робоче місце	Забезпечення комунікації всіх підсистем
Апарат управління	Дирекція, управління, відділ, бюро, робоче місце	Управління всіма підсистемами

Аналіз підсистем СЕС «Підприємство» виконується з точки зору їх функцій і взаємозв'язку з іншими підсистемами, а також їх ролі у забезпеченні

виконання загальної функції системи. Оскільки підприємство є керованою соціально-економічною системою, розглянемо підсистему апарату управління, яка виконує функції управління всіма іншими підсистемами.

Процес управління складається з послідовності завдань, що циклічно повторюються в часі, які отримали назву функцій управління. Функції управління можна розглядати з різною мірою деталізації: від окремих завдань до їх агрегованих комплексів. Агреговані комплекси завдань формують найзагальніші управлінські функції, які реалізуються повсюдно. До них належать планування, організація, регулювання та контроль. Кожна з цих загальних функцій може бути представлена сукупністю більш приватних функцій. Наприклад, планування включає аналіз зовнішнього та внутрішнього середовища підприємства, розробку прогнозів, визначення цілей управління та можливих шляхів їх досягнення. Кожна приватна функція передбачає прийняття різноманітних рішень, які є складовими дискретної структури процесу управління. Отже, весь процес управління можна розбити на окремі функції прийняття рішень.

Це положення особливо важливе, коли виникає необхідність виявити «вузькі місця» в управлінні підприємством. Глибока деталізація процесу управління на конкретні функції прийняття рішень може наочно продемонструвати проблеми та невідповідності, щоб потім домогтися їх усунення.

Зазвичай за виконання певної функції управління у структурі підприємства відповідає організаційна одиниця або елемент підсистеми апарату управління. Такими одиницями можуть бути: дирекція, департамент, управління, відділ, бюро. Одиниці наведені у звичайному порядку зменшення кількості співробітників. Упорядковані за підпорядкованістю елементи складають організаційну структуру управління підприємства. На рисунку 4.3 наведено приклад організаційної структури управління невеликого будівельного підприємства. Ця структура за типом є лінійно-функціональною з елементами проєктної організації.

Основні функції управління координуються лінійними керівниками відповідних відділів, які безпосередньо підпорядковані керівнику компанії. Для виконання різних будівельних проєктів у структурі управління створено функціональний штаб, якому підпорядковуються структури, пов'язані з будівництвом, наприклад, проєктно-кошторисне бюро, автотранспортна ділянка та ділянка будівельної техніки. Впровадження в організаційну структуру елементів проєктного управління дає змогу менеджменту підприємства краще контролювати процеси, пов'язані з виконанням завдань на об'єктах будівництва.

Чим більша кількість працівників підприємства, тим складніша та більш розгалужена його організаційна структура. Дуже великі організації страждають від структур управління, що занадто розрослися. Через розгалуженість організаційних структур процедури прийняття рішень в них стають складнішими й уповільнюються, тому управління втрачає свою ефективність.

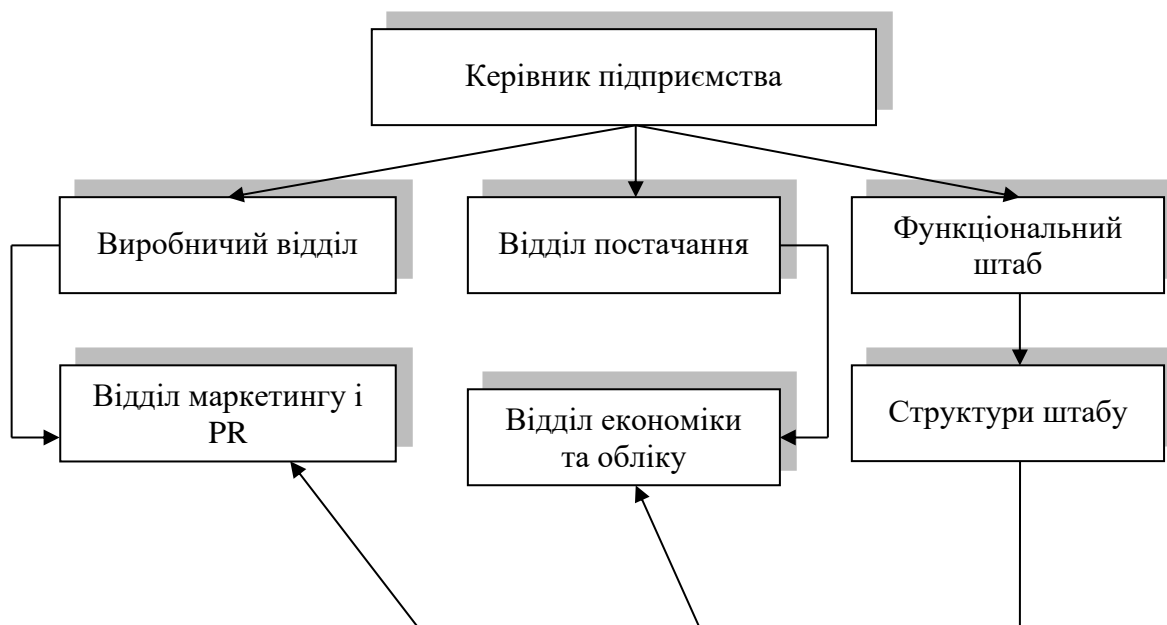

Рисунок 4.3 – Організаційна структура управління невеликого будівельного підприємства

Якщо управління підприємством має цілеспрямований характер, закономірно виникає питання, звідки беруться цілі, і хто є їхнім носієм? Сучасна економічна теорія дає на ці питання наступну відповідь. Управління підприємством спрямоване на досягнення цілей стейкхолдерів.

Стейкхолдерами називають фізичних і юридичних осіб, які мають легітимний економічний інтерес у діяльності підприємства, тобто певною мірою залежать від нього або можуть впливати на його діяльність.

Перелік основних стейкхолдерів та деякі їх цілі, досягнення яких залежить від функціонування підприємства, наведені у таблиці 4.3.

Таблиця 4.3 – Опис основних стейкхолдерів підприємства та їх цілей

Стейкхолдер	Ціль 1	Ціль 2	Ціль 3
1	2	3	4
<i>Внутрішнє середовище підприємства</i>			
Власники	Отримання прибутку на вкладений капітал у короткостроковому періоді	Розвиток підприємства задля збереження прибутку на вкладений капітал у довгостроковому періоді	Зростання вартості (капіталізації) підприємства
Менеджери	Досягнення цілей, поставлених власниками підприємства	Матеріальний добробут (висока заробітна плата, стимулювання активності тощо)	Особистісне та кар'єрне зростання (наявність цікавих проектів, просування по службі, лояльність власників тощо)
Наймані працівники	Матеріальний добробут (висока заробітна плата, стимулювання активності тощо)	Соціальні гарантії (оплата відпусток та лікарняних, гарні умови праці тощо)	Сприятливі перспективи трудової діяльності (наявність стимулів підвищення професійної майстерності)

Продовження табл. 4.3

1	2	3	4
<i>Мікро- і мезосередовище підприємства</i>			
Споживачі продукції	Якісні товари та послуги	Справедливі ціни на товари та послуги	Нові товари та послуги з покращеними споживчими властивостями
Постачальники ресурсів	Гарантовані замовлення на постачання з боку підприємства	Справедливі ціни та умови постачання	Відсутність дискримінації постачальників з боку підприємства
Місцева громада	Місцеві податки та збори	Допомога з боку підприємства у розв'язанні проблем місцевої громади	Утримання підприємством об'єктів соціальної сфери
<i>Макросередовище підприємства</i>			
Держава	Загальнодержавні податки та збори	Дотримання нормативно-правових актів	Державно-приватне партнерство
Суспільство	Підтримка суспільних цінностей	Культура виробництва та управління	Формування позитивного іміджу підприємства

Наведена схема системного аналізу за допомогою моделі «чорної скриньки» є універсальною, бо її можна застосувати для економічної системи будь-якого рівня. Але чим вище рівень системи, тим більш різноманітними стають її входи та виходи, тим складніше їх описати та виявити взаємозалежність.

Виконайте завдання і дайте відповіді на наступні запитання:

1) За допомогою моделі «чорної скриньки» опишіть соціально-економічну систему домогосподарства. Які входи та виходи має ця система? З чого складається її мікро-, мезо- і макросередовища?

2) Чи можна, на ваш погляд, визначити підсистеми в домогосподарстві? Якщо так, опишіть їхні елементи й функції відповідно до табл. 4.2.

3) Які види економічного вибору здійснює домогосподарство? Яким чином це відбувається?

Питання для самостійного опрацювання

1. Формування української ринкової економічної системи
2. Моделі ринкової економіки: американська, японська, німецька, шведська, французька, китайська
3. Соціально орієнтована модель економіки ринкового типу

Терміни та визначення

Соціальна система – це організована сукупність людей (індивідів), що проявляє властивість цілісності стосовно інших систем або досліджується як одне ціле.

Економічна система суспільства – це високоорганізована цілісна сукупність людей та їх груп, які об'єднані різноманітними зв'язками й відносинами в процесі створення економічних благ.

Економічна система суспільства – це сукупність організованих, взаємопов'язаних економічних агентів, які утворюють цілісну і цілеспрямовану структуру.

Продуктивні сили – це система економічних факторів виробництва на певному історичному етапі їх розвитку, яка обумовлює характер суспільного поділу праці та рівень її продуктивності.

Економічні виробничі відносини – це система, яка складається із сукупності соціально-економічних та організаційно-економічних відносин між людьми та суб'єктами господарювання в процесі суспільного виробництва.

Господарський механізм – це система форм і методів регулювання економічних процесів та суспільних дій економічних агентів на основі використання економічних законів ринку, державних економічних важелів, правових норм та інституційних утворень.

Суспільно-економічна формація – філософська категорія, яка означає конкретне суспільство на певному історичному етапі його розвитку.

Терміном «**держава загального (або соціального) добробуту**» узагальнено характеризують політику держави, що має на меті надання своїм громадянам низки суспільних благ завдяки державному фінансуванню.

Стейкхолдерами називають фізичних і юридичних осіб, які мають легітимний економічний інтерес у діяльності підприємства, тобто певною мірою залежать від нього або можуть впливати на його діяльність.

Список літератури

Основна

1. Соколов М., Горлач М., Гущенко В., Кримов М., Жиленкова М. Економічна теорія. Підручник. Київ: Центр навчальної літератури, 2019. 532 с.
2. Семененко В., Коваленко Д., Бугас В., Семененко О. Економічна теорія. Політекономія. Київ: Центр навчальної літератури, 2019. 428 с.
3. Економічна теорія : підручник / В.Д. Лагутін, Ю.М. Уманців, Т.А. Щербаківа та ін. ; за заг. ред. В.Д. Лагутіна. Київ : Київський національний торговельно-економічний університет, 2017. 608 с.

Додаткова

4. Основи економічної теорії / Захарченко О., Барановська М., Козак Ю., Курмиженко В. та ін. Київ: Центр навчальної літератури, 2019. 264 с.
5. Політична економія: Підручник / За ред. Ніколенка Ю.В. Київ: Центр учбової літератури, 2008. 632 с.
6. Основи економічної теорії: Підручник / За заг. ред. Шевченко Л. С. Харків: Право, 2008. 448 с.
7. Економічна теорія: Політекономія: Підручник / За ред. В.Д. Базилевича. 6-те вид., перероб. і доп. Київ: Знання-Прес, 2007. 719 с.
8. Неліпа Д.В. Системний аналіз в політології. Підручник. Київ: Центр навчальної літератури, 2019. 304 с.

ТЕМА 5. ФОРМИ ОРГАНІЗАЦІЇ СУСПІЛЬНОГО ВИРОБНИЦТВА

5.1 Сутність організації суспільного виробництва

Однією з ключових характеристик економічних систем є те, що вони організовані. Це означає, що економічна діяльність не може відбуватися хаотично. Всі процеси, пов'язані з виробництвом економічних благ, певним чином упорядковані. Ми можемо спостерігати це як на прикладі економічних систем мікрорівня, так і на глобальному світовому рівні. На підприємстві кожний працівник виконує визначену для нього роботу, для виробництва товарів і послуг використовується певна технологія. На сигнали зовнішнього середовища підприємство як соціально-економічна система відповідає шляхом розумного пристосування. Наприклад, зміна попиту на товар приводить в короткостроковому періоді до зміни виробничої програми підприємства, в довгостроковому періоді це може привести до зміни внутрішньої виробничої структури: закриття окремих дільниць і цехів та/або створення нових потужностей. На глобальному світовому рівні теж існують порядок і правила, яких дотримуються держави. Наприклад, взаємна торгівля між більшістю країн здійснюється відповідно до правил Світової організації торгівлі (СОТ). СОТ – це міжнародна організація, яка була спеціально створена державами-учасниками для регулювання певних торгово-політичних відносин між ними. Таким чином, організація присутня в усіх економічних системах. Тому для кращого розуміння сутності й змісту економічної діяльності необхідно проаналізувати, що означає «організація», звідки вона виникає, і які має форми.

Загальні питання внутрішньої організації систем та особливостей їхньої взаємодії із зовнішнім середовищем вивчає теорія організації. Методологічні основи цієї наукової дисципліни заклав Олександр Олександрович Богданов (1873-1928) у своїй роботі «Тектологія: (Загальна організаційна наука)»⁴, яка побачила світ у 1913 р. На думку О.О. Богданова, будь-яку систему слід вивчати з точки зору відносин, які виникають між її внутрішніми елементами та підсистемами, а також відносин між системою як цілим із зовнішнім середовищем, тобто з усіма зовнішніми системами. Богданов першим звернув увагу на те, що закони організації є єдиними для всіх систем. Найрізноманітніші процеси і явища, які в них відбуваються, об'єднані загальними структурними зв'язками та закономірностями. Якщо дослідити ці зв'язки та закономірності на прикладі конкретної системи, це дозволить побачити тенденцію її розвитку. Він вважав, що тектологія – це наука про універсальні типи та закономірності структурного перетворення будь-яких систем. Першим логічним кроком для застосування методології системного аналізу є визнання того, що досліджуваний об'єкт є системою. По аналогії,

---

⁴ Богданов А.А. Тектология: (Всеобщая организационная наука). В 2-ух книгах. Москва : Экономика, 1989. 304+351 с.

першим логічним кроком для застосування методології тектології є визнання того, що система є організацією.

Термін «організація» походить від латинського *organizo* – «надаю впорядкований вигляд», «упорядковую». Під організацією звичайно розуміють досягнення структурованості та внутрішньої впорядкованості самостійних елементів системи і її підсистем, яке приводить до їх узгодженої взаємодії. Однак, єдиного розуміння і загальновизнаного терміну «організація» досі не вироблено. Причина цього полягає в найрізноманітнішому характері організацій і методичній складності звести їх всі до одного визначення.

В наукових теоріях термін «організація» стосовно соціальних систем вживається в трьох основних значеннях. По-перше, організація – це процес, в результаті якого зберігається і відтворюється структура соціальної системи. В цьому сенсі організація протистоїть хаосу. Соціальна система буде існувати до тих пір, поки її функціонування кимось організоване, тобто свідомо координується і направляється. Якщо ж координація зникне, то функціонування соціальної системи стане хаотичним, інакше кажучи, безсистемним. В такому випадку сама система припинить своє існування. Наприклад, колективне свято відбудеться тоді, коли його хтось організує. За відсутності організаторів колектив розділиться на окремі групи, які будуть святкувати на свій розсуд, хаотично.

По-друге, організація – це сама соціальна система, тобто група людей, об'єднаних загальними цілями. Так, за Г.Л. Монастирським, «організація може бути визначена як різновид соціальних систем, об'єднання людей, що спільно реалізують певну загальну мету та діють на основі певних принципів і правил»⁵. Трудовий колектив підприємства є організацією, оскільки в його членів є загальна мета – забезпечити функціонування свого підприємства.

По-третє, організація – це соціум, реально наявна, емпірично зафіксована сукупність індивідів, яка відрізняється відносною цілісністю і виступає самостійним суб'єктом соціальної дії та поведінки. Наприклад, організацією можна вважати сукупність вболівальників спортивного клубу. Їх діяльність ніким свідомо не координується, але вони діють узгоджено, відповідно до власних переконань.

З функціональної точки зору організацію в соціальній системі можна розглядати як результат або процес управлінської праці. Оскільки управління цілеспрямоване, то організація виступає як засіб досягнення його цілей. Такий підхід до аналізу організацій отримав назву раціонального або цільового.

Суспільне виробництво здійснюється в соціально-економічних системах, які для цього певним чином організовані. По-перше, потреба в організації суспільного виробництва є прямим наслідком рідкості ресурсів, які в нього залучені. Якби ресурси використовувалися хаотично, то виробництво

---

⁵ Монастирський Г.Л. Теорія організації: підручник. 2-е видання, доповнене й перероблене. Тернопіль: «Крок», 2019. 368 с. С. 60

економічних благ швидко припинилося через витрату всіх ресурсів. По-друге, суспільне виробництво має постійно розвиватися у відповідь на зміни потреб людей в економічних благах. Цей розвиток теж вимагає цільової організації. По-третє, соціально-економічні системи на різних рівнях взаємодіють між собою, і така взаємодія теж має бути організована.

Управління соціально-економічними системами на кожному рівні націлене на розв'язання чотирьох основних питань: що і в якій кількості слід виробляти («скільки?»), яку при цьому використовувати техніку та технологію («як?»), хто і яку роботу виконуватиме («хто?»), як розподілятимуться результати економічної діяльності («для кого?»). Відповіді на ці чотири питання, які інакше називають економічним вибором, виступають критеріями розмежування форм організації суспільного виробництва. Від характеру взаємозв'язку виробництва і споживання залежить відповідь на питання «скільки?». Ступінь розвитку суспільного поділу праці обумовлює відповіді на питання «як?» і «хто?». Відповіддю на питання «для кого?» є результати господарської діяльності у своїх економічних формах. Розглянемо, як економічний вибір впливає на форми організації суспільного виробництва.

5.2 Натуральне і товарне господарство

Почнемо з результатів господарської діяльності. Соціально-економічна система може бути організована таким чином, щоб усе, що нею вироблялося, вона сама і споживала. Тобто відповідь на питання «для кого?» буде: для власного внутрішнього споживання. Така форма організації суспільного виробництва отримала назву натурального господарства.

***Натуральне господарство** – це така форма організації суспільного виробництва, при якій соціально-економічні системи виробляють економічні блага виключно для власного внутрішнього споживання.*

Натуральне господарство виникло історично першим ще в первісному суспільстві. Оскільки первісні громади були невеликими за кількістю їх членів, а первісні люди намагалися задовольнити, в основному, свої фізіологічні потреби в їжі й прихистку, то натуральне господарство цілком їх задовольняло. Чотири класичні фази виробництва, виготовлення товарів і послуг, розподіл, обмін і споживання, в натуральному господарстві скорочуються до двох або трьох: виготовлення-споживання, або виготовлення-розподіл-споживання. Обміну економічними благами як такого не існує. Інші три види економічного вибору («скільки?», «як?» і «хто?») при натуральній формі господарства вирішуються всередині самої економічної системи, найчастіше, виходячи з її виробничих можливостей. Так, кількість і асортимент економічних благ обираються в залежності від того, скільки соціально-економічна система може спожити в поточному періоді та скільки їй необхідно залишити в запасі на майбутнє. Питання, як виробляти економічні блага, визначено наявними в такій системі засобами праці й іншими ресурсами. Питання про розподіл праці теж вирішується, виходячи з внутрішніх можливостей самої системи. В первісній громаді праця була

ручною та не вимагала спеціальних професійних навичок, тому її виконували всі однаково, без спеціалізації й кооперації.

Таким чином, в натуральному господарстві економічний вибір детермінований внутрішнім середовищем соціально-економічної системи, її потребами та виробничими можливостями. Така система є частково замкнутою, тому що вона не обмінюється результатами свого функціонування із зовнішніми системами. Замкнутість натурального господарства обмежує його розвиток. Оскільки зовнішніх економічних стимулів для розвитку немає, будь-який прогрес у натуральному господарстві відбувається вкрай повільно. До того ж в ньому існує суперечність між виробництвом і споживанням економічних благ. Коли споживання відстає від виробництва натуральне господарство змушене відкладати в запас те, що не спожито в поточному періоді. Але запаси не можуть зберігатися вічно. Через деякий час вони втрачаються, а з ними безслідно зникають і результати суспільної праці, яка виявляється витраченою неефективно. В протилежному випадку, коли споживання перевищує можливості виробництва, виникає дефіцит, який не може бути покритий системою через нестачу внутрішніх ресурсів. В супереч своїй обмеженості натуральне господарство тривалий час було панівною формою суспільного виробництва в усіх докапіталістичних формаціях. Але на певному історичному етапі воно було реорганізоване в наступну форму товарного господарства.

Товарне господарство – це така форма організації суспільного виробництва, при якій соціально-економічні системи виробляють економічні блага не тільки для власного внутрішнього споживання, а й для обміну ними з іншими економічними агентами.

Розрізняють дві основні форми товарного господарства: просту і розвинуту⁶.

Просте товарне господарство – це дрібне виробництво індивідуальних самостійних ремісників і селян, що працюють на ринок. Воно було притаманне докапіталістичним суспільствам.

Розвинута форма товарного господарства заснована на великій приватній власності, найманій праці й машинній індустрії. Це більш ефективний і розвинутий ступінь організації суспільного виробництва, який притаманний капіталістичному суспільству.

Товарне господарство робить соціально-економічну систему відкритою. Через те, що вона може обмінюватися результатами свого функціонування з іншими системами, значно розширюються її внутрішні можливості. Шляхом обміну соціально-економічна система може отримати ті споживчі блага і ресурси, які необхідні їй для розвитку. Зникають суперечності між споживанням і виробництвом, натомість виникають економічні стимули для збільшення системою власного виробництва економічних благ, які знову ж

---

⁶ Економічна теорія: Політекономія: Підручник. 6-те вид., перероб. і доп. / За ред. В.Д. Базилевича. Київ : Знання-Прес, 2007. 719 с. - С. 137

можуть бути обміняні нею на додаткові ресурси. Розвиток відбувається в наступних основних напрямках:

1) Удосконалюються засоби праці та технологія виробництва. Це вимагає від працівників спеціальних знань і професійних навичок, розвивається спеціалізація і внутрішня кооперація. Поглиблення суспільного поділу праці приводить до нових організаційних рішень. Коли всі виконують однотипну роботу, управління сконцентроване на тому, щоб досягти визначеного обсягу виробництва шляхом регулювання робочого часу (не встигаємо – довше працюємо). Коли кожний працівник виконує свої функції, управління стає складнішим через необхідність взаємно узгодити результати праці різних людей. Чим більше працівників і видів роботи, яку вони виконують, тим складніше організувати процес виробництва і досягти визначеного результату. Без організації кожний працівник намагається діяти на свій розсуд, що провокує хаос. На сучасному етапі виробництва настільки ускладнилися, що для організації їх виробництва в потрібній кількості необхідно залучати автоматизовані системи управління, засновані на штучному інтелекті.

2) Відкритість соціально-економічних систем обумовлює поширення їх взаємних зв'язків і контактів. Розвиваються галузі виробничої інфраструктури: транспорт, зв'язок, торгівля тощо. У внутрішній структурі підприємств, які належать до галузей основного виробництва, з'являються елементи та підсистеми, відповідальні за здійснення обміну. Хоча між споживачами й постачальниками економічних благ налагоджуються активні взаємні стосунки, підприємства залишаються відокремленими одне від одного. Цю відокремленість обумовлює право власності. Власники підприємства грають ключову роль в управлінні ним, оскільки вони можуть впливати на результати всіх видів економічного вибору і вимагають реалізації своїх економічних інтересів, тобто доходів від своєї власності зараз і в майбутньому. Підприємства, що виробляють однакову продукцію і належать різним власникам, стають конкурентами. Вони змушені змагатися за ресурси, інакше кажучи, за виживання. Це змагання підштовхує підприємства до забезпечення свого сталого розвитку в довгостроковій перспективі.

3) Економічна діяльність не залишає осторонь соціальну сферу, яка повинна забезпечувати нормальні умови життя працівників і при цьому опосередковано сприяти підвищенню продуктивності їх праці. Ключовими факторами продуктивності праці є фізичне здоров'я населення, рівень його освіти й культури. Тому поряд з галузями основного виробництва і виробничої інфраструктури в соціально економічних системах макрорівня розвивається соціальна інфраструктура.

Таким чином, обмін, який виникає в товарному господарстві повністю перебудовує організацію економічної діяльності. Закономірно виникає питання, як його координувати. Соціально-економічні системи мікрорівня, підприємства і домогосподарства, здійснюють всі види економічного вибору самостійно, спираючись на економічні інтереси своїх стейкхолдерів. У фазі обміну економічні інтереси різних суб'єктів господарювання перетинаються і

можуть конкурувати між собою. Конкуренція – це боротьба за виживання, шляхом якої відбувається «природний відбір» найкращих та найбільш ефективних і, відповідно, усунення від економічної діяльності слабких та неефективних. Ліберальна економічна теорія доводить, що вільний обмін між економічними агентами не треба координувати взагалі. Коли він іде стихійно, тобто за допомогою «невидимої руки ринку» А. Сміта, то результати суспільного виробництва на макrorівні стають кращими. В сучасному економічному світі попри наявність різних національних моделей економічних систем найбільш успішними є країни з розвинутою ринковою економікою, яка формувалась в них еволюційно, тобто ті країни, що в регулюванні економічних процесів і, зокрема, обміну здебільшого поклалися на ринок і його «невидиму руку».

Раніше неодноразово підкреслювалося, що суспільне виробництво є організованим і керованим. Чому в такому випадку відсутність штучної організації обміну приводить до кращих результатів економічної діяльності? Причина полягає в тому, що управління соціально-економічними системами макrorівня стає настільки складним, що об'єктивно не може узгодити всі суперечності й обрати найкращий шлях розвитку. Натомість саморозвиток (еволюція), як показує аналіз історичного досвіду, відбувається шляхом самовдосконалення, тобто усунення внутрішніх розбіжностей.

З точки зору теорії організації управління є свого роду примусом, насильством над системою як частиною середовища. Воно покликане коригувати природний рух системи, її внутрішній саморозвиток (еволюцію). Результатом коригування стає досягнення мети управління. При цьому важливо відзначити, що внаслідок природного руху (саморозвитку) система може прийти до деякої множини або діапазону станів. Якщо управління здійснюється в межах цієї множини або діапазону станів, можна говорити про керований ззовні саморозвиток. Саморозвиток соціально-економічних систем макrorівня відбувається еволюційно, відповідно до певної логіки суспільно-історичних процесів. Як показав досвід Радянського Союзу, зовнішнє втручання в нього (соціалістична революція 1917 року) не призвело до досягнення мети управління – побудови досконалого комуністичного суспільства. Проблеми самоорганізації та саморозвитку систем вивчають у різних наукових дисциплінах і насамперед у науковій теорії синергетики.

5.3 Товар і його властивості

Економічні блага можуть бути використані їх виробником на власні потреби, а можуть бути обміняні ним на інші блага в інших виробників. Економічні блага, створені для обміну, набувають властивостей товару.

***Товар** – це економічне благо, яке використовується для обміну на інші блага.*

В класичній економічній теорії у товарів є дві основоположні властивості: вартість і споживча вартість.

Будь-який товар є результатом процесу виробництва, протягом якого на його створення витрачаються певні ресурси. Деякі ресурси складають матеріальну основу товару. Це, наприклад, сировина і матеріали, з якого він виготовлений. Енергетичні ресурси забезпечують функціонування засобів праці та технологічні процеси. Але ключову роль у створенні товару відіграють все ж таки люди, оскільки саме виробництво відбувається за їх волею, і всі інші ресурси витрачаються внаслідок їх фізичних і розумових зусиль під час організованої праці. Таким чином, в кожному товарі втілена людська праця. Кажуть, що витрати людської праці уречевлені в товарі. Якщо певний товар розглядати як результат суспільного виробництва, то витрати праці на його виробництво теж є суспільними (вони можуть розглядатися не як витрати конкретного виробника, а як витрати суспільства в цілому).

Вартість товару – це уречевлені суспільні витрати праці на його виробництво.

Таким чином, поняття вартості виражає об'єктивні витрати суспільної праці на створення товару. Вартість товару не залежить від того, хто його виробляє. Вона є своєрідним виразом цінності цього економічного блага з точки зору витрат суспільної праці на його виробництво. Але цінність товару не можна розглядати тільки з позиції витрат. Ми можемо безглуздо витратити велику кількість ресурсів на економічні блага, які нікому не потрібні. Тому в кожного товару є також споживча вартість, яка визначається його здатністю задовольняти певні потреби людей. Коли виробник в натуральному господарстві створює економічні блага для себе, то він орієнтується на задоволення власних потреб, а коли економічне благо створюється ним на продаж, то він змушений орієнтуватися на суспільні потреби, тобто на потреби інших людей, які будуть споживачами його товару.

Споживча вартість – це властивість товару задовольняти потреби людей.

Споживча вартість також, як і вартість товару, є об'єктивною характеристикою, яка не залежить від того, хто його виробляє. Наявність споживчої вартості прямо свідчить про те, що в товарі є споживачі, готові обміняти його на інші економічні блага. Пропорції такого обміну визначаються такою характеристикою товару як мінова вартість.

Мінова вартість – це певне кількісне співвідношення (пропорція), в якому один товар обмінюється на інший.

Мінова вартість товару може бути різною, в залежності від конкретних умов його обміну, але на неї впливають вартість і споживча вартість товару.

Розглянуті характеристики товару вважаються об'єктивними, тобто вони притаманні самому товару, втілені в ньому. В економічній теорії використовуються також суб'єктивні характеристики товару з точки зору конкретної людини або групи людей. Такими характеристиками є корисність і цінність.

Корисність характеризує ступінь задоволення потреби, яку отримує конкретний споживач від споживання товару в певних умовах.

Корисність товару відрізняється як для різних людей, так і для різних умов його споживання. Корисність солодощів може бути дуже великою для ласунів і нульовою для людей, які страждають цукровим діабетом. Абстрактні умови споживання товару характеризує поняття рідкості.

Рідкісність – це характеристика умов споживання товару, зокрема, його наявності у порівнянні з потребою в ньому.

Так, питна вода буде мати дуже велику корисність для людей в місцях де її бракує, в жарких степах і пустелях, тому що там вона є рідкісним благом. Люди, які живуть по берегах річок, навпроти, не відчують рідкості питної води, тому її корисність для них відносно менша.

Цінність – це оцінка суб'єктом ступеня корисності товару для себе.

Питання про цінність товару постає перед суб'єктом, коли він обмінює його на інші товари або гроші. Цінним є лише те, що має цінність в очах покупця. Тому ця характеристика визначається тільки під час обміну. Цінність пов'язана з міноюю вартістю товару, а через неї з його вартістю і споживчою вартістю взагалі. Однак, цінність є суб'єктивною характеристикою, а вартість об'єктивною. Разом вони визначають ціну конкретного товару під час його обміну.

Ціна – це форма грошового виразу вартості та цінності товару.

Економістів завжди цікавило питання, від чого залежить і як формується ціна товару. Відповідь на нього дається в трудовій теорії вартості та в теоріях споживчої поведінки.

5.4 Основи трудової теорії вартості товару

Основи трудової теорії вартості товару були закладені в наукових працях У. Петті, А. Сміта та Д. Рікардо. Завершену логічну форму ця теорія набула у К. Маркса.

Згідно з трудовою теорією, єдиним джерелом вартості є праця. Раніше вказувалося, що економічні блага створюються виключно людьми. Дійсно, на практиці існують блага природного походження, які з'явилися, умовно кажучи, самі по собі, але їх використання людиною теж вимагає від неї певних зусиль, тобто праці. Навіть для того, щоб поласувати плодами диких фруктів і ягід, людина спочатку повинна їх знайти та зібрати. Важко уявити приклад, коли людина задовольняє свої потреби, не доклавши жодних зусиль. Будь-яка річ набуває вартість тільки після того, як людська праця зробить її придатною для споживання. Праця може бути конкретною й абстрактною.

Конкретною є така форма праці, що характеризується визначеною метою, характером операцій, предметом, засобами та результатами.

Виробники використовують конкретну працю свого персоналу для створення товарів та послуг. Внаслідок конкретної праці товари та послуги набувають споживчої вартості.

Абстрактною є така форма праці, яка виражається в розумових і фізичних зусиллях людей під час виробництва товарів і послуг.

Абстрактна праця – це праця взагалі, безвідносно до того, хто і для чого її виконує. Це певна міра витрати однойменного економічного ресурсу на виробництво товарів і послуг. Інакше кажучи, абстрактна праця – це витрати суспільної праці, які уречевлені в товарі й створюють його вартість. Праця може бути простою і складною. Проста праця – це праця некваліфікованого працівника, який не володіє спеціальною підготовкою. Для виконання складної праці у працівників мають бути відповідні фахові знання і навички. В загальному випадку, чим більше складної праці вимагає виробництво товару, тим його вартість вище.

Оскільки абстрактна праця присутня в кожному товарі, різні товари можна порівнювати між собою й обмінювати в певній пропорції. Пропорція обміну при цьому визначається міноюю вартістю товару. Таким чином, у різноманітних товарів і послуг є єдина спільна властивість – це їхня вартість. При цьому товари та послуги розрізняються між собою своїм призначенням, технічними характеристиками й іншими властивостями, які мають значення для їх споживання, тобто споживчою вартістю.

К. Маркс вважав, що джерелом вартості не можуть бути витрати минулої праці, втілені в засобах виробництва. Ці витрати вже були здійснені, тому ані скасувати їх, ані поміняти вже не можна. Витрати засобів виробництва просто переносяться на новий товар. Лише витрати живої абстрактної праці найманого працівника, на думку К. Маркса, створюють в товарі нову, так звану, додану вартість. Таким чином, на всьому технологічному ланцюгу виробництва, від видобутку корисних копалин до отримання завершеного продукту, вартість товару зростає через додану вартість, яку кожний виробник вносить в готовий виріб. Після теоретичного обґрунтування зростання вартості товару на етапах його виробництва, К. Маркс прийшов до питання розподілу доданої вартості. Він вважав, що найманий працівник, праця якого створює додану вартість, не отримує еквівалентну їй оплату, а лише частину. Іншу частину присвоює собі капіталіст. В цьому, на його думку, полягає економічний зміст експлуатації найманої праці при капіталістичному способі виробництва.

Висновки К. Маркса, які він зробив на основі трудової теорії вартості, до цього часу залишаються спірними. Критиці піддаються наступні положення:

1) Основоположна роль праці як фактору виробництва у створенні вартості. Сучасна економічна теорія визначає щонайменше три фактори, працю, капітал і природні ресурси, які використовуються у виробництві товарів і послуг. Об'єднання трьох перелічених факторів в єдиному процесі здійснюється підприємцем на основі його підприємницької ініціативи та здібностей, які також вважаються фактором виробництва. Хоча витрати абстрактної праці присутні в кожному товарі, їх можна вважати необхідною, але недостатньою умовою для його створення. У виробництві сучасних високотехнологічних товарів провідну роль грає фактор організації. Ми можемо зібрати найкращих фахівців з різних галузей, але якщо їхня праця не буде належним чином організована, то вони нічого не зможуть виробити.

Організація, як вказувалося раніше, це результат управлінської праці. Управлінська праця полягає в прийнятті управлінських рішень. Правильні управлінські рішення приймаються на основі належним чином підготовленої інформації. З вищевикладеного можна зробити висновок, що не сама праця грає основоположну роль у створенні вартості, а правильно організоване поєднання праці з іншими факторами виробництва.

2) Трудова теорія вартості повною мірою застосовна тільки до сфери матеріального виробництва відносно простих в технічному плані виробів. Окремі її положення важко перенести на сферу послуг. Наприклад, вартість медичних послуг повинна створюватися працею лікаря і допоміжного медичного персоналу. Однак, в якому «товарі» уречевлюється ця праця? Своєрідним «носієм» медичних послуг є сам лікар, але він не може бути товаром сам по собі. Такі методологічні складнощі привели до розмежування суспільного виробництва на матеріальну і нематеріальну сфери (див. рис. 2.3) і, відповідно, поділу праці на продуктивну і непродуктивну, яка не створює ні вартості, ні доданої вартості. До непродуктивної була віднесена праця в галузях соціальної інфраструктури, зокрема, праця вчителів, лікарів, митців тощо. В розвинутих країнах медичні та освітні послуги є доволі прибутковим бізнесом. Покупці купують їх як і інші товари та послуги. З позицій трудової теорії неможливо пояснити, як формується їх вартість, тому що ця праця віднесена до непродуктивної.

3) Трудова теорія не розкриває взаємозв'язок вартості та споживчої вартості товару. На її основі важко або взагалі неможливо пояснити, чому ціна практично однакових товарів різних виробників на сучасному ринку розрізняється в рази.

В сучасній економічній науці трудова теорія вартості визнається як виробничо-витратна і практично не розвивається останнім часом. Головним здобутком цієї теорії слід вважати введення категорії «вартість» в наукову термінологію, розкриття її суті й змісту. Категорія «вартість» в економіці є фундаментом, на якому ґрунтуються інші похідні від неї категорії, такі як «ціна», «прибуток», «ринкова рівновага» тощо. Зокрема, формування ціни товару пояснюється на основі закону вартості.

5.5 Закон вартості: його дія та реалізація

В умовах товарного господарства економічні агенти мають можливість шляхом обміну отримати ті товари, які їм необхідні. Обмін здійснюється відповідно до загального правила, яке отримало назву закону вартості. Даний закон діє в умовах товарного виробництва в будь-яких економічних системах і формулюється наступним чином.

Закон вартості – це об'єктивний закон, який передбачає, що виробництво й обмін товарів мають здійснюватися на основі їхньої вартості, тобто як обмін еквівалентів.

Простими словами цей закон констатує, що в масштабах всієї економіки тисячі й мільйони обмінів, які люди здійснюють щодня, у своїй загальній масі

є еквівалентними, тобто продавці товарів отримують саме ту ціну, яку він коштує. Ціна, як вказувалося, це форма грошового виразу вартості та цінності товару. Відповідно до закону вартості, виробництво й обмін товарів здійснюються на основі їхньої вартості, величина якої вимірюється суспільно необхідним витратами праці. Таким чином, *з точки зору трудової теорії вартості ціна товару при обміні є виразом суспільно необхідних витрат праці на його виробництво.*

Витрати праці – це, по суті, витрати робочого часу на створення товару. В кожного виробника ці витрати будуть своїми, в залежності від того, яку технологію він використовує, які в нього засоби виробництва, наскільки фаховим є його персонал. Суспільно необхідними визнаються такі витрати робочого часу, які несе найбільша група товаровиробників при середніх нормальних умовах виробництва. Ці витрати є об'єктивними витратами абстрактної праці, які суспільство несе на виробництво даного товару в даний період часу. Вони залежать від ступеня розвитку продуктивних сил в цілому. Суспільно необхідні витрати робочого часу на одиницю товару можна теоретично порахувати, якщо просумувати всі витрати робочого часу всіх виробників та поділити їх на обсяг виробництва даного товару за визначений період часу.

Дія закону вартості в ринковій економіці проявляється у реалізації таких основних функцій:

1) Стихійно регулює суспільне виробництво

Вартість характеризує витрати на виробництво товару, а ціна також і його корисність для споживачів. Якщо товар нікому не потрібен, то його ціна буде мінімальною або взагалі нульовою. В такому випадку товаровиробник не отримає відшкодування своїх витрат на виробництво товару і не зможе обміняти його на нові ресурси. Це означає, що він буде змушений відмовитися від виробництва такого товару на користь тих товарів, що є суспільно корисними, тобто мають свого споживача. Таким чином, шляхом обміну відбувається перерозподіл ресурсів між галузями та виробництвами на користь тих, що в цей час є суспільно необхідними. Таке регулювання відбувається стихійно, тобто воно не вимагає ніякої організації, тому що засноване на економічному інтересі великої кількості виробників і споживачів і законі вартості як загальному правилі обміну товарів.

2) Стимулює розвиток продуктивних сил суспільства

Ціна товару, по якій здійснюється його обмін в ринкових умовах, визначається суспільно необхідними витратами праці на його виробництво. Це означає, що товаровиробники, витрати яких більше, ніж суспільно необхідні, не отримають за товар таку ціну, яка б їх покрила, тобто вони будуть змушені або припинити виробництво даного товару, або досягти рівня суспільно необхідних витрат. Для цього такі товаровиробники мають здійснити технічне переозброєння свого виробництва, стимулювати підвищення продуктивності праці персоналу, реалізувати програми, спрямовані на заощадження ресурсів. В іншому випадку, товаровиробники, які змогли випускати товар з меншими витратами, ніж суспільно необхідні, разом з його ринковою ціною отримують

додаткові надходження, що можуть бути спрямовані ними на розвиток свого виробництва. Отже, випуск товару з меншими витратами буде домінувати, що в цілому зробить суспільне виробництво більш ефективним.

3) Обумовлює економічну і соціальну диференціацію товаровиробників

Економічна і соціальна диференціація виражається в тому, що більш ефективні товаровиробники отримують більше економічних вигід від продажу своїх товарів. Вони багатіють, тому краще задовольняють економічні та інші інтереси своїх стейкхолдерів. Менш ефективні товаровиробники, навпроти, бідніють і поступово втрачають свої ресурси. Економічна і соціальна диференціація в цілому стимулюють економічний інтерес як у товаровиробників-лідерів, так і в аутсайдерів.

5.6 Обґрунтування ціни товару на основі теорії споживчої поведінки

Вартість характеризує товар з позиції витрат на його виробництво. Саме з цієї позиції ціну товару визначає виробник, оскільки йому необхідно виторгом від продажу покрити свої витрати, щоб відтворити витрачені ресурси й отримати прибуток. Але споживач може нічого не знати про те, як товар виробляється, і які витрати в цей час є суспільно необхідними. Цілком зрозуміло, що для споживача ціна товару буде залежати від його власної суб'єктивної думки про корисність, яку принесе споживання даного товару.

Економісти розійшлися у поглядах на те, чи можна кількісно виміряти корисність економічного блага. Так, представники австрійської школи маржиналізму, Карл Менгер (1840-1921), Ойген фон Бем-Баверк (1851-1914), Людвіг фон Мізес (1881-1973), Фрідріх фон Візер (1851-1926), вважали, що корисність економічного блага може бути кількісно оцінена і навіть запропонували одиницю її виміру «util» («утиль»). Їхні погляди поділяв і А. Маршалл. Ця теорія отримала назву кардиналістської (кількісної) теорії споживчої поведінки.

Споживча поведінка – це процес формування попиту споживачів на товари та послуги.

Попит – це бажання й спроможність людей купувати товари та послуги на ринку.

Розрізняють індивідуальний та сукупний (ринковий) попит. Індивідуальний попит – це попит на товари та послуги конкретного суб'єкта: особи, сім'ї, підприємства, організації чи державної установи. Сукупний (ринковий) попит на товар або послугу формується внаслідок координації індивідуального попиту множини економічних агентів. Отже, першим кроком до розуміння закономірностей формування сукупного (ринкового) попиту є пояснення того, як економічний агент (споживач) робить свій індивідуальний споживчий вибір.

Споживчий вибір – це рішення про придбання або спосіб споживання товару або послуги.

Споживач вибирає з деякої доступної йому множини товарів та послуг. Ця множина складає ринковий споживчий кошик.

Споживчий кошик (ринковий) – це множина товарів і послуг, які в певних кількостях пропонуються на визначеному ринку.

Вибір з нього споживачем дає в результаті його індивідуальний споживчий кошик.

Споживчий кошик (індивідуальний) – це множина товарів і послуг, які в певних кількостях споживач купує на визначеному ринку для задоволення власних потреб.

Споживач не може придбати всі наявні на ринку товари та послуги через обмежений бюджет. При формуванні свого споживчого кошика він змушений робити вибір, в якому обсязі споживати ті чи інші економічні блага. За яким критерієм блага потрапляють в індивідуальний споживчий кошик, і в якій кількості? Відповідь прихильників кардиналістської теорії споживчої поведінки складається з наступного ланцюга міркувань.

Якщо поставити у відповідність і-му економічному благу з набору N благ споживчого кошика деяке число U_i , що характеризує його корисність, тоді можна оцінити загальну корисність U всього кошика і порівнювати блага між собою за їх корисністю. Так, загальна корисність споживчого кошика дорівнює сумарній корисності всіх благ, які до нього входять: $U = U_1 + U_2 + U_3 + \dots + U_{N-1} + U_N$. Припустимо, що всі блага є бажаними, тобто збільшення споживання і-ого блага ніколи не призведе до зниження загальної корисності кошика.

З практичних міркувань зрозуміло, чим більше обсяг споживання блага, тим меншу корисність приносить кожна наступна одиниця. Перше тістечко людина з'їсть з великим задоволенням, друге – з меншим бажанням, а для наступних вже може знадобитися зусилля волі. Яким би бажаним не було благо, все одно споживач відчує насичення ним.

Для більшості благ властиве зменшення граничної корисності їх споживання. Це означає, що чим більше обсяг споживання деякого блага, тим менше корисності принесе додатково спожита одиниця. Економісти використовують термін «граничний» або «маржинальний» («marginal»), якщо хочуть сказати, що щось зроблено в трохи більшому або меншому обсязі.

Гранична корисність блага – це додаткова корисність, яку споживач отримує від збільшення споживання цього блага на одну умовну одиницю.

Прусський економіст Герман Генріх Госсен (1810-1858) сформулював закон спадної граничної корисності, відомий як перший закон Госсена.

В одному безперервному акті споживання корисність кожної наступної одиниці блага зменшується, отже, при досягненні граничного обсягу забезпечується повне насичення даним благом (перший закон Госсена).

Розглянемо ситуацію, коли людина, в якій є певна сума грошей, послідовно робить покупки в магазині. Вона бере одиницю кожного товару і порівнює їх корисність між собою. Також людина порівнює між собою ціни товарів. Вочевидь, для першої покупки вона вибере одиницю і-ого товару, для якого відношення граничної корисності MU_i до ціни P_i буде максимальним:

$$\frac{MU_i}{P_i} \rightarrow \max.$$

Суть цього критерію полягає в тому, що споживач хоче максимізувати граничну корисність, яку отримує від товару, на одиницю витрачених на нього грошей. Однак, наступна одиниця цього ж і-ого товару буде мати для людини меншу корисність. Тому максимум граничної корисності на одиницю грошей може забезпечити вже інший товар. Якщо послідовно оптимізувати покупки на кожному кроці за вищенаведеним критерієм, то людина таким чином досягне максимальної загальної корисності споживчого кошика на наявну в неї суму грошей. При цьому для будь-яких обраних нею товарів i, j буде дотримуватися рівність:

$$\frac{MU_i}{P_i} = \frac{MU_j}{P_j},$$

де MU_i, MU_j – гранична корисність і-ого та j-ого товарів відповідно;
 P_i, P_j – ціна і-ого та j-ого товарів відповідно.

Отже, для всього споживчого кошика відношення граничної корисності товару до його ціни буде однаковим. Якби якийсь товар забезпечував більшу граничну корисність на одиницю витрачених на нього грошей, то людина вибрала б його, і таким чином ситуація все одно зійшлася б до рівноваги. Вищенаведена рівність відома як другий закон Госсена.

При заданих цінах на товари та бюджеті споживач максимізує загальну корисність свого кошика, коли відношення граничної корисності до ціни однаково для всіх товарів, які він обрав. (другий закон Госсена).

По суті, другий закон Госсена встановлює кількісний критерій купівлі товару. Він також пояснює різноманітність цін на ринку: ціни обумовлені різною граничною корисністю товарів для споживачів. Таким чином, з точки зору кардиналістської (кількісної) теорії споживчої поведінки ціна товару при обміні є виразом його граничної корисності (цінності) для споживача.

Другий закон Госсена підводить нас до ще одного важливого закону ринкової економіки – закону попиту.

За інших рівних умов залежність між ціною товару та величиною споживчого попиту на нього є зворотною (закон попиту).

Дійсно, якщо ціна деякого товару з кошика виросте, споживач має відрегулювати відношення граничної корисності його споживання до збільшеної ціни (бо для інших товарів з кошика це відношення не змінилося, а рівність відношень має дотримуватись, згідно з другим законом Госсена). Це можна зробити шляхом зменшення обсягу споживання, тобто споживачу необхідно повернутися до вищих показників граничної корисності товару. Для зменшення споживання треба знизити закупівлю. Отже, величина індивідуального попиту на товар зі зростанням його ціни впаде. Якщо припустити, що таким же чином будуть діяти всі споживачі, то також впаде сукупний (ринковий) попит на товар.

Ординалістська (порядкова) теорія споживчої поведінки виходить із принципової неможливості кількісно виміряти корисність економічного блага, але при цьому допускає можливість ранжування благ та їх наборів за корисністю. Ця теорія сформувалася завдяки працям англійського економіста і статистика Френсіса Еджуорта (1845-1926), італо-швейцарського соціолога

та економіста Вільфредо Парето (1848-1923), американського економіста і статистика Ірвінга Фішера (1867-1947). Завершену форму вона набула у 30-х роках ХХ століття після досліджень Роя Аллена (1906-1983) та Джона Хікса (1904-1989). Нині положення ординалістської теорії споживчої поведінки є панівними. Ординалістська теорія ґрунтується на наступних основних принципах.

По-перше, всі споживачі мають внутрішньо зв'язану ієрархію критеріїв вибору економічних благ, яка дозволяє їм оцінювати та ранжувати блага за їхніми перевагами. Це означає, що стосовно будь-яких двох економічних благ або їх наборів А і В споживач може сказати, або «благо А краще, ніж В», або «благо В краще, ніж А», або «блага А і В рівноцінні». Ієрархія критеріїв з часом не змінюється, тобто співвідношення економічних благ за перевагами в аналізованому періоді одне і те саме.

По-друге, оцінки благ споживачами мають властивість транзитивності: якщо благо А краще, ніж В, а благо В краще, ніж С, то благо А краще, ніж С.

По-третє, всі блага є бажаними. Споживач завжди віддає перевагу більшій кількості блага меншій. Вищу оцінку отримає той набір, куди входить більше благ.

Керуючись цими принципами та виходячи з наявного бюджету, споживач обирає доступні йому набори благ. У найпростішому випадку, коли благ лише два, А та В, вибір можна проілюструвати графічно (рисунок 5.1)

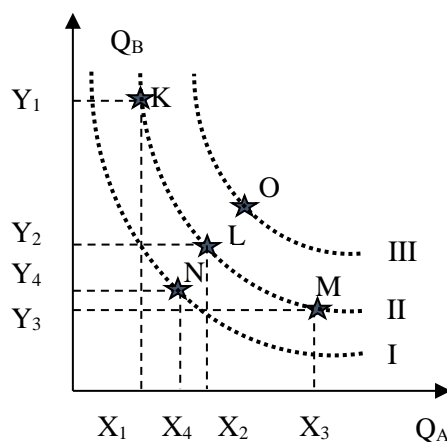

Рисунок 5.1 – Ілюстрація споживчого вибору з двох благ, А і В

З рис. 5.1 видно, наприклад, що набір L краще, ніж N, тому що в ньому більша кількість обох благ: $X_2 > X_4$, $Y_2 > Y_4$. Набір O краще, ніж L. З принципу транзитивності оцінок також слідує, що набір O краще, ніж набір N. Однозначну оцінку наборів K, L, M так само зробити не можна, тому що в кожному з цих наборів є трохи більше одного блага і трохи менше іншого. Ці набори можуть бути для споживача рівноцінними. Якщо зібрати всю сукупність точок з рівноцінними наборами благ, то через них можна провести лінію. Ця лінія отримала назву кривої байдужості.

Крива байдужості – це графічне зображення сукупності наборів благ, які з точки зору споживача мають для нього однакову загальну корисність.

Карта байдужості – це сукупність кривих байдужості, які побудовані в одній координатній площині.

Приклад кривих і карти байдужості зображений на рис. 5.1.

Криві байдужості мають такі основні властивості:

1) На карті байдужості вони розташовані одна над одною і не перетинаються.

2) Чим далі крива байдужості розташована від початку координат, тим більшу корисність для споживача мають набори благ, що лежать на ній. Для будь-якої точки кривої байдужості II (див. рис. 5.1) можна знайти таку точку на кривій I, у якої й абсциса, й ордината одночасно будуть меншими. Такий набір з меншої кількості обох благ матиме меншу корисність відповідно до третього принципу, що всі блага для споживача є бажаними.

3) Через будь-яку точку площини можна провести криву байдужості та лише одну. Це безпосередньо впливає з першого принципу, що споживач може порівняти будь-які набори благ між собою. Значить для будь-якого набору, що відповідає точці на площині, можна підібрати набори з такою самою корисністю.

Будь-який споживач робить свій вибір в умовах бюджетних обмежень, які характеризують його реальну купівельну спроможність. Власне, бюджетні обмеження – це прояв рідкості, яка є фундаментальною властивістю всіх економічних благ. Якщо бюджет споживача обмежений сумою S , грошових одиниць, а ринкові ціни на блага A і B відповідно дорівнюють P_A і P_B , грошових одиниць за одиницю блага, то бюджетне обмеження можна виразити рівнянням: $S = P_A Q_A + P_B Q_B$, де Q_A , Q_B – обсяги відповідно благ A і B у наборі, одиниць. Графічно дане рівняння є прямою, що перетинає вісь ординат у точці S/P_B , вісь абсцис – у точці S/P_A (рисунок 5.2). Ця пряма отримала назву лінії бюджетних обмежень.

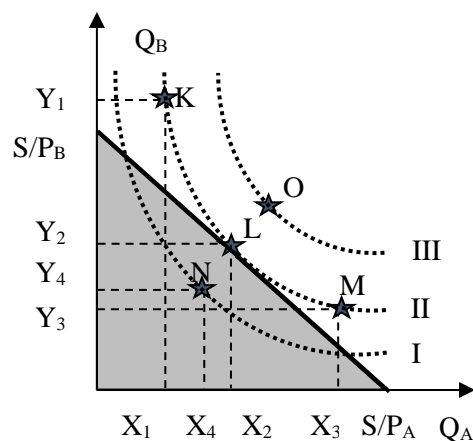

Рисунок 5.2 – Ілюстрація індивідуальної споживчої рівноваги

У заштрихованій ділянці всередині прямої розташовані доступні набори благ, після придбання яких у споживача ще залишаться кошти. До них, наприклад, належить набір N , для якого $P_A X_4 + P_B Y_4 < S$. Безпосередньо на лінії бюджетних обмежень лежать доступні набори благ, на які бюджет споживача витрачається повністю. Наприклад, для набору L : $P_A X_2 + P_B Y_2 = S$. Відповідно,

вище прямої та заштрихованої ділянки лежать недоступні набори благ, на які у споживача не вистачить коштів. Це набори К, М і О. Для набору К, наприклад, $P_A X_1 + P_B Y_1 > S$.

У точці L лінія бюджетних обмежень є дотичною до кривої байдужості II. Інші набори, що лежать на цій же кривій, недоступні для споживача, оскільки їхня вартість перевищує його бюджет. З іншого боку, будь-які інші криві байдужості, розташовані ближче до початку координат, несуть для споживача меншу загальну корисність. Таким чином, набір благ, що відповідає точці L, в якій лінія бюджетного обмеження торкається кривої байдужості, має найбільшу загальну корисність для споживача при даному бюджеті та ринкових цінах благ. Ця точка характеризує ситуацію індивідуальної споживчої рівноваги (див. рис. 5.3).

Рівновага споживача – результат вибору, внаслідок якого споживач максимізує загальну корисність набору благ, придбаних за фіксований бюджет.

Рівноважний споживчий вибір, таким чином, є оптимальним за критерієм максимуму загальної корисності. Рівновага в цьому випадку означає відсутність для споживача стимулів змінювати цей набір на якийсь інший. Ординалістська (порядкова) теорія споживчої поведінки доводить справедливості другого закону Госсена: для досягнення індивідуальної рівноваги споживач вибере такі кількості благ, щоб відношення граничної корисності блага до його ціни було однаковим для всіх благ споживчого кошика. Таким чином, ця теорія, відштовхуючись від інших припущень, разом з кардиналістською (кількісною) теорією споживчої поведінки стверджує, що *ціна товару при обміні є виразом його граничної корисності (цінності) для споживача.*

Суттєвим недоліком обох напрямків теорії споживчої поведінки є те, що при обґрунтуванні ціни товару вони враховують лише його суб'єктивну оцінку споживачем. При цьому поза увагою залишається погляд товаровиробника, який при ціноутворенні дотримується власного економічного інтересу.

Підсумовуючи, слід зауважити, що як трудова теорія вартості, так і теорії споживчої поведінки трактують питання ціноутворення дещо однобоко, з точки зору об'єктивних або суб'єктивних характеристик товару. Тому в загальноновизнаному визначенні категорії «ціна товару» зазвичай вказується, що ціна є формою грошового виразу одночасно і вартості, і цінності товару.

5.7 Гроші як розвинута форма товарних відносин

На ранніх етапах розвитку товарного виробництва обмін продуктами праці між людьми здійснювався у найпростішій формі бартеру.

Бартер – це безпосередній обмін одного товару на інший товар без участі грошей.

Обмінювати товари один на інший незручно з практичної точки зору. Тому з розвитком обміну із загальної сукупності товарів виділилися предмети,

які всі учасники обміну визнавали за цінність. Вони й стали першими грошима.

За деякими оцінками, перші примітивні гроші могли виникнути уже в кам'яному віці – неоліті – у VIII–III тис. до н. е., тобто тоді, коли люди почали освоювати землеробство, а згодом і скотарство. Головними передумовами появи грошей вважають:

1) перехід від натурального господарства до товарного з поглибленням суспільного розподілу праці, що спонукало розвиток обміну товарами між товаровиробниками та споживачами;

2) закріплення за товаровиробниками права власності на свою продукцію, адже тільки власник може приймати рішення про обмін (купівлю-продаж) товарів;

3) необхідність вимірювання вартості товару для того, щоб обмін був еквівалентним.

Після своєї появи гроші розвивалися разом з товарним виробництвом, обслуговуючи обмін все більш різноманітних товарів. В економічній науці сформовані дві основні концепції походження грошей: раціоналістична та еволюційна⁷.

Згідно з раціоналістичною концепцією, гроші виникли внаслідок угоди між людьми в процесі обміну товарами. Угода полягала в тому, щоб учасники обміну разом приймали певний товар або символ цінності в оплату інших товарів або послуг. Цей товар або символ цінності визнавався загальним еквівалентом – грошима. Речі під час їх купівлі-продажу виражалися сторонами угоди в даному еквіваленті, тобто виконувалася грошова оцінка товару і визначалася його ціна. Згодом дія еквівалента розширювалася, а коли він став загальноприйнятим в межах конкретної держави, сталося закріплення самого факту й особливостей використання грошей під час обміну в правових нормах. Законодавчі рішення, з одного боку, спрощували механізм товарообмінних операцій, з іншого боку, слугували для їх учасників гарантією можливості здійснити обмін грошей на інші товари. У різних країнах роль грошей виконували різні товари: сіль, худоба, чай, хутро, шкіра, шляхетні метали та інші цінності. Так з'явилися так звані товарні гроші. Але вони теж були недостатньо зручними при обміні. Тому їм на зміну прийшли символічні гроші, які декларували певну цінність. До матеріалу, з якого вироблялися символічні гроші, висовувалися наступні вимоги. Він мав бути достатньо рідкісним, щоб унеможливити підробку грошей, відомим, подільним на частини, портативним та механічно міцним, щоб витримувати багаторазовий перехід з рук до рук. Протягом тривалого історичного періоду перерахованим характеристикам задовольняли дорогоцінні метали (золото і срібло), які й грали роль символічних грошей.

М.А. Рогачевська відзначає: «Слов'янські племена, що жили на території Середньої Наддніпряни ще до утворення Київської держави, використовували при обміні «живі гроші» – худобу всіх її різновидів, а також

---

⁷ Гроші та кредит : підручник / за ред. д.е.н., проф. О. В. Дзюблюка. Тернопіль : ТНЕУ, 2018. 892 с. С. 15-16

монети. Внаслідок торгівлі з Ольвією, Пантікапеєм, Херсонесом та іншими грецькими колоніями слов'яни познайомилися з металевими грошима. Торгували вони з хозарами та з арабським Сходом. Про це свідчать знахідки давніх монет. Так, на Київському Подолі, який колись був околицею Києва, знайдено римські монети кінця III та першої половини IV століття та скарби куфічних монет VII та VIII ст. Торговці зі слов'янських племен успішно користувалися іноземними монетами із західних та східних країн.

У VIII-IX ст. у Східній Європі утворюється ранньофеодальна держава з центром у Києві. Виникають міста, розвиваються ремесла. Для обслуговування торгівлі знадобилися зручні в обігу металеві гроші, які визнавалися усіма східнослов'янськими племенами, що були підвладні Київській Русі. Не маючи на своїй території родовищ металів, необхідних для виготовлення монет, київські князі не карбували власної монети. Коли в IX ст. Київська Русь вступила у торговельні відносини із суміжними країнами, в обороті вже були іноземні монети, які привозили свої та чужі купці. Найчастіше це були грецькі та арабські (куфічні) монети. Поступово київські купці почали використовувати їх у внутрішній торгівлі»⁸.

Вперше ідеї раціоналістичної концепції висловив давньогрецький філософ Арістотель. Він вважав, що для здійснення еквівалентного обміну повинна бути визначена умовна одиниця виміру, за допомогою якої товари будуть кількісно оцінюватися. Без такої одиниці різнорідні товари неможливо порівняти між собою, тому їх обмін не може бути еквівалентним. Така одиниця згодом була знайдена, нею стала одиниця грошей. На думку Арістотеля, гроші спочатку з'явилися внаслідок угоди між учасниками обміну, а потім вже з розвитком самого обміну вони були узаконені державою, тобто їх використання отримало специфічну правову форму. Арістотель вважав, що гроші не повинні мати реальну вартість і бути багатством самі по собі. Вони, на його думку, є певною умовністю, яка за згодою людей використовується як інструмент для обміну. Він зазначав: «Коли з необхідності, пов'язаної з обміном, було винайдено гроші, з'явився інший вид мистецтва наживати статки, а саме – мінова торгівля». У «Політиці» Арістотель підкреслює «умовний» характер грошей, їх народження з договору та наявність у них винятково представницької вартості. Пізніше ці ідеї набули розвитку і в інших народів та частково отримали навіть юридичне обґрунтування. Так, вже у римському праві зазначалось, що імператор декларує вартість грошей.

Ідеї раціоналістичної концепції знайшли відображення й у працях провідних науковців XX ст. Так, англійський економіст Джон Мейнард Кейнс (1883-1946) розглядав гроші як прокламований державою законний платіжний засіб, а американський економіст Пол Ентоні Самуельсон (1915-2009) вважав гроші штучною соціальною умовністю. Також американський економіст Джон Кеннет Гелбрейт (1908-2006) визначав гроші як наслідок певної угоди між людьми. Подібну позицію підтримували у своїх працях також німецький

---

⁸ Рогачевская М.А. Русские деньги. *Всероссийский экономический журнал (ЭКО)*. 2006. №7 (385). С. 146-165

економіст Георг Фрідріх Кнапп (1842-1926) та англійський економіст Лоуренс Харріс – автор відомої книги «Грошова теорія»⁹.

Отже, раціоналістична концепція заснована більшою мірою на суб'єктивному підході до походження грошей. Іншу позицію займає еволюційна концепція.

Еволюційна концепція пояснює необхідність і походження грошей труднощами безпосереднього обміну продуктами праці, у зв'язку з чим внаслідок стихійного еволюційного процесу розвитку товарного виробництва й обміну певний товар займає місце загального еквівалента. Дана концепція пояснює виникнення грошей як тривалий історичний процес розвитку економічного співробітництва і, як результат, поступове удосконалення процесу обміну. Інакше кажучи, еволюційна концепція обґрунтовує товарне походження грошей як об'єктивний результат розвитку суспільних відносин, тобто поза волею і свідомістю окремих індивідів чи державних інституцій.

Спочатку ідеї концепції знайшли відображення у працях представників класичної політичної економії – А. Сміта і Д. Рікардо, а у завершеному вигляді були сформульовані К. Марксом. Певний внесок у розвиток даної концепції походження грошей зроблений також у працях представників австрійської економічної школи Карла Менгера (1840-1921), Людвіга фон Мізеса (1881-1973) та Мюррея Ньютона Ротбарда (1926-1995).

В сучасному світі гроші є фінансовим активом, який служить для здійснення угод з купівлі-продажу товарів і послуг. Іноді їх називають «загальним товарним еквівалентом». Можливість обміняти товар на гроші називається ліквідністю (від латинського слова liquidus – рідкий, такий що перетікає).

***Ліквідність** – це властивість цінності бути перетвореною з товарної форми у грошову і навпаки.*

В побутовому сенсі під ліквідністю товару найчастіше розуміється відносний ступінь легкості його продажу потенційним покупцям за гроші. Ліквідність товару обумовлюється наступними факторами:

- значущість потреб, які може задовольнити товар;
- коло осіб, які мають потребу в даному товарі, тобто є потенційними покупцями;
- фізичне або віртуальне місце, де товар можна запропонувати потенціальним покупцям;
- часовий період, за який потенційні покупці приймають рішення по придбання товару.

Товари, які відносно легко продати за гроші, називаються високоліквідними. Високоліквідні товари – це дорогоцінні метали та каміння, нафта і т.п. Гроші теж можуть вважатися високоліквідним товаром, якщо розглядати їх обмін на інші гроші, наприклад, іноземну валюту.

---

⁹ Харріс Л. Денежная теория: Пер. с англ. / Общ. ред. и вступ. ст. В. М. Усопкина. Москва : Прогресс, 1990. 750 с.

Сутність грошей як загального товарного еквівалента проявляється через функції, які вони виконують:

1) Міра вартості. Через гроші можна виразити вартість інших товарів та послуг. Одиницею виміру виступає грошова одиниця країни, тобто національна валюта.

2) Засіб обігу. Гроші виступають «посередником» в угодах про обмін товарів і послуг. «Посередництво» означає, що один з товарів спочатку обмінюється на гроші, за які потім купується інший товар.

3) Засіб накопичення та заощадження. Гроші є фінансовим активом, який має визначену цінність та здатний зберігати її у часі. Цінність полягає в купівельній спроможності грошей. На них можна купити будь-який товар, послугу чи цінний папір, які в цей час продаються.

Гроші поділяються на повноцінні, неповноцінні, паперові й кредитні.

Повноцінні гроші (монети) – це гроші, номінальна вартість яких в основному збігається з вартістю металу, з якого вони виготовлені. Повноцінні гроші виконують всі функції грошей.

Неповноцінні гроші (монети) – це гроші, номінальна вартість яких перевищує вартість металу, з якого вони виготовлені, і витрати на карбування.

Паперові гроші – наділені примусовим курсом грошові знаки або символи повноцінних грошей, випущені для витрат держави. Паперові гроші не мають власної вартості, оскільки витрати на їх виготовлення незначні.

Кредитні гроші (векселі, банкноти, чеки та інше) - найпоширеніша форма грошей, яка є знаком (символом) вартості, виконує роль загального еквівалента і забезпечує встановлення економічних зв'язків між суб'єктами національної економіки та інших країн.

Формою організації грошового обігу країни є грошова система. Грошові системи у Західній Європі сформувалися у XVI-XVII ст. з виникненням та затвердженням капіталістичного способу виробництва, хоча окремі їх елементи з'явилися у більш ранній період. З розвитком товарно-грошових відносин та капіталістичного способу виробництва у грошових системах відбувалися суттєві зміни.

В залежності від того, які гроші функціонують в грошовій системі, вони поділяються на два основні типи: грошові системи металевих обігу та грошові системи обігу кредитних та паперових грошей.

В системах металевих обігу гроші є повноцінним загальним товарним еквівалентом, оскільки виготовлені з благородного металу, що є цінністю сам по собі. Залежно від того, який дорогоцінний метал у країні був прийнятий як загальний еквівалент, грошові системи розрізняються на біметалеві й монометалеві.

В біметалевих грошових системах роль загального еквівалента закріплюється за двома благородними металами, зазвичай за золотом та сріблом. Монети карбуються з обох цих металів та мають необмежений обіг.

Біметалізм був поширений у XVI-XIX ст. в низці країн Західної Європи. У 1865 р. Франція, Бельгія, Швейцарія та Італія спробували зберегти

біметалізм за допомогою міжнародної угоди, так званого Латинського монетного союзу. В укладеній монетній конвенції було передбачено вільне карбування монет з обох металів номіналом від 5 франків і вище з встановленням законного ціннісного співвідношення між золотом і сріблом 1:15,5.

Проте біметалева грошова система не відповідала потребам розвиненого капіталістичного господарства, оскільки використання одночасно двох металів, золота та срібла, як міри вартості суперечить природі цієї функції грошей. Загальною мірою вартості може бути лише один товар. Крім того, тверде вартісне співвідношення між золотом і сріблом, що було встановлено декларативно країнами-учасницями Латинського монетного союзу, не відповідало їх ринковій вартості. Внаслідок здешевлення виробництва срібла наприкінці XIX ст. та його знецінення золоті монети стали йти з обігу в скарб.

У цьому проявилася дія закону Коперника – Грешема: «Погані гроші витісняють з обігу добрі гроші». Його економічна суть полягає у наступному. При паралельному обігу грошей з різною купівельною спроможністю учасники господарського обороту прагнуть використовувати дешевші гроші у функції засобу обігу та платежу, а гроші з вищою купівельною спроможністю – у функції міри вартості, засобу накопичення та заощадження. Наприклад, подібна ситуація склалася при паралельному обігу радянських грошових знаків і царських червінців у 1922 р. у Росії. Тоді царські червінці швидко були виведені з обігу і залишилися тільки на зберіганні у громадян. Натомість радянські грошові знаки обслуговували обіг товарів. Дію закону Коперника – Грешема ми можемо спостерігати також і в сучасній Україні. Після лібералізації валютообмінних операцій долар США хоча і не став законним платіжним засобом в нашій країні, але використовується громадянами до сьогоднішнього дня як засіб накопичення і заощадження.

Латинський монетний союз проіснував до 1927 р. Необхідність у більшій грошовій масі для потреб товарного виробництва ніж забезпечували наявні запаси золота та срібла призвела до того, що золоті та срібні гроші стали витіснятися паперовими.

Монометалеві грошові системи були засновані на золотому стандарті. До Першої світової війни існування монометалізму зводилося до золотомонетного стандарту, тобто знаходження у внутрішньому обігу золотих монет. При цьому приватним особам дозволялося їхнє вільне карбування. Вивезення та ввезення іноземної валюти, у тому числі золота, не обмежувалося.

Після завершення Першої світової війни більшість економічно розвинених країн (США, Англія, Франція) перейшли на стандарт золотих злитків, який проіснував 35 років (1936-1971 рр.). Цей стандарт відрізнявся повною відсутністю золотих монет та заборонаю їх вільного карбування. Неповноцінні гроші обмінювалися лише на злитки золота. Водночас низка країн Європи (Німеччина, Австрія, Норвегія, Данія та деякі інші) користувалися золотодевізним стандартом, коли їхні неповноцінні гроші

обмінювалися на золото за допомогою обміну на валюту країни, що дотримується стандарту золотих злитків.

Після закінчення світової фінансово-валютної кризи 1997-1998 рр. у всіх країнах встановилися фідучіарні грошові системи (від латинського слова *fiducif* - угода, заснована на довірі), а саме системи кредитно-грошові. При такій системі повноцінні гроші з благородних металів витісняються з обігу та замінюються знаками вартості – неповноцінними (паперовими) грошима. При цьому грошові знаки перестають бути матеріальним багатством самі по собі та не розмінюються на золото у встановленій пропорції. Фідучіарні кредитно-грошові системи мають наступні особливості:

- 1) Золото витіснили з обігу остаточно і помістили в золоті резерви;
- 2) Гроші в обіг випускаються у вигляді банківських кредитних операцій;
- 3) Кількість грошей, які перебувають в обігу, визначається і регулюється центральним банком країни;
- 4) Гроші емітуються в обіг первинно в безготівковій формі;
- 5) Готівковий грошовий обіг скорочується, а обіг безготівкових (кредитних) грошей розширюється;
- 6) Держава створює та широко використовує механізми грошово-кредитного регулювання обігу грошей.

Фідучіарна кредитно-грошова система може будуватися на електронній, металевій та паперовій основі. Виділяється три види таких систем: електронно-паперові; системи повного фідучіарного стандарту; перехідні системи, які поєднують обіг паперових та металевих грошей. Сьогодні найбільш поширеною є електронно-паперова кредитно-грошова система, на яку переходять практично всі країни світу.

Висновки

Суспільне виробництво здійснюється в соціально-економічних системах, які для цього певним чином організовані. Термін «організація» походить від латинського *organizo* – «надаю впорядкований вигляд», «упорядковую». Стосовно соціальних систем організація може бути визначена як об'єднання людей, що спільно реалізують загальну мету та діють на основі певних принципів і правил. З функціональної точки зору організацію в соціальній системі можна розглядати як результат або процес управлінської праці. Оскільки управління цілеспрямоване, то організація виступає як засіб досягнення його цілей.

Потреба в організації суспільного виробництва пов'язана з тим, що економічна діяльність не може відбуватися хаотично. Оскільки наші ресурси обмежені, ми мусимо приймати управлінські рішення щодо їх найбільш ефективного використання, тобто робити вибір. Будь-яка соціально-економічна система здійснює чотири основні види економічного вибору, що узагальнено представляються як відповіді на наступні питання: що і в якій кількості слід виробляти («скільки?»), яку при цьому використовувати техніку та технологію («як?»), хто і яку роботу виконуватиме («хто?»), як розподілятимуться результати економічної діяльності («для кого?»). В

залежності від зробленого економічного вибору розрізняють певні форми організації суспільного виробництва.

Якщо соціально-економічна система виробляє економічні блага виключно для власного споживання, то така форма організації отримала назву натурального виробництва. При натуральному виробництві обмін відсутній, що робить соціально-економічну систему частково замкнутою. Всупереч цьому обмеженню натуральне господарство тривалий час було панівною формою суспільного виробництва в усіх докапіталістичних формаціях, але згодом було реорганізоване в товарне господарство. В товарному господарстві економічні блага виробляються як для власного споживання, так і для обміну, тобто вироблені економічні блага стають товаром. Товарне господарство може бути простим і розвинутим.

В товару як економічного блага, що призначене для обміну на інші блага, є дві групи властивостей: об'єктивні та суб'єктивні. Об'єктивними властивостями товару, які не залежать від того, хто його виробляє і споживає, визнаються вартість, споживча вартість і мінова вартість. До суб'єктивних властивостей, які кожний споживач товару визначає для себе особисто, належать корисність і цінність.

Одне з ключових питань економічної теорії – від чого залежить і як формується ціна товару. Обґрунтування загальних принципів ціноутворення в залежності від характеристик товару дає трудова теорія вартості та теорії споживчої поведінки.

Трудова теорія вартості виходить з того, що в кожному товарі втілені абстрактна і конкретна праця людей, які його створили. Абстрактна праця формує вартість, що є спільною властивістю всіх товарів. Присутність в кожному товарі абстрактної праці дозволяє порівнювати їх між собою та обмінювати в певній пропорції, що визначається міновою вартістю. Трудова теорія вартості, яка здобула свою завершену логічну форму в трудах К. Маркса, пояснює, що вартість товару формується з доданої вартості, яка створюється на всіх технологічних етапах абстрактною працею найманих працівників, залучених до його виробництва. В умовах товарного виробництва в будь-яких економічних системах обмін товарів здійснюється на основі їхньої вартості, тобто як обмін еквівалентів. Це загальне правило обміну отримало назву закону вартості. Згідно з трудовою теорією вартості, ціна товару при обміні є виразом суспільно необхідних витрат праці на його виробництво. Суспільно необхідними вважаються такі витрати робочого часу, які несе найбільша група товаровиробників при середніх нормальних умовах виробництва.

Обидва напрямки теорії споживчої поведінки, кардиналістський (кількісний) і ординалістський (порядковий), доводять, що ціна товару при обміні є виразом його граничної корисності (цінності) для споживача. Вони базуються на двох законах Госсена, які встановлюють залежність між обсягом споживання товару, його граничною корисністю і ціною.

Як трудова теорія вартості, так і теорії споживчої поведінки трактують питання ціноутворення дещо однобоко, з точки зору об'єктивних або

суб'єктивних характеристик товару. Тому в загальновизнаному визначенні категорії «ціна товару» зазвичай вказується, що ціна є формою грошового виразу одночасно і вартості, і цінності товару.

Обмін економічними благами обслуговують гроші, які роблять його більш зручним порівняно з бартером, тобто обміном товару на товар. В економічній науці сформовані дві основні концепції походження грошей: раціоналістична та еволюційна. В сучасній економіці гроші відіграють три основоположні функції: засіб обігу, міра вартості, а також засіб накопичення і заощадження.

Питання для самоконтролю

1. Чому економічна діяльність не може відбуватися хаотично?
2. Яка наукова дисципліна вивчає загальні питання внутрішньої організації систем?
3. Яким чином організація проявляє себе в соціально-економічних системах різних рівнів?
4. Як розуміється термін «організація» стосовно соціальних систем?
5. Які основні економічні питання вирішуються при управлінні соціально-економічними системами?
6. Яка форма організації суспільного виробництва виникла історично першою? Чому ця форма з часом змінилася?
7. Які переваги товарне господарство має перед натуральним з точки зору споживача і товаровиробника?
8. Чому відсутність штучної організації обміну приводить до кращих результатів економічної діяльності?
9. Що А. Сміт розумів під «невидимою рукою ринку»?
10. Які основоположні властивості є у товару згідно з класичною економічною теорією?
11. Чим вартість товару відрізняється від його споживчої вартості?
12. Яка вартість товару визначає пропорції його обміну на інші товари?
13. Чим корисність і цінність товару відрізняються від його вартості?
14. Як пов'язані корисність і рідкість товару?
15. Що мають спільного і чим відрізняються конкретна й абстрактна праця, втілені в товарі?
16. Які положення трудової теорії вартості піддаються критиці економістами й чому?
17. Які основні функції закон вартості виконує в ринковій економіці?
18. Що виражає ціна товару при обміні згідно з трудовою теорією вартості?
19. Як закони Госсена пов'язують між собою ціну товару, його корисність і обсяг споживання?
20. Як на основі другого закону Госсена пояснити закон попиту?
21. На яких принципах побудовані кардиналістська (кількісна) і ординалістська (порядкова) теорії споживчої поведінки? Які з цих принципів є спільними, а які відрізняються?

22. Які властивості мають криві байдужості?
23. Як встановлюється індивідуальна споживча рівновага?
24. Що виражає ціна товару при обміні згідно з теорією споживчої поведінки?
25. В якій формі здійснювався обмін товарами на ранніх етапах розвитку товарного виробництва?
26. Які існують основні наукові концепції походження грошей?
27. Чому гроші називають «загальним товарним еквівалентом»?
28. Які існують види грошей, і як їх застосування впливає на грошову систему?
29. Як проявляється дія закону Коперника-Грешема?
30. Які основні характеристики мають фідуціарні грошові системи?

Тестові запитання

Оберіть єдину правильну відповідь

1. Яка з наведених характеристик є ключовою для економічних систем (тобто присутня у всіх без винятку економічних системах)?
  - A) Вони є відкритими
  - B) Вони є закритими
  - C) Вони є організованими
  - D) Вони є неорганізованими

2. Звідки в соціальній системі виникає організація?
  - A) Це результат управлінської праці
  - B) Організація присутня в соціальній системі сама по собі з початку її створення
  - C) Це результат взаємодії з іншими системами
  - D) Організація виникає стихійно в тих соціальних системах, які не можуть організуватися іншим шляхом

3. Чому для пояснення функціонування соціально-економічних систем використовується теорія організації?
  - A) Соціально-економічні системи не є природними
  - B) За допомогою теорії організації можна пояснити будь-які явища та процеси
  - C) Суспільство можна розбити на організації за певними принципами
  - D) Суспільне виробництво здійснюється в соціально-економічних системах, які для цього певним чином організовані

4. Які чотири основні питання економічного вибору мають вирішити соціально-економічні системи щодо виробництва економічних благ?
  - A) Чому? Коли? Скільки? Для кого?
  - B) Скільки? Чому? Хто? Як?
  - C) Скільки? Хто? Як? Для кого?
  - D) Коли? Де? Хто? Скільки?

5. При якій формі організації суспільного виробництва соціально-економічна система виробляє все тільки для власного споживання?

- A) Натуральне господарство
- B) Товарне господарство
- C) При будь-якій формі
- D) При жодній формі

6. Яка фаза суспільно виробництва практично відсутня при натуральному господарстві?

- A) Виробництво
- B) Обмін
- C) Розподіл
- D) Споживання

7. Яка форма організації суспільного виробництва виникла історично першою?

- A) Просте товарне господарство
- B) Розвинуте товарне господарство
- C) Натуральне господарство
- D) Адміністративно-управлінська система господарювання

8. Яка форма організації суспільного виробництва притаманна сучасному капіталізму?

- A) Просте товарне господарство
- B) Розвинуте товарне господарство
- C) Натуральне господарство
- D) Серед перелічених відповідей вірної немає

9. Які основоположні властивості товару визначаються в класичній економічній теорії?

- A) Ціна і якість
- B) Цінність і корисність
- C) Кількість і вартість
- D) Вартість і споживча вартість

10. Що в економічній теорії розуміють під вартістю товару?

- A) Уречевлені суспільні витрати праці на його виробництво
- B) Властивість товару задовольняти потреби людей
- C) Певне кількісне співвідношення (пропорція), в якому один товар обмінюється на інший
- D) Ступінь задоволення потреби, яку отримує конкретний споживач від споживання товару в певних умовах

11. Що в економічній теорії розуміють під корисністю товару?

- A) Уречевлені суспільні витрати праці на його виробництво

- В) Властивість товару задовольняти потреби людей
- С) Певне кількісне співвідношення (пропорція), в якому один товар обмінюється на інший
- Д) Ступінь задоволення потреби, яку отримує конкретний споживач від споживання товару в певних умовах

12. Яка форма праці в економічній теорії вважається конкретною?

- А) Яку виконує конкретний працівник суб'єкта господарювання
- В) Яка виражається в розумових і фізичних зусиллях людей під час виробництва товарів та послуг
- С) Що характеризується визначеною метою, характером операцій, предметом, засобами та результатами
- Д) Кількість якої можна порахувати в натуральних одиницях виміру

13. Коли виникли перші примітивні гроші?

- А) 10 тис. років до н. е.
- В) VIII–III тисячоліття до н. е.
- С) VIII–IX сторіччя до н. е.
- Д) VIII–IX сторіччя н. е.

14. Яку з наведених функцій гроші звичайно не виконують в економіці?

- А) Міра вартості
- В) Регулятор цін
- С) Засіб обігу
- Д) Засіб накопичення і заощадження

15. Яке з наведених визначень характеризує повноцінні гроші?

- А) Це гроші, номінальна вартість яких в основному збігається з вартістю металу, з якого вони виготовлені
- В) Це гроші, номінальна вартість яких перевищує вартість металу, з якого вони виготовлені, і витрати на карбування
- С) Наділені примусовим курсом грошові знаки або символи, випущені для витрат держави
- Д) Дорогоцінні метали та каміння, коштовності.

Ситуація для обговорення

1. Уявіть собі умовну ситуацію, яка могла статися в далекому минулому, ще в первісному суспільстві. В ті часи грошей не було, а натуральне господарство поступово переходило до товарної форми організації виробництва. Зустрілися гончар і коваль. В гончаря були глечики, які він виробив власноручно, а в коваля підкови. Обидва хочуть обміняти речі, які в них є. Гончару потрібні підкови, а ковалю глечики. Яким чином їм здійснити обмін? Як вони будуть визначати пропорцію, тобто скільки глечиків має, наприклад, віддати гончар, щоб отримати одну підкову від коваля?

Підказка. Зверніть увагу на те, що матеріал, з якого вироблені як глечики, так і підкови є природним. Для глечиків це глина, а для підків залізна руда. При визначенні пропорції обміну матеріал, з якого виготовлені вироби, не треба враховувати, тому що і гончар, і коваль отримали його умовно задарма із природи. Засоби праці, які були використані у виробництві глечиків і підків, не можна порівнювати між собою, оскільки вони є специфічними для кожного виробу. Згадайте, яка властивість є в кожного товару, що дозволяє порівнювати їх між собою. Нехай гончар витратив сумарно на виробництво глечика одну годину свого робочого часу, а коваль – три години. Яку пропорцію для обміну можна запропонувати в таких умовах? Як її можна пояснити в термінах вартості?

2. Змоделюємо тепер наступну ситуацію. Коваль зустрівся не з одним гончарем, а з групою з десяти гончарів. В кожного гончаря свої трудовитрати на виробництво глечика. Припустимо, що коваль хоче отримувати глечики регулярно і йому байдуже, хто їх йому продасть. Як в такій ситуації визначити пропорцію обміну?

Підказка. Зверніть увагу на те, що в подібній ситуації обмін буде здійснюватися відповідно до закону вартості. Якби не були трудовитрати на виробництво глечика в різних гончарів, пропорції обміну визначатимуться на основі суспільно необхідних витрат. Задайте умовно для десяти гончарів обсяг виробництва глечиків за місяць і середні трудовитрати на один виріб, визначте на цій основі суспільно необхідні трудовитрати на виготовлення одного глечика. Подивіться приклад у таблиці 5.1.

Таблиця 5.1 – Вихідні дані для розрахунків

Гончар	Обсяг виробництва глечиків у місяць, виріб	Середні трудовитрати, людино-годин на 1 виріб
Іван	160	1,2
Сергій	130	1,5
Данило	65	2,9
Степан	100	2
Олексій	70	2,5
Кирило	130	1,5
Петро	100	1,9
Олег	90	2,5
Микола	65	2,8
Тарас	90	2,2
РАЗОМ	1000	-

Для розрахунку суспільно необхідних трудовитрат за даними табл. 5.1 спочатку упорядкуємо гончарів за зростанням середніх трудовитрат. Далі по упорядкованій сукупності визначимо групу гончарів, які сумарно забезпечують не менше 80% від загального обсягу виробництва глечиків. Оскільки загальний обсяг виробництва глечиків за місяць становить 1000 виробів, 80% від нього – це 800 виробів. Такий обсяг забезпечують сім гончарів з найменшими середніми трудовитратами. Для групи із семи визначених гончарів розрахуємо середні трудовитрати. Для цього загальну

суму трудовитрат всіх семи гончарів, 1 386 людино-годин, розділимо на обсяг виробництва глечиків, який вони забезпечують, 800 глечиків у місяць. Результати розрахунків наведені в таблиці 5.2.

Отже, суспільно необхідні трудовитрати на виробництво глечика складають 1,73 людино-години. Це середні витрати по групі гончарів, яка забезпечує 80% обсягу виробництва глечиків.

Таблиця 5.2 – Результат розрахунку суспільно необхідних трудовитрат

Гончар	Обсяг виробництва глечиків у місяць, виріб	Середні трудовитрати, людино-годин на 1 виріб	Сумарні трудовитрати, людино-годин гр. 2 x гр. 3
Іван	160	1,2	192
Сергій	130	1,5	195
Кирило	130	1,5	195
Петро	100	1,9	190
Степан	100	2	200
Тарас	90	2,2	198
Олег	90	2,4	216
РАЗОМ	800	1,73	1386
Олексій	70	2,5	175
Микола	65	2,8	182
Данило	65	2,9	188,5
УСЬОГО	1000	1,93	1931,5

3. За даними табл. 5.1 розбийте гончарів на три умовні групи. До першої групи нехай входять гончарі, індивідуальні трудовитрати яких на виробництво глечиків менше або дорівнюють суспільно необхідним. До другої групи включимо гончарів, чиї індивідуальні трудовитрати незначно більше, ніж суспільно необхідні. До останньої третьої групи увійдуть ті гончарі, індивідуальні витрати яких суттєво перевищують суспільно необхідні. Яким чином на кожну із цих груп вплине обмін глечиків згідно із законом вартості?

Підказка. Зверніть увагу на функції, які закон вартості виконує в економіці, і яким чином ці функції впливають на товаровиробників.

Питання для самостійного опрацювання

1. Розвиток товарного виробництва в Україні
2. Еволюція грошей
3. Альтернативні теорії вартості

Терміни та визначення

Натуральне господарство – це така форма організації суспільного виробництва, при якій соціально-економічні системи виробляють економічні блага виключно для власного внутрішнього споживання.

Товарне господарство – це така форма організації суспільного виробництва, при якій соціально-економічні системи виробляють економічні блага не тільки для власного внутрішнього споживання, а й для обміну ними з іншими економічними агентами.

Товар – це економічне благо, яке використовується для обміну на інші блага.

Вартість товару – це уречевлені суспільні витрати праці на його виробництво.

Споживча вартість – це властивість товару задовольняти потреби людей.

Мінова вартість – це певне кількісне співвідношення (пропорція), в якому один товар обмінюється на інший.

Корисність характеризує ступінь задоволення потреби, яку отримує конкретний споживач від споживання товару в певних умовах.

Рідкісність – це характеристика умов споживання товару, зокрема, його наявності у порівнянні з потребою в ньому.

Цінність – це оцінка суб'єктом ступеня корисності товару для себе.

Ціна – це форма грошового виразу вартості та цінності товару.

Конкретною є така форма праці, що характеризується визначеною метою, характером операцій, предметом, засобами та результатами.

Абстрактною є така форма праці, яка виражається в розумових і фізичних зусиллях людей під час виробництва товарів і послуг.

Закон вартості – це об'єктивний закон, який передбачає, що виробництво й обмін товарів мають здійснюватися на основі їхньої вартості, тобто як обмін еквівалентів.

Споживча поведінка – це процес формування попиту споживачів на товари та послуги.

Попит – це бажання й спроможність людей купувати товари та послуги на ринку.

Споживчий вибір – це рішення про придбання або спосіб споживання товару або послуги.

Споживчий кошик (ринковий) – це множина товарів і послуг, які в певних кількостях пропонуються на визначеному ринку.

Споживчий кошик (індивідуальний) – це множина товарів і послуг, які в певних кількостях споживач купує на визначеному ринку для задоволення власних потреб.

Гранична корисність блага – це додаткова корисність, яку споживач отримає від збільшення споживання цього блага на одну умовну одиницю.

В одному безперервному акті споживання корисність кожної наступної одиниці блага зменшується, отже, при досягненні граничного обсягу забезпечується повне насичення даним благом (**перший закон Госсена**).

При заданих цінах на товари та бюджеті споживач максимізує загальну корисність свого кошика, коли відношення граничної корисності до ціни однаково для всіх товарів, які він обрав. (**другий закон Госсена**).

За інших рівних умов залежність між ціною товару та величиною споживчого попиту на нього є зворотною (**закон попиту**).

Крива байдужості – це графічне зображення сукупності наборів благ, які з точки зору споживача мають для нього однакову загальну корисність.

Карта байдужості – це сукупність кривих байдужості, які побудовані в одній координатній площині.

Рівновага споживача – результат вибору, внаслідок якого споживач максимізує загальну корисність набору благ, придбаних за фіксований бюджет.

Бартер – це безпосередній обмін одного товару на інший товар без участі грошей.

Ліквідність – це властивість цінності бути перетвореною з товарної форми у грошову і навпаки.

Повноцінні гроші (монети) – це гроші, номінальна вартість яких в основному збігається з вартістю металу, з якого вони виготовлені. Повноцінні гроші виконують всі функції грошей.

Неповноцінні гроші (монети) – це гроші, номінальна вартість яких перевищує вартість металу, з якого вони виготовлені, і витрати на карбування.

Паперові гроші – наділені примусовим курсом грошові знаки або символи повноцінних грошей, випущені для витрат держави. Паперові гроші не мають власної вартості, оскільки витрати на їх виготовлення незначні.

Кредитні гроші (векселі, банкноти, чеки та інше) - найпоширеніша форма грошей, яка є знаком (символом) вартості, виконує роль загального еквівалента і забезпечує встановлення економічних зв'язків між суб'єктами національної економіки та інших країн.

Список літератури

Основна

1. Соколов М., Горлач М., Гущенко В., Кримов М., Жиленкова М. Економічна теорія. Підручник. Київ: Центр навчальної літератури, 2019. 532 с.
2. Семененко В., Коваленко Д., Бугас В., Семененко О. Економічна теорія. Політекономія. Київ: Центр навчальної літератури, 2019. 428 с.
3. Економічна теорія : підручник / В.Д. Лагутін, Ю.М. Уманців, Т.А. Щербакова та ін. ; за заг. ред. В.Д. Лагутіна. Київ : Київський національний торговельно-економічний університет, 2017. 608 с.

Додаткова

4. Політична економія: Підручник / За ред. Ніколенка Ю.В. Київ: Центр учбової літератури, 2008. 632 с.
5. Економічна теорія: Політекономія: Підручник / За ред. В.Д. Базилевича. 6-те вид., перероб. і доп. Київ: Знання-Прес, 2007. 719 с.
6. Монастирський Г.Л. Теорія організації: підручник. 2-е видання, доповнене й перероблене. Тернопіль: «Крок», 2019. 368 с.
7. Фергюсон Н. Еволюція грошей. Фінансова історія світу. Київ: Наш формат, 2017. 382 с.

ТЕМА 6. РИНОК ЯК ЕКОНОМІЧНА ФОРМА ОРГАНІЗАЦІЇ СУСПІЛЬНОГО ВИРОБНИЦТВА

6.1 Поняття ринку, його характерні риси та функції

Поняття «ринок» багатогранне. Під ринком, з одного боку, розуміється спосіб взаємодії виробників та споживачів економічних благ, що базується на децентралізованому механізмі цінових сигналів. Тобто це сукупність угод, які в різних формах укладають між собою учасники обміну з огляду на ціни товарів або послуг та економічні відносини, що виникають між ними з приводу цих угод.

З іншого боку, ринок являє собою систему, до складу якої входять всі суб'єкти ринкових відносин з усіма каналами комунікацій між ними. При системному підході поняття «ринок» трактується дещо ширше, ніж економічні відносини, оскільки воно охоплює як суб'єктів цих відносин, які є елементами системи, так і все, що відбувається між ними, а також результати функціонування системи.

Ринок – це, з одного боку, спосіб взаємодії виробників та споживачів економічних благ, що базується на децентралізованому механізмі цінових сигналів, з іншого боку, це складна система, до складу якої входять всі суб'єкти ринкових відносин з усіма каналами комунікацій між ними.

З історичним розвитком суспільного виробництва ринкові відносини видозмінювалися, вдосконалювалися та набували нових форм. Але їх сутність та економічний зміст завжди пов'язані з організацією обміну економічними благами в умовах товарного виробництва.

Спочатку під «ринком» розуміли місце для роздрібної торгівлі, яке називалося «ринкова площа». Таке тлумачення пояснюється тим, що ринок з'явився ще в період первісного суспільства, коли обмін економічними благами між громадами ставав більш менш регулярним і набував форму товарного обміну. Він здійснювався у певному місці та у певний час, тому місце для обміну стали називати ринком. Згодом тлумачення ринку розширилося. В це поняття стали включати не тільки саме місце обміну, а й все, що відбувалося на ньому, тобто відносини між продавцями та покупцями товарів.

У сучасній неокласичній економічній літературі найчастіше використовують визначення ринку, яке дали французький математик Антуан Огюстен Курно (1801 – 1877) і англійський економіст Альфред Маршалл (1842 – 1924). А. Маршалл вказував: «Ринок – це не будь-яка конкретна ринкова площа, а кожний район, де угоди між продавцями та покупцями настільки вільні, що ціни на одні й ті самі товари мають тенденцію легко і швидко вирівнюватися»¹⁰. У цьому визначенні головною характеристикою ринку виступає свобода обміну та встановлення цін.

---

¹⁰ Маршалл А. Принципы политической экономии. Москва : Директ-Медиа, 2012. – 2127 с.

Англійський економіст Вільям Стенлі Джевонс (1835 – 1882) вважав, що ринком є будь-яка група людей, що вступають у тісні ділові відносини й укладають угоди з приводу будь-якого товару. На його думку, головною характеристикою ринку є тіснота взаємозв'язків між продавцями та покупцями.

Як А. Маршалл, так і В. Джевонс зводили економічний зміст ринку тільки до сфери обміну. Але з появою такого товару як робоча сила, ринок дедалі більше проникав у саме виробництво. Коли товаровиробники почали купувати на ринку не тільки засоби виробництва, а й робочу силу, ринкові відносини стали всеосяжними. З того часу ринок розглядається як форма функціонування економіки в цілому, при якій через ринкові відносини забезпечується взаємодія і взаємний вплив виробництва та споживання.

Таким чином, в історичному процесі пізнання ринку розкривалися різні грані цього економічного явища. Сьогодні процес дослідження сутності й економічного змісту ринкових відносин не припинився, оскільки ці відносини продовжують розвиватися, і їхній розвиток має відобразитися в тлумаченні поняття «ринок».

Характерними рисами ринкових відносин є взаємні угоди сторін, що обмінюються економічними благами, еквівалентний обмін, вільний вибір партнерів, наявність конкуренції. Формування цих рис відбувалося внаслідок наступних процесів розвитку суспільного виробництва:

1. Суспільний розподіл праці. Окремі види господарської діяльності поділені між різними групами людей. Розподіл праці призводить до диференціації трудової діяльності, тобто до відокремлення та співіснування різних її видів. Відокремлення різних видів праці поглиблює спеціалізацію, при якій конкретний вид господарської діяльності міцно зростається з особистістю індивіда. Це, своєю чергою, викликає необхідність обміну результатами діяльності як між конкретними індивідами, так і між організованими групами людей, що зайняті виробництвом певних товарів і послуг.

2. Економічна відособленість суб'єктів ринкового господарства. Обмін здійснюється незалежними, автономними у прийнятті рішень економічними агентами. Виробник сам приймає рішення: що, як, скільки виробляти, де, з ким, як обмінюватись. Таким же чином і споживачі приймають рішення: що, де і за якою ціною купувати, на основі власних економічних інтересів. Ринкові економічні відносини між виробниками та споживачами можливі лише за наявності права власності. Без такого права сторони обміну не можуть реалізувати свої економічні інтереси. Як відзначає Д. Н. Хайман у своїй книзі «Сучасна мікроекономіка: аналіз та застосування», «ринки існують тільки для продуктів, права власності на які можуть легко встановлюватися, реалізовуватися і передаватися»¹¹.

---

¹¹ Хайман Д.Н. Современная микроэкономика: анализ и применение. В 2-х томах. Том 1. Пер. с англ. Москва: Финансы и статистика, 1992, 384 с. С. 16

3. Вільний обмін ресурсами на основі децентралізованих цінових сигналів (вільних ринкових цін) стимулює учасників ринкових відносин до пошуку кращих партнерів. Виникає конкуренція, яка відсіює «слабких» товаровиробників, що не можуть знайти покупця для своїх товарів і послуг.

Матеріальну основу ринкових відносин становить рух товару та грошей, а їхня сутність та економічний зміст розкриваються у взаємному узгодженні протилежних економічних інтересів. Так, товаровиробники та торговці прагнуть до відшкодування своїх витрат та отримання прибутку шляхом задоволення платоспроможного попиту покупців. Для них бажаним є підвищення цін на товари та послуги. Покупці прагнуть максимізувати корисність свого споживчого кошика, який вони формують в умовах бюджетних обмежень. Тож вони зацікавлені в покупці товарів і послуг за нижчою ціною. Ринок організує взаємодію продавців і покупців таким чином, що вони приходять до згоди, тобто між ними відбувається обмін, результати якого впливають на їхні наступні економічні рішення. Саме це і становить родові, сутнісні риси ринку. Згода між продавцями та покупцями приводить ринок у стан рівноваги.

Ринкова рівновага – стійкий стан ринку, у якому переважна більшість ринкових агентів не зацікавлена у зміні умов купівлі-продажу товару або послуги (ринкової кон'юнктури).

Характерною рисою ринкової рівноваги є рівність обсягів попиту і пропозиції товару або послуги. Ця рівність досягається завдяки механізму децентралізованих цінових сигналів. Визначення поняття «попит» дано в темі 5 «Форми організації суспільного виробництва»: це бажання та спроможність людей купувати товари та послуги на ринку. Крім категорії «попит» в економічній теорії також використовують категорію «величина попиту».

Величина попиту – це кількість товару або послуги, яка буде куплена за певною ціною у визначений період часу.

Попит може бути індивідуальним і ринковим. Так само і величина попиту може бути індивідуальною для конкретного споживача або ринковою для всіх споживачів даного товару або послуги.

Теорія споживчої поведінки доводить, що зі зростанням ціни товару величина споживчого попиту на нього зменшується. Ця зворотна залежність між ціною і величиною попиту отримала назву «закону попиту». Графічно закон попиту можна відобразити у формі кривої з від'ємним нахилом – кривої попиту (рисунок 6.1).

Криву попиту зазвичай будують в координатній площині, в якій вісь абсцис показує ціну на товар або послугу в грошах за одиницю виміру, а вісь ординат – величину попиту в певних одиницях виміру. Кожна точка кривої попиту означає ціну товару і відповідну їй величину попиту на нього. Наприклад, в точці $A(P_1, Q_1)$, коли ціна товару складає P_1 грошових одиниць за одиницю виміру, величина попиту на цей товар за визначений проміжок часу, наприклад, місяць, буде становити Q_1 одиниць. Зростання ціни з P_1 до P_2 приведе до зменшення величини попиту з Q_1 до Q_2 згідно з законом попиту. Це ілюструє наступна точка кривої попиту – $B(P_2, Q_2)$. Таким чином, всі

можливі комбінації ціни товару і величини попиту на нього відображаються на кривій попиту з одним застереженням: всі інші фактори, які можуть вплинути на попит, незмінні. Якщо ж ці фактори змінюються у визначеному проміжку часу, то це приводить до зсуву самої кривої попиту (рисунок 6.2)

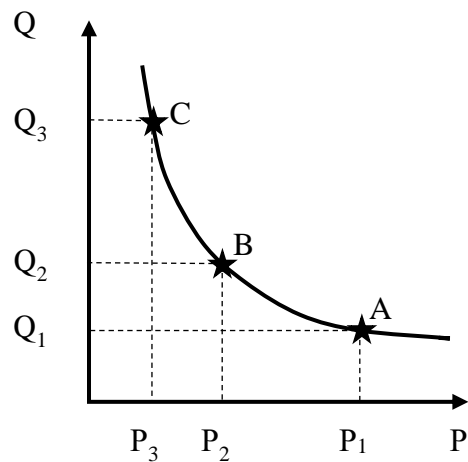

Рисунок 6.1 – Крива попиту

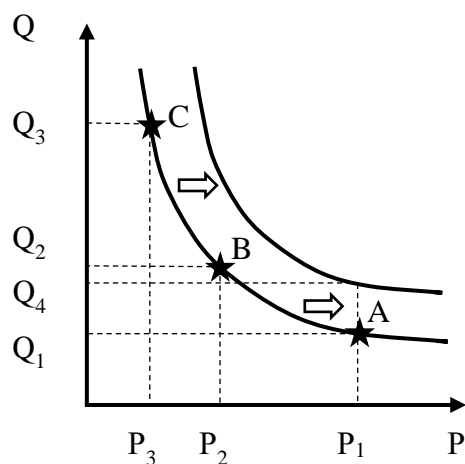

Рисунок 6.2 – Зсув кривої попиту праворуч

Зсув кривої попиту означає, що змінився сам попит, тобто ті зовнішні умови й обставини, що визначали кількість товару або послуг, яка буде куплена за певною ціною. Тепер за ціною P_1 споживачі готові придбати не Q_1 , а Q_4 одиниць товару за визначений проміжок часу, причому $Q_4 > Q_1$. Так само для інших цін величина попиту зміниться. Фактори, що можуть вплинути на попит в цілому, називають неціновими, оскільки внаслідок їх дії величина попиту змінюється навіть при незмінній ціні на товар або послугу. До нецінових факторів належать:

- 1) збільшення або скорочення доходів споживачів;
- 2) зростання або зменшення числа покупців на ринку;
- 3) зміна смаків та/або критеріїв оцінки товару (якщо одяг виходить з моди, то споживачі купують його в меншій кількості; так само мода на здорове харчування знижує попит на продукти з високим вмістом холестерину);
- 4) очікування щодо цін на товар або послугу в майбутньому (коли споживачі очікують, що незабаром товар подешевшає, вони знижують його

закупівлю до зниження ціни; якщо очікування протилежні, то споживачі, навпроти, збільшують закупівлю);

5) зміна цін на товари-субститути, якими можна замінити даний товар у споживанні (наприклад, м'ясні напівфабрикати та ковбаси для певної категорії споживачів є взаємозамінними товарами: якщо ціна на ковбасу зростає, споживачі купують її в менших обсягах і переходять на м'ясні напівфабрикати);

б) зміна цін на товари-комплементи, які доповнюють один одного у споживанні (товарами-комплементами є, наприклад, взуття і засоби догляду за ним: якщо попит на взуття зменшується з якихось причин, споживачі також менше купують і засобів по догляду за взуттям);

7) поява на ринку нових товарів або товарів з новими властивостями (можливість здійснювати фотографування і фільмування за допомогою смартфона значно скоротила попит на фотоапарати та відеокамери).

Нецінові фактори можуть викликати зсув кривої попиту як вправо, так і вліво від базового положення. Зсув кривої праворуч означає, що за даною ціною споживачі купуватимуть більше товару, тобто попит збільшиться (див. рис. 6.2). Зсув кривої ліворуч свідчить про зниження попиту і, відповідно, кількості товару, які споживачі готові придбати за даною ціною (рисунок 6.3).

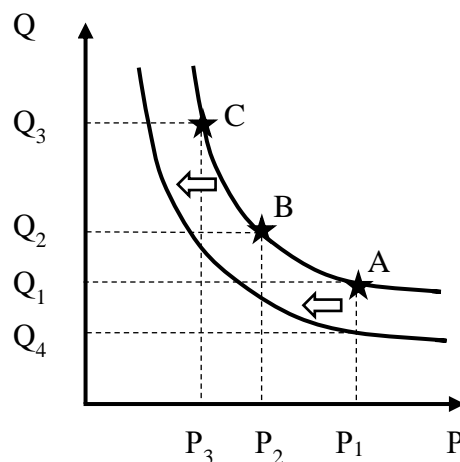

Рисунок 6.3 – Зсув кривої попиту ліворуч

З рис. 6.3 видно, що при зсуві кривої попиту ліворуч, величина попиту за ціною P_1 складе Q_4 одиниць за визначений проміжок часу, причому $Q_4 < Q_1$.

Пропозиція – це бажання та спроможність товаровиробників поставити на ринок певну кількість товару або послуги за визначений період часу.

Отже, попит і пропозиція характеризують погляди на обмін з боку двох різних сторін угоди: продавця і покупця товару. Пропозиція як і попит може бути індивідуальною (від одного продавця) і ринковою (від всіх продавців на конкретному ринку). Як і для попиту, для пропозиції також існує поняття «величина пропозиції».

Величина пропозиції – це кількість товару або послуги, яку продавці готові продати за певною ціною у визначений період часу.

Економічний інтерес товаровиробника полягає в тому, щоб продати свій товар за вищою ціною. Чим вище ціна, тим більше прибутку отримає продавець, тим більше він зможе вкласти у виробництво, щоб заробити на продажах ще більшу суму. Отже, висока ціна товару робить бізнес більш прибутковим, що стимулює товаровиробників до нарощення обсягу виробництва. Тобто між ціною та величиною пропозиції існує пряма залежність: чим вище ціна, тим вище обсяг товару, що поставляється на ринок для продажу і навпаки. Прямий зв'язок між ціною та величиною пропозиції товару або послуги називається законом пропозиції.

За інших рівних умов залежність між ціною товару та величиною його пропозиції на ринку є прямою (закон пропозиції).

Графічно закон пропозиції можна відобразити у формі кривої пропозиції, що зростає (рисунок 6.4).

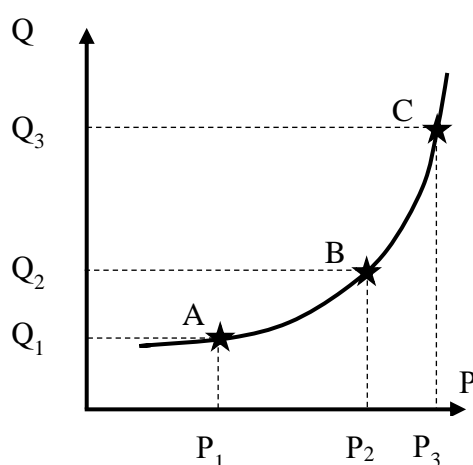

Рисунок 6.4 – Крива пропозиції

Криву пропозиції будують в тій самій координатній площині, в якій будується і крива попиту, тобто вісь абсцис показує ціну на товар або послугу в грошах за одиницю виміру, а вісь ординат – величину пропозиції в певних одиницях виміру. Кожна точка кривої пропозиції означає ціну товару і відповідну їй величину пропозиції на нього. Наприклад, в точці $A(P_1, Q_1)$, коли ціна товару складає P_1 грошових одиниць на одиницю виміру, величина пропозиції цього товару на ринку за визначений проміжок часу, наприклад, місяць, буде становити Q_1 одиниць. Зростання ціни з P_1 до P_2 приведе до збільшення величини пропозиції з Q_1 до Q_2 згідно з законом пропозиції. Це ілюструє наступна точка кривої пропозиції – $B(P_2, Q_2)$. Таким чином, всі можливі комбінації ціни товару і величини його пропозиції відображаються на кривій пропозиції. Так само як для кривої попиту, відносно кривої пропозиції висувається умова, що всі інші фактори, які можуть вплинути на продавців товару або їхні рішення, залишаються незмінними. Якщо ж ці фактори змінюються за визначений період часу, то це приводить до зсуву кривої пропозиції ліворуч або праворуч (рисунок 6.5). Вони називаються неціновими, оскільки їхній вплив відчувається навіть в умовах цінової стабільності. До нецінових факторів пропозиції належать:

1) зростання або зменшення числа продавців на ринку (із входженням на певний ринок нових «гравців» величина пропозиції товару за ринковою ціною зазвичай збільшується, і навпаки, їх відтік скорочує ринкову пропозицію);

2) ціни факторів виробництва (вартість виробничих ресурсів включається в собівартість товару або послуги, тому зміна цін факторів виробництва впливає на прибутковість продажів і, відповідно, величину пропозиції товару або послуги на ринку);

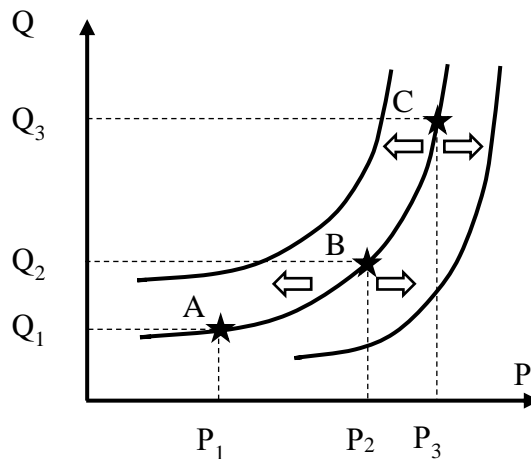

Рисунок 6.5 – Зсув кривої пропозиції

3) науково-технічний прогрес (поява нових технологій сприяє зниженню витрат товаровиробників, зростає прибутковість продажів і, відповідно, величина пропозиції товарів або послуг на ринку);

4) цінові та дефіцитні очікування товаровиробників (товаровиробники формують свої плани щодо виробництва товарів або послуг, виходячи з власних прогнозів цінової кон'юнктури ринків товарів і ресурсів, тому, наприклад, очікуване зростання цін на фактори виробництва спонукає їх до скорочення планового випуску продукції з огляду на можливе зниження прибутковості);

5) заходи державного регулювання економіки (податки, збори й обов'язкові платежі, які визначаються державною фіскальною політикою, для товаровиробників виступають як додаткове стягнення, тому при збільшенні їх розміру чистий фінансовий результат зменшується і, відповідно, скорочується виробництво товарів і послуг; субсидії для товаровиробників від держави, навпроти, стимулюють їх до збільшення виробництва).

Особливе значення для пропозиції має фактор часу. Будь-яке рішення товаровиробника щодо обсягу випуску продукції вимагає для свого втілення певного часу. В економічній теорії розрізняють найкоротший, короткостроковий та довгостроковий періоди часу. У найкоротшому періоді всі фактори виробництва є постійними, тому обсяг випуску продукції не може суттєво або взагалі збільшитися. Можливо лише припинити або скоротити виробництво за рішенням товаровиробника. У короткостроковому періоді вкладення деяких виробничих ресурсів (сировини, матеріалів, робочої сили та інших) можна збільшити, щоб досягти певного приросту виробництва в межах

актуальної виробничої потужності підприємства. Такі ресурси називають змінними. На відміну від них є постійні фактори, від яких залежить виробнича потужність підприємства. Їх важко або взагалі неможливо швидко наростити. До постійних факторів належать основне обладнання, будівлі, споруди тощо. В довгостроковому періоді вважається, що всі фактори виробництва можуть змінитися. Слід звергнути увагу, що така класифікація часових періодів є умовною. Для кожної галузі фактична тривалість кожного з періодів буде своя. Наприклад, довгостроковий період для видобувних галузей може тривати від трьох років і більше в залежності від терміну будівництва і введення в дію нових потужностей. Для підприємств харчової промисловості довгостроковий період буде значно меншим, тому що нові потужності на них вводяться в дію значно швидше, оскільки не вимагають довготривалого і складного будівництва.

Якщо в одній системі координат побудувати криві ринкового попиту і пропозиції, то можна знайти точку, в якій наміри покупців і продавців товару збігаються (рисунок 6.6).

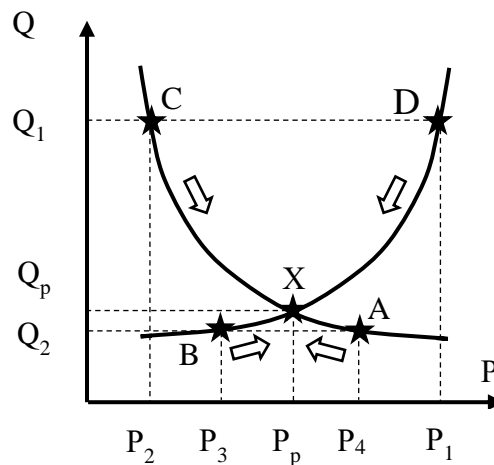

Рисунок 6.6 – Ринкова рівновага

У точці перетину кривих попиту і пропозиції $X(P_p, Q_p)$ покупці готові придбати за ціною P_p , грошових одиниць за одиницю виміру, Q_p одиниць товару. Це саме стільки, скільки його згодні виробити та поставити на ринок товаровиробники. В точці $X(P_p, Q_p)$ досягається ринкова рівновага, тому що протилежні сторони ринкових угод врівноважують свої інтереси та не зацікавлені у зміні умов купівлі-продажу товару. Характерною особливістю ринкового механізму господарювання є те, що ринкова рівновага досягається сама по собі, без будь-якого зовнішнього втручання. Розглянемо, як це відбувається.

Нехай товаровиробники спочатку орієнтуються на високу ціну товару P_1 , тому вони виробили та поставили на ринок Q_1 одиниць товару, що відповідає точці $D(P_1, Q_1)$ на кривій пропозиції. Покупці за такою ціною згодні купити значно менше. Щоб збути всю вироблену кількість товару Q_1 , його ціна має бути знижена до P_2 (точка $C(P_2, Q_1)$ на кривій попиту). Через зростання товарних запасів і брак надходжень товаровиробники змушені зменшувати ціну. Тепер вони орієнтуються на ціну P_3 і пропонують на ринку Q_2 одиниць

товару (точка $B(P_3, Q_2)$ на кривій пропозиції). Вся запропонована кількість товару продається за ціною P_3 , виникає товарний дефіцит. Покупці готові платити більше, обсяг Q_2 вони б викупили за P_4 грошових одиниць за одиницю виміру (точка $A(P_4, Q_2)$ на кривій попиту). З огляду на товарний дефіцит і позбавлення попиту товаровиробники підвищують ціну і нарощують виробництво товару. Такі ітерації будуть продовжуватися до тих пір, поки ринок не перейде у стан рівноваги у точці $X(P_p, Q_p)$. Це означає, що у визначений період часу за ціною P_p , грошових одиниць за одиницю виміру, покупцями буде придбано Q_p одиниць товару. При цьому не існуватиме ані товарного дефіциту, тобто незадоволеного попиту, ані нерозпроданих залишків товару у продавців. Досягнута згода між продавцями та покупцями існуватиме до тих пір, поки криві попиту і пропозиції будуть залишатися на своїх місцях при стабільності всіх нецінових факторів.

6.2 Суб'єкти й об'єкти ринку

З точки зору системного аналізу ринок – це складна система, елементами якої є виробники й споживачі економічних благ, а підсистеми охоплюють всі взаємовідносини між ними та господарські зв'язки, як прямі безпосередні, так і багатоланкові. Ринок також може розглядатися як підсистема загальної економічної системи суспільства. Разом з підсистемами продуктивних сил і виробничих відносин ринок як господарський механізм, що регулює економічні процеси та дії економічних агентів, формує цілісну картину економічного життя суспільства.

Основні групи суб'єктів ринкової економіки:

1) Домашні господарства. Функціонують у споживчій сфері економіки. У межах домашнього господарства споживаються кінцеві продукти. Домашні господарства – основні власники та постачальники ресурсів (факторів виробництва). Споживання домашніх господарств має кінцевий характер, звичайно спрямоване на задоволення особистих потреб, а не на нарощування капіталу.

2) Підприємства (фірми, компанії, корпорації тощо). Функціонують у сферах виробництва, розподілу, обігу. Ціль – отримання прибутку. Прибуток використовують на нарощування капіталу та/або розширення господарської діяльності. Підприємства – власники та постачальники товарів.

3) Держава (уряд). Представлена органами влади, бюджетними установами й організаціями, що реалізують функції державного управління, зокрема, економічними процесами. Не має на меті одержання прибутку, а лише виконання визначених функцій.

Одна і та сама людина може бути одночасно у складі кількох груп. Наприклад, вона є працівником підприємства і членом домогосподарства.

Об'єкт ринкових відносин – це товар. Обмін товарів здійснюється на основі закону вартості. Ціна товару несе найважливішу інформацію для прийняття рішень економічними агентами. Так, з огляду на поточну ціну товару і тенденції її зміни товаровиробники планують розширення або

скорочення його виробництва. Споживачі теж планують свої витрати та обсяг закупівлі товару, зважаючи на його ціну і ціну інших товарів, представлених на ринку. Ринковий механізм коливання цін має деперсоніфікований, тобто безособовий характер. Кожен суб'єкт ринку, що особисто не залежить від іншого суб'єкта, переслідує свій власний інтерес, орієнтуючись на рух ціни.

Як вказувалося раніше, організація будь-якого процесу – це результат управлінської праці. Управлінська праця – це суспільні витрати. Тобто якщо ми хочемо будь-що організувати так, як нам треба, ми маємо понести витрати. Припустимо, нам необхідно урівноважити обсяги споживання і виробництва деякого товару. Для цього нам буде потрібно опитати всіх його споживачів щодо обсягів споживання, які вони планують. Потім обробити отриману інформацію, донести її до товаровиробників, визначити, хто з них і яку кількість товару може запропонувати. Далі розробити план з виробництва товарів для кожного товаровиробника на визначений період часу. Вже з цього досить стисло переліку дій стає очевидно, що штучне урівноваження обсягу споживання і виробництва деякого товару вимагає значних витрат робочого часу. В масштабах всієї економіки ці витрати стають вельми значними. В економічній теорії існує поняття трансакційних витрат. Трансакційні витрати – це супутні витрати, які виникають при зміні власника економічних благ. До них належать розумові, фізичні, грошові та інші витрати, які пов'язані з пошуком партнера, веденням переговорів, укладанням угоди тощо. Трансакційні витрати завжди виникають, коли ми щось намагаємося організувати, тобто це витрати на організацію певного процесу. Зрозуміло, що їх краще мінімізувати, бо вони теж призводять до споживання ресурсів. Одним зі шляхів до мінімізації трансакційних витрат є відмова від організації, простіше кажучи, віддати все на відкуп стихійного регулювання. Таким механізмом стихійного регулювання і виступає ринок. Внаслідок розрізнення дій економічних агентів, заснованих на підпорядкуванні ціновому механізму, складається певний порядок суспільного виробництва. На підтримання цього порядку суспільство не витрачає практично нічого, бо він формується природно.

В загальній економічній системі суспільства ринок як підсистема господарського механізму виконує наступні функції:

1) Узгодження обсягу й асортименту виробництва і споживання товарів, підтримання збалансованості попиту та пропозиції.

2) Встановлення ціннісних еквівалентів обміну товарів. Ринок зіставляє індивідуальні витрати на виробництво товару із суспільно необхідними витратами, виявляє цінність товару для споживачів, на основі порівнянь вартості та цінності визначає пропорції обміну, тобто ціну товару.

3) Економічне стимулювання ефективності виробництва, спонукання виробників до створення необхідних товарів з найменшими витратами та отриманням достатнього прибутку.

4) Стимулювання науково-технічного прогресу та інтенсифікації виробництва, що сприяє підвищенню ефективності функціонування всієї економіки.

5) Забезпечення динамічної пропорційності розвитку окремих регіонів, областей, територій, національних господарств.

6) Забезпечення економічності споживання та пропорційності попиту населення із заробітною платою.

7) Скорочення трансакційних витрат у сфері обігу і споживання економічних благ.

6.3 Механізм функціонування ринку

Всі суб'єкти ринкових відносин пов'язані та взаємодіють один з одним, формуючи потоки доходів і витрат. Найпростіша модель економічного кругообігу представлена на рисунку 6.7.

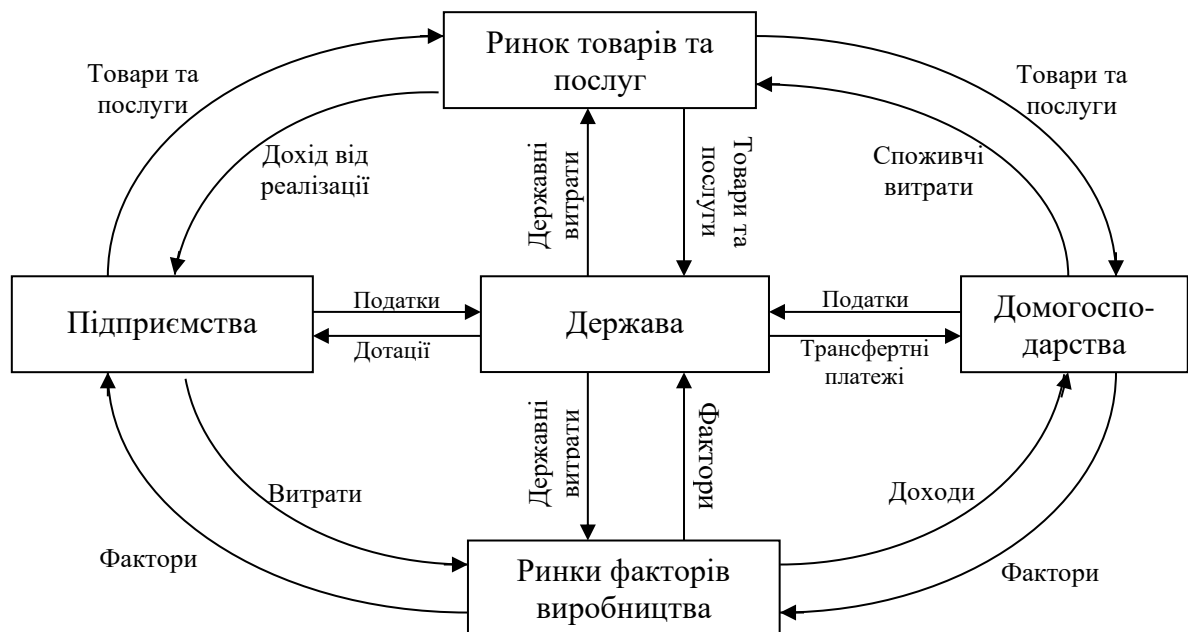

Рисунок 6.7 – Економічний кругообіг

Економічний кругообіг – це рух економічних благ та ресурсів між економічними агентами, що супроводжується зустрічним потоком грошових доходів та витрат.

Схема на рис. 6.7 демонструє, що витрати одних суб'єктів економіки неминуче стають джерелами доходів для інших суб'єктів економіки. Так, витрати домогосподарств стають доходами підприємств (через дохід від реалізації товарів і послуг, які підприємства пропонують на відповідному ринку), а витрати підприємств на придбання факторів виробництва стають доходами домогосподарств. Цей процес повторюється циклічно, тобто, наприклад, на одному ринку домогосподарства «заробляють» гроші, а на іншому витрачають, так само і підприємства. Тому він отримав назву кругообігу. При цьому слід зауважити, що взаємодія між домогосподарствами, підприємствами та державою здійснюється на різних типах ринків.

Внаслідок функціонування ринку загальна економічна система суспільства відчуває позитивний вплив наступних процесів, які збільшують її ефективність.

1) Ринковий механізм господарювання забезпечує оптимальний розподіл ресурсів між сферами та галузями суспільного виробництва. Оптимізація відбувається відповідно до наступного ланцюга логічних переходів. Попит на товар, в якому виникає потреба у споживачів, підвищується. Покупці готові платити за нього більшу ціну. Підвищення ціни товару є сигналом для виробників наростити його виробництво. Для того, щоб наростити виробництво товару, виробники збільшують свій попит на виробничі ресурси – фактори виробництва. Попит на фактори виробництва підвищується з боку успішних галузей, які виробляють товари, що мають попит у споживачів. Відбувається перелив факторів виробництва в ці галузі. Внаслідок залучення додаткових ресурсів, виробництво товару зростає. Відбувається насичення ринку до тих пір, поки попит не буде задоволений. Після задоволення попиту ціна на товар зменшується. У відповідь на це виробники знижують або припиняють його виробництво. Ресурси виводяться з цієї галузі та переходять в інші, які їх потребують для збільшення випуску тих товарів, що знайшли попит у споживачів. В результаті описаних процесів структура розподілу ресурсів приходить у відповідність до суспільних потреб.

2) Ринковий механізм господарювання стимулює науково-технічний прогрес. Фірми, що використовують новітні техніку і технологію, забезпечують собі зменшення індивідуальних витрат факторів виробництва до рівня нижче ринкової ціни, що склалася. Таким чином вони отримують додатковий прибуток, який можуть використовувати для розширення і подальшого вдосконалення виробництва. У конкурентних перегонах виграє той, чий витрати менше. Це вагомий стимул запровадження у виробництво нових науково-технічних розробок.

3) Ринковий механізм господарювання диференціює доходи суб'єктів ринку. Диференціація доходів – об'єктивний результат впливу механізму цін. В залежності від того, вище чи нижче індивідуальні витрати виробника відносно ринкової ціни товару, він одержує прибуток чи збиток від своєї господарської діяльності. Слабкі фірми розоряються і йдуть з ринку. Сильні розширюють своє виробництво.

6.4 Конкуренція як фактор економічної ефективності, її типи

Ринковий механізм господарювання завжди асоціюється з трьома речами: свободою вибору, яка притаманна вільному обміну економічними благами між економічними агентами; стихійним саморегулюванням всіх фаз суспільного виробництва, що є прямим наслідком свободи вибору, і конкуренцією між товаровиробниками. Остання теж виникає внаслідок свободи вибору.

Конкуренція як економічне явище виникає в умовах ринкового механізму господарювання і полягає у взаємній боротьбі товаровиробників за найбільш

вигідні умови виробництва і продажу товарів або послуг для задоволення їх економічних інтересів.

Звичайно, кількість товаровиробників на ринку значно менша, ніж кількість споживачів товарів і послуг. Зважаючи на те, що товари однакового функціонального призначення є подібними, тобто кардинально не відрізняються один від одного, товаровиробники змушені змагатися між собою за частку ринку. Чим більшою часткою ринку володіє товаровиробник, тим більше свого товару він зможе продати споживачам, тим більший дохід і прибуток отримає від його продажу. Частка ринку, таким чином, є стимулом, який прямо впливає з економічного інтересу товаровиробника отримати високий дохід і прибуток. Цей стимул діє однаково на всіх товаровиробників, спонукаючи їх до певних дій зі збільшення продажу своїх товарів і послуг. Сукупність таких дій з боку різних товаровиробників і є проявом ринкової конкуренції. Ми можемо спостерігати її щоденно в різних формах: хтось пропонує знижку на свій товар, хтось намагається залучити покупців новими споживчими якостями товару, інші пропонують додатковий сервіс, щоб покупка виявилася більш зручною. Оскільки кінцевою метою конкурентних дій є залучення нових покупців і збільшення на цій основі обсягів продажу, в цілому, конкуренція в різних формах сприяє підвищенню споживчої вартості товару і його корисності для споживачів. Споживачі виграють від неї, тому що товаровиробники конкурують між собою, змагаючись за покупця і роблячи для нього все більш вигідні пропозиції. Для товаровиробників конкуренція виступає фактором розвитку, оскільки вимагає від них постійного вдосконалення товару, цінової політики, системи товароруху тощо. Ті з товаровиробників, які не впораються з конкуренцією, будуть змушені покинути даний ринок. При цьому інші його учасники збільшать свої частки за їхній рахунок. Таким чином, ресурси отримують саме ті товаровиробники, які можуть ефективно конкурувати, тобто вдосконалювати себе і свою пропозицію. Конкуренція виступає механізмом «природного відбору» найбільш пристосованих до ринкового середовища товаровиробників і усунення з нього слабких і недосконалих. З точки зору загальної економічної системи суспільства, конкуренція сприяє підвищенню ефективності суспільного виробництва, тому що внаслідок неї економічні ресурси отримують саме ті товаровиробники, хто може ними найкраще розпорядитися.

Для вивчення конкуренції, ситуацію на конкретному ринку класифікують за певними ознаками. Виділяють наступні класифікаційні ознаки конкуренції.

1) За масштабами конкурентних дій вона може бути індивідуальною, коли один учасник ринку прагне зайняти більшу частку, місцевою чи локальною, якщо між собою конкурують товаровиробники, що постачають товар на певну територію (місто чи регіон), галузевою та міжгалузевою, національною, міжнародною чи глобальною.

Внутрішньогалузева конкуренція – це конкуренція між суб'єктами окремої галузі за більш вигідні умови виробництва та збуту продукції, отримання надприбутку. Основні функції внутрішньогалузевої конкуренції:

- a) сприяння досягненню ринкової рівноваги шляхом встановлення рівноважної ціни;
- b) стимулювання науково-технічного прогресу в галузі;
- c) економічний примус до підвищення ефективності виробництва;
- d) виявлення та видалення слабких виробників;
- e) обмеження економічної влади лідерів.

Міжгалузева конкуренція – це конкуренція між підприємцями різних галузей за можливість більш вигідних капіталовкладень. Виникнення міжгалузевої конкуренції базується на різних умовах виробництва, що призводять до різної норми прибутку на вкладений капітал. На основі перерозподілу прибутку інвестиції спрямовуються в ті галузі, які забезпечують вищу дохідність капіталовкладень. Міжгалузева конкуренція виконує наступні основні функції:

- a) технічна модернізація галузі (відбувається модернізація і реконструкція підприємств, нові потужності створюються на прогресивній науково-технічній основі);
- b) зростання ефективності виробництва внаслідок впровадження інновацій;
- c) оптимізація галузевих пропорцій, структурна розбудова економіки.

Всі перелічені функції реалізуються шляхом інвестування в пріоритетні проекти саме тих галузей економіки, які умовно виграють в міжгалузевій конкуренції. Слід зазначити, що «виграш» на завжди може бути явним. В деяких випадках стратегічні інвестори покладаються на прогнози. Наприклад, в сучасному бізнесі одними з найбільш привабливих є інвестиції в інноваційні інформаційні та біотехнології. Ці галузі можуть забезпечити надприбутки за умови впровадження проривних інновацій. Ці надприбутки з лишком окуплять навіть дуже високі капіталовкладення.

Конкуренція в рамках ринку окремої країни між вітчизняними та закордонними товаровиробниками називається національною. Іноді через протекціоністські заходи доступ іноземних товаровиробників на національний ринок країни може бути обмежений або зовсім закритий. В такому випадку національна конкуренція відбувається лише серед вітчизняних товаровиробників. Обмеження конкуренції на національному ринку має на меті захист вітчизняного товаровиробника від більш потужних іноземних компаній. Як правило, такі обмеження країни вводять у соціально значущих галузях, де працює велика кількість громадян, і існує ризик, що внаслідок конкуренції вітчизняні товаровиробники будуть змушені закрити свої підприємства. Україна, наприклад, обмежує ввезення на свою територію цукру-сирцю з тростини. З 2009 року діє квота на пільговий імпорт у країну тростинного цукру-сирцю, розмір якої щорічно переглядається. На 2022 рік вона встановлена на рівні 267,8 тис. т. Дана обмежувальна квота необхідна для захисту національних підприємств харчової промисловості та сільського господарства, які пов'язані з виробництвом цукру. В Україні цукор виробляється з буряків, тому його собівартість вища, ніж у тростинного цукру.

У 2020-2021 маркетинговому році цукрова промисловість нашої країни, до складу якої входять 33 підприємства, виробила 1 150 тис. т цукру, що на 22,3% менше, ніж в попередньому маркетинговому році.

Міжнародна чи глобальна конкуренція розгортається на світовому ринку. Вона може охоплювати окремі ринки, на яких конкурують між собою товаровиробники з різних країн. З іншої точки зору, глобальна конкуренція – це змагання національних економік за ресурси, зокрема, за інвестиції глобальних інвесторів. Процеси глобалізації, які дедалі стають все масштабнішими, стирають кордони між країнами. Капітал спрямовується у ті національні економіки, де кращі умови інвестування і вище прибутковість інвестицій. Інвестиційна привабливість стає однією з найважливіших характеристик національної економіки, оскільки інвестування надає країнам можливість прискореного економічного розвитку. Одним з найвпливовіших чинників інвестиційної привабливості національної економіки є рівень розвитку людського капіталу. Інвестори віддають перевагу країнам з високим рівнем освіти й культури населення, тому що освічений, працелюбний, дисциплінований персонал в сьгоднішніх реаліях є головною запорукою успішного бізнесу.

2) В залежності від застосування регуляторного впливу конкуренція може бути вільною і регульованою. В першому випадку втручання в ринкові процеси відсутнє або зведено до мінімуму, тому конкуренти можуть дозволити собі будь-які дії, спрямовані на захоплення частки ринку. Регулювання конкуренції зазвичай відбувається з боку органів державної влади. Регуляторний вплив спрямований на усунення недобросовісної конкуренції, яка заподіює шкоду товаровиробникам і не веде до покращення економічних результатів господарювання в галузі або на окремому ринку.

3) З огляду на способи конкурентної боротьби, конкуренція може бути ціновою і неціновою. Цінова конкуренція виникає, коли товаровиробники штучно знижують ціну на свою продукцію з метою розширення кола покупців. Такі дії в короткостроковому періоді викликають тимчасове порушення ринкової рівноваги. Інші товаровиробники для недопущення втрати своєї частки ринку також можуть піти на зниження ціни своєї продукції. Але якщо це не підкріплене відповідним зниженням собівартості виробництва, товаровиробник втрачає частину свого прибутку. Тому за штучним зниженням ціни все одно слідує її підвищення. В більшості випадків «цінові гойдалки» не дають можливість будь-кому з їх учасників суттєво збільшити свою частку ринку. Тому товаровиробники вдаються до інших способів цінової конкуренції. Так, вони можуть застосувати окремі форми цінової дискримінації, коли товар продається за різними цінами різним споживачам. Цінова дискримінація надає можливість товаровиробникові зосередитися на певному колі споживачів, які є для нього найбільш привабливими з огляду на властивості товару або способи його просування. Формами нецінової конкуренції є підвищення якості товару при його продажі за ту ж саму ціну або надання додаткового сервісу покупцеві. Способи конкурентної боротьби, зокрема, цінової й нецінової конкуренції докладно вивчаються в маркетингу.

Способи конкуренції відрізняються в залежності від виду ринку. Так, на ринках стандартизованих товарів, зокрема сировинних, найбільш поширеними є способи цінової конкуренції. Для ринків споживчих товарів конкурентні дії найчастіше відбуваються в галузі збуту. Наприклад, продавці побутової техніки, які реалізують її через власну мережу магазинів, намагаються створити найбільш зручні умови для покупців, надають їм необхідні консультації з вибору товару, розширюють спектр сервісних послуг, впроваджують електронну торгівлю тощо.

4) По характеру конкурентного середовища розрізняють функціональну, видову та предметну конкуренцію. Функціональна конкуренція виникає, коли принципово різні товари спрямовані на задоволення однієї й тієї самої потреби. Наприклад, споживач може використовувати як засіб пересування велосипед або скутер (мопед). В такому випадку ці товари та їх товаровиробники будуть конкурувати між собою у функціональній площині. Для того, щоб залучити додаткових покупців, виробники велосипедів будуть наполягати, що цей засіб пересування корисний для здоров'я, а виробники скутерів і мопедів, що вони більш зручні у користуванні та не потребують зайвих фізичних зусиль.

Видова конкуренція – це суперництво схожих товарів, які задовольняють одну і ту саму потребу, але відрізняються один від одного за деякими характеристиками. Наприклад, на ринку велосипедів існує видова конкуренція між їх виробниками. Кожний виробник намагається запропонувати покупцеві свій велосипед з набором привабливих характеристик. Такими характеристиками можуть бути низька ціна, тривалий гарантійний термін, висока якість або функціональність окремих вузлів, можливість вибору різних кольорів і додаткового обладнання.

Предметна конкуренція характерна для ринку де продаються схожі товари, що задовольняють одну і тому саму потребу. Цей вид конкуренції інакше називають міжфірмовим, оскільки в ньому беруть участь суб'єкти однієї галузі.

В конкретному конкурентному середовищі можна також виділити ознаки горизонтальної та вертикальної конкуренції. Горизонтальна конкуренція, яка є різновидом внутрішньогалузевої конкуренції, виникає між виробниками одного виду товару. Вона найчастіше є видовою і предметною. Вертикальна конкуренція – це конкуренція між виробниками різних товарів, які задовольняють однакову потребу покупця. Вертикальна конкуренція здебільшого є функціональною і відбувається між підприємствами різних галузей.

Слід зазначити, що окремі ознаки функціональної, видової або предметної конкуренції можна знайти на будь-якому ринку. В залежності від того, який вид з перелічених є найбільш вагомим для товаровиробника в конкретний період часу, він формує свою виробничу і збутову діяльність. Так, товаровиробники, зосереджені на предметній конкуренції, найчастіше намагаються обійти найближчих конкурентів, пропонуючи дешевший товар.

Для тих, хто конкурує у функціональній площині, може бути актуальною переконлива реклама, а при видовому суперництві – додатковий сервіс.

5) Окремі товаровиробники, їх групи, споживачі можуть на певному ринку суттєво впливати на ціну товару та/або умови його реалізації. Такі можливості в сукупності характеризують ринкову владу учасників ринкових відносин. Залежно від того, як розподілена ця влада і наскільки вона впливає на економічні рішення, розрізняють ринки досконалої й недосконалої конкуренції.

Досконала конкуренція відбувається тоді, коли ринкова влада окремих товаровиробників, їх груп або споживачів відносно мала. Вона не створює для господарської діяльності інших учасників ринку будь-яких бар'єрів і не впливає на їхні економічні рішення. На ринку досконалої конкуренції всі учасники здійснюють свою господарську діяльність у відносно схожих умовах, тому змушені здобувати конкурентні переваги шляхом вдосконалення товару, зниження його ціни або інтенсифікації комерційних зусиль. Змова окремих учасників з метою отримання будь-яких переваг, наприклад, встановлення монополюючо високих цін через штучні бар'єри для інших, на ринку досконалої конкуренції неможлива або через регуляторний антимонопольний вплив, або через велику кількість відносно невеликих суб'єктів господарювання, жоден з яких не має суттєвої ринкової влади. Слово «досконала» для характеристики такої конкуренції вибране не випадково. Воно має позитивний смисловий відтінок і підкреслює, що це явище має позитивний вплив на економіку. Саме досконала конкуренція з точки зору ліберальних економістів і є головним засобом впливу «невидимої руки ринку», яка спрямовує всіх товаровиробників до покращення їх пропозиції. Тривалий час досконала конкуренція вважалася природним станом ринку, до якого необхідно прагнути шляхом відповідної ліберальної економічної політики. Але фактично конкуренція, схожа на досконалу, була природним станом ринку лише на ранній стадії розвитку капіталізму, коли велика кількість дрібних товаровиробників пропонували стандартизовані товари. У деяких галузях та сферах діяльності, як виявилось, досконала конкуренція або утруднена, або взагалі неможлива з наступних причин:

1) В деяких галузях, таких як, наприклад, залізничний транспорт, мобільний зв'язок, енергетика, товаровиробники через технологічні особливості є дуже великими за фізичними розмірами підприємствами. Через це створюється штучний бар'єр для входу в таку галузь дрібних товаровиробників. Кількість великих товаровиробників не значна, тому кожний з них має достатньо високу ринкову силу. Досконала конкуренція в таких умовах стає неможливою. Для запобігання змові між товаровиробниками та монополізації ринку застосовуються заходи державного регулювання.

2) Активи добувних галузей важко або зовсім неможливо переорієнтувати на інші типи продукції та види ринків, тому конкуренція в таких галузях недоцільна. Вона призведе лише до розорення деяких товаровиробників, при цьому їхні витрати на створення виробничого

потенціалу стануть безповоротними. Конкуренція в таких галузях теж потребує регулювання з боку держави з метою недопущення втрати потужностей.

3) В галузі генерації електричної енергії необхідно мати надлишкові потужності для задоволення «пікових» потреб споживачів. Утримання надлишкових потужностей є причиною зростання витрат товаровиробників, але це об'єктивно необхідно для стійкого функціонування енергосистеми країни. З цієї причини досконала конкуренція в таких галузях також неможлива і недоцільна, оскільки вона буде спонукати товаровиробників до ліквідації надлишкових потужностей. Натомість впровадження відповідних регуляторних заходів здатне забезпечити необхідну пропозицію на цьому ринку.

Наведені приклади не вичерпують всю множину ситуацій, в яких конкуренція не може вважатися досконалою, тому що не приносить економічних вигід. Подібні ситуації в економічній теорії отримали назву «фіаско ринку». Вони не зводять нанівець позитивні наслідки ринкового регулювання, а лише демонструють, що ринковий механізм господарювання теж має вади, про які необхідно пам'ятати, формуючи державну економічну політику.

Окрім досконалої конкуренції на ринках можуть існувати наступні основні форми організації господарської діяльності: монополія, моносонія, олігополія, монополістична конкуренція. Всі такі форми іноді об'єднують поняттям «недосконала конкуренція», хоча при чистій монополії, наприклад, будь-якої конкуренції між товаровиробниками практично не існує.

6.5 Види ринків

Під ринковою економікою звичайно розуміється система різних ринків (товарів, послуг, праці, позичкового капіталу, валюти тощо), що функціонує на основі децентралізованого механізму цінових сигналів. Ця система має певну внутрішню структуру. Для того, щоб її схарактеризувати, використовують ряд класифікаційних ознак, за яким групують різні ринки. Класифікаційні ознаки та відповідні їм види ринків наведені в таблиці 6.1.

Таблиця 6.1 – Види ринків за класифікаційними ознаками

Класифікаційна ознака	Види ринків
1	2
Географічне положення, охоплення території	<ul style="list-style-type: none"> - Місцевий (локальний) ринок - Регіональний ринок - Національний (внутрішній) ринок - Міждержавний ринок (в рамках міждержавних інтеграційних угруповань) - Світовий (зовнішній) ринок

Продовження табл. 6.1

1	2
Економічний зміст та призначення об'єкта ринкових відносин	<ul style="list-style-type: none"> - Споживчий ринок - Ринок товарів виробничо-технічного призначення (засобів виробництва) - Фінансовий ринок (грошовий ринок, ринок капіталу та валютний ринок) - Ринок інформаційних ресурсів - Ринок праці - Ринок землі - Ринок нерухомості
Галузева приналежність об'єкта ринкових відносин	<ul style="list-style-type: none"> - Автомобільний ринок - Ринок комп'ютерної техніки - Сільськогосподарський ринок - Інші галузеві ринки
Товари й товарні групи, представлені на ринку	<ul style="list-style-type: none"> - Ринок металів - Ринок зерна - Ринок добрив - Ринки інших товарів і товарних груп
Обсяги та методи продажу об'єкта ринкових відносин	<ul style="list-style-type: none"> - Гуртовий ринок - Роздрібний ринок - Біржовий ринок - Аукціон - Електронна комерція
Характер конкурентного середовища	<ul style="list-style-type: none"> - Вільний (конкурентний) ринок - Монополістичний ринок - Олігополістичний ринок - Ринок з обмеженою конкуренцією (регульований державою)
Характер співвідношення попиту і пропозиції	<ul style="list-style-type: none"> - Ринок продавця - Ринок покупця
Ступінь насичення ринку товарами, задоволення попиту на товари	<ul style="list-style-type: none"> - Рівноважний ринок - Дефіцитний ринок - Надлишковий ринок
Правовий статус	<ul style="list-style-type: none"> - Легальний ринок - Напівлегальний («сірий») ринок - Нелегальний («чорний») ринок

Слід зазначити, що перелік класифікаційних ознак, визначений в таблиці 6.1, не є вичерпним. Для більш деталізованого опису конкретного ринку можуть використовуватися й інші ознаки, які відображають його специфіку.

6.6 Моделі ринку

В економічній теорії широко застосовуються різноманітні моделі. Модель – це шаблон для аналізу явища або процесу із заданими характеристиками та властивостями. Реальні явища і процеси під час аналізу

порівнюються з моделями. Якщо характеристики та властивості моделі відповідають спрощеному образу реальності, то встановлені між ними взаємозв'язки теж переносяться на досліджувані явища і процеси. Це допомагає нам формалізувати наші дослідження, виключити з аналізу несуттєве і зосередитися при цьому на самому предметі. Моделювання як метод пізнання вживається практично у всіх наукових дисциплінах, як в природничих, так і в гуманітарних.

Класифікаційні ознаки конкуренції покладені в основу наступних моделей ринку.

1. Чиста (досконала, абсолютна) конкуренція. На ринку чистої конкуренції жодний з учасників ринкових відносин не може впливати на ціну товару. Через велику кількість товаровиробників і покупців вони не мають ринкової влади й змушені приймати свої економічні рішення, орієнтуючись виключно на стихійно сформовану ринкову ціну товару. Коливання ціни на товар пояснюється взаємодією попиту на нього та пропозиції, а не є результатом дій окремих учасників ринку. Якщо будь-який продавець підніме ціну на свій товар вище ринкової, то він залишиться без покупців, оскільки поруч з ним є велика кількість продавців з аналогічним товаром. Для продавця також не має сенсу знижувати ціну на свій товар нижче ринкової, бо це не приверне увагу додаткових покупців і не збільшить обсяг його продажів. В таких умовах товаровиробник змушений приймати рішення щодо обсягу виробництва товару, виходячи з його поточної ринкової ціни та прогнозів її зміни. Ринкова ціна може змінитися тільки внаслідок глобальних зрушень у попиті та пропозиції на всьому цьому ринку. Типові характеристики ринку чистої (досколої, абсолютної) конкуренції:

1) Велика кількість дрібних товаровиробників і покупців. Обсяги виробництва та пропозиції окремих товаровиробників становлять незначну частку загального випуску. Жоден учасник ринку чистої (досколої, абсолютної) конкуренції неспроможний вплинути на економічні рішення, що приймаються іншими учасниками. Оскільки число учасників ринкових відносин достатньо велике, ринкова влада кожного окремо мізерно мала.

2) Абсолютна мобільність матеріальних, фінансових, трудових та інших факторів виробництва.

3) Повна свобода входу на ринок та виходу з нього, відсутність будь-яких бар'єрів.

4) Вільний та рівний доступ до інформації всіх учасників ринку. Повна поінформованість всіх означає, що створені всі умови для раціонального економічного вибору. Повна поінформованість, зокрема, передбачає:

- покупці та продавці мають повне уявлення про попит та пропозицію, знають ціни на фактори виробництва і готову продукцію у всіх секторах ринку та діють відповідно до цінових сигналів;

- норми прибутку підприємств у галузі відомі всім потенційним конкурентам.

5) Стандартизована продукція.

2. Чиста монополія. Для даної моделі ринку характерна наявність тільки одного підприємства – суб'єкта пропозиції. Обсяг його виробництва має збігатися з обсягом попиту на даний товар. Перевищення пропозиції над обсягом попиту для підприємства-монополіста недоречно, бо це приведе тільки до втрат. Виробляти та продавати менше від обсягу попиту теж немає сенсу, оскільки покрити дефіцит більше немає кому. Тому підприємство-монополіст на ринку опиняється в ситуації «шукача ціни». Воно намагається встановити таку ціну на свій товар, щоб отримати максимальний прибуток від його продажу. При надто високій ціні обсяг попиту, а з ним обсяг виробництва і продажу, падають. Максимальне зниження ціни теж недоречно, оскільки при цьому обсяг попиту може перевищити наявні в підприємства-монополіста виробничі потужності. Таким чином, крива попиту на товар підприємства-монополіста є ринковою кривою попиту, тобто межі підприємства умовно розширюються до масштабів всього ринку. Типові характеристики ринку чистої монополії:

- 1) У галузі єдине підприємство-виробник товару і суб'єкт пропозиції.
- 2) Товар, що виробляється підприємством-монополістом, не має замінників (субститутів). Він є однорідним і унікальним.
- 3) Бар'єр на вхід в ринок непереборний для інших суб'єктів господарювання, тому конкуренція на ньому відсутня як в сучасний момент, так і в перспективі.
- 4) На інформацію можуть бути накладені обмеження. Наприклад, підприємство-монополіст звичайно не розголошує дані про собівартість свого виробництва та його обсяг.
- 5) Ціна на товар встановлюється підприємством-монополістом і змінюється ним на власний розсуд.

3. Монополістична конкуренція. На відміну від моделей чистої конкуренції чи монополії, в яких товар стандартизований або унікальний, на ринку монополістичної конкуренції товар диференційований. Ця диференціація, дійсна або уявна, досягається, коли безліч відносно невеликих за розмірами підприємств виробляють різнорідну продукцію. При цьому кожне підприємство можна вважати монополістом на своєму крихітному ринку. Воно має можливість встановлювати ціну значною мірою самостійно, але змушене враховувати дії інших учасників ринку, які виробляють схожі товари або товари-замінники (субститути). Типові характеристики ринку монополістичної конкуренції:

- 1) Велика кількість порівняно дрібних підприємств-товаровиробників.
- 2) Різноманітна продукція: товари схожі за призначенням, але відмінні по сукупності характеристик
- 3) Немає бар'єрів на вхід в ринок та вихід з нього.
- 4) У доступі до інформації є деякі труднощі. Товаровиробники зберігають комерційну таємницю щодо своєї технології та деяких властивостей товарів, що ними пропонуються, економічних і фінансових показників тощо.

5) Підприємства-товаровиробники самостійно встановлюють ціни на свій товар, але змушені враховувати при ціноутворенні кон'юнктуру на ринках схожих товарів.

4. Монопсонія. На ринку присутній лише один покупець, існує так звана монополія покупця. Він формує ринковий попит і має ринкову владу встановлювати ціну на товар і відповідний їй обсяг продажу. Суб'єкти пропозиції мають орієнтуватися на цей попит або піти з ринку. Прикладом монопсонії можна вважати ринок праці у невеликому населеному пункті, в якому існує єдине підприємство-роботодавець, що виступає монопсоністом.

5. Двостороння монополія. Дана ринкова модель відповідає ситуації, коли єдиний продавець на ринку протистоїть єдиному покупцю. Така ситуація найчастіше зустрічається на ринку праці: протистояння монопсоніста-роботодавця та монополіста-профспілки.

6. Дуополія. Два різних підприємства створюють монополію на ринку. Якщо ці підприємства домовляться між собою, тобто виключать конкуренцію, то ринок перейде у стан чистої монополії. Якщо домовленість між підприємствами неможлива з різних причин, то дуополію можна вважати приватним випадком олігополії.

7. Олігополія. Переважну частину товару на цьому ринку виробляє небагато великих підприємств, між якими існує конкуренція. Кожне підприємство-товаровиробник при прийнятті рішень щодо обсягу виробництва товару і його ціни орієнтується як на ринковий попит, так і на можливі дії своїх конкурентів. Олігополія є найбільш поширеною на практиці моделлю. Типові характеристики ринку олігополії:

1) Невелика кількість порівняно великих підприємств-товаровиробників.

2) Продукція може бути як різнорідною, тоді це буде диференційована олігополія, так і однорідною (чиста олігополія).

3) При вході-виході з ринку існують окремі перешкоди. Наприклад, щоб увійти на деякі ринки необхідно провести високовартісну рекламну кампанію, яка по кишені тільки порівняно великим гравцям. На деяких ринках, щоб виробляти конкурентоспроможну продукцію, необхідно мати сучасне обладнання і технологію. Так само і вихід з ринку може коштувати учаснику великих безповоротних втрат, якщо, наприклад, вагомою складовою активів компанії є гудвіл, тобто оцінена у вартісному виді репутація.

4) Доступ до інформації обмежений, багато даних становлять комерційну таємницю.

5) Ціноутворення на олігополістичному ринку важко формалізувати, оскільки воно відбувається як під впливом попиту на товар, так і в очікуванні відповідних дій інших гравців.

6.7 Інфраструктура ринку

Вперше термін «інфраструктура» був використаний в економічному аналізі на початку ХХ ст. для позначення об'єктів та споруд, що забезпечують

нормальну діяльність збройних сил. У сорокові роки ХХ ст. у країнах під інфраструктурою стали розуміти сукупність галузей, які обслуговують функціонування матеріального виробництва.

Інфраструктура – це обов'язковий компонент будь-якої цілісної економічної системи та/або її підсистеми. Дослівно інфраструктура – це основа, фундамент, внутрішня будова економічної системи. Що стосується ринку як самостійної підсистеми загальної економічної системи суспільства, то інфраструктура – це сукупність організаційно-правових форм, що опосередковують рух товарів та послуг, актів купівлі-продажу, або сукупність галузей, систем, служб, підприємств, які обслуговують ринок.

***Інфраструктура ринку** – це сукупність інститутів, систем, служб, підприємств, що обслуговують ринок та виконують певні функції щодо забезпечення нормального режиму його функціонування.*

Інфраструктура має забезпечити цивілізований характер діяльності суб'єктів господарювання на ринку. Її елементи не вигадані ззовні, а породжені самими ринковими відносинами. Інфраструктура ринку виконує наступні основні функції:

- 1) Організація взаємодії суб'єктів ринкових відносин під час обміну економічних благ для максимально повної реалізації їхніх інтересів;
- 2) Підвищення оперативності та ефективності роботи ринкового механізму господарювання;
- 3) Юридичне оформлення ринкових відносин та угод з купівлі-продажу товарів і послуг;
- 4) Забезпечення можливості регулювання ділової практики з боку органів державного контролю і громадськості.

Кожний вид ринку має свої інфраструктурні елементи, які також називаються інституціями. Наприклад, інфраструктура товарного ринку представлена товарними біржами, підприємствами гуртової та роздрібною торгівлі, аукціонами, ярмарками тощо. Інфраструктура фінансового ринку охоплює фондові та валютні біржі, банки, страхові компанії та фонди. Інфраструктура ринку праці складається з наступних інституцій: бірж праці, служб зайнятості, кадрових агенцій та інших організацій.

На думку А. Гриценко і В. Соболева, «ринкова інфраструктура як сукупність інституцій характеризується певними ознаками:

- 1) Інфраструктура є сектором економіки загального призначення, тобто її елементи можуть в рівній мірі використовуватись всіма суб'єктами ринкових відносин: від підприємств малого бізнесу до транснаціональних корпорацій;
- 2) Об'єкти ринкової інфраструктури вимагають значних початкових інвестицій на їх створення, тобто є досить капіталомісткими, причому термін окупності таких фінансових вкладень значний;
- 3) Об'єкти ринкової інфраструктури характеризуються одночасним «колективним» користуванням;
- 4) Ринкова інфраструктура суттєво впливає на ефективність процесу виробництва матеріальних благ, хоча не є його безпосереднім учасником;

5) Сукупність об'єктів ринкової інфраструктури є мінливою, тобто зі зміною чергових етапів економічного розвитку суспільства їх перелік також змінюється¹²».

Попри те, що ринкова інфраструктура не є безпосереднім учасником процесу виробництва матеріальних благ, більшість економістів вважають рівень її розвитку визначальним чинником для забезпечення сталого розвитку національної економіки. Кожний з елементів ринкової інфраструктури вирішує свої завдання в системі суспільного виробництва. Нові елементи виникають відповідно до потреб забезпечення ефективного функціонування ринкового механізму господарювання. Ринкова інфраструктура розвивається і видозмінюється одночасно з підсистемами продуктивних сил і економічних виробничих відносин суспільства.

6.8 Формування ринкової інфраструктури в Україні

Для ринкової системи господарювання потрібна особлива ринкова інфраструктура, яка здатна забезпечити умови для ефективного функціонування ринків споживчих товарів, праці, капіталу, фінансів, інформації та інших. В економічно розвинутих країнах ринкова інфраструктура пройшла тривалий історичний шлях свого розвитку як складова загальної економічної системи. Тому на цей час вона досить розгалужена і складається з великої кількості елементів-інститутів, які взаємодіють між собою задля забезпечення матеріально-технічних, фінансових і інших умов для функціонування і розвитку суб'єктів господарювання. В Україні ринкова інфраструктура почала поступово формуватися після відмови від адміністративно-управлінського господарського механізму. Хоча держава всунулась від втручання в економічні процеси на користь ринку, саме формування і функціонування ринкової інфраструктури на думку багатьох економістів вимагає певного державного регулювання.

Потреба в державному регулюванні роботи ринкової інфраструктури обумовлена передусім наступним: при використанні інфраструктури у суспільному виробництві вона є ресурсом, що генерує вартість; частина результатів суспільного виробництва є суспільними благами, які належать всім. Тому для запобігання дискримінації економічних агентів, що приведе до негативного економічного ефекту, при управлінні інфраструктурою доцільно забезпечити відкритий доступ до неї. Держава має визначити основні правові умови функціонування інфраструктури та її окремих складових, а ринок сформує кон'юнктуру необхідних послуг (їх види, обсяги, вартість тощо).

Значного поширення в наукових колах набула доктрина життєво важливої інфраструктури, яку розробив американський вчений Б. Фрішманн. В анотації до своєї книги «Infrastructure: The Social Value of Shared Resources»

---

¹² Гриценко А., Соболев В. Ринкова інфраструктура: суть, функції, будова. *Економіка України*. 1998. № 4. С. 35-44

він, зокрема, вказує: «Ресурси інфраструктури є предметом багатьох суперечливих публічних політичних дебатів, зокрема, що робити з пошкодженнями доріг і мостів, або як захистити наше довкілля, або якими мають бути енергетична політика, реформа патентного законодавства, універсальна медична допомога, регулювання нейтральності мережі та майбутнє Інтернету. Кожне з перелічених питань фактично означає боротьбу за контроль над ресурсами інфраструктури, встановлення умов, за яких економічні агенти отримують доступ до них, і визначення того, як інфраструктура та різні залежні системи будуть розвиватися з часом. Ідеї управління загальною інфраструктурою мають широке значення для науки та державної політики в багатьох галузях, починаючи від традиційної інфраструктури такої як, наприклад, дороги, до економіки навколишнього середовища, інтелектуальної власності та політики Інтернету. Економіка стала методологією вибору для багатьох вчених і політиків у цих питаннях»¹³. У своїх працях Фрішманн обґрунтовує доцільність забезпечення відкритого недискримінаційного доступу до певних об'єктів інфраструктури, які він вважає життєво важливими. Основні положення доктрини життєво важливої інфраструктури застосовуються для антимонопольного регулювання в країнах англо-саксонського права, передусім у США, у таких випадках: монополія контролює доступ до життєво важливої інфраструктури та відмовляє конкурентам у доступі до її об'єктів; інфраструктура не може бути відтворена конкурентом; реально можна забезпечити доступ до об'єкта інфраструктури¹⁴.

Для країн з перехідною економікою, до яких належить Україна, характерна спільна проблема інфраструктури господарського комплексу: в переважній більшості випадків вона не відповідає критеріям ринкової економіки. Це викликає необхідність, в основному, бюджетних витрат на її підтримку та структурну перебудову. Так, після здобуття незалежності у 90-ті роки інфраструктура поступово приходила у занепад. Причиною цього було недостатнє фінансування її відтворення. Наприклад, після розпаду СРСР значно скоротилися обсяги вантажних та пасажирських перевезень залізничним транспортом. Багато традиційних залізничних маршрутів виявилися незручними, оскільки вони перетинали державні кордони, тому вимагали митного оформлення вантажів. Знизилась прибутки залізниці та фінансові можливості її розвитку. До того ж посилилась конкуренція між залізничним та автомобільним транспортом. Можливим розв'язанням цієї проблеми було б роздержавлення компанії «Укрзалізниця», яка зараз фактично є монополістом на залізничному транспорті України. Залучення приватних інвесторів дозволить збільшити витрати на відтворення і розбудову залізничної інфраструктури. Але «Укрзалізниця» настільки велика і соціально значуща для країни компанія, що доцільність і методи її роздержавлення завжди викликають палкі дебати в науковому і політичному середовищі. Через

---

¹³ Brett M. Frischmann Infrastructure: The Social Value of Shared Resources. *Oxford Scholarship Online*. 2012. DOI: 10.1093/acprof:oso/9780199895656.001.0001

¹⁴ Ясенєцький В.С. Передумови державного втручання в роботу ринкової інфраструктури *Держава та регіони. Серія «Економіка та підприємництво»*. 2012. №5. С. 77 – 81

зволікання з роздержавленням «Укрзалізниця» як державний монополіст змушена підвищувати тарифи на свої послуги, щоб залучити додаткові фінансові ресурси для підтримання залізничної інфраструктури. Такий підхід, безумовно, не є ринковим. Витрати всіх суб'єктів господарювання, які користуються залізничним транспортом, збільшуються за рішенням монополіста. Але при цьому за ринковими законами знижується і обсяг попиту на послуги самої «Укрзалізниці», зменшуються її доходи, що вимагає нового підвищення тарифів. Це «порочне коло» має бути розірвано.

Через поступове погіршення ситуації в інфраструктурі України останнім часом отримали розвиток концепції критичної інфраструктури. Критичною визнається така інфраструктура, вихід з ладу якої становить загрозу національній безпеці. Термін «критична інфраструктура» введений в нормативно-законодавчі акти США та Європейського Союзу, а також в окремих розвинених країнах (Австралії, Великій Британії, Канаді, Японії). В Україні, на жаль, питання управління критичною інфраструктурою нормативно не врегульовані.

Висновки

Поняття «ринок» пройшло тривалий шлях наукового осмислення, протягом якого різні вчені (А. Курно, А. Маршалл, В. Джевонс та інші) давали йому певні визначення, що розкривали ті чи інші сутнісні грані цього економічного явища. В сучасній економічній теорії під «ринком» найчастіше розуміють форму функціонування економіки в цілому, при якій через ринкові відносини забезпечується взаємодія і взаємний вплив виробництва та споживання. Характерними рисами ринкових відносин є взаємні угоди сторін, що обмінюються економічними благами, еквівалентний обмін, вільний вибір партнерів, наявність конкуренції.

Матеріальну основу ринкових відносин становить рух товару та грошей, а їхня сутність та економічний зміст розкриваються у взаємному узгодженні протилежних економічних інтересів. Ринок організує взаємодію продавців і покупців таким чином, що вони приходять до згоди, тобто між ними відбувається обмін товарами та послугами. Хоча кількість продавців і покупців з різними та протилежними економічними інтересами доволі велика, через їхню взаємодію досягається ринкова рівновага: на певний товар або послугу встановлюється рівноважна ринкова ціна і відповідний їй рівноважний обсяг продажу.

Встановлення ринкової рівноваги відбувається внаслідок дії законів попиту і пропозиції. Закони попиту і пропозиції графічно відображаються у вигляді відповідних кривих. Крива попиту має від'ємний нахил, а пропозиції – позитивний. Якщо побудувати ці криві в одній системі координат, то їх перетин покаже точку ринкової рівноваги. На попит і пропозицію впливають нецінові фактори, дія яких може привести до зсуву кривих попиту і пропозиції відносно базового положення. Під дією нецінових факторів ринкова рівновага порушується, але ринок згодом сам приходиться до нової рівноважної ціни та

обсягу продажу товару або послуги. В цьому проявляється дія механізму його саморегулювання.

З точки зору системного аналізу ринок – це складна система, елементами якої є виробники й споживачі економічних благ, а підсистеми охоплюють всі взаємовідносини між ними та господарські зв'язки, як прямі безпосередні, так і багатоланкові. Ринок також може розглядатися як підсистема загальної економічної системи суспільства. Разом з підсистемами продуктивних сил і виробничих відносин ринок як господарський механізм, що регулює економічні процеси та дії економічних агентів, формує цілісну картину економічного життя суспільства.

Суб'єкти ринкової економіки поділяються на три групи: домашні господарства, підприємства і держава (уряд). Всі вони пов'язані та взаємодіють один з одним, формуючи потоки доходів і витрат. Спрощена модель потоку доходів і витрат в економіці отримала назву моделі економічного кругообігу. Сутність економічного кругообігу полягає в тому, що на ринку факторів виробництва домогосподарства продають наявні в них виробничі ресурси підприємствам, отримують від них грошову плату, яку потім використовують для купівлі економічних благ на ринках товарів і послуг. Підприємства на доходи від продажу вироблених ними товарів і послуг закупають виробничі ресурси на ринках факторів виробництва. Держава взаємодіє як з домогосподарствами, так і з підприємствами на обох видах ринків. Схема економічного кругообігу демонструє, що витрати одних суб'єктів ринкової економіки неминуче стають джерелами доходів для інших суб'єктів.

Ринковий механізм господарювання забезпечує оптимальний розподіл ресурсів між сферами і галузями суспільного виробництва, стимулює науково-технічний прогрес, диференціює доходи суб'єктів ринкової економіки. Позитивний вплив ринкового механізму господарювання на економіку є наслідком конкуренції між товаровиробниками. Конкуренція виступає механізмом «природного відбору» найбільш пристосованих до ринкового середовища товаровиробників і усунення з нього слабких і недосконалих. Вона сприяє підвищенню ефективності суспільного виробництва, тому що економічні ресурси отримують саме ті товаровиробники, хто може ними найкраще розпорядитися. Для споживачів конкуренція корисна тим, що змушує товаровиробників вдосконалювати свій товар, методи його продажу, знижувати ціну тощо.

Ринкова економіка складається з різних ринків, які класифікуються за сукупністю ознак: географічним положенням, охопленням території, економічним змістом, призначенням, галузевою приналежністю об'єкта ринкових відносин і т.д. Для вивчення реальних ринків в економічній теорії використовуються їх моделі. Найбільш відомі моделі ринку побудовані на основі класифікаційних ознак конкурентного середовища і способу ціноутворення: модель ринку чистої (досконалої, абсолютної) конкуренції, чистої монополії, монополістичної конкуренції, монопсонії, двосторонньої монополії, дуополії, олігополії.

Будь-який ринок має свою інфраструктуру, яка складається із сукупності інститутів, систем, служб, підприємств, що його обслуговують. Суб'єкти ринкової інфраструктури супроводжують рух товарів і послуг та допомагають економічним агентам здійснити свої угоди. Наприклад, суб'єктами інфраструктури товарного ринку є товарні біржі, підприємства гуртової та роздрібною торгівлі, аукціони, ярмарки тощо. Ефективність функціонування певного ринку і ринкового механізму господарювання взагалі значною мірою залежить від того, наскільки розвинута його інфраструктура.

Для країн з перехідною економікою, до яких належить Україна, характерна спільна проблема: в переважній більшості випадків наявна інфраструктура господарського комплексу не відповідає критеріям ринкової економіки. Це викликає необхідність її підтримки та структурної перебудови, в основному, за кошти державного бюджету.

Питання для самоконтролю

1. Чому поняття «ринок» багатогранне?
2. Як історично розвивалося тлумачення поняття «ринок»?
3. Які риси характерні для ринкових відносин, і як відбувалося формування цих рис?
4. Які та чий протилежні економічні інтереси врегульовує ринок?
5. Коли виникає і що означає ринкова рівновага? Якими рисами вона характеризується?
6. Які нецінові фактори впливають на попит і пропозицію?
7. Як на пропозицію товару виробниками впливає фактор часу?
8. Чому точка перетину кривих попиту і пропозиції характеризує стан ринкової рівноваги?
9. З яких позицій ринок розглядається в системному аналізі?
10. На які групи поділяються суб'єкти ринкової економіки?
11. Що виступає об'єктом ринкових відносин?
12. Як ринковий механізм господарювання дозволяє заощаджувати трансакційні витрати?
13. Які функції виконує ринок в загальній економічній системі суспільства?
14. В чому проявляється і як функціонує економічний кругообіг?
15. В чому проявляється позитивний вплив ринку на загальну економічну систему суспільства?
16. Чому на ринку виникає конкуренція?
17. За яким ознаками класифікують ринкову конкуренцію?
18. В чому полягають особливості функціональної, предметної та видової конкуренції?
19. Які ознаки притаманні досконалій конкуренції?
20. Чому деякі країни прагнуть обмежити міжнародну конкуренцію на національному ринку, і як вони це роблять?
21. За якими класифікаційними ознаками групують різні ринки?
22. Які виділяють моделі ринку залежно від характеру конкуренції?

23. Чому чистий монополіст не може постійно підвищувати ціну на свій товар?

24. Для яких реальних ринків можна застосувати модель чистої (досконалої, абсолютної) конкуренції?

25. Чому важко формалізувати ціноутворення на ринках олігополії та монополістичної конкуренції?

26. Що таке «інфраструктура ринку», і які функції вона виконує?

27. Чому більшість економістів вважають рівень розвитку інфраструктури ринку визначальним чинником для забезпечення сталого розвитку національної економіки?

28. Чим обумовлена потреба в державному регулюванні роботи ринкової інфраструктури?

29. В чому полягає доктрина життєво важливої інфраструктури, і як вона використовується на практиці?

30. Яка спільна проблема характерна для господарської інфраструктури в країнах з перехідною економікою?

Тестові запитання

Оберіть єдину правильну відповідь

1. Яке з наведених визначень не може характеризувати ринок?

А) Спосіб взаємодії виробників та споживачів економічних благ, що базується на децентралізованому механізмі цінкових сигналів

В) Спосіб регулювання економічних процесів, заснований на державному плануванні

С) Система, до складу якої входять всі суб'єкти ринкових відносин з усіма каналами комунікацій між ними

Д) Сукупність угод, які в різних формах укладають між собою учасники обміну

2. Яке тлумачення поняття «ринок» з'явилося найпершим?

А) Визначення А. Маршалла: «Ринок – це не будь-яка конкретна ринкова площа, а кожний район, де угоди між продавцями та покупцями настільки вільні, що ціни на одні й ті самі товари мають тенденцію легко і швидко вирівнюватися»

В) Визначення У. Джевонса, що ринком є будь-яка група людей, які вступають у тісні ділові відносини й укладають угоди з приводу будь-якого товару

С) Відносини між продавцями та покупцями товарів

Д) Місце для роздрібною торгівлі

3. Яка з наведених рис не властива ринковим відносинам?

А) Наявність конкуренції

В) Вільний вибір партнерів

С) Стабільні ціни

Д) Еквівалентний обмін економічними благами

4. Яким чином суспільний розподіл праці вплинув на формування ринкових відносин?

А) Відокремлення різних видів праці поглибило спеціалізацію людей на виконанні окремих робіт, що викликало необхідність обміну результатами діяльності

В) При формуванні ринкових відносин люди були змушені зосередитися на різних роботах, щоб не заважати один одному

С) Суспільний розподіл праці відбувався паралельно формуванню ринкових відносин, і ці процеси не залежали один від одного

Д) Внаслідок суспільного розподілу праці виникла потреба в додатковій організації людей для виконання робіт

5. Що з наведеного не належить до основних груп суб'єктів ринкової економіки?

А) Домашні господарства

В) Підприємства

С) Банки та фінансові установи

Д) Держава (уряд)

6. Що виступає об'єктом ринкових відносин?

А) Товар

В) Гроші

С) Економічні агенти

Д) Держава (уряд)

7. Яка з наведених функцій не властива ринку як підсистемі загальної економічної системи суспільства?

А) Узгодження обсягу й асортименту виробництва і споживання товарів

В) Визначення кількості товаровиробників

С) Забезпечення економічності споживання

Д) Економічне стимулювання ефективності виробництва

8. На які види класифікуються ринки за ступенем насичення ринку товарами?

А) Насичений, ненасичений

В) Місцевий, регіональний, національний, міждержавний, світовий

С) Рівноважний, залишковий, дефіцитний

Д) Ринок продавця, ринок покупця

9. На які види класифікуються ринки за характером співвідношення попиту і пропозиції?

А) Насичений, ненасичений

В) Місцевий, регіональний, національний, міждержавний, світовий

С) Рівноважний, залишковий, дефіцитний

Д) Ринок продавця, ринок покупця

10. Що з переліченого можна віднести до інфраструктури товарного ринку?

- A) Банк
- B) Сільськогосподарське підприємство
- C) Товарна біржа
- D) Підприємство важкого машинобудування

11. В чому полягає основна функція інфраструктури ринку?

A) Організація взаємодії суб'єктів ринкових відносин під час обміну економічних благ

B) Узгодження обсягу й асортименту виробництва і споживання товарів

C) Стимулювання виробництва життєво необхідних товарів

D) Стимулювання науково-технічного прогресу та інтенсифікації виробництва

12. В чому полягає сутність економічного кругообігу?

A) Суб'єкти господарювання намагаються повернути собі ресурси, які вони витратили на виробництво товарів і послуг

B) Всі суб'єкти ринкових відносин пов'язані та взаємодіють один з одним, формуючи потоки доходів та витрат

C) Грошові потоки виходять з фінансової системи та повертаються до неї

D) Будь-який суб'єкт господарювання створюється, функціонує і зникає, поступаючись місцем сильнішому конкуренту

13. Як ринкова конкуренція сприяє підвищенню ефективності суспільного виробництва?

A) Покупці можуть вільно обирати товари різних товаровиробників

B) Успішні підприємства платять вищі податки

C) Внаслідок конкуренції ціна товару встановлюється на рівні платоспроможного попиту

D) Економічні ресурси отримують саме ті товаровиробники, хто може ними найкраще розпорядитися

14. Для якої моделі ринку властиві наступні характеристики: велика кількість дрібних товаровиробників, які пропонують стандартизований товар великій масі покупців?

A) Чиста конкуренція

B) Чиста монополія

C) Олігополія

D) Монополістична конкуренція

15. За допомогою якої моделі можна схарактеризувати ринок, на якому присутні п'ять великих виробників подібних товарів з приблизно однаковими виробничими потужностями?

- A) Чиста конкуренція
- B) Чиста монополія
- C) Олігополія
- D) Монополістична конкуренція

Ситуація для обговорення

1. Ознайомтеся з інформацією про стан світового ринку молока і результати його роботи у 2022 році, яку взято з мережі Інтернет:

«Міжнародні ціни на незбиране сухе молоко знизилися через скорочення попиту з боку провідних імпортерів та збільшення постачання з Нової Зеландії попри сезонне зниження виробництва молока. Ціни на сухе збиране молоко також знизилися, в основному через млявий світовий попит.

При цьому світові ціни на сир трохи зросли, що зумовлено відновленням ділової активності у сфері громадського харчування та роздрібного продажу у Західній Європі після новорічних свят, а також коливаннями валютних курсів.

Ситуація на європейському ринку залишається критичною. Зростання обсягів виробництва молока в кінці 2022 року в поєднанні зі слабким внутрішнім та зовнішнім попитом суттєво тисне на ринок. Закупівельні ціни на молоко з листопада минулого року продовжують знижуватись. У січні 2023 року середня ціна на молоко в Європі опустилася на 1,4% порівняно з листопадом та становила 56,97 євро/100 кг.

Виробництво молока у США у 2022 році фактично не змінилося порівняно з 2021-м. Загалом було надано 102,8 млн т молока (+0,2%). Попри просідання світової кон'юнктури США змогли наростити експорт на 25% - до 9,6 млрд дол.

Виробництво молока в Новій Зеландії через несприятливі погодні умови залишається на 2,8% менше, ніж у сезоні 2021-2022 рр., - 12,8 млн т. Дані Австралії також свідчать про скорочення виробництва – мінус 5,6% в поточному сезоні (4,7 млн т).

Усе ж, світовий ринок перебуває в передчутті відновлення попиту на готову продукцію на глобальному ринку внаслідок поживавлення з боку Китаю, оскільки у регіоні зняли жорсткі локдауни, які тривали протягом минулого року»¹⁵.

2. Дайте відповіді на наступні запитання:

1) Які нецінові фактори попиту і пропозиції молока згадані у даній статті? Які нецінові фактори попиту і пропозиції молока ви можете додати з власного досвіду?

---

¹⁵ Світовий ринок молока – підсумки молочного року. URL: <http://milkua.info/uk/post/svitovij-rinok-moloka-pidsumki-molocnogo-roku> (дата звернення 19.03.2023 р.)

2) Якщо у січні 2023 р. середня ціна на молоко в Європі опустилася на 1,4% порівняно з листопадом 2022 р., то як це вплинуло на обсяг його продажу?

3) Яким чином на кривій пропозиції позначиться передчуття «відновлення попиту на готову продукцію на глобальному ринку внаслідок поживлення з боку Китаю»?

4) Яким чином на кривій попиту позначиться проведення рекламної кампанії щодо здорового способу життя, внаслідок якої населення почне віддавати перевагу молоку перед іншими безалкогольними напоями?

5) Як на рівноважну ціну молока вплине посуха, що спричинить здорожчання кормів?

6) Якщо держава почне субсидувати видачу молока дітям в закладах освіти, то як це вплине на попит, пропозицію і стан ринкової рівноваги?

7) До чого може привести обмеження імпорту молока на внутрішній ринок країни? Чи виграють від цього споживачі? Опишіть можливі наслідки обмеження імпорту в короткостроковому і довгостроковому періодах.

Задачі

1. В таблиці 6.2 наведені дані про ринковий попит і пропозицію на деякий товар.

Таблиця 6.2 – Попит і пропозиція на товар

Ціна товару, грн/од.	Величина попиту, тис. одиниць на місяць	Величина пропозиції, тис. одиниць на місяць
10	70	5
20	43	7
30	27	10
40	18	13
50	13	18
60	10	25
70	8	35

За даними табл. 6.2 побудуйте криві попиту і пропозиції на товар. Знайдіть графічно точку ринкової рівноваги, рівноважну ціну й обсяг продажу товару.

Розгляньте ситуацію, коли на ринку з'являється новий продавець, який готовий за кожною з вказаних цін продати 5 тис. од. товару на місяць додатково до обсягу пропозиції з табл. 6.2. Покажіть графічно, як це вплине на криву пропозиції, рівноважну ціну і обсяг продажу товару.

2. Попит на товар описується рівнянням $Q_d = 10 - P$, де Q_d – величина попиту, млн одиниць товару в рік; P – ціна товару, грн/од. Внаслідок зростання доходів споживачів величина попиту на товар зросла на 5 млн одиниць товару в рік для кожної ціни. Якою була величина попиту на товар при ціні 7 грн/од., і якою вона стала після зростання доходів споживачів? Відобразіть графічно криву попиту до і після змін.

3. Пропозиція товару описується рівнянням $Q_s = -5 + 2P$, де Q_s – величина пропозиції, тис. одиниць товару в рік; P – ціна товару, тис. грн/од. Держава ввела акциз на товар в розмірі 3 тис. грн/од. Якою була величина пропозиції при ціні товару 6 тис. грн/од., і якою вона стане після введення акцизу? Відобразіть графічно криву пропозиції до і після змін.

4. Попит на товар описується рівнянням $Q_d = 10 - P$, де Q_d – величина попиту, млн одиниць товару в рік; P – ціна товару, грн/од. Пропозиція товару описується рівнянням $Q_s = -5 + 2P$, де Q_s – величина пропозиції, млн одиниць товару в рік; P – ціна товару, грн/од. Знайдіть рівноважну ціну й обсяг продажу товару графічно та аналітично.

Питання для самостійного опрацювання

1. Розробіть схему, яка б показувала, в чому схожість і відмінність моделей ринку.
2. Які інфраструктурні проекти реалізовані (реалізуються) в Україні, і в чому їх значення?
3. Як відбувається захист критичної інфраструктури в США і Європейському Союзі?

Терміни та визначення

Ринок – це, з одного боку, спосіб взаємодії виробників та споживачів економічних благ, що базується на децентралізованому механізмі цінових сигналів, з іншого боку, це складна система, до складу якої входять всі суб'єкти ринкових відносин з усіма каналами комунікацій між ними.

Ринкова рівновага – стійкий стан ринку, у якому переважна більшість ринкових агентів не зацікавлена у зміні умов купівлі-продажу товару або послуги (ринкової кон'юнктури).

Величина попиту – це кількість товару або послуги, яка буде куплена за певною ціною у визначений період часу.

Пропозиція – це бажання та спроможність товаровиробників поставити на ринок певну кількість товару або послуги за визначений період часу.

Величина пропозиції – це кількість товару або послуги, яку продавці готові продати за певною ціною у визначений період часу.

За інших рівних умов залежність між ціною товару та величиною його пропозиції на ринку є прямою (**закон пропозиції**)

Економічний кругообіг – це рух економічних благ та ресурсів між економічними агентами, що супроводжується зустрічним потоком грошових доходів та витрат.

Конкуренція як економічне явище виникає в умовах ринкового механізму господарювання і полягає у взаємній боротьбі товаровиробників за найбільш вигідні умови виробництва і продажу товарів або послуг для задоволення їх економічних інтересів.

Інфраструктура ринку – це сукупність інститутів, систем, служб, підприємств, що обслуговують ринок та виконують певні функції щодо забезпечення нормального режиму його функціонування.

Список літератури

Основна

1. Соколов М., Горлач М., Гущенко В., Кримов М., Жилєнкова М. Економічна теорія. Підручник. Київ: Центр навчальної літератури, 2019. 532 с.
2. Семененко В., Коваленко Д., Бугас В., Семененко О. Економічна теорія. Політекономія. Київ: Центр навчальної літератури, 2019. 428 с.
3. Економічна теорія : підручник / В.Д. Лагутін, Ю.М. Уманців, Т.А. Щербакова та ін. ; за заг. ред. В.Д. Лагутіна. Київ : Київський національний торговельно-економічний університет, 2017. 608 с.

Додаткова

4. Основи економічної теорії / Захарченко О., Барановська М., Козак Ю., Курмиженко В. та ін. Київ: Центр навчальної літератури, 2019. 264 с.
5. Політична економія: Підручник / За ред. Ніколенка Ю.В. Київ: Центр учбової літератури, 2008. 632 с.
6. Базилевич В.Д. Ринкова економіка. Основні поняття і категорії: навч. посіб. Київ: Знання, 2008. 263 с.
7. Котлер Ф. Кінець капіталізму? 14 антидотів от болезней рыночной экономики. Москва: Эксмо, 2016. 288 с.

ТЕМА 7. ПІДПРИЄМНИЦТВО ТА ЙОГО ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВІ ФОРМИ

7.1 Сутність і функції підприємництва

В Господарському кодексі України (далі ГК) даються наступні визначення:

«Господарська діяльність, що здійснюється для досягнення економічних і соціальних результатів та з метою одержання прибутку, є підприємництвом, а суб'єкти підприємництва – підприємцями» (стаття 3 ГК)

«Підприємництво – це самостійна, ініціативна, систематична, на власний ризик господарська діяльність, що здійснюється суб'єктами господарювання (підприємцями) з метою досягнення економічних і соціальних результатів та одержання прибутку» (стаття 42 ГК)

Таке визначення може здаватися очевидним, але в економічній теорії ще й досі існують розбіжності щодо трактування сутності підприємництва. Розбіжності обумовлені різними точками зору на те, яку саме функцію підприємництво виконує в економіці, і яким чином вона виконується. По-перше, підприємництво є своєрідним виробничим ресурсом, без якого інші ресурси, такі як капітал, праця і природні ресурси, залишаються без руху. Дійсно, підприємництво можна розглядати як ініціативу об'єднання всіх ресурсів у процес створення економічних благ. До цього часу людство ще не досягло ситуації повної зайнятості. Тобто в будь-який час існують ресурси, які не залучені до суспільного виробництва: у світі є певна кількість безробітних людей, поклади корисних копалин, землі сільськогосподарського призначення, вільні потужності на виробництвах тощо. Виникає питання, чому все це не функціонує у процесі суспільного виробництва, не перетворюється на економічні блага? Таке перетворення значно підвищило б ефективність нашої економічної системи. Одна з відповідей на це питання полягає в тому, що немає підприємницької ініціативи залучити вільні ресурси у процес створення економічних благ. З такого погляду можна сказати, що функція підприємництва полягає в тому, щоб підвищувати ефективність суспільного виробництва шляхом залучення до нього вільних ресурсів і створення внаслідок цього додаткових економічних благ. На інший погляд, всі економічні блага, якими ми зараз користуємося, колись були кимось вигадані, потім створені, потім представлені споживачам, розповсюджені й так далі. Тобто кожне економічне благо виникло з якоїсь підприємницької ідеї, яка згодом отримала конкретну речову форму і споживчу вартість. Таким чином, можна вважати, що функція підприємництва полягає у продукуванні ідей і створенні на їх основі нових економічних благ. Підприємницькі ідеї можуть полягати не тільки в створенні нового, але й в удосконаленні того, що вже існує, тобто наявного обладнання, процесів, технологій тощо. З такої точки зору, підприємець – це новатор, а його функція в економіці полягає саме у створенні нового або вдосконаленні наявного. Як можна побачити, будь-який

погляд з наведених на функції підприємництва в економіці є справедливим і не може бути абсолютизований.

Слід зазначити, що підприємництво вивчає не тільки економічна теорія. Окремі його аспекти цікавлять науковців з менеджменту, соціології та психології. Вони досліджують ті риси підприємництва, які відповідають предмету їх наукової дисципліни. Наприклад, фахівців з менеджменту цікавить питання, як розвивати підприємницьку ініціативу в організаціях. Організація, яка швидко впроваджує нововведення, як правило, більш конкурентоздатна і швидше пристосовується до мінливих умов ринкового середовища. Впровадження нововведень, як було вказано раніше, є однією з функцій підприємництва. Соціологи досліджують соціальне середовище і чинники, які впливають на розвиток підприємництва. Психологи намагаються пояснити, як підприємницькі здібності пов'язані з рисами особистості підприємця. Кожна наукова дисципліна пояснює сутність підприємництва з точки зору свого предмета. Тому вважається, що сутність поняття «підприємництво» багатогранна, і жодна теорія поки що не пояснює його цілком.

«Різні теоретичні моделі підприємництва здебільшого зводяться до дослідження його трьох основних характеристик:

- 1) природи підприємницьких можливостей, пояснюючи різні механізми того, як підприємництво підсилює ринковий процес та економічний розвиток (функціональний підхід);
- 2) ознак підприємців як індивідів, особисті якості успішних підприємців (поведінковий підхід);
- 3) контексту прийняття рішень підприємцями, тобто проблеми судження та передбачення (професійний підхід)»¹⁶.

При функціональному підході одним з найбільш важливих завдань виступає аналіз чинників, які впливають на підприємництво. Зараз більшість економістів схиляються до твердження, що основною передумовою розвитку підприємництва є економічна свобода. В абстрактному сенсі економічна свобода для підприємця має наступні ознаки:

- 1) вільний вибір видів діяльності;
- 2) залучення на добровільних засадах до здійснення підприємницької діяльності майна та коштів юридичних і фізичних осіб;
- 3) самостійне формування програми діяльності та вибір постачальників і споживачів продукції, що виробляється;
- 4) встановлення на свій розсуд цін на власну продукцію та умов її продажу;
- 5) вільне наймання робітників;
- 6) доступ до користування природними ресурсами;
- 7) розпорядження прибутком, який залишається після внесення обов'язкових платежів.

---

¹⁶ Підприємництво в епоху глобальних трансформацій: виклики та перспективи розвитку : монографія / за ред. П. В. Пашка та Л. Л. Лазебник. Ірпінь: Університет державної фіскальної служби України, 2019. 476 с.

Для споживачів економічна свобода проявляється у вільному виборі контрагентів, тобто продавців товару або послуги. Вільний вибір контрагентів сприяє конкуренції між підприємцями-продавцями та відсіюванню тих, хто не відповідає вимогам споживачів. Таким чином, підприємництво, хоча і передбачає певну свободу економічної діяльності, завжди супроводжується ризиком, що результати цієї діяльності не знайдуть свого споживача.

Повної економічної свободи не існує в жодній національній економічній системі. Держава змушена регулювати підприємницьку діяльність з метою запобігання негативним проявам. Наприклад, види економічної діяльності, якими може займатися підприємець, обмежуються шляхом ліцензування або повної заборони. Лікарська практика в більшості країн потребує ліцензування, виготовлення озброєння та отруйних речовин – під заборонами. Але таке обмеження економічної свободи нікого не лякає, оскільки все одно залишається багато простору для підприємницької ініціативи. З цієї причини свободу підприємництва часто розуміють як юридичне право будь-якого суб'єкта господарювання вибирати бажаний вид економічної діяльності та здійснювати цю діяльність у будь-якій законній формі, що допускається державою. В Господарському кодексі України вказано: *«Обмеження щодо здійснення підприємницької діяльності, а також перелік видів діяльності, в яких забороняється підприємництво, встановлюються Конституцією України та законом»* (стаття 12), *«Підприємці мають право без обмежень самостійно здійснювати будь-яку підприємницьку діяльність, яку не заборонено законом»* (стаття 43)

З точки зору поведінкового підходу підприємець або бізнесмен є особливим типом людини-господарника з властивими йому обережністю, розсудливістю, постійним прагненням до самовдосконалення. Орієнтуючись на найуспішніших бізнесменів, можна стверджувати, що їм, звичайно, притаманні такі риси характеру як особиста незалежність, ощадливість, прагнення до лідерства, оптимізм. Бізнес потребує певного складу характеру та кваліфікації. Основними рисами характеру підприємця можна вважати:

- 1) самостійність;
- 2) відповідальність;
- 3) ініціатива;
- 4) ризик;
- 5) динамічність.

Цілком зрозуміло, що наведений перелік не є вичерпним і його можна продовжувати. Але навряд чи можна створити «ідеальний психологічний портрет» підприємця, оскільки різним особистостям перелічені риси характеру притаманні в різному ступені.

Австрійський і американський економіст Йозеф Шумпетер (1883-1950) називав підприємцем такого організатора виробництва, який прокладає нові шляхи, здійснює нові комбінації ресурсів з метою отримання нових економічних благ. На його думку, бути підприємцем – це робити не те, що роблять інші, та не так, як роблять інші. До функцій підприємця Й. Шумпетер відносив:

- 1) створення нового, ще незнайомого споживачеві економічного блага чи відомого блага, але з новими якостями;
- 2) введення нового способу виробництва, що ще не застосовувався в даній галузі промисловості;
- 3) завоювання нового чи розширення наявного ринку збуту;
- 4) використання нового виду сировини чи напівфабрикатів;
- 5) запровадження нової організації бізнесу.

Саме таке розуміння функцій підприємця характеризує його як новатора. Для того, щоб створити власний бізнес в сучасному бізнес-середовищі, необхідно відштовхуватись від якоїсь нової бізнес-ідеї. При простому копіюванні бізнесу, що вже існує, є ризик швидкого поглинання конкурентами, які вже мають досвід і репутацію в ньому. До того ж споживачі навряд чи схвально поставляться до звичайного аналогу того, що є на ринку.

У сучасній науковій літературі виділяються три функції підприємця:

- 1) ресурсна – забезпечення виробництва ресурсами у потрібній комбінації;
- 2) організаторська – оптимальне поєднання та комбінування факторів виробництва;
- 3) творча, пов'язана з організаційно-господарським новаторством.

Навіть при відкритті невеликого магазину роздрібною торгівлі перед майбутнім підприємцем постає коло взаємопов'язаних питань: який товар запропонувати в магазині, хто буде постачати цей товар на постійній основі, на який обсяг продажу слід розраховувати безпосередньо після відкриття і в майбутньому, чи дозволять продажі покрити власні витрати та отримати прибуток. Безумовно, при започаткуванні власної справи відповіді на всі ці питання слід формалізувати у вигляді бізнес-плану. Бізнес-план – це спеціальна форма викладення підприємницької ідеї, яка сформувалася у науковому і бізнес-середовищі та стала традиційною.

Професійний підхід до аналізу підприємництва розглядає його з точки зору управлінських рішень, які підприємець приймає під час створення власного бізнесу і ведення господарської діяльності. Однією з форм формальної підготовки цих рішень виступає бізнес-планування, яке на сьогодні має розвинутий методичний апарат. Окрім цього при професійному підході залучаються ті наукові дисципліни, до предмета дослідження яких належать будь-які прояви підприємницької діяльності: менеджмент, маркетинг, соціологія, психологія, право тощо.

7.2 Умови та принципи підприємництва

Люди здатні проявляти підприємливість в будь-яких умовах. Навіть в надзвичайних ситуаціях з'являються підприємницькі ідеї, які згодом успішно реалізуються. Прикладом цього може служити всесвітньо відома мережа ресторанів KFC (Kentucky Fried Chicken). Її засновник, Девід Сандерс (David Sanders) більше відомий як Полковник Сандерс (Colonel Sanders), розпочав свою комерційну діяльність в часи Великої Депресії в США. Смажені курчата,

яких він готував за власним рецептом, настільки прийшлися до смаку американцям, що за 15 років зробили Сандерса відомим спочатку у всьому штаті Кентуккі, а потім і в усій країні. Сьогодні мережа ресторанів KFC входить до числа найбільших мереж швидкого харчування у світі. Вона налічує десятки тисяч ресторанів, які відкриті більш ніж у сотні країн. Хоча підприємницькі ідеї можуть з'явитися будь-де і будь-коли, підприємництво як вид економічної діяльності потребує для себе певних умов. В країнах з розвинутою ринковою економікою історично сформувалися наступні загальні умови розвитку підприємництва:

- 1) стабільні економічна та соціальна політика держави, які знижують ризики та невизначеність у підприємницькій діяльності;
- 2) позитивна громадська думка щодо підприємництва і ставлення до нього як до престижного заняття;
- 3) розвинута інфраструктура підтримки підприємництва, зокрема, фінансових ринок і банківська система;
- 4) ефективний правовий захист інтелектуальної власності;
- 5) невелика кількість регуляторних процедур і мінімально необхідне втручання в підприємницьку діяльність з боку державних органів.

Причини формування цих умов визначаються в економічній теорії наступним чином.

По-перше, для існування і розвитку підприємництва необхідні розвинуті товарно-грошові відносини в суспільстві. Дійсно, в натуральному господарстві підприємливість недоречна, оскільки все виробництво спрямоване на власні потреби. Тільки в товарному господарстві підприємництво може розвиватися, а темпи цього розвитку залежать від можливості швидко обміняти вироблений підприємцем товар на гроші, а гроші потім конвертувати в нові виробничі ресурси.

По-друге, підприємництво розвивається за наявності приватної власності. Підприємництво завжди пов'язане з інвестуванням. Для реалізації будь-якої ідеї підприємець вкладає свої ресурси, які мають перебувати у його власності. Хоча теоретично підприємництво може здійснюватися і на основі суспільної власності, державної або муніципальної, але в такому випадку його розвиток буде обмежений. Саме приватна власність на ресурси дозволяє підприємцю вільно розпоряджатися ними й вкладати у власну справу. При цьому, якщо підприємець має, наприклад, нерухоме майно за допомогою банків або інших фінансових інститутів він може отримати позику під його заставу у грошовій формі. Гроші потім можна інвестувати у придбання засобів виробництва або предметів праці. За відсутності приватної власності отримання грошей і їх інвестування стають проблематичними, що природно гальмує розвиток підприємництва.

Отже, власність, з одного боку, виступає об'єктом економічного інтересу, який спонукає підприємця до дій, з іншого боку, вона є джерелом коштів на організацію власного бізнесу. За відсутності приватної власності підприємництво втрачає мотивацію, управлінські рішення перестають бути

ризикованими (втрата власності і є головним ризиком), максимізація прибутку, який тобі не належить, не може бути метою.

По-третє, відособленість і економічна свобода підприємців необхідна для здійснення ним трьох своїх основних функцій: ресурсної, організаторської та творчої.

По-четверте, підприємництво має розвиватися в конкурентному середовищі. Без конкуренції воно втратить змагальність, яка є основою для ефективного розподілу ресурсів в економіці. Суспільству треба спрямувати фактори виробництва туди, де вони принесуть найбільшу користь, тобто кращим і найбільш конкурентоздатним підприємцям.

Принципи підприємництва в Україні визначені в статті 44 ГК:

«Підприємництво здійснюється на основі:

- вільного вибору підприємцем видів підприємницької діяльності;*
- самостійного формування підприємцем програми діяльності, вибору постачальників і споживачів продукції, що виробляється, залучення матеріально-технічних, фінансових та інших видів ресурсів, використання яких не обмежено законом, встановлення цін на продукцію та послуги відповідно до закону;*
- вільного найму підприємцем працівників;*
- комерційного розрахунку та власного комерційного ризику;*
- вільного розпорядження прибутком, що залишається у підприємця після сплати податків, зборів та інших платежів, передбачених законом;*
- самостійного здійснення підприємцем зовнішньоекономічної діяльності, використання підприємцем належної йому частки валютної виручки на свій розсуд».*

Слід зазначити, що принципи цивілізованого підприємництва в економічно розвинутих країнах включають також і соціальну відповідальність. Хоча підприємець здійснює господарську діяльність у власних інтересах, він має дбати про її соціальні наслідки. Соціальна відповідальність передбачає відповідальне ставлення підприємця до свого продукту або послуги, до споживачів, працівників, партнерів. Загалом, підприємець повинний займати активну соціальну позицію, яка полягає в гармонійному співіснуванні, взаємодії та постійному діалозі із суспільством, участі у розв'язанні найгостріших соціальних проблем.

7.3 Організаційно-правові форми підприємництва

Найбільш розповсюдженими є три основні організаційні форми підприємництва, кожна з яких має свої особливості відповідно до національного законодавства. Такими організаційними формами є:

- 1) приватне підприємство (фірма);
- 2) партнерство;
- 3) корпорація.

Приватне підприємство (фірма) – суб'єкт господарювання, власник якого самостійно веде справи у власних інтересах, управляє ним, отримує весь прибуток і несе персональну відповідальність за всіма його зобов'язаннями. Приватне підприємство (фірма) засноване на одноосібній або сімейній формі власності (див. рис. 3.1). Переваги цієї організаційної форми:

- простота організації та управління;
- свобода дій (нема потреби в узгодженні управлінських рішень)
- сильний економічний стимул (отримання всього прибутку однією особою).

Недоліки:

- обмеженість фінансових та матеріальних ресурсів;
- відсутність розвиненої внутрішньої спеціалізації виробничих та управлінських функцій;
- необмежена відповідальність власника.

Партнерство – це підприємство (фірма), організоване колом осіб, які ним спільно володіють і управляють. Як правило, партнерства ефективні за умови невеликої кількості учасників. Якщо коло учасників доволі широке, можуть виникнути питання узгодження рішень, що гальмує процес управління. Партнерства зазвичай засновані на кооперативній, колективній або пайовій формах власності (див. рис. 3.1). Існують партнерства з обмеженою та необмеженою відповідальністю. Переваги цієї організаційної форми:

- простота організації та управління;
- свобода дій (але в меншому ступені, ніж в приватному підприємстві (фірмі), оскільки управління здійснює група осіб, інтереси яких в певних аспектах можуть не збігатися);
- сильний економічний стимул;
- поділ та спеціалізація праці в управлінні.

Недоліки:

- обмеженість фінансових та матеріальних ресурсів (зазвичай партнерства є представниками малого та середнього бізнесу);
- існування необмеженої відповідальності у випадку, якщо обрана така форма;
- можливість неузгодженості дій та несумісності інтересів учасників, потенційна загроза розпаду.

Корпорація – це велика господарська організація, в якій, як правило, велика кількість власників. Корпорації засновані здебільшого на акціонерній формі власності (див. рис. 3.1). В корпораціях виникає розрив між функцією власності та функцією управління. Так, будь-який акціонер де-юре є власником корпорації. Але міноритарні акціонери з відносно невеликим пакетом акцій фактично відчужені від управління. Управління корпораціями здійснюють власники великих пакетів акції, так звані мажоритарні акціонери. Вони приймають рішення у власних інтересах та можуть не враховувати інтереси міноритаріїв. Так, рішення про виплату дивідендів на акції буде заблоковане, якщо мажоритарні акціонери виявлять таке бажання.

Мажоритарні акціонери також призначають ключових топменеджерів, які здійснюють управління корпорацією в їхніх інтересах. Якщо мажоритарних акціонерів кілька, і жоден з них не має вирішального впливу на корпорацію, зростає ймовірність так званої опортуністичної поведінки інших акціонерів. Опортуністична поведінка проявляється в блокуванні будь-яких управлінських рішень, які не відповідають інтересам певного кола акціонерів (вони, наприклад, можуть не погодитись на призначення менеджерів, отримання кредитів під заставу майна корпорації, укладання угод тощо). Наслідком опортуністичної поведінки є гальмування процесу управління корпорацією. Головною перевагою цієї організаційної форми підприємництва є можливість акумулювати великі обсяги ресурсів тобто вести великий бізнес. Великий бізнес має широкі можливості для інвестування і розвитку. Він є більш конкурентоздатним, оскільки має у своєму розпорядженні більше важелів для реагування на об'єктивну ринкову ситуацію. Недоліками корпорації є відносна складність в організації та управлінні.

Підприємницькі структури можуть бути неприбутковими (некомерційними) організаціями. Такі організації зазвичай фінансуються коштом благодійних внесків і зосереджені на виконанні своїх соціальних функцій відповідно до статутів. До них, зокрема, належать благодійні фонди, громадські організації, клуби, спілки тощо. Оскільки прибуток не є метою їх функціонування, якщо він виникає, то вкладається у статутну діяльність.

Відповідно до статті 45 Господарського кодексу України, *«підприємництво в Україні здійснюється в будь-яких організаційних формах, передбачених законом, на вибір підприємця»*.

Організаційно-правову форму підприємництва можна визначити як обраний власником юридичний спосіб організації управління його майном в порядку і на умовах, встановлених законодавством України.

Відповідно до чинного законодавства України організаційно-правові форми підприємницької діяльності можна узагальнити в такий спосіб:

- підприємницька діяльність без утворення юридичної особи, що передбачає самостійне здійснення громадянином чи іншою фізичною особою такої діяльності з використанням приналежного їм на праві приватної власності майна або відокремленої його частини, що спеціально виділяється для цієї мети;
- підприємницька діяльність юридичних осіб (підприємств та їх об'єднань).

«Приватним підприємством визнається підприємство, що діє на основі приватної власності одного або кількох громадян, іноземців, осіб без громадянства та його (їх) праці чи з використанням найманої праці. Приватним є також підприємство, що діє на основі приватної власності суб'єкта господарювання – юридичної особи» (стаття 113 ГК)

Стосовно приватних підприємств слід зауважити наступне. Хоча таке підприємство і засноване на приватній власності, воно є самостійним суб'єктом права власності й учасником господарських правовідносин. Це означає, що власник і засноване ним підприємство відокремлені один від

одного. Приватне підприємство як юридична особа є власником майна, переданого йому у власність засновником, тоді як його власник відповідно до статті 167 ГК України володіє лише корпоративними правами щодо нього.

Партнерства і корпорації в Україні можливі у формі господарських товариств, підприємств кооперативної та колективної форми власності. Згідно із частиною 1 статті 83 Цивільного кодексу України (далі ЦК) *«юридичні особи можуть створюватися у формі товариств, установ та в інших формах, встановлених законом»*. Тобто товариство є організаційно-правовою формою юридичних осіб. Товариства поділяються на підприємницькі та непідприємницькі. Підприємницькі товариства здійснюють підприємницьку діяльність з метою одержання прибутку та наступного його розподілу між учасниками. Непідприємницькі товариства не мають на меті одержання прибутку, але вони так само як підприємницькі товариства, створюються шляхом об'єднання осіб (учасників). Отже, загальною рисою всіх товариств є об'єднання їх учасників для визначеної спільної господарської діяльності, підприємницької або непідприємницької.

В Цивільному кодексі України дано загальне визначення господарського товариства (глава 8 «Підприємницькі товариства», §1 «Господарські товариства»):

«Господарським товариством є юридична особа, статутний (складений) капітал якої поділений на частки між учасниками». (стаття 113, ч. 1 ЦК)

Правовому статусу господарських товариств присвячена глава 9 Господарського кодексу України «Господарські товариства».

«Порядок створення та порядок діяльності окремих видів господарських товариств регулюються законом». (стаття 79, ч. 1 ГК)

Господарські товариства класифікуються за видами в залежності від їх організаційно-правової форми відповідно до статті 80 Господарського кодексу України «Види господарських товариств»:

«До господарських товариств належать: акціонерні товариства, товариства з обмеженою відповідальністю, товариства з додатковою відповідальністю, повні товариства, командитні товариства». (стаття 80, ч. 1 ГК).

Загальні визначення товариств за їх видами дані в Цивільному кодексі України:

«Акціонерне товариство є господарським товариством, статутний капітал якого поділено на визначену кількість акцій однакової номінальної вартості, корпоративні права за якими посвідчуються акціями». (стаття 152, ч. 1 ЦК).

«Товариством з обмеженою відповідальністю є засноване однією або кількома особами товариство, статутний капітал якого поділено на частки». (стаття 140, ч. 1 ЦК)

«Товариством з додатковою відповідальністю є засноване однією або кількома особами товариство, статутний капітал якого поділено на частки, учасники якого солідарно несуть додаткову (субсидіарну) відповідальність за

зобов'язаннями товариства своїм майном пропорційно до вартості внесеного вкладу». (стаття 141, ч. 1 ЦК)

Особливості діяльності товариств з обмеженою і додатковою відповідальністю визначаються Законом України «Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю» №2275-VIII від 6 лютого 2018 р.

«Повним є товариство, учасники якого відповідно до укладеного між ними договору здійснюють підприємницьку діяльність від імені товариства і солідарно несуть додаткову (субсидіарну) відповідальність за його зобов'язаннями усім майном, що їм належить» (стаття 119, ч. 1 ЦК)

«Командитним товариством є товариство, в якому разом з учасниками, які здійснюють від імені товариства підприємницьку діяльність і солідарно несуть додаткову (субсидіарну) відповідальність за зобов'язаннями товариства усім своїм майном (повними учасниками), є один чи кілька учасників (вкладників), які несуть ризик збитків, пов'язаних з діяльністю товариства, у межах сум зроблених ними вкладів та не беруть участі в діяльності товариства». (стаття 133, ч. 1 ЦК)

Господарським товариствам в Україні притаманні наступні спільні ознаки:

- 1) Вони є юридичними особами.
- 2) Їх засновниками й учасниками можуть бути як фізичні, так і юридичні особи України та іноземних держав, або інші учасники господарських правовідносин.
- 3) Товариства утворюються шляхом об'єднання майна учасників, що може належати до будь-якої форми власності.
- 4) Вони мають підприємницький характер, тобто здійснюють господарську діяльність з метою одержання прибутку.

Також в Україні діють підприємства, засновані на кооперативній та колективній формах власності: виробничі кооперативи, підприємства споживчої кооперації, підприємства громадських та релігійних організацій та інші.

Таким чином, в нашій країні законодавчо врегульоване питання функціонування практично всіх організаційно-правових форм підприємництва. Це створює міцну правову основу для розвитку вітчизняного бізнесу в сучасних ринкових умовах глобального світу.

7.4 Роль малого і середнього бізнесу в економіці

Наявність розвиненого сектора малого і середнього бізнесу (далі – МСБ) є обов'язковою умовою успішного функціонування національної економіки. В економічно розвинених країнах малі підприємства виконують низку найважливіших соціально-економічних функцій: забезпечення зайнятості, формування конкурентного середовища, підтримка соціальної стабільності в суспільстві та інші.

Підприємства малого та середнього бізнесу мають специфічні риси й характеристики, які формують їхні переваги та недоліки, закономірності розвитку і функціонування (таблиця 7.1).

Таблиця 7.1 – Особливості підприємств малого та середнього бізнесу

Специфічна риса, характеристика	Переваги	Недоліки
<ul style="list-style-type: none"> ✓ Функціонування на конкретному локальному ринку ✓ Швидке реагування на зміну кон'юнктури конкретного локального ринку ✓ Вузька спеціалізація на певному сегменті ринку товарів та послуг ✓ Безпосередній зв'язок зі споживачем ✓ Потреба у відносно невеликому стартовому капіталі 	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Здатність до прискореного освоєння інвестицій ✓ Висока оборотність обігових коштів ✓ Активна інноваційна діяльність ✓ Гнучкість та мобільність 	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Обмежені масштаби виробництва, невелика кількість зайнятих ✓ Сильна вразливість від коливань кон'юнктури ринку, змін на локальному ринку, загальних умов функціонування ✓ Зниження можливостей розвиватися у відмінному від своєї спеціалізації напрямі ✓ Відносно невеликий капітал звужує рамки виробництва, обмежує можливості для залучення додаткових ресурсів у необхідних ситуаціях

Державна влада в економічно розвинених країнах звичайно стимулює розвиток МСБ: надає усіляку підтримку у розвитку та вдосконаленні, пропонує різні пільги, розробляє велику кількість програм всебічної підтримки. Така увага приділяється внаслідок того, що ці підприємства відіграють велику роль в економічному і соціальному житті суспільства. Результатом державної підтримки є швидкі темпи розвитку МСБ, які позитивно відбиваються на структурі й обсязі валового внутрішнього продукту. Так, в економічно розвинених країнах частка МСБ в обсязі ВВП складає 50-60%.

Критерії віднесення суб'єктів господарювання до малого або середнього бізнесу розрізняються по країнах. В Україні такі критерії визначені в Господарському кодексі.

«Суб'єкти господарювання залежно від кількості працюючих та доходів від будь-якої діяльності за рік можуть належати до суб'єктів малого підприємництва, у тому числі до суб'єктів мікропідприємництва, середнього або великого підприємництва.

Суб'єктами мікропідприємництва є:

фізичні особи, зареєстровані в установленому законом порядку як фізичні особи - підприємці, у яких середня кількість працівників за звітний період (календарний рік) не перевищує 10 осіб та річний дохід від будь-якої діяльності не перевищує суму, еквівалентну 2 мільйонам євро, визначену за середньорічним курсом Національного банку України;

юридичні особи - суб'єкти господарювання будь-якої організаційно-правової форми та форми власності, у яких середня кількість працівників за звітний період (календарний рік) не перевищує 10 осіб та річний дохід від будь-якої діяльності не перевищує суму, еквівалентну 2 мільйонам євро, визначену за середньорічним курсом Національного банку України.

Суб'єктами малого підприємництва є:

фізичні особи, зареєстровані в установленому законом порядку як фізичні особи - підприємці, у яких середня кількість працівників за звітний період (календарний рік) не перевищує 50 осіб та річний дохід від будь-якої діяльності не перевищує суму, еквівалентну 10 мільйонам євро, визначену за середньорічним курсом Національного банку України;

юридичні особи - суб'єкти господарювання будь-якої організаційно-правової форми та форми власності, у яких середня кількість працівників за звітний період (календарний рік) не перевищує 50 осіб та річний дохід від будь-якої діяльності не перевищує суму, еквівалентну 10 мільйонам євро, визначену за середньорічним курсом Національного банку України.

Суб'єктами великого підприємництва є юридичні особи - суб'єкти господарювання будь-якої організаційно-правової форми та форми власності, у яких середня кількість працівників за звітний період (календарний рік) перевищує 250 осіб та річний дохід від будь-якої діяльності перевищує суму, еквівалентну 50 мільйонам євро, визначену за середньорічним курсом Національного банку України.

Інші суб'єкти господарювання належать до суб'єктів середнього підприємництва» (стаття 55, ч. 3 ГК).

У Сполучених Штатах Америки існують такі критерії віднесення підприємств до суб'єктів малого бізнесу:

- для більшості підприємств обробної та добувної промисловості – 500 співробітників;

- середньорічна виручка для більшості підприємств невиробничих галузей – 7 млн дол. на рік¹⁷.

Стандарти малого бізнесу в США відрізняються для 1160 підсекторів. В секторі виробництва палива, наприклад, максимальна кількість працівників - 1500 осіб, на ринках гуртової торгівлі це число становить лише 100 робітників, для ринків роздрібною торгівлі – 50 осіб.

Другий параметр – це річний виторг. Він дуже неоднорідний в залежності від виду діяльності. Так, для виробництва зерна або рису, як і для свинарства, максимальний рівень річної виручки, за яким підприємство класифікується як мале, становить 0,75 млн дол., для виробництва курячого яйця – 15 млн дол., тобто у 20 разів більше, ніж для свинарства. В таблиці 7.2 наведено значення річного виторгу для основних галузей економіки США, за яким суб'єкти господарювання належать до малого підприємництва.

---

¹⁷ Виленский А.В. Стимулирование развития малого предпринимательства США Экономика: вчера, сегодня, завтра. 2013. №1-2. С. 6-9

Таблиця 7.2 – Приналежність суб'єктів господарювання до малого підприємництва для основних галузей економіки США за критерієм річного виторгу

Галузь	Виторг за рік
Будівництво	- генеральне будівництво та підряд на важкі будівельні роботи - 33,5 млн дол.; - спеціальні будівельні роботи - 14 млн дол.; - земляні роботи з виїмки ґрунту - 20 млн дол.
Роздрібна торгівля	- більшість галузей роздрібною торгівлі - 7 млн дол.; - деякі галузі роздрібною торгівлі, наприклад, продуктові магазини, універмаги, дилери автомобілів та електричних пристроїв мають вище значення річного виторгу - 35,5 млн дол.
Послуги	- найпоширеніші види послуг - 7 млн дол.; - комп'ютерне програмування, обробка даних та проектування систем - 25,5 млн дол.

Джерело: Виленский А.В. Стимулирование развития малого предпринимательства США *Экономика: вчера, сегодня, завтра.* 2013. №1-2. С. 6-9

Для комерційних банків та кредитних спілок максимум становить 550 млн дол. в активах, для сімейних гіпермаркетів та радіостанцій – 38 млн дол. річного виторгу.

У США 73,2% компаній малого бізнесу – це індивідуальні підприємці та 52% – це домашні фірми. Американська статистика показує, що зараз у США 99,7% компаній малого бізнесу, але ці дані не можуть порівнюватися, наприклад, з Європейським Союзом, оскільки критерії віднесення підприємств до МСБ дуже відрізняються.

Визначення критеріїв віднесення підприємства до категорії малих у США перебуває в компетенції Адміністрації з питань малого бізнесу (Small Business Administration, SBA). Цей державний орган був створений в 1953 році. В цьому ж році в США запровадили Закон про малий бізнес (Small Business Act), який визначив пріоритети державної політики підтримки малого підприємництва. Слід зазначити, що підтримка МСБ завжди була і залишається на порядку денному всіх післявоєнних адміністрацій США.

На початку 70-х років минулого століття у США проголошена теза «мале – це чудово» («small is beautiful»). Річ у тім, що у 70-80-і роки в США відбувалося ослаблення великих компаній у галузях чорної металургії, автомобілебудування та текстильної промисловості внаслідок посилення тиску з боку іноземних конкурентів. В цей час позиції малого та середнього бізнесу навпаки зміцнювалися внаслідок зростання ролі сектора послуг в економіці США.

У наші дні розуміння вирішального внеску МСБ у розвиток економіки вже остаточно закріпилося в наукових і політичних колах розвинених країн. Цьому сприяє також чергова технологічна революція Industry 4.0, яка зараз відбувається у країнах – промислових лідерах. Для сьогоденної економіки характерне поєднання різних за масштабами виробництв: великих, з тенденцією до структур монопольного типу, і невеликих, що створюються і

функціонують під впливом багатьох факторів. З одного боку, існує стійка тенденція до концентрації виробництва, яка обумовлена розвитком науково-технічного прогресу. Саме великі компанії концентрують у себе матеріальні, фінансові, трудові ресурси, кваліфіковані кадри. Вони можуть здійснювати масштабні науково-технічні розробки, що визначають найважливіші зрушення у технології й організації виробництва. З іншого боку, останніми роками мале місце небувале зростання малого і середнього бізнесу особливо у галузях, де поки що не потрібні значні капітали, великі обсяги обладнання й устаткування разом з кооперацією багатьох співробітників.

Малому підприємництву допомагає індивідуалізація та диференціація попиту у сфері особистого та виробничого споживання. Своєю чергою розвиток середнього та дрібного виробництва забезпечує сприятливі умови для економічного оздоровлення: відбувається розвиток конкурентного середовища, створюються додаткові робочі місця, більш активно відбувається структурна перебудова економіки, розширюється споживчий сектор. Розвиток малих і середніх підприємств призводить до того, що ринок насичується послугами та товарами, підвищується експортний потенціал національної економіки, краще використовуються місцеві сировинні ресурси.

Розглянемо основні функції, які МСБ виконує в економіці та суспільстві.

1) Забезпечення зайнятості населення.

Створення великих підприємств вимагає значних інвестиційних ресурсів. Економічна ефективність таких інвестицій в сучасних умовах може бути сумнівною. З одного боку, у світовій економіці існує проблема неповного завантаження виробничих потужностей. В промислово розвинених країнах потужності в деяких галузях завантажені на 50-70%. Причина цього полягає в мінливості ринкового середовища, необхідності мати резерв на випадок перепрофілювання частини потужностей на виробництво інших товарів і послуг. По-друге, через конкуренцію й обмеження попиту підприємства не можуть повністю використати свій виробничий потенціал. По-третє, на великих підприємствах весь час відбувається скорочення персоналу внаслідок впровадження нових автоматизованих технологій і процесів. Роботизація та автоматизація поступово витісняють живу робочу силу.

В умовах, коли великий бізнес не може розширюватися швидкими темпами та навіть намагається вивільнити зайвий персонал, нагально постає проблема працевлаштування достатньо великої кількості нових і вивільнених робітників для запобігання зростанню безробіття. До розв'язання цієї проблеми доцільно залучити МСБ. Характерною ознакою малих підприємств є потреба у відносно невеликому стартовому капіталі для їх створення (див. табл. 7.1), тому за державної або іншої підтримки цей сегмент здатний нівелювати об'єктивне зростання безробіття. Розвиток МСБ сприяє самозайнятості населення і працевлаштуванню тієї його частини, яка втратила роботу на великих підприємствах.

2) Забезпечення потреб великого бізнесу

Велике виробництво дедалі більше вдається до аутсорсингу управлінських та інших функцій. Воно потребує послуг, які здатні надавати

малі та середні підприємства. Зокрема, підприємства ІТ-сектору при відносно невеликій кількості свого персоналу активно постачають сервісні послуги з обслуговування обчислювальної техніки, розробки програмного забезпечення, вирішення різноманітних завдань у сфері інформатизації та комунікацій. Інжинірингові послуги також ефективно надаються малими та середніми суб'єктами господарювання, на озброєнні яких перебувають сучасні комп'ютерні програми й обчислювальні комплекси. Можна впевнено сказати, що прискорений розвиток інформаційно-комунікаційних технологій в останні роки урізноманітнив спектр робіт і послуг, які малі та середні підприємства здатні якісно виконувати на високому технічному рівні. Хоча потужності великих підприємств зберігають свій панівний статус у суспільному виробництві, роль МСБ в економіці послуг зростатиме і надалі.

3) Впровадження інновацій

Малі та середні підприємства часто виступають новаторами. У пошуках своєї ринкової ніші вони змушені шукати нові підходи до задоволення потреб споживачів. Для цього розробляються нові товари й послуги та вдосконалюються ті, що вже існують на ринку. Природна гнучкість в управлінні дозволяє малим та середнім підприємствам швидко впроваджувати інновації на відміну від великих підприємств, які часто обтяжені бюрократією. Безумовно, МСБ не може дозволити собі коштовні наукові розробки й дослідження, але безпосередня наближеність до споживачів дозволяє отримувати важливу інформацію про зміни уподобань і тенденції попиту. Саме ця інформація відіграє вирішальну роль і спонукає підприємців до пошуку і впровадження інновацій. Прикладом цього може служити вендінгова торгівля. Торгові автомати з'являються саме там, де вони потрібні.

В Україні вендінговий бізнес розвивається доволі стрімко, але на цей час охоплює невеликий асортимент товарів. З оцінками спеціалістів, в загальній кількості торгових автоматів 60% припадає на кавові машини (кавомати), 30% - платіжні термінали, 10% - всі інші автомати (з продажу снєків або пляшок з напоями, преси, бахіл у медичних закладах (бахіломати), презервативів (кондомати) тощо). В розвинутих країнах вендінгом охопленій значно ширший спектр товарів. Так, за допомогою торгових автоматів в США можна придбати квитки на культурні заходи, до музеїв і інших рекреаційних місць, будь-які невеликі за розмірами побутові речі та навіть подарунки до свят. Поширення вендінгу робить товари більш доступними для споживачів, підвищується соціальний і побутовий комфорт. Вендінговий бізнес, який на початку свого розвитку сам був інновацією, тепер стимулює впровадження нових інновацій, покладаючись в основному на малих і середніх підприємців.

Таким чином, важливість МСБ для економіки та суспільства обумовлена його функціями, які постійно розширюються і вдосконалюються.

Висновки

В економічній теорії існують різні підходи до трактування сутності підприємництва, які засновані на різному розумінні його функцій в економіці. Підприємницька ініціатива може розглядатися як специфічний фактор

виробництва, який об'єднує всі інші фактори в процесі створення економічних благ. На відміну від інших факторів виробництва, кількість яких може бути виміряна, і яким властива рідкісність, підприємницьку ініціативу кількісно виміряти не можливо, тому до неї властивість рідкісності не застосовна. З іншого боку, підприємець – це новатор, і його функція в економіці полягає в пошуку можливостей вдосконалення засобів праці, реалізації ідей щодо виробництва нових товарів і послуг, відкриття нових ринків збуту тощо.

Підприємництво вивчає не тільки економічна теорія, а й інші науки, наприклад, менеджмент, соціологія, психологія. Вони фокусуються на певних його сторонах відповідно до свого предмета дослідження. В цілому, можна сформулювати три підходи до вивчення підприємництва: функціональний, поведінковий і професійний.

Основною передумовою розвитку підприємництва є економічна свобода, яка фактично означає юридичне право будь-якого суб'єкта господарювання вибрати бажаний вид економічної діяльності та здійснювати цю діяльність у будь-якій законній формі, що допускається державою. Підприємництво регулюється практично у всіх країнах, щоб запобігти діяльності, яка може мати негативні суспільні наслідки. Окрім економічної свободи в економічній теорії визначають також наступні передумови розвитку підприємництва: розвинуті товарно-грошові відносини в суспільстві; наявність приватної власності, відособленість і економічна свобода підприємців, конкурентне середовище.

Найбільш розповсюдженими є три організаційно-правові форми підприємництва: приватне підприємство (фірма), партнерство і корпорація. Кожна з цих форм набуває свою специфіку в різних країнах відповідно до національного законодавства. Відповідно до законодавства України організаційно-правові форми підприємницької діяльності узагальнюються у дві групи: підприємницька діяльність без утворення юридичної особи та підприємницька діяльність юридичних осіб (підприємств і їх об'єднань). В нашій країні існує юридична можливість для функціонування практично всіх найбільш поширених у світі організаційно-правових форм підприємництва. Це створює міцну правову основу для розвитку вітчизняного бізнесу в сучасних ринкових умовах глобального світу.

В економічно розвинених країнах малі та середні підприємства виконують низку найважливіших соціально-економічних функцій: забезпечення зайнятості, формування конкурентного середовища, підтримка соціальної стабільності в суспільстві та інші. З цієї причини державна влада звичайно стимулює розвиток малого і середнього бізнесу: надає усіляку підтримку у розвитку та вдосконаленні, пропонує різні пільги, розробляє велику кількість програм всебічної підтримки. Завдяки підтримці держави, малий і середній бізнес робить суттєвий внесок у валовий внутрішній продукт. Його частка у ВВП деяких економічно розвинених країн сягає 50-60%. Важливість малого і середнього бізнесу для економіки та суспільства з часом зростатиме, оскільки його функції постійно розширюються і вдосконалюються.

Питання для самоконтролю

1. Чому в економічній теорії існують розбіжності щодо трактування сутності підприємництва?
2. Які ще наукові дисципліни вивчають підприємництво і з якого боку?
3. Які три основні теоретичні моделі підприємництва вивчають його характеристики, і що саме?
4. Яке завдання вирішується при функціональному підході до аналізу підприємництва?
5. Що означає економічна свобода для підприємництва, і чим вона обмежується?
6. Чому наявність приватної власності стимулює розвиток підприємництва?
7. Які основні риси характеру притаманні підприємцю?
8. Які функції підприємця визначають у сучасній науковій літературі?
9. Які умови необхідні для розвитку підприємництва з точки зору економічної теорії?
10. Які принципи підприємництва визначені в Господарському кодексі України?
11. Як розуміється соціальна відповідальність підприємця?
12. Які існують організаційні форми підприємництва, в чому їх переваги та недоліки?
13. Від кого залежить вибір організаційної форми підприємництва в Україні?
14. Які існують види господарських товариств згідно з Господарським кодексом України, чим вони відрізняються?
15. Чи можуть підприємницькі структури бути неприбутковими (некомерційними) організаціями?
16. Які специфічні риси й характеристики мають підприємства малого та середнього бізнесу?
17. Якими критеріями користуються в Україні для віднесення суб'єктів господарювання до малого або середнього бізнесу?
18. Порівняйте критерії віднесення суб'єктів господарювання до МСБ в Україні та США
19. Які основні функції МСБ виконує в економіці й суспільстві?
20. Чому малі та середні підприємства часто виступають новаторами?

Тестові запитання

Оберіть єдину правильну відповідь

1. Яку діяльність з наведених можна вважати підприємництвом?
  - A) Навчання в коледжі
  - B) Написання віршів
  - C) Надання освітніх послуг
  - D) Участь в політичних партіях

2. Яким чином підприємництво може підвищити ефективність суспільного виробництва?

- A) Створення додаткових економічних благ
- B) Збільшення витрат ресурсів (факторів виробництва)
- C) Підприємництво прямо не впливає на ефективність суспільного виробництва
- D) Працевлаштування робітників

3. Яка теоретична модель вивчає механізми того, як підприємництво підсилює ринковий процес?

- A) Функціональний підхід
- B) Поведінковий підхід
- C) Професійний підхід
- D) Всі наведені відповіді є вірними

4. Яка теоретична модель вивчає особисті якості успішних підприємців?

- A) Функціональний підхід
- B) Поведінковий підхід
- C) Професійний підхід
- D) Всі наведені відповіді є вірними

5. Яка теоретична модель вивчає особливості прийняття управлінських рішень підприємцями?

- A) Функціональний підхід
- B) Поведінковий підхід
- C) Професійний підхід
- D) Всі наведені відповіді є вірними

6. Яка з наведених ознак не може характеризувати економічну свободу для підприємців?

- A) Вільний вибір видів діяльності
- B) Самостійний вибір постачальників
- C) Орієнтація на конкретне коло споживачів
- D) Діяльність на власний ризик

7. Що з наведеного не належить до загальних умов розвитку підприємництва в країні?

- A) Ліцензування певних видів господарської діяльності
- B) Позитивна громадська думка щодо підприємництва
- C) Стабільні економічна та соціальна політика держави
- D) Розвинута інфраструктура підтримки підприємництва

8. Яка риса характеру з наведених притаманна підприємцям?

- A) Обережність
- B) Самостійність

- C) Пасивність
- D) Неприйняття ризику

9. Який принцип з наведених не притаманний підприємництву?

- A) Вільне наймання працівників
- B) Комерційний розрахунок
- C) Самостійне здійснення зовнішньоекономічної діяльності
- D) Обмеження надмірної конкуренції

10. Яке господарське товариство несе відповідальність за своїми зобов'язаннями тільки власним майном?

- A) Товариство з обмеженою відповідальністю
- B) Повне товариство
- C) Товариство з додатковою відповідальністю
- D) Командитне товариство

11. В якому господарському товаристві власники несуть ризик збитків тільки в межах належних їм акцій?

- A) Товариство з обмеженою відповідальністю
- B) Акціонерне товариство
- C) Повне товариство
- D) Командитне товариство

12. В якому господарському товаристві всі його учасники несуть відповідальність за зобов'язаннями товариства усім своїм майном?

- A) Товариство з обмеженою відповідальністю
- B) Акціонерне товариство
- C) Повне товариство
- D) Командитне товариство

13. В якому господарському товаристві окремі його учасники несуть відповідальність за зобов'язаннями товариства усім своїм майном?

- A) Товариство з обмеженою відповідальністю
- B) Акціонерне товариство
- C) Повне товариство
- D) Командитне товариство

14. Яка гранична чисельність працівників за календарний рік може бути у суб'єкта мікропідприємництва згідно з українським законодавством?

- A) 5 осіб
- B) 10 осіб
- C) 15 осіб
- D) 50 осіб

15. Яка гранична сума річного доходу може бути у суб'єкта малого підприємництва згідно з українським законодавством?

- A) 1 млн євро
- B) 10 млн євро
- C) 10 млн грн.
- D) 50 млн грн.

Ситуація для обговорення

1. Ознайомтеся з інформацією з «Державної програми стимулювання економіки для подолання негативних наслідків, спричинених обмежувальними заходами щодо запобігання виникненню і поширенню гострої респіраторної хвороби COVID-19, спричиненої коронавірусом SARS-CoV-2, на 2020-2022 роки», яку затверджено постановою Кабінету міністрів України №534 від 27 травня 2020 р.:

«Малий та середній бізнес відіграє ключову роль в економіці України, забезпечуючи близько 64 відсотків доданої вартості, 81,5 відсотка зайнятих працівників у суб'єктів господарювання та 37 відсотків податкових надходжень. Запровадження обмежувальних заходів призвело до значних негативних наслідків для бізнесу внаслідок часткового або повного зупинення функціонування частини підприємств, ускладнення логістики, зниження попиту та руйнування ланцюгів постачання.

Програмою передбачається надання підтримки малому та середньому бізнесу. По-перше, буде розв'язано проблеми з ліквідністю малого та середнього бізнесу шляхом впровадження заходів, спрямованих на збереження робочих місць, спрощення доступу до фінансів та зменшення витрат бізнесу. Також з метою поліпшення доступу до фінансів передбачається створення та забезпечення ефективної діяльності Фонду фондів. По-друге, буде розширено доступ до ринків шляхом залучення малого та середнього бізнесу до здійснення заходів із соціально-економічного розвитку окремих територій. По-третє, буде проведено оптимізацію регулювання та полегшення адміністративних процедур для малого та середнього бізнесу, що супроводжуватиметься створенням ефективної інфраструктури підтримки підприємництва».

2. Дайте відповіді на наступні запитання:

1) Чому державна влада України вважає за необхідне надати підтримку малому та середньому бізнесу?

2) Підприємства яких галузей, на вашу думку, найбільше постраждали внаслідок пандемії гострої респіраторної хвороби COVID-19, спричиненої коронавірусом SARS-CoV-2?

3) Що таке «інфраструктура підтримки підприємництва»? Знайдіть в повному тексті документа на web-сайті Кабінету міністрів України, яку саме інфраструктуру підтримки підприємництва планується створити в нашій країні.

4) Які заходи з підтримки малого та середнього підприємництва, на Вашу думку, доцільно реалізувати в Україні на державному та регіональному рівнях?

Питання для самостійного опрацювання

1. Розгляньте Закони України «Про господарські товариства» № 1576-ХІІ від 19 вересня 1991 р., «Про акціонерні товариства» №514-VI від 17 вересня 2008 р. та «Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю» №2275-VIII від 6 лютого 2018 р. Порівняйте визначення господарських товариств, які дані в цих законах і в Цивільному кодексі України, складіть порівняльну таблицю.

2. Ознайомтеся із Законом України «Про розвиток та державну підтримку малого і середнього підприємництва в Україні» №4618-VI від 22 березня 2012 р. В чому полягає мета державної політики у сфері розвитку малого і середнього підприємництва в Україні? На яких принципах заснована ця політика?

3. Які критерії використовуються в різних країнах для віднесення суб'єктів господарювання до категорії малих?

4. Які заходи державної підтримки МСБ застосовуються в різних країнах?

Терміни та визначення

Підприємництво – це самостійна, ініціативна, систематична, на власний ризик господарська діяльність, що здійснюється суб'єктами господарювання (підприємцями) з метою досягнення економічних і соціальних результатів та одержання прибутку.

Організаційно-правову форму підприємництва можна визначити як обраний власником юридичний спосіб організації управління його майном в порядку і на умовах, встановлених законодавством України.

Список літератури

Основна

1. Соколов М., Горлач М., Гущенко В., Кримов М., Жиленкова М. Економічна теорія. Підручник. Київ: Центр навчальної літератури, 2019. 532 с.

2. Семененко В., Коваленко Д., Бугас В., Семененко О. Економічна теорія. Політекономія. Київ: Центр навчальної літератури, 2019. 428 с.

3. Економічна теорія : підручник / В.Д. Лагутін, Ю.М. Уманців, Т.А. Щербакова та ін. ; за заг. ред. В.Д. Лагутіна. Київ : Київський національний торговельно-економічний університет, 2017. 608 с.

Додаткова

4. Карпюк Г.І. Основи підприємництва: Навчальний посібник для здобувачів професійної (професійно-технічної) освіти. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/pto/2021/04/19/Osnovy%20pidpryyemnytstva.pdf> (дата звернення 24.03.2023 р.)

5. Підприємництво в епоху глобальних трансформацій: виклики та перспективи розвитку : монографія / за ред. П. В. Пашка та Л. Л. Лазебник. Ірпінь: Університет державної фіскальної служби України, 2019. 476 с.
6. Чухно А. А. Економічна теорія: у 2-х т. Київ: ДННУ АФУ, 2010. Т. 2. 628 с.
7. Варналій З.С. Основи підприємництва : навч. посіб. Київ: Знання-Прес, 2002. 239 с.

ТЕМА 8. ФІНАНСОВО-КРЕДИТНА СИСТЕМА

8.1 Необхідність, сутність та функції фінансів

Категорію «фінанси» доцільно аналізувати в тих самих смислових напрямках, які ми використовували для поняття «ринок» (див. тему 6). По-перше, фінанси – це специфічні відносини, які виникли та існують в економічному житті суспільства. В даному напрямку необхідно дослідити сутність цих відносин і через неї розкрити сутність категорії «фінанси». По-друге, фінанси – це підсистема загальної економічної системи суспільства, яка складається з елементів і виконує певні функції. Тобто даний напрямок передбачає системний аналіз фінансів як самостійної системи та підсистеми загальної економічної системи суспільства. Почнемо з першого напрямку.

Як вже було вказано у темі 2, суспільне виробництво за структурою складається з чотирьох фаз: безпосереднього виробництва економічних благ, їх розподілу, обміну і споживання. Після виробничого або кінцевого споживання економічних благ фази повторюються, тобто процес іде циклічно. Для того, щоб наступний цикл став можливим, ресурси, які були витрачені на виробництво економічних благ, мають бути відтворені товаровиробником. Для цього йому необхідно закупити сировину і матеріали, енергоносії, розраховатися з персоналом тощо. Всі закупівлі та розрахунки в умовах товарного господарства відбуваються у грошовій формі. Якби гроші рухалися хаотично, то цілком можливою була б ситуація, коли в певний момент часу у товаровиробника виник би платіжний дефіцит і змусив його припинити виробництво. Насправді така ситуація не виникає, тому що рух грошей упорядкований. Гроші акумулюються в цільові фонди, які згодом витрачаються на задоволення різноманітних потреб. Це відбувається у знеособленій формі. Тобто товаровиробник, який на стадії розподілу передає свій товар гуртовій збутовій організації, отримує від неї визначену суму грошей в оплату за нього. Ця сума не поділена ні на які фонди, бо це мусить зробити сам товаровиробник, на свій розсуд з урахуванням нормативних вимог держави. Частина отриманих коштів товаровиробник віддає державі у формі податків і зборів, частину, що залишилась, спрямовує у фонди споживання, з яких виплачує заробітну плату персоналу і дивіденди власникам, інша частина попадає у його фонди накопичення з тим, щоб згодом з неї профінансувати розвиток виробництва. В масштабах всієї економіки здійснюється економічний кругообіг (див. рис. 6.7), в процесі якого фактори виробництва, товари та гроші рухаються в протилежних напрямках. Саме цей рух і є причиною виникнення фінансових відносин, через які відбувається розподіл вартості суспільного продукту за цільовим призначенням та суб'єктами господарювання. Таким чином, можна сказати, що фінанси – це категорія, яка відбиває економічні відносини у процесі створення та використання коштів.

Фінанси – це особлива форма економічних відносин, які виникають при розподілі та перерозподілі вартості суспільного продукту і полягають у

формуванні централізованих і децентралізованих фондів суспільного призначення.

Фінанси відображають процес руху грошей у готівковій та безготівковій формах, крім того, рух усіх інвестиційних цінностей, що замінюють у певний момент часу гроші (цінні папери, дорогоцінні метали та каміння, інші об'єкти вкладення капіталу).

Історичною передумовою виникнення фінансів стала потреба у задоволенні різноманітних потреб держави. Саме на державні потреби почали вилучатися кошти в суб'єктів господарювання і громадян, з яких створювалися накопичення. Так, однією з першочергових потреб в давнину була безпека, тому накопичені кошти спрямовувалися на озброєння й утримання війська. Також існувала потреба утримання державного апарату, тобто людей, які виконували функції державної влади. В докапіталістичних формаціях більша частина потреб держави задовольнялася шляхом встановлення різних натуральних повинностей і зборів. Тільки при капіталізмі фінанси стали виражати економічні відносини, пов'язані з утворенням, розподілом і використанням фондів грошових коштів. Значний розвиток фінансів відбувся після Другої світової війни. В сучасному світі фінанси відіграють найважливішу роль, оскільки через них, наприклад, акумулюються великі суми грошових коштів в державних бюджетах та інших фондах, з яких фінансуються різні суспільні потреби.

Слід зауважити, що хоча фінанси асоціюються з рухом грошових коштів, вони відрізняються від грошей за своєю сутністю, економічним змістом та виконуваними функціями. В сучасному світі гроші виступають загальним товарним еквівалентом, тобто служать для здійснення угод з купівлі-продажу товарів і послуг. Вони виконують три основні функції: міра вартості, засіб обігу та засіб накопичення й заощадження. Фінанси – це економічний інструмент розподілу та перерозподілу вартості суспільного продукту, який також використовується для контролю за створенням і використанням фондів грошових коштів. Не всі економічні відносини, пов'язані з грошима, є одночасно фінансовими. Критеріями віднесення тих чи інших економічних відносин до фінансових визнаються перехід права власності на грошові кошти від одного власника до іншого та розподільчий характер цих відносин. На рівні підприємств, наприклад, визначають наступні фінансові відносини:

- формування статутного капіталу;
- утворення та розподіл грошових доходів: виручки, валового та чистого доходу, прибутку;
- формування грошових фондів;
- податкові та інші платежі до державного бюджету та цільових фондів;
- одержання бюджетного фінансування та субсидій;
- інвестування в цінні папери та одержання доходів за ними;
- здійснення пайових внесків та участь в розподілі прибутку від спільної діяльності;

- одержання і сплата штрафних санкцій;
- відносини підприємств з банками: одержання та погашення кредитів, сплата відсотків за кредит та інші види послуг, одержання відсотків за розміщення та зберігання коштів;
- відносини підприємств зі страховими компаніями: виплата страхових платежів та отримання відшкодування за різними видами страхування;
- внутрішньовиробничий розподіл доходів на підприємствах.

Матеріальною основою фінансових відносин є фінансові ресурси. В економічній теорії на цей час немає загальновизнаного визначення фінансових ресурсів. Оскільки це поняття охоплює дуже широке коло економічних явищ і відносин, важко узагальнити їх в достатньо лаконічному і водночас змістовному виразі. Більшість визначень, які містяться в словниках, науковій та навчальній літературі, зазвичай не повністю розкривають сутність фінансових ресурсів або є доволі абстрактними. Абстрактне визначення може бути наступним.

***Фінансові ресурси** – це сукупність всіх грошових коштів в централізованих і децентралізованих фондах, які є в розпорядженні держави, суб'єктів господарювання, домогосподарств та використовуються ними для здійснення всіх видів економічної діяльності, спрямованої на задоволення особистих і суспільних потреб.*

Основним джерелом фінансових ресурсів виступає національний дохід країни – новостворена вартість. Він розподіляється на вартість необхідного та додаткового продукту. Необхідний продукт і частина додаткового – це фонд відтворення робочої сили. Решта – фонд накопичення. У суб'єктів господарювання основними грошовими фондами є фонд накопичення, фонд споживання та фонд фінансових резервів. Фінансові ресурси розподіляються і накопичуються в трьох напрямках:

- 1) кошти, що акумулюються в державній бюджетній системі та позабюджетних фондах;
- 2) кошти суб'єктів господарювання;
- 3) кошти домогосподарств.

Виходячи з цього, можна сказати, що фінансові ресурси можуть бути централізованими (державними) та децентралізованими (ресурси суб'єктів господарювання і домогосподарств). Централізовані фінансові ресурси акумулюються на рівні держави, регіонів, територіальних громад, центральних органів виконавчої влади. Управління ними здійснюється на основі фінансового та бюджетного планування. Джерелом формування централізованих фінансових ресурсів виступають надходження податків і зборів до бюджетів всіх рівнів і цільових фондів.

У суб'єктів господарювання децентралізовані фінансові ресурси формуються з сукупності їх доходів та надходжень. Їх можна класифікувати так:

1) власні та залучені кошти (прибуток, амортизація, кошти в обороті, прибуток від продажу майна, прибуток від виконання робіт і надання послуг, всі види кредиторської заборгованості);

2) позикові кошти (довгострокові та короткострокові кредити банків, позики від різних фінансових структур, кошти від емісії облігацій);

3) кошти, які суб'єкти господарювання отримують у порядку перерозподілу (страхові відшкодування, субсидії держави, цільове фінансування).

Суб'єкти господарювання витрачають фінансові ресурси на власний розсуд для виконання фінансових зобов'язань, покриття витрат з розширеного відтворення, матеріального заохочення працівників тощо. Для розвитку виробництва і підвищення його ефективності дуже важливо, щоб суб'єкти господарювання спрямовували частину фінансових ресурсів на технічне переозброєння і впровадження інновацій. Саме впровадження інновацій в сучасному бізнесі формує міцну основу для довгострокової конкурентоспроможності. Тому фінансування інноваційного розвитку виступає запорукою тривалого успішного функціонування підприємства на ринку.

Фінансові ресурси домогосподарств формуються від факторних доходів, тобто в результаті продажу економічних ресурсів, які належать домогосподарствам, і трансфертних платежів (див. рис. 6.7).

В економіці фінанси виконують три основні функції: накопичувальну, розподільчу та контрольну. Накопичувальна функція фінансів полягає у створенні основних або первинних фінансових ресурсів шляхом розподілу національного доходу серед учасників матеріальної сфери суспільного виробництва.

Розподільча функція фінансів полягає у створенні вторинних (похідних) фінансових ресурсів шляхом перерозподілу національного доходу між матеріальною та нематеріальною сферами, галузями матеріального виробництва, регіонами країни, формами власності та соціальними групами населення.

В ринковій економіці розподіл доходів здійснюється стихійно через ринковий механізм господарювання. Первинний розподіл торкається первинних доходів у сфері матеріального виробництва. Наприклад, товаровиробники безпосередньо отримують свій дохід від продажу товару на ринку товарів і послуг (див. рис. 6.7). Одну частину цього доходу вони виплачують працівникам у формі заробітної плати. Другу частину отримують власники інших ресурсів окрім трудових. Це прибуток власників капіталу, відсоток за користування кредитними ресурсами та рента за природокористування. Третя частина направляється державі в формі податків і зборів, які наповнюють бюджети всіх рівнів і цільові фонди. З залишку формуються резерви та фонди накопичення. Первинні доходи суб'єкти господарювання матеріальної сфери суспільного виробництва отримують на ринку товарів і послуг, а домогосподарства – на ресурсних ринках. Держава вилучає в суб'єктів господарювання і працівників матеріальної сфери

суспільного виробництва частину їх первинних доходів і перерозподіляє на заробітну плату працівників нематеріальної сфери, на соціальні трансферти тим, хто за станом здоров'я або віком не може брати участь в суспільному виробництві (пенсії за віком і соціальні пенсії, стипендії, різні види допомоги тощо), та на інші напрямки. Це так званий вторинний розподіл, який дозволяє фінансувати реалізацію функцій держави, зокрема, створення суспільних благ (рисунок 8.1). Наприклад, поліція і військові, чия праця пов'язана з відповідними суспільними благами, безпекою та громадським порядком, отримують заробітну плату внаслідок перерозподілу національного доходу, який здійснюється у фінансовій системі держави. Окрім створення суспільних благ, держава бере на себе функції турботи та забезпечення людей, які виявляються непрацездатними або потрапили в складну життєву ситуацію (інваліди, сироти, пенсіонери, безробітні тощо). Без державних субсидій вони були б поставлені на межу виживання.

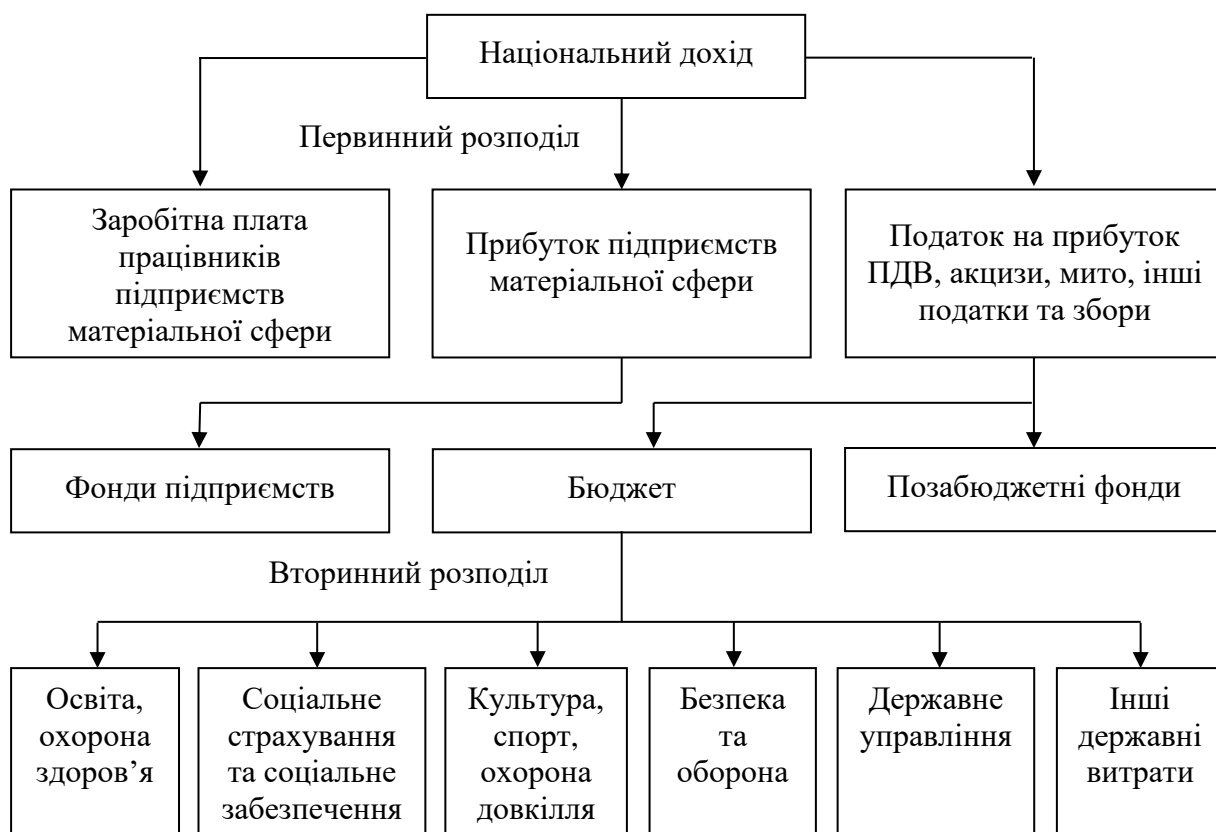

Рисунок 8.1 – Схема розподілу національного доходу

Контрольна функція фінансів полягає у контролі за розподілом національного доходу між різними фондами та їх цільовим витрачанням. Фінансовий контроль, як правило, здійснюється разом з фінансовим плануванням.

Крім накопичувальної, розподільчої та контрольної функцій фінанси виконують також функцію регулювання. Ця функція пов'язана з втручанням держави через державні витрати, податки, державний кредит у процес відтворення.

Держава може фінансувати окремі проекти в пріоритетних галузях економіки, надавати суб'єктам господарювання гарантії по кредитах коштом державного бюджету, створювати в економіці попит на товари та послуги. Наприклад, в Україні держава є найбільшим замовником робіт з будівництва та ремонту автомобільних шляхів загального призначення. Від попиту на такі роботи, який формує держава, залежить розвиток відповідної галузі національної економіки. Академік А.А. Чухно вказував: «Держава разом з ринком відіграє визначальну роль у регулюванні ринкової економіки. Вона виражає інтереси всього суспільства і здійснює регулювання економіки в його інтересах. За цих умов фінанси є засобом багатостороннього регулювального впливу на процес розширеного відтворення. Вони пов'язані з доданою вартістю, оплатою праці та прибутком, які створюються у виробництві. Вони визначають існування грошових фондів (амортизаційний, накопичення, бюджет, соціальні фонди й т.п.), які задовольняють певні потреби в грошових ресурсах. Тому з позиції виробництва, фінанси є системою утворення і використання фондів грошових ресурсів, спрямованих на забезпечення процесу розширеного відтворення»¹⁸.

В сучасному світі фінанси пронизують всі сфери суспільного життя. Функції фінансів здійснюються:

- 1) на всіх рівнях управління національною економікою: загальнодержавний, регіональний, місцевий рівні;
- 2) у всіх сферах суспільного виробництва: матеріальна і нематеріальна сфери;
- 3) на всіх рівнях економічної системи: на мікроекономічному внутрішньогосподарському рівні функціонують фінанси підприємств, на мезоекономічному внутрішньогалузевому рівні – фінанси комплексів, на макроекономічному міжгалузевому та міжрегіональному рівнях – державний бюджет та позабюджетні фонди.

8.2 Фінансова система

Фінанси – це особлива форма економічних відносин, які існують в реальному грошовому обороті. Ці відносини упорядковані таким чином, що завдяки їм фінанси виконують визначені функції (накопичувальну, розподільчу, контрольну та інші). Можна також розділити фінансові відносини на елементи, наприклад, на учасників цих відносин (держава, фізичні та юридичні особи, міжнародні організації тощо), встановити певні зв'язки між ними. Будь-який елемент фінансових відносин, наприклад, держава, самостійно не може виконувати визначені функції фінансів, а тільки всі елементи в цілому, тобто фінансам властива емерджентність. Рухаючись в такому логічному напрямку, ми прийдемо до визначення фінансів як системи, що складається з сукупності елементів, які знаходяться у певних відносинах і

---

¹⁸ Чухно А.А. Економічна теорія : у 2-х т. Київ : ДНУ АФУ, 2010. Т.2 628 с. С. 375

зв'язках між собою, утворюють деяку цілісну єдність та виконують визначені функції,

Фінансова система – це сукупність окремих взаємопов'язаних елементів фінансових відносин, які існують в реальному грошовому обороті та разом виконують функції щодо створення, розподілу і використання фондів грошових коштів.

В усіх країнах, фінансова система складається з трьох основних підсистем, в яких акумулюються фінансові ресурси: державні фінанси, фінанси підприємств, фінанси населення. Кожна з цих великих підсистем включає низку складових-елементів. Поділ фінансової системи на елементи може відбуватися за різними класифікаційними ознаками, наприклад, за суб'єктами (учасниками) фінансових відносин. В такому випадку, фінансовій системі можна дати таке визначення.

Фінансова система – це особлива форма економічних відносин, що складаються між державою з одного боку, фізичними та юридичними особами з іншого боку, між державними органами, підприємствами, установами та організаціями, а також між державами та міжнародними інститутами з приводу створення, розподілу і використання фондів грошових коштів.

Вищенаведене визначення є доволі громіздким через широке коло учасників фінансових відносин. До того ж це коло має тенденцію до подальшого збільшення, оскільки в нього можуть входити будь-які учасники розподілу національного доходу. Тому традиційним є виділення узагальнених сфер і ланок фінансових відносин. Сфера характеризує узагальнену за певною ознакою сукупність фінансових відносин, а ланка – їх відособлену частину¹⁹. З точки зору системного аналізу сфери та ланки виступають підсистемами фінансової системи. Фінансова система України включає п'ять сфер фінансових відносин: фінанси суб'єктів господарювання, державні фінанси, міжнародні фінанси, фінансовий ринок, страхування (рисунок 8.2). Оскільки до сфери фінансового ринку належить ринок кредитних ресурсів і всі його учасники, пов'язані між собою кредитними відносинами, фінансову систему, що зображена на рис. 8.2, ще називають фінансово-кредитною.

Фінанси суб'єктів господарювання являють собою децентралізовані фінансові ресурси, які не поділяються на ланки. Ця підсистема фінансової системи зосереджена, в основному, на обслуговуванні внутрішньогосподарських потреб підприємств матеріальної сфери суспільного виробництва. Оскільки саме в цій сфері створюється основна частина національного доходу, фінанси суб'єктів господарювання відіграють значну роль і мають істотний вплив на інші підсистеми фінансової системи країни.

---

¹⁹ Політична економія : Підручник / За ред. Ніколенка Ю.В. Київ : Центр учбової літератури, 2008. 632 с. С. 369

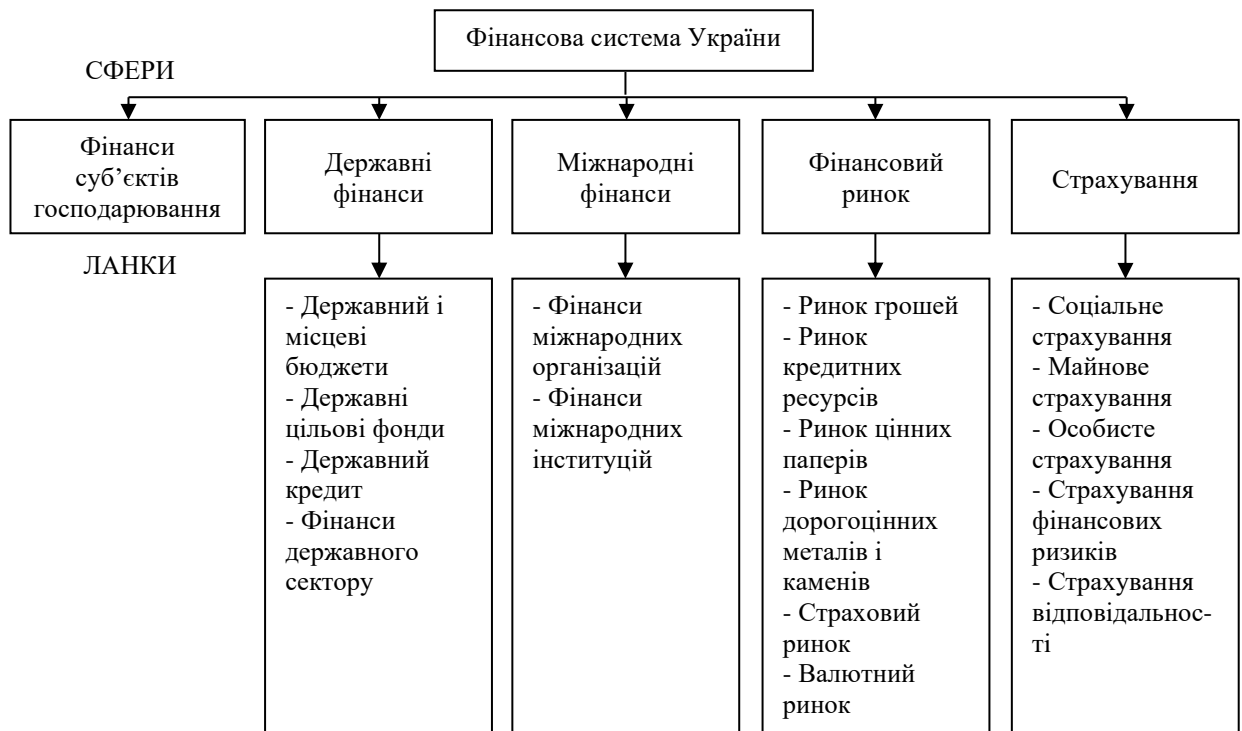

Рисунок 8.2 – Структура фінансової системи України

Джерело: розроблено автором на основі [5, с. 369-377]

Фінансова система складається з низки підсистем, зокрема, бюджетної, податкової, кредитної, системи фінансового права тощо. Кожна з підсистем характеризується особливим елементним складом і виконує свої специфічні завдання в межах загальних функцій фінансової системи: накопичувальної, розподільчої та контрольної.

8.3 Бюджетна система

У сфері державних фінансів (див. рис. 8.2) основоположна роль належить бюджетній системі, яка є підсистемою фінансової системи. В нашій країні економічні та правові відносини в бюджетній системі регулюються Бюджетним кодексом України (далі БК).

«Бюджетна система України – сукупність державного бюджету та місцевих бюджетів, побудована з урахуванням економічних відносин, державного і адміністративно-територіальних устроїв і врегульована нормами права». (стаття 2, ч. 5 БК).

«Бюджет – план формування та використання фінансових ресурсів для забезпечення завдань і функцій, які здійснюються відповідно органами державної влади, органами влади Автономної Республіки Крим, органами місцевого самоврядування протягом бюджетного періоду». (стаття 2, ч. 1 БК)

Фінансові ресурси бюджету інакше називаються бюджетними коштами. Вони формуються з доходів – податкових і неподаткових надходжень, які справляються відповідно до законодавства України і на безповоротній основі спрямовуються до відповідного бюджету. Бюджетними коштами сплачуються наступні витрати бюджету: видатки на реалізацію соціальних програм і

заходів, надання кредитів, погашення боргу, придбання цінних паперів та розміщення коштів на депозитах. Отже, бюджетна система забезпечує розподіл, планомірне і цілеспрямоване використання централізованих фондів грошових коштів.

Зведений бюджет України включає Державний бюджет, бюджет Автономної Республіки Крим і місцеві бюджети. В ньому акумулюються всі фінансові ресурси бюджетної системи нашої країни. Структура доходів Зведеного бюджету України у 2021 році наведена в таблиці 8.1.

Таблиця 8.1 – Доходи Зведеного бюджету України за статтями у 2021 році

Стаття	Доходи, млн грн.	Структура, %
Усього (без урахування міжбюджетних трансфертів)	1662242,7	100.00
Податкові надходження	1453804,1	87.46
Податки на доходи, прибуток та збільшення ринкової вартості	513630,0	30.90
Податок на доходи фізичних осіб	349785,5	21.04
Податок на прибуток підприємств	163844,5	9.86
Рентна плата та плата за використання інших природних ресурсів	89318,5	5.37
Внутрішні податки на товари та послуги	716789,5	43.12
Акцизний податок з вироблених в Україні підакцизних товарів	85044,3	5.12
Акцизний податок з ввезених в Україну підакцизних товарів	87019,7	5.24
Податок на додану вартість з вітчизняних товарів (з урахуванням бюджетного відшкодування)	155774,8	9.37
Податок на додану вартість з імпортованих товарів	380714,4	22.90
Податки на міжнародну торгівлю та зовнішні операції	38177,2	2.30
Ввізне мито	36854,9	2.22
Вивізне мито	1322,3	0.08
Збори на паливно-енергетичні ресурси	0,5	0.00
Місцеві податки та збори	89896,6	5.41
Інші податки та збори	5991,4	0.36
Неподаткові надходження	202541,0	12.18%

Джерело: Міністерство фінансів України. Статистичний збірник. URL: <https://mof.gov.ua/uk/statistichnij-zbirnik> (дата звернення 01.04.2023 р.)

Як можна побачити у табл. 8.1, приблизно 87,5% доходів Зведеного бюджету формується з податкових надходжень. Майже 80% доходів Зведеного бюджету припадає на Державний бюджет України.

Склад доходів та видатків Державного бюджету України, а також порядок його складання, розгляду та затвердження визначені у розділі II Бюджетного кодексу України «Державний бюджет». З державного бюджету фінансуються всі загальнонаціональні економічні і соціальні видатки і програми. Щорічно Верховна Рада ухвалює закон про Державний бюджет на наступний бюджетний рік, який після цього стає головним документом у сфері

державних фінансів. Виключні повноваження Верховної Ради щодо затвердження Державного бюджету визначені в статті 92 Конституції України.

«Виключно законом про Державний бюджет України визначаються будь-які видатки держави на загальносуспільні потреби, розмір і цільове спрямування цих видатків» (стаття 95 Конституції України).

В законі про Державний бюджет визначаються:

- загальна сума доходів і загальна сума видатків (з розподілом на загальний та спеціальний фонди, а також з розподілом видатків на поточні і капітальні);

- граничний обсяг річного дефіциту (профіциту) Державного бюджету України в наступному бюджетному періоді і державного боргу на кінець наступного бюджетного періоду, повноваження щодо надання державних гарантій, а також обсягу цих гарантій відповідно до статті 17 Бюджетного кодексу України;

- бюджетні призначення головним розпорядникам коштів Державного бюджету України за бюджетною класифікацією;

- доходи бюджету за бюджетною класифікацією;

- бюджетні призначення міжбюджетних трансфертів;

- розмір оборотної касової готівки Державного бюджету України;

- розмір мінімальної заробітної плати на плановий бюджетний період;

- рівень забезпечення прожиткового мінімуму на плановий бюджетний період;

- додаткові положення, що регламентують процес виконання бюджету.

До місцевих бюджетів згідно з Бюджетним кодексом України належать Бюджет Автономної Республіки Крим, обласні, районні бюджети та бюджети місцевого самоврядування. Бюджети місцевого самоврядування – це бюджети сільських, селищних, міських територіальних громад згідно з адміністративно-територіальним устроєм країни, а також бюджети районів у містах, якщо вони утворені.

Наступною за бюджетами важливою ланкою державних фінансів (див. рис. 8.2) є державні цільові фонди, які служать для фінансування визначених для них напрямків витрат. Цільові фонди можуть створюватися з коштів державного бюджету. Прикладом такого фонду в нашій країні служить Державний фонд охорони навколишнього природного середовища. Він є складовою Державного бюджету України і формується з частини коштів, що надійшли від сплати екологічного податку та з інших законодавчо визначених джерел. Окрему групу складають позабюджетні цільові фонди, для формування яких законодавством України спеціально встановлюються відповідні збори і внески.

В Україні позабюджетні цільові фонди виконують функції соціального страхування та забезпечення. До них належать Пенсійний фонд України, Фонд

загальнообов'язкового державного соціального страхування України на випадок безробіття та Фонд соціального страхування України.

Відповідно до «Положення про Пенсійний фонд України» (затверджено постановою Кабінету Міністрів України №280 від 23.07.2014 р.), *«основним завданням Пенсійного фонду України є реалізація державної політики з питань пенсійного забезпечення та ведення обліку осіб, які підлягають загальнообов'язковому державному соціальному страхуванню»*. Пенсійний фонд України наповнюється збором на обов'язкове державне пенсійне страхування, який сплачують роботодавці і наймані працівники відповідно до закону.

Відповідно до ч. 1 статті 8 Закону України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття» №1533-III від 2 березня 2000 р. *«фонд загальнообов'язкового державного соціального страхування України на випадок безробіття створюється для управління страхуванням на випадок безробіття, акумуляції страхових внесків, контролю за використанням коштів, виплати забезпечення та надання соціальних послуг, здійснення інших функцій»*.

Фонд соціального страхування утворений з двох позабюджетних фондів, Фонду соціального страхування з тимчасової втрати працездатності та Фонду соціального страхування від нещасних випадків на виробництві, на підставі Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо реформування загальнообов'язкового державного соціального страхування та легалізації фонду оплати праці» № 77-VIII від 28 грудня 2014 р. Відповідно до статті 4 вищезгаданого закону, Фонд соціального страхування України *«здійснює керівництво та управління загальнообов'язковим державним соціальним страхуванням від нещасного випадку, у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності та медичним страхуванням»*.

8.4 Податкова система

Розподіл і перерозподіл національного доходу в державі здійснюється завдяки фінансовій системі. Ми визначили фінансову систему як сукупність окремих взаємопов'язаних елементів фінансових відносин, які існують в реальному грошовому обороті та разом виконують функції щодо створення, розподілу і використання фондів грошових коштів. Фінансова система складається з низки підсистем, зокрема, бюджетної, яка розглядалася раніше. Бюджетна система функціонує у сфері державних фінансів і регулює фінансові відносини щодо розподілу і використання фондів грошових коштів. Це регулювання відбувається за допомогою бюджетів, тобто планів формування та використання фінансових ресурсів для забезпечення завдань і функцій, які здійснюються органами державної влади, органами влади Автономної Республіки Крим, органами місцевого самоврядування протягом бюджетного періоду. За створення централізованих фондів грошових коштів відповідає податкова система, яка також є підсистемою фінансової системи

держави. Якщо розглядати податкову систему з точки зору економічних відносин, які вона регулює, то можна дати їй наступне визначення.

Податкова система – це сукупність фінансових відносин щодо справляння загальнодержавних та місцевих податків і зборів, які регламентовані нормами фінансового права, закріпленими в законах та інших нормативно-правових актах з питань оподаткування.

Суттєвим недоліком вищенаведеного визначення є те, що в ньому не вказано, з яких елементів складається податкова система, і як саме організовані елементи. З цієї причини його іноді включають до системи оподаткування, яка виступає однією з підсистем податкової системи в цілому.

Згідно зі статтею 6 Податкового кодексу України (далі ПК), **«податком є обов'язковий, безумовний платіж до відповідного бюджету або на єдиний рахунок, що справляється з платників податку відповідно до цього Кодексу»**. Податки виконують в економіці чотири основні функції:

1) фінансова (податки забезпечують акумулювання фінансових ресурсів на державному рівні, ця функція виступає основою для інших функцій податків);

2) соціальна (підтримання соціальної рівноваги в суспільстві шляхом згладжування різниці в доходах окремих груп населення);

3) перерозподільна (перерозподіл ресурсів між матеріальною і нематеріальною сферами суспільного виробництва, між регіонами країни і галузями економіки);

4) регуляційна (встановлення диференційованих умов оподаткування, надання податкових пільг з метою стимулювання певних видів економічної діяльності, розвитку виробництва, інвестицій та інноваційних процесів в економіці).

Відповідно до статті 7 Податкового кодексу України, для податку визначаються такі елементи:

«7.1.1. платники податку;

7.1.2. об'єкт оподаткування;

7.1.3. база оподаткування;

7.1.4. ставка податку;

7.1.5. порядок обчислення податку;

7.1.6. податковий період;

7.1.7. строк та порядок сплати податку;

7.1.8. строк та порядок подання звітності про обчислення і сплату податку».

Визначення для кожного з елементів податку також наведені в Податковому кодексі України:

«Платниками податків визнаються фізичні особи (резиденти і нерезиденти України), юридичні особи (резиденти і нерезиденти України) та їх відокремлені підрозділи, які мають, одержують (передають) об'єкти оподаткування або провадять діяльність (операції), що є об'єктом оподаткування». (стаття 15 ПК)

«Об'єктом оподаткування можуть бути майно, товари, дохід (прибуток) або його частина, обороти з реалізації товарів (робіт, послуг), операції з постачання товарів (робіт, послуг) та інші об'єкти, визначені податковим законодавством, з наявністю яких податкове законодавство пов'язує виникнення у платника податкового обов'язку». (стаття 22 ПК)

«База оподаткування – це фізичний, вартісний чи інший характерний вираз об'єкта оподаткування, до якого застосовується податкова ставка і який використовується для визначення розміру податкового зобов'язання». (стаття 23 ПК)

Податки класифікуються за наступними ознаками:

1) За способом вилучення:

- Прямі – стягуються з безпосереднього власника об'єкта оподаткування (податок на майно, на прибуток, на дохід);

- Непрямі – стягуються через надбавку до ціни готової продукції (податок на додану вартість, акцизи, мита).

2) За характером нарахування на об'єкт оподаткування:

- Регресійні – відсоток вилучення знижується зі зростанням бази оподаткування. Прикладом регресійного податку може служити податок у визначеній сумі, яка не залежить від бази оподаткування. Здебільшого до регресійних належать непрямі податки;

- Пропорційні – податкова ставка залишається постійною, незалежно від бази оподаткування, наприклад, податок на прибуток, який справляється за однією ставкою;

- Прогресивні – відсоток вилучення зростає зі зростанням бази оподаткування, наприклад, податок на прибуток за диференційованими ставками. У низці країн застосовується прогресивна ставка прибуткового податку з громадян.

3) За рівнем вилучення.

В Україні встановлюються загальнодержавні та місцеві податки та збори. До загальнодержавних належать податки та збори, що є обов'язковими до сплати на всій території України, крім випадків, передбачених Податковим кодексом. До місцевих належать податки та збори, що встановлені відповідно до переліку і в межах граничних розмірів ставок рішеннями сільських, селищних і міських рад у межах їх повноважень, і є обов'язковими до сплати на території відповідних територіальних громад.

До загальнодержавних згідно із ч. 1 статті 9 ПК належать такі податки та збори:

- податок на прибуток підприємств;
- податок на доходи фізичних осіб;
- податок на додану вартість;
- акцизний податок;
- екологічний податок;
- рентна плата;
- мито.

До загальнодержавних зборів належить військовий збір.
До місцевих податків згідно із ч. 1 статті 10 ПК належать:

- податок на майно;
- єдиний податок.

До місцевих зборів належать:

- збір за місця для паркування транспортних засобів;
- туристичний збір.

Елементний склад податкової системи України сформований з наступних суб'єктів: платників та їхніх представників, податкових агентів та контролюючих органів, що забезпечують належне адміністрування податків, зборів і платежів.

Згідно зі статтею 15 ПК платником податків стає той, в кого є об'єкт оподаткування. Якщо особа визнається платником податку, то в неї виникають зобов'язання, які описані в статті 16 ПК. Саме ці зобов'язання і складають основу фінансових відносин щодо оподаткування:

- стати на облік в контролюючих органах;
- вести в установленому порядку облік доходів і витрат, складати звітність, що стосується обчислення і сплати податків та зборів;
- сплачувати податки та збори у встановлених розмірах та у визначений термін
- подавати контролюючим органам інформацію в порядку, у строки та в обсягах, встановлених податковим законодавством.

«Представниками платника податків визнаються особи, які можуть здійснювати представництво його законних інтересів та ведення справ, пов'язаних із сплатою податків, на підставі закону або довіреності». (стаття 19 ПК)

Можливість залучати представників може бути корисною в разі, коли платник податків хоче захистити свої законні інтереси і при цьому не є спеціалістом в оподаткуванні. Для цього він може за довіреністю доручити захист своїх інтересів фахівцям-юристам відповідного профілю.

Податковий агент – це особа, на яку Податковим кодексом покладається обов'язок з обчислення, утримання та перерахування до відповідного бюджету податків, зборів і платежів від імені та за рахунок коштів платника податків. (стаття 18 ПК)

Наприклад, якби всі працівники самостійно перераховували податки та збори зі своєї заробітної плати до бюджету і цільових фондів, то це значно ускладнило б процеси адміністрування через велику кількість платників. Деякі з них могли зробити це несвоєчасно, хтось виплатив би неповну суму, а хтось надмірну. Тому, в Податковому кодексі України визначено, наприклад, що з податку на доходи фізичних осіб податковим агентом може виступати юридична особа. Тобто підприємство нараховує податок на доходи своїх працівників, утримує його з них і перераховує до відповідного бюджету. Це значно спрощує адміністрування сплати цього податку, оскільки підприємств набагато менше, ніж працівників на них. Обов'язки податкових агентів

закріплені у Податковому кодексі України, а їх виконання адмініструють контролюючі органи.

В податковій системі України до контролюючих органів згідно із статтею 41 ПК належать податкові та митні органи. Податкові органи складаються з центрального органу виконавчої влади, що реалізує податкову політику, і його територіальних органів. Структурними підрозділами територіальних податкових органів є державні податкові інспекції. Таким же чином митні органи – це центральний і територіальні органи митниці. Функції контролюючих органів визначені статтею 19 ПК. Основними з них є:

- адміністрування платників в частині своєчасності, достовірності, повноти нарахування та сплати податків, зборів, платежів;
- ведення обліку податків, зборів, платежів;
- контроль за своєчасністю подання платниками податків передбаченої законом звітності, перевірки платників податків.

Контролюючі органи є організуючою і регулюючою ланкою, тобто вони забезпечують функціонування податкової системи відповідно до законодавчо встановлених принципів і регламентів. Організаційна побудова контролюючих органів, їх відомча підпорядкованість і повноваження суттєво розрізняються в країнах. Загальним можна вважати те, що чим більший податковий тягар несуть платники податків, зборів і платежів в країні, тим більш складну і громіздку систему мають контролюючі органи. Розвиток інформаційно-комунікаційних технологій все більше впливає на податкову систему. Адміністрування платників і ведення обліку спрощуються внаслідок впровадження електронного декларування. Так, в Україні деякі види декларацій платники можуть подати засобами електронного зв'язку. Наприклад, фізичні особи – платники податків мають можливість подати декларацію про свої доходи в електронній формі.

До елементів податкової системи можна також віднести органи законодавчої і виконавчої влади, які приймають рішення з питань оподаткування. Але зазвичай такого не робиться, оскільки в системі державної влади немає органів, які б займалися виключно питаннями оподаткування. Рішення про зміни в податковому законодавстві приймає Верховна Рада України за поданням Кабінету Міністрів.

У світі не існує жодної держави, в якій не було б податків. Хоча системи оподаткування в різних країнах можуть суттєво розрізнятися, все одно вони побудовані на подібних принципах. Головний принцип оподаткування - «не можна різати курку, що несе золоті яйця». Він характеризує лояльне ставлення до платників податків. Податковий тягар не може бути настільки важким, щоб зтягнути бізнес на дно, тобто привести до його згортання. Основні принципи оподаткування, які застосовуються в економічно розвинутих країнах:

- 1) Загальність (охоплення всіх фізичних та юридичних осіб, які отримують доходи);
- 2) Одноразовість оподаткування (з одного і того самого об'єкту оподаткування не можуть стягуватися податки одного виду двічі за один період);

3) Визначеність оподаткування (система та процедура сплати податків мають бути зручними, зрозумілими і простими для платників);

4) Адаптивність (податкова система повинна бути гнучкою, тобто легко пристосовуватись до змін);

5) Ефективність (податкова система як інструмент державного регулювання економіки має забезпечувати ефективний перерозподіл національного доходу).

8.5 Взаємозв'язок бюджетної та податкової систем. Державна бюджетно-податкова політика

Фінансові відносини, що виникають і здійснюються при оподаткуванні, є відображенням бюджетно-податкової політики, яку держава (уряд) здійснює з метою наповнення бюджетів і цільових фондів фінансовими ресурсами. Податки, збори і обов'язкові платежі є основним джерелом надходжень фінансових ресурсів до бюджетів і цільових фондів.

***Бюджетно-податкова політика** – це сукупність взаємопов'язаних заходів державної влади щодо регулювання державних витрат та обсягу оподаткування з метою забезпечення сталого економічного зростання і соціального добробуту в країні.*

Справляння податків і зборів регламентоване нормами податкового законодавства. Бюджетним законодавством визначається, до якого саме бюджету і в якому розмірі спрямовується той чи інший податок, збір і обов'язковий платіж. Так, 25% податку на доходи фізичних осіб перераховується до Державного бюджету України, решта 75% - до місцевого бюджету тієї територіальної громади, де зареєстрований платник (за виключенням міста Києва, до бюджету якого спрямовується 60% податку на доходи фізичних осіб). Військовий збір цілком сплачується до Державного бюджету України.

Державний бюджет – це головний гаманець державної влади, з якого вона фінансує свої видатки. Політична влада країни приймає закони про державний бюджет і систему оподаткування, яка має цей бюджет наповнювати фінансовими ресурсами. Тож цілком ймовірною є спокуса для політичної влади збільшувати бюджет і, відповідно, видатки на своє функціонування. Закономірно виникає питання, який обсяг оподаткування є оптимальним або доречним для соціально-економічної системи макроекономічного рівня. Обґрунтування відповіді на це питання зазвичай йде у двох напрямках.

По-перше, доречний обсяг оподаткування залежить від розміру бюджету, що визначає напрямки видатків, які фінансуються за рахунок бюджетних коштів. Адже одним із загальноприйнятих принципів побудови податкової системи є фіскальна достатність.

***«Фіскальна достатність** – встановлення податків та зборів з урахуванням необхідності досягнення збалансованості витрат бюджету з його надходженнями»* (п. 14.1.5 статті 14 ПК)

Фіскальна достатність означає, що податкові надходження мають покривати бюджетні потреби, зайві податки не потрібні. Тож питання про обсяг оподаткування трансформується у питання, а які мають бути бюджетні потреби. Бюджетні потреби, своєю чергою, залежать від тих функцій, які держава має виконувати в економіці. Дискусії про обсяг і зміст цих функцій ведуться з початку формування економічної теорії як науки. Ми розглядали їх, коли знайомилися з національними моделями економічних систем. Так, лібертаріанство як наукова течія відстоює мінімальні функції держави і, відповідно, найменший вплив на економіку. Потреби у фінансуванні державної влади з мінімальними функціями будуть невеликими, тож вимагатимуть відносно невеликих обсягів оподаткування. Лібертаріанці покладаються на механізми ринкової саморегуляції, тому державний вплив вважають зайвим. Однак, в сучасному світі успішно функціонують розвинуті економіки з відносно великими обсягами оподаткування (Швеція, Данія, Фінляндія, Нідерланди, Норвегія). При цьому державна влада цих країн справляється з широким переліком соціальних функцій від забезпечення загальної освіти до соціального захисту вразливих верств населення. Питання про роль держави в економіці буде залишатися дискусійним ще тривалий час, якщо не одвічно, оскільки на кожному новому етапі свого розвитку людське суспільство буде вимагати нових форм суспільної організації, тож держава як суспільний інститут теж буде еволюціонувати.

Обґрунтування оптимальних або доречних обсягів оподаткування, з іншого напрямку, покладається на ретельне вивчення економічної суті податків та їхнього впливу на соціально-економічні системи різних рівнів. Наприклад, раніше ми класифікували податки за способом вилучення на прямі та непрямі. Прямі податки стягуються з безпосереднього власника об'єкта оподаткування (податок на майно, на прибуток, на дохід), непрямі стягуються через надбавку до ціни товару з його покупця (податок на додану вартість, акцизи, мита). Очевидно, що прямі та непрямі податки матимуть різний вплив на платників. Так, прямі податки знижують доходи підприємств. Підприємства мають менше можливостей до інвестування, тобто вкладання коштів у розвиток власного бізнесу. Таким чином, вилучення фінансових ресурсів з прямими податками може заподіяти шкоду безпосереднім виробникам економічних благ. Непрямі податки натомість перекладаються на споживача і мають менш істотний вплив на безпосередніх виробників економічних благ. Але через ці податки, що відбиваються в ціні товару, споживачі зменшують обсяги закупівель. Зменшення попиту дає сигнал товаровиробникам скорочувати виробництво. Як прямі, так і непрямі податки потрапляють до сфери державних фінансів, через яку перерозподіляються на різні соціальні і економічні програми. Податки, таким чином, спочатку вилучаються з господарського обігу, а потім опосередковано в нього повертаються. Так, трансферти домогосподарствам розширюють їхні можливості купувати товари та послуги. Органи державної влади також створюють платоспроможний попит в економіці, чим стимулюють виробництво. Отже, податки чинять як стимулюючий вплив на суспільне

виробництво, так і стримуючий. Така природа податків знайшла своє відображення в економічній моделі, яка отримала назву «крива Лаффера». Американському економісту Артуру Лафферу (народився 14.08.1940 р.) належить відкриття ефекту впливу податкових ставок на обсяг податкових надходжень. Цей ефект, названий на честь Лаффера, графічно відображається в формі кривої (рисунок 8.3).

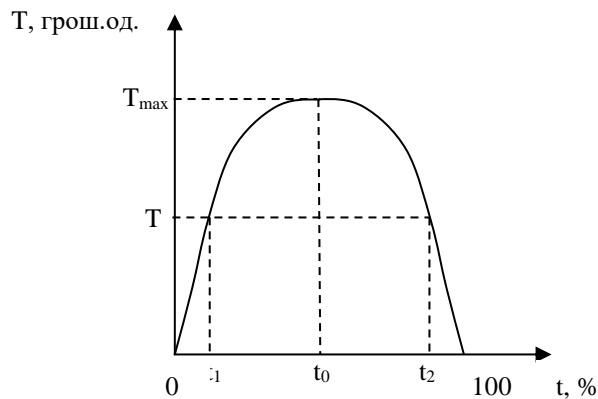

Рисунок 8.3 – Крива Лаффера

На рисунку 8.3 вісь абсцис t означає умовну ставку оподаткування у відсотках, а вісь ординат T – загальні грошові надходження податків і зборів. Крива Лаффера демонструє складний зв'язок між цими параметрами: у разі зростання ставки оподаткування від 0 до t_0 загальні надходження податків і зборів зростають. Це розуміло, оскільки ми збільшуємо вилучення у платників. Але після досягнення максимальної суми $T_{\max}$ при ставці t_0 при подальшому збільшенні податкового тягаря сума податків і зборів почне зменшуватися, доки не досягне нульового значення при стовідсотковому вилученні об'єкта оподаткування. Пояснення такої поведінки кривої Лаффера дуже просте. Після збільшення ставки вище t_0 люди починають втрачати економічний інтерес до заробітку, або ж вони починають приховувати свій дохід в «тіньовій економіці». Рівень грошових надходжень податків і зборів T_1 може бути досягнутий, якщо умовна ставка оподаткування буде дорівнювати t_1 або t_2 . Однак, рівень підприємницької активності буде різним. У другому випадку він буде меншим, або ж ми отримаємо потужний неконтрольований «тіньовий» сектор. Для кожної країни параметри t_0 та $T_{\max}$ мають специфічне значення. Вони залежать від умов ведення підприємницької діяльності, історичної динаміки ставок оподаткування, рівня розвитку правової і податкової систем тощо. Але головне, чому нас вчить крива Лаффера, що до збільшення рівня оподаткування треба підходити дуже зважено, оскільки за певних умов нам не вдасться таким чином забезпечити додаткові надходження до державного бюджету, і ми можемо навіть отримати зовсім протилежний результат.

У сфері державних фінансів не завжди існує чітка рівність між надходженням фінансових ресурсів до бюджету і цільових фондів за певний

період і обсягом їх витрачання. Деякі соціальні і економічні програми мають довготривалий період реалізацій, під час якого обсяги фінансування по роках суттєво відрізняються. Те ж саме характерне і для капітальних вкладень, які здійснює держава. Іноді державна влада потребує значно більший обсяг ресурсів, наприклад, для подолання наслідків надзвичайних ситуацій, Однак обсяг податків за умови стабільного зростання економіки і відносної стабільності податкового законодавства не може суттєво зрости за короткий період. В такому випадку виникають диспропорції між доходами і видатками державного бюджету.

Перевищення доходів над видатками – це ідеальне виконання державного бюджету, яке забезпечує повне покриття всіх державних витрат та утворення залишку коштів.

Якщо доходи державного бюджету менші за витрати, це означає утворення бюджетного дефіциту, який покривається зовнішніми та внутрішніми державними позиками, додатковою емісією грошей. До додаткової емісії вдаються у критичних ситуаціях. Наприклад, збройна агресія російської федерації проти України в лютому 2022 року змусила уряд «друкувати» гроші для фінансування термінових потреб оборони країни.

Тривале накопичення бюджетних дефіцитів призводить до утворення державного боргу. Державний борг фінансують за рахунок запозичень. Запозичення можуть бути внутрішніми або зовнішніми. Внутрішні запозичення держава здійснює у своїх громадян і суб'єктів господарювання найчастіше у власній грошовій одиниці. Розрахунок за внутрішніми позиками зазвичай не вимагає залучення іноземної валюти з золотовалютних резервів. Зовнішні запозичення надають інші країни, суб'єкти господарювання інших країн або міжнародні організації. В залежності від терміну повернення коштів запозичення можуть бути короткостроковими (до 1 року), середньостроковими (1-5 років), довгостроковими (понад 5 років).

Державний борг не буде становити загрозу для державних фінансів, якщо їм правильно управляти. Таке управління засноване на наступних взаємопов'язаних заходах:

1) Вивчення кон'юнктури на ринку позикового капіталу для обрання найбільш вигідних умов позик.

2) Періодичне проведення конверсії тобто перетворення зовнішнього боргу в довгострокові іноземні інвестиції. Наприклад, в рахунок боргових зобов'язань іноземцями може бути придбана нерухомість, державні або комунальні підприємства, цінні папери внутрішньої позики. Внаслідок конверсії державного боргу фінансові кошти в країну не надходять, але також не відбувається їх відтік з країни, збільшується обсяг іноземних інвестицій.

3) За згодою кредиторів може відбуватися консолідація зовнішнього боргу, коли їм виплачуються лише відсотки, а погашення тіла боргу відкладається.

4) Випуск нових позик та виплата відсотків за раніше випущеними позиками.

Якщо зовнішній борг країни становить 20-30% надходжень від зовнішньоекономічної діяльності, то залучати нові позики з-за кордону стає важко. Умови зовнішніх запозичень погіршуються, оскільки зростає ризик. Зовнішні кредитори починають вимагати заставу, особливі поруки, вищі відсотки тощо. Тому державна влада повинна уважно стежити за динамікою боргу, щоб не допускати його надмірного зростання. Головними напрямком заходів, які вживаються для зменшення державного боргу, є скорочення державних витрат (державних закупівель та трансфертів). Взагалі державні витрати чинять на економіку подвійний вплив:

1) В коротко- і середньостроковій перспективі вони впливають на кон'юнктуру ринку через створення або зменшення сукупного попиту. При цьому активуються специфічні інструменти механізму господарювання – ринкові стабілізатори. Ринкові стабілізатори повертають економічну систему до рівноваги шляхом стимулювання ділової активності при спаді або її скорочення для недопущення «перегріву». Таку функцію, наприклад, виконують державні трансферти та різні види соціальної допомоги. Збільшення цих трансфертів стимулює сукупний попит на товари та послуги, відповідно, ділова активність товаровиробників зростає. Зменшення трансфертів, навпаки, скорочує сукупний попит. Так само діють і державні закупівлі. Наприклад, держава може стимулювати розвиток будівельного ринку, якщо сама виступить замовником будівництва об'єктів соціального призначення (шкіл, лікарень, музеїв, культурних центрів тощо). Скорочення державних закупівель залишає частину товаровиробників без замовлень.

2) В довгостроковій перспективі державні витрати формують вектор розвитку суспільства. Вони опосередковано створюють сприятливі умови у країні для економічного зростання. Наприклад, витрати на освіту та охорону здоров'я не дадуть відчутної віддачі через рік-два. Але їх наслідки можна буде побачити через 5-10 років. Покращення освітнього рівня і стану здоров'я населення підвищує якість людського капіталу в країні, що позитивно впливає на продуктивність праці.

Для зниження державних витрат іноді буває достатньо відмовитися від деяких проєктів, але в більшості випадків доводиться урізати державні соціальні програми, наприклад, соціальну допомогу малозабезпеченим верствам населення (трансферти), видатки на освіту та охорону здоров'я тощо. Як правило, політичні рішення про зниження державних соціальних видатків викликають негативну реакцію суспільства, оскільки їх наслідки відчуває на себе велика частина населення країни.

За даними Міністерства фінансів України на початок 2022 р. державний і гарантований державою борг становив близько 2,7 трлн грн. або 48,9% ВВП. З цієї суми 1,6 трлн грн – це зовнішній борг, 1,1 трлн грн – внутрішній борг. Відповідно до ч. 2 статті 18 Бюджетного кодексу України *«Загальний обсяг державного боргу та гарантованого державою боргу на кінець бюджетного періоду не може перевищувати 60 відсотків річного номінального обсягу валового внутрішнього продукту України»*.

Історично у світі сформувалися три концепції управління державним бюджетом.

1. Щорічно збалансований бюджет.

Незалежно від фази економічного циклу, на якій перебуває економіка країни, щороку витрати бюджету мають дорівнювати доходам. Це означає, що у період спаду, коли податкові надходження до бюджету мінімальні через зниження ділової активності, держава задля забезпечення збалансованості має знижувати державні витрати – державні закупівлі та трансферти. Зниження державних закупівель та трансфертів веде до зменшення сукупного попиту в економіці. Це може привести до ще глибшого спаду національного виробництва. Коли економіка зростає, разом з нею зростають і податкові надходження. Для врівноваження видатків бюджету з доходами держава має збільшити державні витрати. Це провокує ще більший «перегрів» економіки та веде до інфляції (збільшення попиту, яке не підкріплене відповідним обсягом товарної маси). Таким чином, теоретично досить очевидно, що постійне забезпечення збалансованого бюджету недоцільно.

2. Бюджет, збалансований у тривалій перспективі з урахуванням фаз економічного циклу.

Бюджетний надлишок, що з'являється в період економічного зростання, має використовуватися для фінансування дефіциту бюджету в період рецесії. Отже, за найвищої ділової активності, коли доходи бюджету максимальні, ми накопичуємо фінансові ресурси, які потім поступово витрачаємо в період мінімальної ділової активності і відповідного скорочення бюджетних доходів. Ця концепція є логічною та більш досконалою ніж попередня, але вона також має суттєвий недолік. Річ у тому, що фази економічного зростання та рецесії розрізняються за тривалістю та глибиною. Бюджетний надлишок, який можна накопичити в період економічного зростання, та дефіцит, що накопичується в період спаду, як правило, не збігаються, тому збалансований бюджет забезпечити не вдається.

3. Збалансованість економіки, а не державного бюджету.

Ця концепція базується на забезпеченні досягнення головної мети – розвитку національної економіки. Збалансованість бюджету при цьому відіграє другорядну роль. Таким чином, задля забезпечення економічного зростання можуть використовуватися бюджетні важелі, наприклад, фінансування пріоритетних економічних програм, навіть попри дефіцит бюджету.

Описані вище концепції в різній мірі використовуються країнами в їх державній бюджетно-податковій політиці.

8.6 Суть кредитних відносин. Форми, методи та види кредиту

Слово кредит походить від латинського слова «credo», що означає «вірю». В економічній теорії кредит розглядається, з одного боку, як

специфічні відносини між економічними агентами, з іншого боку, як система, в якій ці відносини відбуваються, і яка виконує певні функції, щоб ці відносини стали можливими і задовольняли інтереси економічних агентів.

Кредитні відносини або кредит – це сукупність економічних відносин, які виникають внаслідок надання кредитором позичальнику коштів у тимчасове користування на умовах їх повернення та сплати визначеної суми за таке користування.

Сутність кредитних відносин розкривається в трьох загальних принципах, на яких вони ґрунтуються. По-перше, кредит завжди видається на визначений термін, тобто терміновість є одним з принципів кредитних відносин. По-друге, кредит завжди має бути повернений позичальником кредитору в повному обсязі, тому повернення кредиту – це другий принцип кредитних відносин. Хоча кредитні відносини певною мірою ґрунтуються на довірі кредитора до позичальника, існують також різні способи забезпечення повернення кредиту. Так, наприклад, кредит може видаватися під нормативні гарантії, якими виступають такі види договорів:

1) Договір-порука (укладається при наданні кредиту фізичним особам, суб'єктам мікро- і малого підприємництва, зокрема, фермерським господарствам). За даним договором поручитель, яким може бути фізична або юридична особа, гарантує повернення кредиту позичальником. Якщо позичальник не поверне кредит кредитору, то відповідальність за повернення кредиту перекладається на поручителя.

2) Договір-гарантія (укладається при наданні кредиту юридичним особам). Гарантом, як правило, виступає юридична особа, що є засновником або здійснює управління позичальником. Гарантами також можуть бути банки.

3) Договір застави. Передбачає надання певних матеріальних цінностей, нерухомості (у разі твердої застави) або товарно-транспортних документів на товари (у разі м'якої застави), кредитору або банку. У разі неповернення кредиту позичальником, власність на об'єкт застави перейде до кредитора.

4) Договір страхування. Відповідальність позичальника страхує страхова компанія. У разі неповернення кредиту, вона сплачує його вартість кредитору.

Отже, для гарантованого повернення кредиту у відносинах між позичальником і кредитором можуть використовуватися різні види забезпечення, які знижують ризик кредитора і таким чином сприяють позичальнику в отриманні коштів.

Надання кредиту має ґрунтуватись на економічному інтересі кредитора, який полягає в отриманні певної плати, тому, по-третє, кредитування зазвичай здійснюється на платній основі. Це означає, що позичальник зобов'язаний повернути кредитору не тільки саму суму кредиту, яка інакше називається «тілом», але й визначену плату за його використання. Розмір цієї плати встановлюється в кредитному договорі. Він залежить від терміну кредитування, кон'юнктури фінансового ринку, платоспроможності

позичальника, ризиків, які кредитор вбачає у цій операції, та інших факторів. Третій принцип кредитних відносин – це платність, яка зумовлює економічний інтерес позикодавця.

В деяких наукових джерелах визначають ще принципи диференційованості кредиту і цільового призначення. Принцип диференційованості виражається у використанні різних підходів при кредитуванні позичальників. Так, позичальник може бути віднесений до тієї чи іншої групи ризику за допомогою коефіцієнтів, які спеціально розраховуються і характеризують його платоспроможність. Відповідно до значень цих коефіцієнтів кредитор (найчастіше це банк) приймає рішення про можливість та умови надання позичальнику коштів. Принцип цільового призначення означає, що кредит видається на визначену ціль. Якщо такою ціллю є розвиток бізнесу, то позичальник, зазвичай, має представити кредитору свій бізнес-план для аналізу.

Виникнення кредитних відносин обумовлене функцією грошей як засобу накопичення та заощадження. Саме ця функція сприяє тому, що частина грошей вивільняється з обігу і акумулюється як надлишок. Вивільненню коштів з обігу також сприяє розвиток торгівлі з відстрочкою платежу. При цьому функція грошей як платіжного засобу видозмінюється, гроші стають тимчасово вільними на час відстрочки і можуть бути спрямовані на будь-які інші цілі. Наявність вільних грошей спонукає їх власників до пошуку можливості додаткового заробітку на них як на позиковому капіталі. Дохід на позиковий капітал називається процентом. На відміну від звичайного капіталу, який існує в матеріальній формі засобів виробництва, позиковий капітал представлений в грошовій формі. Отже, кредит є рухом позикового капіталу на засадах терміновості, повернення і платності.

***Позиковий капітал** – це грошові кошти, які їх власник може надати іншій особі (позичальнику) з метою отримання процента.*

Таким чином, з історичним розвитком товарного господарства вільні гроші перетворилися на позиковий капітал, тобто на засіб додаткового заробітку для їх власника, який міг надавати цей капітал позичальникам у формі кредиту. Кредит дозволив розширити суспільне виробництво за рахунок інвестування, яке вже не було прив'язане до запасів золота або дорогоцінних металів в тій чи іншій країні. Поява і розвиток кредитних грошей розширили можливості підприємців залучати кошти на розвиток своєї справи.

З точки зору системного аналізу кредит можна розглядати як систему, взаємопов'язані елементи якої внаслідок своєї взаємодії виконують функцію забезпечення реалізації кредитних відносин в загальній економічній системі суспільства. Кредит в такому визначенні виступає підсистемою загальної економічної системи суспільства, елементами якої є учасники кредитних відносин: кредитори і позичальники. Кредит як система виконує в економіці наступні функції:

1) Перерозподільна. Через кредит відбувається перерозподіл на зворотній основі тимчасово вільних грошових ресурсів. Приватні

заощадження, прибуток бізнесу, доходи держави перетворюються на позиковий капітал та прямують в суспільне виробництво.

2) Емісійна. На основі кредиту відбувається емісія грошових знаків, безготівкових платіжних засобів та цінних паперів, з'являються кредитні картки, відбувається випереджальне зростання безготівкового обороту. Емісійна функція сприяє заощадженню витрат, пов'язаних з грошовим обігом в економіці.

3) Контрольна. Під час кредитних операцій здійснюється контроль економічної діяльності та фінансового стану суб'єктів господарювання. Держава на основі кредитних відносин управляє всім процесом грошового обігу.

4) Прискорення централізації та концентрації капіталу. Кредит надається успішним підприємцям, які мають можливість використати його за цільовим призначенням і повернути кредитору. Якщо кредит використаний підприємцем на підвищення власної конкурентоспроможності, то ринкова капіталізація суб'єкта господарювання зростає, він стає «більшим» і може взяти ще більше кредитів. Таким чином позиковий капітал концентрується в успішних підприємців. За допомогою кредиту «слабкі» підприємці відсіюються. Без доступу до кредитних ресурсів вони швидко втрачають ринкові позиції. Для перспективних підприємців кредит, навпроти, відкриває можливість розвитку бізнесу.

Необхідною умовою функціонування системи кредиту є наявність вільних грошей, які перетворюються на позиковий капітал. В економіці існують наступні джерела позикового капіталу. По-перше, це вільні кошти підприємств (амортизаційний фонд, резервний грошовий фонд, частина нерозподіленого прибутку, що не спрямовується на розвиток виробництва тощо). Конкурентоспроможне підприємство на ринку має отримувати прибуток. Він розподіляється на фонди споживання, накопичення і резерви. Фонди споживання потім витрачаються на заробітну плату персоналу, грошові винагороди менеджерам і дивіденди власникам. Фонди накопичення призначені для фінансування реконструкції, технічного переозброєння і модернізації виробництва. Але іноді такі проекти потребують більшої суми грошей, ніж є в розпорядженні підприємства, або ж просто відкладаються до більш сприятливої ринкової кон'юнктури. Резерви створюються для запобігання нестачі фінансових ресурсів у підприємства з різних несприятливих причин. Коли ймовірність настання несприятливих подій знижується до прийнятного рівня, резерви перестають бути потрібними. Отже, в підприємства у певні моменти виникають тимчасово вільні кошти, які воно може використати як позиковий капітал, тобто для додаткового заробітку. Але в економічно розвинутих країнах частка суб'єктів господарювання в сукупному позиковому капіталі незначна порівняно з тими суб'єктами і інститутами, які цей капітал збирають цілеспрямовано. Найбільшими кредиторами в економіці є депозитні і недепозитні інститути.

Депозитні інститути – це фінансові установи, які акумулюють внески вкладників та депозити з метою надання кредитів позичальникам.

До депозитних інститутів належать банки, кредитні спілки та інші фінансово-кредитні установи. Найбільш вагому роль серед депозитних інститутів відіграють банки, які акумулюють значні фінансові ресурси як фізичних, так і юридичних осіб. Кредитні спілки зазвичай створюються фізичними особами, які об'єднують свої фінансові ресурси з метою надання споживчих позик членам кредитної спілки або всім позичальникам. Інші фінансово-кредитні установи – це кредитні асоціації, інвестиційні компанії, фінансові і взаємні фонди тощо. Цю групу складають різноманітні інститути спільного інвестування. Їх об'єднує те, що вони збирають кошти вкладників здебільшого для портфельних інвестицій. Наприклад, інвестиційні компанії за кошти своїх вкладників формують диверсифікований портфель цінних паперів, в якому представлені як папери з відносно високою дохідністю та високим ризиком, так і з порівняно низькою дохідністю і низьким ризиком. Портфельні інвестиції дозволяють вкладникам інвестиційної компанії отримувати достатньо високий дохід на вкладений капітал, який, звичайно, перевищує відсоткові ставки за депозитами в банках. Кожний вкладник одноосібно не зможе сформувати такий портфель, оскільки в нього не вистачить фінансових ресурсів, тому він передає свої кошти в інститути спільного інвестування. Отже, характерною ознакою депозитних інститутів є діяльність із збору внесків та депозитів вкладників, які потім використовуються як позиковий капітал для надання кредитів.

***Недепозитні інститути** – це фінансові установи, в яких позиковий капітал з'являється внаслідок їх статутної діяльності.*

Потужними недепозитними інститутами в економічно розвинутих державах є недержавні пенсійні фонди. Вони акумулюють пенсійні внески громадян і внаслідок цього мають вільні грошові кошти, які інвестують здебільшого в державні цінні папери або інші фінансові інструменти з низьким ризиком. Страхові компанії теж належать до недепозитних інститутів, оскільки вони збирають страхові премії з застрахованих юридичних і фізичних осіб, які можуть спрямувати на надання кредитів.

В деяких країнах доволі поширеними є ломбарди. Це кредитні установи, які видають споживчі кредити населенню під заставу рухомого майна. Крім того, вони здійснюють зберігання цінностей та продаж закладеного майна на комісійних засадах.

Кредитором також виступає держава. Згідно з Бюджетним кодексом України, держава може надавати кредити за рахунок бюджетних коштів, а також бути гарантом по кредитах із законодавчо встановленим цільовим призначенням. Для забезпечення додаткових надходжень вільні кошти державного бюджету (резерви) розміщуються в банківських установах і вкладаються в цінні папери.

Таким чином, пул кредиторів в системі кредиту взаємодіє з позичальниками і задовольняє їх потреби в коштах. Позичальники коштів – це фізичні та юридичні особи, які залучають кредити у різних формах на власні потреби. Розповсюджені наступні основні форми кредиту:

1) Комерційний кредит. Суб'єкти господарювання надають його один одному у товарній формі з відстроченням платежу: позичальник отримує товар, за який може розрахуватися з кредитором через визначений термін. Найчастіше такий кредит оформлюється векселем. Вексель – це документ, що засвідчує безумовне грошове зобов'язання особи, яка його видала, сплатити визначену суму власнику векселя після настання терміну. Комерційний кредит має деякі особливості, які обмежують його широке використання. Оскільки він надається в товарній формі, щоб отримати гроші, товар спочатку треба продати. На це треба час, тому невідкладні потреби не можуть фінансуватися за рахунок товарного кредиту. Цей кредит звичайно надається підприємствами-постачальниками товарів підприємствам-замовникам, інші варіанти в бізнес-практиці представлені мало. Через те, що кредитором виступає підприємство, розмір кредиту обмежений його фінансовими можливостями. З огляду на вказані особливості сфера застосування комерційних кредитів доволі обмежена, вони обслуговують рух товарів.

2) Банківський кредит – це кредит, який надають банки або уповноважені кредитно-фінансові установи фізичним особам і суб'єктам господарювання у вигляді грошових позичок. Банківські кредити універсальні. Вони можуть обслуговувати оборот товарів, інвестиційні або інші фінансові потреби позичальника.

3) Міжгосподарський фінансовий кредит надається суб'єктами господарювання один одному шляхом випуску (емісії) цінних паперів (акцій, облігацій, кредитних білетів). При цьому емітент отримує фінансування в рахунок оплати випущених ним цінних паперів, які купують зацікавлені особи. Випуск акцій називається децентралізованим фінансуванням, випуск облігацій та інших цінних паперів – децентралізованим кредитуванням.

4) Споживчий кредит надається фізичним особам як позичка для придбання споживчих товарів тривалого користування. Він може бути у формі відстрочення платежу, яке надається точками продажу, або банківського кредиту на споживчі цілі.

5) Іпотечний кредит або іпотека найчастіше надається у вигляді довгострокових позичок фізичним особам під заставу нерухомості. За рахунок іпотеки людина може придбати собі житло, яке буде знаходитись у заставі до моменту погашення кредиту. Банки, які займаються іпотечним кредитуванням, для формування фінансового ресурсу на це емітують іпотечні облігації. Оскільки іпотечні кредити високовартісні і видаються на тривалий термін, банкам необхідно мати додаткові кошти. За допомогою іпотечних облігацій вони залучають кошти на тривалий термін і при цьому зберігають свої фінансові ресурси для інших видів кредитування.

6) Міжбанківський кредит банки видають один одному зазвичай на короткий термін. Різновидом міжбанківських кредитів є кредити «overnight» («на одну ніч»). Вони надаються банками-кредиторами фактично на один робочий день. Банки-позичальники беруть ці кредити, щоб дотриматися вимог регулятора щодо наявності фінансового ресурсу на їх балансі на кінець робочого дня або тижня.

7) Державний кредит може надаватися населенню або бізнесу. Джерелом фінансових ресурсів для такої форми кредитування виступають бюджетні кошти, тому надання державних кредитів регулюється бюджетним законодавством і іншими законами.

8) Міжнародний кредит використовується у сфері міжнародних економічних відносин і пов'язаний з транскордонним рухом позикового капіталу. Він надається у товарній або грошовій формі. Кредиторами та позичальниками виступають банки, суб'єкти господарювання різних країн, міжнародні та регіональні організації або загалом держави.

Найбільш поширеною на цей час є банківська форма кредитування. При наданні кредитів позичальникам банки використовують наступні методи:

1) Метод індивідуального одноразового кредитування. Позика видається для задоволення певної цільової потреби у коштах на конкретний термін. З позичальником укладається договір, в якому визначаються порядок сплати відсотків і погашення тіла кредиту, терміни кредитування, об'єкт застави та інші вимоги кредитора. Після укладення договору кошти перераховуються на визначений рахунок позичальника або підрядника чи постачальника, які виконують роботи чи постачають товари позичальнику. При наданні кредиту фізичним особам невеликі суми коштів можуть також видаватися через касу банку.

2) Метод відкриття кредитної лінії. Надання кредиту здійснюється в межах заздалегідь встановленого банком для позичальника ліміту кредитування, який використовується ним у міру потреби.

3) Метод овердрафту. Використовується для покриття короткострокової потреби позичальника в коштах. Суть цього методу полягає в тому, що позичальнику дозволяється здійснювати витрати, які перевищують наявний залишок коштів на його рахунку (звідси і назва від англ. overdraft – перевищення запланованого, перевитрата). Банківські відсотки за овердрафтом вище, ніж за звичайним кредитом, оскільки позичальник отримує більшу свободу у його використанні. Овердрафт надається для поповнення обігових коштів і зазвичай не має чіткого цільового спрямування. Як правило, банки надають овердрафти тим клієнтам, грошові потоки яких вони відстежують і мають можливість контролювати (наприклад, клієнт має рахунки тільки в цьому банку). Через високу плату за овердрафт позичальник змушений якнайскоріше погасити його, за поширеною практикою до 30 днів. При цьому будь-які надходження на рахунок позичальника банк спрямовує на погашення овердрафту.

Існують також інші методи кредитування, поширені в бізнес-практиці тією чи іншою мірою. В цілому види кредиту класифікуються за наступними ознаками:

- 1) За основними групами позичальників:
  - a) кредити суб'єктам господарювання (юридичним особам),
  - b) кредити населенню (фізичним особам);
  - c) кредити державі.
- 2) За призначенням:

- a) споживчі,
  - b) сільськогосподарські,
  - c) промислові,
  - d) торговельні,
  - e) інвестиційні,
  - f) бюджетні.
- 3) За термінами надання:
- a) короткострокові (до 1 року);
  - b) середньострокові (1-3 роки);
  - c) довгострокові (3-5 років).
- 4) За напрямком фінансування (для суб'єктів господарювання):
- a) на поповнення обігових коштів,
  - b) на придбання основного капіталу.
- 5) За ступенем забезпеченості повернення кредиту:
- a) незабезпечений,
  - b) забезпечений.

8.7 Банківська система. Національний банк України, його структура і функції

Банківська система є ключовою ланкою кредитної системи. В більшості країн вона складається з центрального банку і всіх інших банківських установ, тобто є дворівневою. В залежності від того, які фінансово-кредитні послуги банки надають своїм клієнтам, банківська система може бути універсальною або спеціалізованою. В універсальній системі комерційні банки можуть надавати всі види фінансово-кредитних послуг, в спеціалізованій системі комерційні банки зосереджуються на наданні окремих послуг, на яких вони спеціалізуються. В сучасному фінансовому світі банківські системи стають дедалі все більш універсальними. Це стає можливим завдяки розвитку глобальних платіжних систем і впровадженню сучасних інформаційно-комунікаційних технологій в банківський сектор.

***Банки** – це комерційні організації, які займаються акумулюванням коштів вкладників, надають кредити, здійснюють грошові розрахунки, проводять операції з цінними паперами тощо.*

Отже, вони здійснюють свою діяльність в усіх ланках фінансового ринку. Банки класифікуються за наступними ознаками:

1. За формою власності.
  - 1) Державний банк – це банківська установа, яка заснована на загальнодержавній або муніципальній (комунальній) формі власності. Види державних банків:
    - a) центральний банк,
    - b) державні комерційні банки,
    - c) державні спеціальні кредитні інститути, у тому числі ощадні каси (у більшості західних країн належать державі).

d) муніципальні банки (засновані на муніципальній або комунальній формі власності, основне завдання цих банків – обслуговування фінансових потреб міста в банківських послугах).

2) Акціонерні банки (капітал цих банків створений на основі акціонерної форми власності).

3) Кооперативні банки (капітал цих банків утворюється на основі кооперативної або пайової форми власності).

4) Міжнародні банки (капітал складається з сукупності внесків різних країн, наприклад, Світовий банк, Міжнародний банк реконструкції та розвитку, Європейський банк реконструкції та розвитку й інші).

2. За характером економічної діяльності:

1) Емісійні банки (здійснюють випуск грошових знаків, банкнот). Як правило, єдиним емісійним банком в країні є центральний банк, але у Федеральній резервній системі США такими функціями наділені 12 федеральних резервних банків.

2) Комерційні банки (займаються кредитно-розрахунковим обслуговуванням фізичних і юридичних осіб).

3) Спеціалізовані банки (зосереджені на певних видах кредитування):

a) галузеві;

b) іпотечні (видача позик під заставу нерухомості);

c) зовнішньоекономічні (спеціалізуються на кредитуванні зовнішньої торгівлі);

d) інвестиційні (залучення інвесторів і формування портфельів із цінних паперів);

e) інноваційні (кредитування венчурних операцій з високим ризиком, зазвичай пов'язаних з реалізацією науково-технічних проєктів);

f) депозитні та ощадні (кредитно-розрахункові операції та довірче управління коштами вкладників);

g) банки споживчого кредиту.

Операції комерційних банків поділяються на активні і пасивні. Активні операції пов'язані із залученням коштів клієнтів, пасивні – з розміщенням залучених коштів, тобто з інвестуванням. Банки також надають на комісійній основі своїм клієнтам різноманітні посередницькі послуги на фінансовому ринку, а також здійснюють довірче управління коштами (наприклад, послуги «private banking» передбачають формування банками портфельів цінних паперів за кошти заможних клієнтів з подальшим управлінням цими портфелями).

Згідно із статтею 1 Закону України «Про банки і банківську діяльність» №2121-III від 7 грудня 2000 р., «банк – це юридична особа, яка на підставі банківської ліцензії має виключне право надавати банківські послуги». Оскільки банківська справа пов'язана з грошима вкладників і клієнтів, цей вид економічної діяльності є дуже відповідальним, тому пильно контролюється державою через регулятора – центральний банк. Центральний банк одночасно виступає суб'єктом, координатором і регулятором всієї банківської системи. В різних країнах він називається по-різному. В нашій країні це Національний

банк України, у Франції він так і називається Банк Франції, в Німеччині – Бундесбанк. Банківська діяльність ліцензується, тобто нею може займатися тільки організація, яка відповідає визначеним вимогам регулятора. Типовими функціями центрального банку є:

- 1) Емісія грошових знаків, банкнот;
- 2) Зберігання державних золотовалютних резервів;
- 3) Зберігання резервного фонду інших організацій банківської та кредитної систем;
- 4) Реалізація грошово-кредитної політики – комплексу заходів у сфері грошового обігу та кредиту, спрямованих на забезпечення цінової стабільності в економіці;
- 5) Кредитування комерційних банків та здійснення касового обслуговування державних установ;
- 6) Проведення розрахунків та переказ коштів;
- 7) Контроль діяльності організацій банківської та кредитної систем.

Правові засади функціонування Національного банку України (далі НБУ) визначені в Конституції України, Законі України «Про Національний банк України» №679-ХІV від 20 травня 1999 р. та інших законах:

«Національний банк України є центральним банком України, особливим центральним органом державного управління, юридичний статус, завдання, функції, повноваження і принципи організації якого визначаються Конституцією України, цим законом та іншими законами України» (стаття 2 Закону України «Про Національний банк України»).

Функції НБУ визначні в статтях 6 «Основна функція» та 7 «Інші функції» Закону України «Про Національний банк України»

«Відповідно до Конституції України основною функцією Національного банку є забезпечення стабільності грошової одиниці України» (стаття 6 Закону України «Про Національний банк України»).

Статтею 7 Закону України «Про Національний банк України» визначені 36 інших функцій, що виконує НБУ. В цілому, вони збігаються з типовими для центральних банків, які наведені вище. Є також специфічні функції, зокрема, НБУ організовує роботу та здійснює заходи з підвищення рівня фінансової грамотності населення.

Керівником НБУ є Голова Національного банку, який призначається на посаду Верховною Радою України за поданням Президента України строком на сім років. З 7 жовтня 2022 р. Головою Національного банку є А. Г. Пишний, відомий український банкір-практик.

Управління діяльністю НБУ організує Правління, яке складається з семи осіб. До нього входять Голова Національного банку, його перший заступник та заступники. Правління приймає рішення на колегіальній основі простою більшістю голосів.

Вищим наглядовим органом, який здійснює контроль за діяльністю НБУ є Рада Національного банку. Основні завдання Ради Національного банку – це розроблення засад грошово-кредитної політики та контроль за її проведенням. Склад Ради Національного банку призначається Верховною Радою України

(чотири члени) та Президентом України (чотири члени). Голова Національного банку входить до складу Ради Національного банку за посадою. Роботу ради Національного банку організує голова, який обирається зі складу членів строком на три роки. На засіданні 14.11.2019 р. головою Ради Національного банку був вдруге обраний Б. М. Данилишин – провідний український економіст, академік Національної академії наук України.

8.8 Законодавство України про регулювання фінансово-кредитних відносин

Законодавство України про регулювання фінансово-кредитних відносин містить юридичні норми, які об'єднані метою регулювального впливу, його засобами і основними засадами. Тому ці юридичні норми складають окрему галузь права – фінансове право України.

Галузь права – це окрема підсистема загальної системи права, яка визначається єдністю предмета правового регулювання, та сукупністю правових норм, за допомогою яких регулюються однорідні суспільні відносини.

Фінансове право – це публічна галузь права, яка за допомогою сукупності юридичних норм регулює суспільні відносини щодо створення, розподілу і використання фондів грошових коштів (фінансових ресурсів).

Фінансове право виступає підсистемою фінансової системи, за допомогою якої суспільні відносини упорядковуються і регламентуються, тобто отримують завершену правову форму. Упорядкування і регламентація суспільних відносин відбувається за допомогою юридичних норм, які містяться у відповідних джерелах. Джерела фінансового права видає держава, її органи та органи місцевого самоврядування або органи, що визнані державою і представляють фінансові інтереси суспільства чи окремих категорій громадян. Джерела фінансового права за їх владною територіальною ознакою поділяються на загальнодержавні, регіональні та місцеві нормативно-правові акти. Прикладом загальнодержавних джерел фінансового права є закони України, які згадані в цій темі.

Якщо розглядати фінансове право як окрему науку, то ця наука охоплює сукупність знань, категорій, положень, що відображають зміст правових норм та особливості їхнього застосування в фінансовій системі.

Оскільки провідна роль в забезпеченні суспільного добробуту належить державним фінансам, предметом фінансового права є відносини у сфері фінансової діяльності держави та територіальних громад з приводу формування, розподілу та використання коштів централізованих і децентралізованих фондів суспільного призначення.

Висновки

Під час економічного кругообігу фактори виробництва, товари і гроші рухаються в протилежних напрямках від покупців до продавців. За рахунок отриманих від покупців грошей товаровиробники відтворюють спожиті

ресурси і продовжують свою господарську діяльність. Якби вони витрачали гроші хаотично, то в певний момент часу нестача грошей спричинила б зупинку виробництва. Натомість товаровиробники витрачають гроші на певні потреби у визначених сумах шляхом формування відповідних фондів. Цей приклад ілюструє факт, що рух грошей в економіці має упорядкований характер.

У фазі розподілу результатів суспільного виробництва між економічними агентами виникають особливі економічні відносини, які спрямовані на формування централізованих і децентралізованих фондів суспільного призначення. Саме в характері цих відносин розкривається сутність фінансів.

Історичною передумовою виникнення фінансів стала необхідність забезпечити державні витрати. Для цього в суб'єктів господарювання і громадян вилучалися кошти, з яких створювалися накопичення. В сучасному світі фінанси використовуються як економічний інструмент розподілу та перерозподілу вартості суспільного продукту. Завдяки упорядкованим фінансовим відносинам в бюджетних системах країн та інших фондах акумулюються великі суми грошових коштів, з яких фінансуються різні суспільні потреби.

Матеріальною основою фінансових відносин є фінансові ресурси, джерелом яких виступає національний дохід країни. Фінансові ресурси розподіляються і акумулюються в державній бюджетній системі, цільових фондах, у суб'єктів господарювання і домогосподарств.

На відміну від грошей, які обслуговують угоди з купівлі-продажу товарів і виступають мірою вартості, засобом обігу, накопичення й заощадження, фінанси виконують в економіці три основні функції: накопичувальну, розподільчу і контрольну. Накопичувальна функція фінансів полягає у створенні основних або первинних фінансових ресурсів шляхом розподілу національного доходу серед учасників матеріальної сфери суспільного виробництва. Розподільча функція фінансів реалізується шляхом перерозподілу національного доходу між матеріальною та нематеріальною сферами, галузями матеріального виробництва, регіонами країни, формами власності та соціальними групами населення. При цьому створюються вторинні (похідні) фінансові ресурси. За допомогою фінансів здійснюється контроль за розподілом національного доходу між різними фондами та їх цільовим витрачанням. Науковці також відзначають регуляційну функцію фінансів, яка пов'язана з втручанням держави через державні витрати, податки, державний кредит у процес відтворення суб'єктів господарювання.

За реалізацію вищезначених функцій відповідає фінансова система, яка складається із сфер і ланок. Сфера характеризує узагальнену за певною ознакою сукупність фінансових відносин, а ланка – їх відособлену частину. Фінансова система України включає п'ять сфер фінансових відносин: фінанси суб'єктів господарювання, державні фінанси, міжнародні фінанси, фінансовий ринок, ринок страхування. У фінансовій системі також можна виділити ряд

підсистем: бюджетну, податкову, кредитну, систему фінансового права тощо, які виконують свої специфічні завдання.

Бюджетна система відіграє основоположну роль у сфері державних фінансів. Її утворює сукупність бюджетів, що наповнюються фінансовими ресурсами (бюджетними коштами) за рахунок податкових і неподаткових надходжень від платників податків, зборів та обов'язкових платежів. Бюджетна система як підсистема фінансової системи держави забезпечує розподіл, планомірне і цілеспрямоване використання централізованих фондів грошових коштів. Всі фінансові ресурси бюджетної системи нашої країни акумулюються у зведеному бюджеті, який складається з державного бюджету, бюджету Автономної Республіки Крим і місцевих бюджетів.

Важливою ланкою державних фінансів є державні цільові фонди, з яких фінансуються визначені напрямки витрат. Цільові фонди можуть створюватися за рахунок державного бюджету або бути позабюджетними. Так, державний фонд охорони навколишнього природного середовища є складовою Державного бюджету України і формується за рахунок частини коштів, що надійшли від сплати екологічного податку та з інших законодавчо визначених джерел. Позабюджетні цільові фонди в Україні виконують функції соціального страхування та забезпечення. До них належать Пенсійний фонд України, Фонд загальнообов'язкового державного соціального страхування України на випадок безробіття та Фонд соціального страхування України.

Податкова система як підсистема фінансової системи держави відповідає за створення централізованих фондів грошових коштів. Елементний склад податкової системи України сформований з наступних суб'єктів: платників та їхніх представників, податкових агентів та контролюючих органів, що забезпечують належне адміністрування податків, зборів і платежів. Податок – це обов'язковий, безумовний платіж, який платник здійснює до відповідного бюджету. Кожний податок складається з елементів, які визначені в статті 7 Податкового кодексу України: платника податку, об'єкту та бази оподаткування, ставки податку та порядку його обчислення, податкового періоду і т.д. Всі елементи в сукупності однозначно визначають правові аспекти справляння кожного податку. Податки виконують в економіці чотири основні функції: фіскальну, соціальну, перерозподільну і регуляційну. Вони класифікуються за способом вилучення, характером нарахування на об'єкт оподаткування і рівнем. В Україні діють податки двох рівнів: загальнодержавні і місцеві.

Головний принципом оподаткування є лояльне ставлення до платників податків, щоб податковий тягар не був занадто важким для бізнесу. Податкові системи економічно розвинених країн побудовані на принципах загальності охоплення платників, одноразовості і визначеності оподаткування, адаптивності і ефективності.

Бюджетна і податкова системи пов'язані між собою державною бюджетно-податковою політикою, яка регулює державні витрати та обсяг оподаткування. Ефективна бюджетно-податкова політика будується на визначенні оптимального або доречного обсягу оподаткування. Для цього, з

одного боку, використовується принцип фіскальної достатності. Він означає, що податкові надходження мають покривати бюджетні потреби, зайві податки не потрібні. Для правильного застосування принципу фіскальної достатності необхідно визначити, які бюджетні потреби і в якому обсязі треба фінансувати. Визначення таких потреб лежить поза межами позитивної економічної теорії і зазвичай викликає дискусію. З іншого боку, оптимальні або доречні обсяги оподаткування можна встановити з аналізу впливу податків на соціально-економічні системи різних рівнів. Одним з інструментів такого аналізу є крива Лаффера, яка показує, що збільшення ставок оподаткування після певного рівня не призводить до зростання податкових надходжень і має протилежний результат.

Закономірні диспропорції між надходженнями і видатками бюджетної системи можуть привести до бюджетного дефіциту і утворенню державного боргу. Державний борг фінансують за рахунок запозичень. Він не становить загрозу, якщо їм правильно управляти. Історично у світі сформувалися три концепції управління державним бюджетом, які в різній мірі використовуються країнами в їх державній бюджетно-податковій політиці.

Одним із способів формування фінансових ресурсів на будь-якому рівні є позики. Історичний розвиток товарного господарства супроводжувався перетворенням не залучених до обігу («вільних») грошей на позиковий капітал. Позиковий капітал представляв його власнику (кредитору) можливість додаткового заробітку. Внаслідок надання кредитором позичальнику коштів у тимчасове користування за визначену плату між ними виникають кредитні відносини. Три загальні принципи кредитних відносин – це терміновість, обов'язковість повернення кредиту і платність користування позиковим капіталом. В деяких наукових джерелах визначають ще принципи диференційованості кредиту і цільового призначення.

Кредит виконує в економіці перерозподільну, емісійну і контрольну функції. Він також прискорює централізацію та концентрацію капіталу в успішних і найбільш конкурентоспроможних бізнесів. Кредиторами в системі кредиту виступають депозитні і недепозитні інститути. Позичальниками є фізичні і юридичні особи. Держава може бути як кредитором, так і позичальником. Основні форми кредитів: комерційний, банківський, міжгосподарський, споживчий, іпотечний, міжбанківський, державний міжнародний. Найбільш поширеним зараз є банківське кредитування. Банківські кредити надаються шляхом індивідуального одноразового кредитування, відкриття кредитної лінії, овердрафту та іншими методами. Кредити на практиці класифікуються за основними групами позичальників, за призначенням, терміном надання, напрямком фінансування, ступенем забезпеченості та іншими ознаками.

Ключовою ланкою кредитної системи є банківська система. В більшості країн вона складається з центрального банку і всіх інших банківських установ, тобто є дворівневою. Банки класифікуються за формою власності і характером економічної діяльності. Головним елементом банківської системи виступає центральний банк, який координує і регулює діяльність всіх інших банків. В

різних країнах він називається по-різному. В нашій країні це Національний банк України. Відповідно до Конституції України основною функцією Національного банку є забезпечення стабільності грошової одиниці України.

Підсистемою фінансової системи виступає фінансове право. Це галузь права, за допомогою якої фінансово-кредитні відносини упорядковуються і регламентуються, тобто отримують завершену правову форму.

Питання для самоконтролю

1. Чому рух грошей в процесі суспільного виробництва упорядкований, і чому гроші не можуть рухатися хаотично?
2. Що виступає історичною передумовою виникнення фінансів?
3. Як через фінансові відносини відбувається розподіл вартості суспільного продукту в економіці?
4. Що таке «фінансові ресурси», на які групи вони поділяються?
5. Чим фінанси відрізняються від грошей? Порівняйте функції фінансів і грошей в економіці.
6. Які економічні відносини на рівні підприємства визнаються фінансовими?
7. Що таке «фінансова система»? З яких сфер і ланок складається фінансова система України?
8. Як побудована бюджетна система України? Яким нормативно-правовими актами регулюються бюджетні відносини в Україні?
9. Що таке «зведений бюджет»? З чого складаються доходи Зведеного бюджету України?
10. Яким чином формується Державний бюджет України?
11. Які державні цільові фонди створені в Україні?
12. За що відповідає податкова система?
13. Що таке «податок», і з яких елементів він складається?
14. Які функції податки виконують в економіці?
15. За якими ознаками класифікуються податки?
16. Які загальнодержавні та місцеві податки та збори існують в податковій системі України?
17. З кого сформований елементний склад податкової системи України?
18. На яких основних принципах побудовані системи оподаткування в економічно розвинених країнах?
19. Як державна бюджетно-податкова політика пов'язує між собою бюджетну і податкову системи?
20. Як в економічній теорії обґрунтовуються оптимальні або доречні обсяги оподаткування?
21. Що означає фіскальна достатність як принцип побудови податкової системи?
22. Який економічний ефект характеризує крива Лаффера?
23. Чому утворюється державний борг? На яких принципах засноване управління державним боргом?

24. Які існують концепції управління державним бюджетом, в чому їх переваги і недоліки?
25. Які загальні принципи кредитних відносин розкривають їх сутність?
26. Чим обумовлене виникнення кредитних відносин?
27. Які функції виконує в економіці система кредиту?
28. Які організації і інститути виступають кредиторами і позичальниками в системі кредиту?
29. В яких основних формах видаються кредити і якими методами?
30. За якими ознаками класифікуються кредити?
31. З чого складається банківська система? За якими ознаками класифікуються банки?
32. Які типові функції виконує центральний банк, і чим він відрізняється від інших банків?
33. Яку основну функцію відповідно до Конституції України виконує Національний банк України?
34. Які вищі органи управління є в Національного банку України? Як вони призначаються (обираються)?
35. Які суспільні відносини регулює фінансове право?

Тестові запитання

Оберіть єдину правильну відповідь

1. Що з наведеного можна вважати причиною виникнення фінансових відносин?
  - A) Упорядкований рух грошових коштів під час економічного кругообігу
  - B) Рідкість ресурсів і необхідність накопичення коштів для їх придбання
  - C) Велика кількість економічних агентів, з яких кожен комусь щось винний
  - D) Цілеспрямовані дії державної влади щодо упорядкування грошового обігу
2. Яке з наведених визначень найбільш повно і точно характеризує фінанси?
  - A) Це спосіб взаємодії виробників та споживачів економічних благ, що базується на децентралізованому механізмі цінних сигналів
  - B) Це сукупність економічних відносин, які виникають внаслідок надання кредитором позичальнику коштів у тимчасове користування на умовах їх повернення та сплати визначеної суми за таке користування
  - C) Це особлива форма економічних відносин, які виникають при розподілі і перерозподілі вартості суспільного продукту
  - D) Це складний комплекс господарських відносин, що об'єктивно складаються між людьми у процесі суспільного виробництва з приводу привласнення його результатів та використання економічних благ

3. Що вважається історичною передумовою виникнення фінансів?

- А) Процес розвитку економічного співробітництва і, як результат, поступове удосконалення процесу обміну
- В) Необхідність визначення умовної одиниці виміру, за допомогою якої товари будуть кількісно оцінюватися під час обміну
- С) Задоволення різноманітних потреб держави
- Д) Особливості способів суспільного виробництва в різних соціально-економічних формаціях

4. Які з наведених економічних відносин на рівні підприємства не є фінансовими?

- А) Виплата страхових платежів
- В) Одержання і сплата штрафних санкцій
- С) Формування статутного капіталу
- Д) Звільнення персоналу внаслідок реорганізації

5. Що виступає матеріальною основою фінансових відносин?

- А) Фінансові ресурси
- В) Капітал суб'єктів господарювання
- С) Заощадження населення
- Д) Бюджетні кошти

6. Де акумулюються децентралізовані фінансові ресурси?

- А) Державний бюджет
- В) Суб'єкти господарювання
- С) Державний пенсійний фонд
- Д) Місцеві бюджети

7. Які основні функції фінанси виконують в економіці?

- А) Міра вартості, засіб обігу, накопичення та збереження
- В) Міра вартості та засіб накопичення
- С) Засіб обігу та розподілу грошових коштів
- Д) Накопичувальна, розподільча та контрольна функції

8. В чому полягає розподільча функція фінансів?

- А) Створення основних або первинних фінансових ресурсів шляхом розподілу національного доходу серед учасників матеріальної сфери суспільного виробництва
- В) Перерозподіл національного доходу між матеріальною та нематеріальною сферами суспільного виробництва, галузями матеріального виробництва, регіонами країни тощо
- С) Контроль за розподілом національного доходу між різними фондами та їх цільовим витрачанням
- Д) Втручанням держави через державні витрати, податки, державний кредит у процес відтворення

9. В чому полягає накопичувальна функція фінансів?

А) Створення основних або первинних фінансових ресурсів шляхом розподілу національного доходу серед учасників матеріальної сфери суспільного виробництва

В) Перерозподіл національного доходу між матеріальною та нематеріальною сферами суспільного виробництва, галузями матеріального виробництва, регіонами країни тощо

С) Контроль за розподілом національного доходу між різними фондами та їх цільовим витрачанням

Д) Втручанням держави через державні витрати, податки, державний кредит у процес відтворення

10. В чому полягає контрольна функція фінансів?

А) Створення основних або первинних фінансових ресурсів шляхом розподілу національного доходу серед учасників матеріальної сфери суспільного виробництва

В) Перерозподіл національного доходу між матеріальною та нематеріальною сферами суспільного виробництва, галузями матеріального виробництва, регіонами країни тощо

С) Контроль за розподілом національного доходу між різними фондами та їх цільовим витрачанням

Д) Втручанням держави через державні витрати, податки, державний кредит у процес відтворення

11. В чому полягає регуляційна функція фінансів?

А) Створення основних або первинних фінансових ресурсів шляхом розподілу національного доходу серед учасників матеріальної сфери суспільного виробництва

В) Перерозподіл національного доходу між матеріальною та нематеріальною сферами суспільного виробництва, галузями матеріального виробництва, регіонами країни тощо

С) Контроль за розподілом національного доходу між різними фондами та їх цільовим витрачанням

Д) Втручанням держави через державні витрати, податки, державний кредит у процес відтворення

12. Що таке «фінансова система»?

А) Сукупність окремих взаємопов'язаних елементів фінансових відносин, які існують в реальному грошовому обороті та разом виконують функції щодо створення, розподілу і використання фондів грошових коштів

В) Центральний банк і всі інші банківські установи

С) Сукупність окремих взаємопов'язаних елементів, які внаслідок своєї взаємодії виконують функцію забезпечення реалізації кредитних відносин в загальній економічній системі суспільства

D) Сукупність організованих, взаємопов'язаних суб'єктів господарювання, які утворюють цілісну і цілеспрямовану структуру

13. Що з наведеного не визначається як окрема сфера фінансових відносин у фінансовій системі України?

- A) Фінанси суб'єктів господарювання
- B) Державні фінанси
- C) Страхування
- D) Валютний ринок

14. Яка з наведених ланок фінансової системи України не належить до сфери державних фінансів?

- A) Державні цільові фонди
- B) Державний кредит
- C) Фінанси державного сектору
- D) Соціальне страхування

15. З яких елементів складається бюджетна система України?

- A) Сукупність державного бюджету та місцевих бюджетів
- B) Сукупність державного бюджету та державних цільових фондів
- C) Сукупність державного бюджету, місцевих бюджетів та державних цільових фондів
- D) Сукупність державного бюджету, місцевих бюджетів, державних цільових фондів та фінансів державного сектору

16. Які суспільні відносини регулює податкова система?

- A) Сукупність фінансових відносин щодо формування державного і місцевих бюджетів
- B) Права і обов'язки платників податків
- C) Права і обов'язки всіх суб'єктів процесу оподаткування
- D) Сукупність фінансових відносин щодо справляння загальнодержавних та місцевих податків і зборів, які регламентовані нормами фінансового права

17. Що з наведеного не є елементом податку згідно з Податковим кодексом України?

- A) Фіскальний орган для сплати податку
- B) Платники податку
- C) Ставка податку
- D) Податковий період

18. На які групи класифікуються податки за характером нарахування на об'єкт оподаткування?

- A) Прямі і непрямі
- B) Регресійні, пропорційні і прогресивні

- C) Загальнодержавні і місцеві
- D) Щомісячні, квартальні і щорічні

19. Який з наведених податків не є загальнодержавним?

- A) Туристичний збір
- B) Податок на прибуток підприємств
- C) Податок на додану вартість
- D) Акцизний податок

20. Який з наведених податків належить до місцевих?

- A) Екологічний податок
- B) Податок на майно
- C) Акцизний податок
- D) Податок на додану вартість

21. В якому переліку найбільш повно і точно описаний елементний склад податкової системи відповідно до Податкового кодексу ?

- A) Платники податків та їхні представники, контролюючі органи
- B) Платники податків та їхні представники, податкові агенти та контролюючі органи
- C) Платники податків та їхні представники, податкові агенти та контролюючі органи, Міністерство фінансів України
- D) Кабінет міністрів України, Міністерство фінансів України, Державна податкова служба України

22. В чому полягає принцип загальності оподаткування?

- A) Система та процедура сплати податків мають бути зручними, зрозумілими і простими для платників
- B) Податкова система повинна бути гнучкою, тобто легко пристосовуватись до змін
- C) Охоплення всіх фізичних та юридичних осіб, які отримують доходи
- D) Податкова система як інструмент державного регулювання економіки має забезпечувати ефективний перерозподіл національного доходу

23. В чому полягає принцип ефективності оподаткування?

- A) Система та процедура сплати податків мають бути зручними, зрозумілими і простими для платників
- B) Податкова система повинна бути гнучкою, тобто легко пристосовуватись до змін
- C) Охоплення всіх фізичних та юридичних осіб, які отримують доходи
- D) Податкова система як інструмент державного регулювання економіки має забезпечувати ефективний перерозподіл національного доходу

24. В чому полягає принцип визначеності оподаткування?

А) Система та процедура сплати податків мають бути зручними, зрозумілими і простими для платників

В) Податкова система повинна бути гнучкою, тобто легко пристосовуватись до змін

С) Охоплення всіх фізичних та юридичних осіб, які отримують доходи

Д) Податкова система як інструмент державного регулювання економіки має забезпечувати ефективний перерозподіл національного доходу

25. В чому полягає принцип адаптивності оподаткування?

А) Система та процедура сплати податків мають бути зручними, зрозумілими і простими для платників

В) Податкова система повинна бути гнучкою, тобто легко пристосовуватись до змін

С) Охоплення всіх фізичних та юридичних осіб, які отримують доходи

Д) Податкова система як інструмент державного регулювання економіки має забезпечувати ефективний перерозподіл національного доходу

26. Яке визначення найбільш повно і точно характеризує бюджетно-податкову політику?

А) Це особлива форма економічних відносин, які виникають при розподілі і перерозподілі вартості суспільного продукту і полягають у формуванні централізованих і децентралізованих фондів суспільного призначення

В) Це сукупність взаємопов'язаних заходів державної влади щодо забезпечення сталого економічного зростання

С) Це сукупність взаємопов'язаних заходів державної влади щодо регулювання державних витрат та обсягу оподаткування з метою забезпечення сталого економічного зростання і соціального добробуту в країні

Д) Це сукупність взаємопов'язаних заходів державної влади щодо визначення оптимального або доречного обсягу оподаткування

27. Що означає принцип фіскальної достатності?

А) Податкова система як інструмент державного регулювання економіки має забезпечувати ефективний перерозподіл національного доходу

В) Система та процедура сплати податків мають бути зручними, зрозумілими і простими для платників

С) «Не можна різати курку, що несе золоті яйця»

Д) Встановлення податків та зборів з урахуванням необхідності досягнення збалансованості витрат бюджету з його надходженнями

28. В якій системі координат будується крива Лаффера?

А) Вісь абсцис – умовна ставка оподаткування у відсотках, вісь ординат – загальні грошові надходження податків і зборів

В) Вісь абсцис – загальні грошові надходження податків і зборів, вісь ординат – умовна ставка оподаткування у відсотках

С) Вісь абсцис – умовна ставка оподаткування у відсотках, вісь ординат – кількість платників податків

Д) Вісь абсцис – кількість платників податків, вісь ординат – загальні грошові надходження податків і зборів

29. При якому виконанні бюджету може утворитися державний борг?

А) Доходи державного бюджету більші за витрати

В) Доходи і витрати державного бюджету збалансовані

С) Доходи державного бюджету менші за витрати

Д) З державного бюджету надаються кредити

30. Для якої концепції управління державним бюджетом характерне накопичення надлишку в період економічного зростання з наступним фінансуванням дефіциту в період економічного спаду?

А) Щорічно збалансований державний бюджет

В) Бюджет, збалансований у тривалій перспективі з урахуванням фаз економічного циклу

С) Збалансованість економіки, а не державного бюджету

Д) Фіскальна достатність

31. Для якої концепції управління державним бюджетом характерне твердження: «Незалежно від фази економічного циклу, на якій перебуває економіка країни, щороку витрати бюджету мають дорівнювати доходам»?

А) Щорічно збалансований державний бюджет

В) Бюджет, збалансований у тривалій перспективі з урахуванням фаз економічного циклу

С) Збалансованість економіки, а не державного бюджету

Д) Фіскальна достатність

32. Що розуміють під системою кредиту в економіці?

А) Сукупність окремих взаємопов'язаних елементів фінансових відносин, які існують в реальному грошовому обороті та разом виконують функції щодо створення, розподілу і використання фондів грошових коштів

В) Центральний банк і всі інші банківські установи

С) Сукупність окремих взаємопов'язаних елементів, які внаслідок своєї взаємодії виконують функцію забезпечення реалізації кредитних відносин в загальній економічній системі суспільства

Д) Сукупність організованих, взаємопов'язаних суб'єктів господарювання, які утворюють цілісну і цілеспрямовану структуру

33. На яких загальних принципах ґрунтуються кредитні відносини?

А) Термін – до трьох років, щомісячна сплата відсотків, наявність застави

В) Терміновість і платність

- C) Терміновість, цільове призначення кредиту, застава
- D) Терміновість, повернення кредиту і платність

34. Який спосіб забезпечення повернення кредиту полягає в тому, що поручитель, яким може бути фізична або юридична особа, гарантує повернення кредиту позичальником за рахунок власного майна?

- A) Договір-порука
- B) Договір-гарантія
- C) Договір застави
- D) Договір страхування

35. Який спосіб забезпечення повернення кредиту полягає в тому, що юридична особа, що є засновником або здійснює управління позичальником, виступає гарантом повернення кредиту?

- A) Договір-порука
- B) Договір-гарантія
- C) Договір застави
- D) Договір страхування

36. Чим обумовлене виникнення кредитних відносин?

- A) Відмовою від повноцінних грошей на користь неповноцінних
- B) Переходом від натурального до товарного господарства
- C) Розвитком розширеного товарного господарства
- D) Функцією грошей як засобу накопичення та заощадження

37. В чому полягає перерозподільна функція кредиту в економіці?

A) Через кредит відбувається перерозподіл національного доходу між матеріальною та нематеріальною сферами суспільного виробництва, галузями матеріального виробництва, регіонами країни тощо

B) Через кредит відбувається перерозподіл на зворотній основі тимчасово вільних грошових ресурсів

C) Через кредит здійснюється контроль за розподілом національного доходу між різними фондами та їх цільовим витрачанням

D) На основі кредиту відбувається емісія грошових знаків, безготівкових платіжних засобів та цінних паперів, з'являються кредитні картки, відбувається випереджальне зростання безготівкового обороту

38. Яка з наведених організацій (установ) не належить до депозитних інститутів?

- A) Банк
- B) Страхова компанія
- C) Кредитна спілка
- D) Інститути спільного інвестування

39. Яка форма кредиту полягає в тому, що суб'єкти господарювання надають його один одному у товарній формі з відстроченням платежу?

- A) Комерційний кредит
- B) Банківський кредит
- C) Іпотечний кредит
- D) Споживчий кредит

40. Яка з наведених функцій визнається основною для Національного банку України згідно з Конституцією України?

- A) Зберігання державних золотовалютних резервів
- B) Контроль діяльності організацій банківської та кредитної систем
- C) Забезпечення стабільності грошової одиниці України
- D) Кредитування комерційних банків та здійснення касового обслуговування державних установ.

Ситуація для обговорення

1. Ознайомтеся з фрагментом «Стратегії розвитку фінансового сектору України до 2025 року», яка розміщена на офіційному web-сайті Національного банку України:

«Основною метою ключових гравців фінансової екосистеми є задоволення потреб кінцевих споживачів, якими є суб'єкти економіки України, які в процесі своєї діяльності потребують використання різних фінансових інструментів для досягнення власних цілей. Саме кінцеві споживачі фінансових послуг перебувають у центрі уваги всіх учасників фінансової екосистеми, адже створення умов для ефективної роботи економічних суб'єктів є основним завданням усього фінансового сектору. З цією метою ключові гравці екосистеми взаємодіють між собою, створюючи актуальні сервіси та продукти для споживачів. Від злагодженої, взаємовигідної роботи учасників, що ґрунтується на відкритості та повазі до інтересів учасників, залежить успіх роботи всієї екосистеми.

Потреби всіх суб'єктів економічної діяльності мають бути задоволені через надання відповідних фінансових послуг учасниками фінансової екосистеми, яких можна об'єднати в чотири основні групи:

1) Провайдери фінансових послуг – це компанії, державні інституції, які безпосередньо надають фінансові продукти та сервіси кінцевим споживачам.

2) Інфраструктура та технології – це компанії та державні інституції, які надають продукти, сервіси та рішення для провайдерів фінансових послуг та інших учасників фінансового сектору, підсилюючи їхню ціннісну пропозицію для споживачів фінансових послуг.

3) Регуляція та контроль – це як правило державні інституції, які створюють правила взаємодії учасників екосистеми та здійснюють контроль за дотриманням цих правил.

4) *Експертиза – це учасники ринку та державні інституції, які своїми сервісами та рішеннями створюють підґрунтя для професійного розвитку учасників екосистеми»²⁰.*

2. Розподіліть наступних учасників «фінансової екосистеми» на чотири вищезгадані групи: Національна комісія з цінних паперів та фондового ринку, фондові біржі, оператори поштового зв'язку, Верховна Рада України, страхові компанії, інвестиційні компанії, служби інкасації, платіжні системи, Фонд гарантування вкладів фізичних осіб, інноваційні хаби, консалтингові компанії, криптовалютні біржі, венчурні фонди, бізнес-асоціації, міжнародні донори, галузеві об'єднання, Міністерство фінансів України, Національний банк України, освітні заклади, банки.

Результати оформити у вигляді таблиці:

Провайдери фінансових послуг	Інфраструктура та технології	Регуляція та контроль	Експертиза
-	-	-	-

Підказка. Скористайтеся рисунком на с. 12 «Стратегії розвитку фінансового сектору України до 2025 року»

3. Чим, на ваш погляд, фінансова екосистема відрізняється від фінансової системи, яка наведена на рис. 8.2? Який термін і в яких випадках доречно використовувати?

4. Однією з характеристик майбутнього фінансового сектору України є відновлення довіри населення. Ця характеристика в «Стратегії розвитку фінансового сектору України до 2025 року» описується наступним чином: *«Підвищено фінансову грамотність, населення активно та свідомо використовує сучасні фінансові інструменти з метою поліпшення власного добробуту. Використання цифрових технологій дало змогу збільшити кількість громадян, які мають базовий поточний рахунок у банку та здійснюють операції з фінансовими інструментами (кількість активних рахунків/кількість дорослого населення – 80% у 2025 році)»*. Чим відновлення довіри населення сприятиме функціонуванню фінансового сектору? На основі яких спостережень можна констатувати, що населення довіряє або не довіряє фінансовим установам?

Питання для самостійного опрацювання

1. Наведіть опис сфер і ланок фінансової системи України, які не розглядалися в темі (див. рис. 8.2).

2. Розгляньте Закон України «Про споживче кредитування» №1734-VIII від 15 листопада 2016 р., зокрема, розділ III «Договір про споживчий кредит». Які умови визначаються в договорі про споживчий кредит, і які права має споживач відповідно до цього закону?

²⁰ Стратегія розвитку фінансового сектору України до 2025 року (оновлена у березні 2021 року) URL: <https://bank.gov.ua/ua/files/eMbmHjDsYNINdsE> (дата звернення 28.03.2023 р.)

3. Розгляньте Закон України «Про банки і банківську діяльність» № 2121-III від 7 грудня 2000 р., зокрема, статтю 2, в якій наводяться визначення термінів. З чого складається банківська система України? В чому полягає економічна незалежність банків?

Терміни та визначення

Фінанси – це особлива форма економічних відносин, які виникають при розподілі та перерозподілі вартості суспільного продукту і полягають у формуванні централізованих і децентралізованих фондів суспільного призначення.

Фінансові ресурси – це сукупність всіх грошових коштів в централізованих і децентралізованих фондах, які є в розпорядженні держави, суб'єктів господарювання, домогосподарств та використовуються ними для здійснення всіх видів економічної діяльності, спрямованої на задоволення особистих і суспільних потреб.

Фінансова система – це сукупність окремих взаємопов'язаних елементів фінансових відносин, які існують в реальному грошовому обороті та разом виконують функції щодо створення, розподілу і використання фондів грошових коштів.

Фінансова система – це особлива форма економічних відносин, що складаються між державою з одного боку, фізичними та юридичними особами з іншого боку, між державними органами, підприємствами, установами та організаціями, а також між державами та міжнародними інститутами з приводу створення, розподілу і використання фондів грошових коштів.

Бюджетна система України – сукупність державного бюджету та місцевих бюджетів, побудована з урахуванням економічних відносин, державного і адміністративно-територіальних устроїв і врегульована нормами права.

Бюджет – план формування та використання фінансових ресурсів для забезпечення завдань і функцій, які здійснюються відповідно органами державної влади, органами влади Автономної Республіки Крим, органами місцевого самоврядування протягом бюджетного періоду.

Податком є обов'язковий, безумовний платіж до відповідного бюджету або на єдиний рахунок, що справляється з платників податку.

Кредитні відносини або кредит – це сукупність економічних відносин, які виникають внаслідок надання кредитором позичальнику коштів у тимчасове користування на умовах їх повернення та сплати визначеної суми за таке користування.

Позиковий капітал – це грошові кошти, які їх власник може надати іншій особі (позичальнику) з метою отримання процента.

Депозитні інститути – це фінансові установи, які акумулюють внески вкладників та депозити з метою надання кредитів позичальникам.

Недепозитні інститути – це фінансові установи, в яких позиковий капітал з’являється внаслідок їх статутної діяльності.

Банки – це комерційні організації, які займаються акумулюванням коштів вкладників, надають кредити, здійснюють грошові розрахунки, проводять операції з цінними паперами тощо.

Галузь права – це окрема підсистема загальної системи права, яка визначається єдністю предмета правового регулювання, та сукупністю правових норм, за допомогою яких регулюються однорідні суспільні відносини.

Фінансове право – це публічна галузь права, яка за допомогою сукупності юридичних норм регулює суспільні відносини щодо створення, розподілу і використання фондів грошових коштів (фінансових ресурсів).

Список літератури

Основна

1. Соколов М., Горлач М., Гуценко В., Кримов М., Жиленкова М. Економічна теорія. Підручник. Київ: Центр навчальної літератури, 2019. 532 с.
2. Семененко В., Коваленко Д., Бугас В., Семененко О. Економічна теорія. Політекономія. Київ: Центр навчальної літератури, 2019. 428 с.
3. Економічна теорія : підручник / В.Д. Лагутін, Ю.М. Уманців, Т.А. Щербакова та ін. ; за заг. ред. В.Д. Лагутіна. Київ : Київський національний торговельно-економічний університет, 2017. 608 с.

Додаткова

4. Основи економічної теорії / Захарченко О., Барановська М., Козак Ю., Курмиженко В. та ін. Київ: Центр навчальної літератури, 2019. 264 с.
5. Політична економія: Підручник / За ред. Ніколенка Ю.В. Київ: Центр учбової літератури, 2008. 632 с.
6. Мельничук Н., Непочатенко Н. Фінанси підприємств : підручник. Київ : Центр навчальної літератури, 2019. 504 с.
7. Фінанси. Підручник / І.О. Лютий, С.Я. Боринець, З.С. Варналій та ін., за ред. д.е.н., проф. І.О. Лютого. Київ : Видавництво Ліра-К, 2017. 720 с.

ТЕМА 9. НАЦІОНАЛЬНИЙ ДОХІД І ЙОГО ВИКОРИСТАННЯ

9.1 Сутність та економічний зміст категорії «дохід»

Одним з найважливіших і, безумовно, найцікавіших завдань економічної теорії є оцінка добробуту населення конкретної країни станом на визначений момент часу. Об'єктивне вирішення цього завдання розкриє можливості підвищення життєвого комфорту громадян, тобто більш заможного існування суспільства. За умови єдиного підходу ми можемо порівняти добробут в різних країнах, а також економічну політику, яка привела до нього. На перший погляд здається, що оцінка рівня добробуту є досить простим завданням. Так, в кожному домогосподарстві можна порахувати всі доходи, які воно отримує за визначений проміжок часу. Цими доходами, зокрема, виступають заробітна плата членів родини, доходи від оренди або продажу майна, від цінних паперів, банківських депозитів, роялті, отримані субсидії від держави тощо. Але такий підхід навряд чи приведе нас до правильних висновків, оскільки будь-яке домогосподарство існує в економічній системі вищого рівня, від якої воно отримує додаткові економічні блага окрім звичайних грошових доходів. Держава створює для своїх громадян суспільні блага, які фінансує за рахунок бюджетних коштів і коштів цільових фондів. Іноді ми не помічаємо, наскільки великим є обсяг цих благ, які ми отримуємо умовно безоплатно. Ми можемо їздити автошляхами загального призначення і нікому за це не сплачуємо. У визначених розмірах ми отримуємо безоплатну медичну допомогу і освітні послуги, маємо можливість відвідувати бібліотеки, музеї, культурні і спортивні заходи. Тобто в нашому житті існує так званий неявний дохід, який ми отримуємо від економічних систем вищого рівня. Таким чином, категорія доходу в економіці також багатогранна як, наприклад, категорії «підприємництво» або «рининок». Багатогранність обумовлена передусім існуванням великої кількості джерел і форм доходу, які можуть отримувати як фізичні, так і юридичні особи. В побуті під доходом розуміють будь-які надходження у матеріальній або грошовій формі. Іноді ми не розрізняємо поняття доходу і багатства. Багатство – це, зазвичай, втілені у матеріальну або грошову форму цінності, які перебувають у власності фізичної або юридичної особи. Розмір багатства визначається на певну дату в той час, як доходи обраховуються за певний проміжок часу переважно у грошовій формі. Таким чином, доходу як економічній категорії можна дати наступне визначення.

Дохід – це потік грошових надходжень в одиницю часу.

Доходи отримують та привласнюють як окремі люди, так і соціально-економічні системи різних рівнів. Тому їх класифікують в залежності від одержувача або суб'єкта привласнення на доходи фізичних осіб (є індивідуальною власністю конкретної людини), доходи домогосподарств (власність сімей), підприємств та корпорацій, галузей економіки, територіальних громад, держави, суспільства в цілому. Доходи фізичних осіб, домогосподарств і підприємств формуються на мікроекономічному рівні. Їх

прикладом є заробітна плата, процент, прибуток, рента. До мезо- і макроекономічного рівня належать доходи територіальних громад і національний дохід. Будь-які доходи учасників суспільного виробництва формуються в результаті економічного кругообігу (див. рис. 6.7). Джерелом їх виникнення є господарська діяльність підприємств всіх форм власності і домогосподарств, а також економічна політика держави (наприклад, надання субсидій громадянам, певним секторам економіки й т.п.). Під час економічного кругообігу фактори виробництва обмінюються на гроші. Внаслідок цього обміну у власників факторів виробництва виникають доходи, які класифікують за походженням. Наймані працівники отримують дохід у формі заробітної плати, що залежить від оцінки результатів їх діяльності, на яку впливають розумові та фізичні здібності людини та її здатність виконувати доручену роботу. Цей дохід неможливо відокремити від особи, яка його одержує, на відміну від доходів, що приносить власність. З переходом права власності такі доходи теж переходять до нового власника. До них належать дивіденди на акції, відсотки на пай або банківський вклад, дохід від цінних паперів, орендну плату, земельну ренту, роялті тощо. В економічних агентів також можуть бути доходи, що безпосередньо не пов'язані з оцінкою результатів їх діяльності і власністю, наприклад, адресна допомога малозабезпеченим верствам населення, часткова компенсація витрат громадян на освіту або на охорону здоров'я, гранти громадським організаціям, субсидії суб'єктам господарювання тощо. Такі доходи виникають внаслідок благодійної діяльності, реалізації державних соціальних і економічних програм.

Основні концептуальні питання економічної теорії відносно категорії доходу: як він створюється і згодом розподіляється в суспільстві. Відповідь на ці питання дає макроекономічний аналіз, який за допомогою низки показників вивчає, як функціонує і розвивається національна економіка, тобто економічна система найвищого перед світовим рівня. Для оцінки добробуту населення необхідно визначити розмір національного доходу країни за певний період, як правило, рік. Для розрахунку цього показника використовують інші макроекономічні показники. В темі 2 ми розглядали, як кількісно оцінити результати суспільного виробництва. Такі показники, як валовий суспільний продукт, валовий національний продукт, валовий внутрішній продукт, чистий продукт суспільства, національне багатство, характеризують результати суспільного виробництва в масштабах країни. Покажемо тепер, як на їх основі визначити національний дохід. Для цього зосередимось на загальних правилах обчислення цих показників.

9.2 Особливості обчислення валового внутрішнього продукту та інших макроекономічних показників

Наріжним камінням макроекономічного аналізу виступає Система національних рахунків (далі СНР). Ця система виникла в розвинутих західних країнах наприкінці 30-х - на початку 40-х років ХХ сторіччя. СНР згодом була

систематизована ООН і стала міжнародним стандартом, який близько 100 країн світу застосовували з 1953 р. У 1968 р. була впроваджена нова (друга) версія цього міжнародного стандарту, яка проіснувала до 1993 р. Нині діє його третя модифікація. Національні рахунки в Україні розробляються Державним комітетом статистики згідно із стандартом СНР, прийнятим міжнародними організаціями у 1993 р.

Вимірювання параметрів економіки країни здійснюється у натурально-речових та вартісних показниках. Натурально-речові показники мають точну розмірність та відображають кількість випущеної продукції, наприклад, у тонах, метрах, одиницях тощо. Але їх важко або зовсім неможливо використовувати для вимірювання кількості наданих послуг, які в сучасній економічній діяльності посідають важливе місце. Обсяги виробництва продукції в різних натурально-речових показниках не зіставні між собою, тому макроекономічні показники найчастіше виражають в грошовому еквіваленті. Для цього обсяг виробництва в натурально-речових одиницях множать на ціну товарів і послуг. В залежності від того, яка при цьому використовується ціна, визначають номінальні і реальні показники. Номінальні показники розраховуються в реальних цінах, які існували в аналізованому періоді. Для реальних показників використовують так звані базові ціни. Це умовні незмінні ціни, які дозволяють виключити з розрахунків фактори цінового коливання, оскільки внаслідок інфляції сукупний обсяг виробництва товарів і послуг в грошовому еквіваленті може зростати сам собою без фізичного наповнення.

Головним в СНР виступає показник валового внутрішнього продукту (ВВП). Інші показники, такі як валовий національний продукт (ВНП) і національний дохід (НД), розраховуються на його основі.

ВВП відображає загальну вартість кінцевого продукту, який вироблений в межах даної країни за визначений період часу. При цьому не враховується, чи перебували фактори виробництва, за допомогою яких вироблений кінцевий продукт, у власності цієї країни та її громадян, чи належали іноземцям.

Угоди з активами, які створені раніше аналізованого періоду, не включаються у ВВП. Наприклад, якщо будинок був куплений в цьому році, але побудований в минулому, то його ціна не увійде до ВВП цього року. Разом з цим, якщо при купівлі дому були використані послуги ріелтора, то їх вартість увійде до ВВП цього року. Таким чином забезпечуються часові обмеження при розрахунку даного показника. У ВВП також не враховується купівля вживаних товарів та трансфертні платежі населенню, які уряд надає на безоплатній основі. ВВП вимірюється у поточних ринкових цінах.

В Україні обчислення національного ВВП здійснюється на основі «Методичних положень розрахунку валового внутрішнього продукту», які затверджені наказом Державної служби статистики України №187 від 17.09.2018 р. Дані методичні положення ґрунтуються на міжнародних стандартах Системи національних рахунків 2008 року та Європейської системи національних та регіональних рахунків. Використання цих стандартів забезпечує міжнародну порівнянність ВВП України та його складових. Метою розрахунку ВВП органами державної статистики є «узагальнення результатів

економічної діяльності, яка відбувається на економічній території країни, на основі формування інтегрованого показника, складові якого відображають процеси виробництва й утворення первинних доходів та напрями кінцевого використання товарів і послуг». Інтегрований показник ВВП охоплює господарську діяльність економічних агентів-резидентів, що здійснювалася протягом звітного періоду (квартал, рік) на території країни у наступних секторах економіки: сектор нефінансових корпорацій, сектор фінансових корпорацій, сектор загального державного управління, домашні господарства та сектор некомерційних організацій, що обслуговують домашні господарства. До економічних агентів-резидентів належать юридичні та фізичні особи, що постійно зареєстровані або постійно проживають у країні, незалежно від громадянства.

Дещо інший підхід використовується при розрахунку показника ВВП. ВВП характеризує загальну вартість кінцевого продукту, який вироблений з використанням ресурсів цієї країни у тому числі і на території інших країн. У показник ВВП на відміну від ВВП включається та частина кінцевого продукту, яка створена за кордоном, але з використанням факторів виробництва, що перебувають у власності цієї країни та її громадян. При цьому у ВВП не входить те, що створено на території даної країни, але з використанням факторів виробництва, які належать іншим країнам або їх громадянам.

Розрізняють потенційний та фактичний, номінальний та реальний ВВП.

Потенційний ВВП – це потенційно можливий обсяг виробництва економічних благ в країні за умови повної зайнятості ресурсів. Повна зайнятість ресурсів означає їх стовідсоткове використання. Для економіки вважається природним, коли виробничі потужності підприємств не завантажені на 10-20% від їх загального обсягу. Ці 10-20% потужностей становлять резерв на випадок зростання попиту на окремі товари або тимчасово не використовуються під час їх технічного переозброєння. Також природним вважається існування безробіття на рівні до 5-6% від загальної чисельності робочої сили. Потенційний ВВП, таким чином, характеризує виробничі можливості економіки країни при використанні всіх резервів, навіть тих, наявність яких вважається природною.

Фактичний ВВП вимірює у грошовому еквіваленті обсяг національного виробництва, тобто є вартістю кінцевого продукту, який вироблений резидентами цієї країни за визначений період часу, найчастіше за квартал і рік. На динаміку фактичного ВВП впливає як зміна фізичного обсягу виробництва, так і рівня цін. У зв'язку з цим розрізняють номінальний і реальний ВВП.

Номінальний ВВП розраховується за визначений період часу у фактичних цінах, що діяли протягом цього періоду. Реальний ВВП розраховується у постійних цінах, тобто в цінах базового періоду. Розрахунок реального ВВП дає можливість нівелювати фактор цінових коливань та оцінити, таким чином, зміну фізичного обсягу національного виробництва за визначений період часу.

Реальний ВВП, $V_{\text{реал}}$, розраховується за допомогою коригування номінального ВВП, $V_{\text{ном}}$, на індекс цін за аналізований період I_p :

$$\text{ВВП}_{\text{реал}} = \frac{\text{ВВП}_{\text{ном}}}{I_p}$$

Якщо в аналізованому періоді ціни на товари знизилися порівняно з базовим періодом, то в економіці мала місце дефляція. При цьому показник I_p буде меншим за одиницю, $I_p < 1$, і при розрахунку реального ВВП номінальний ВВП буде коригуватися у бік збільшення. Якщо ж в аналізованому періоді ціни на товари зросли, то це означає інфляцію, величина індексу цін буде більше одиниці, $I_p > 1$, при розрахунку реального ВВП відбувається коригування номінального ВВП у бік зниження.

Існує кілька методів розрахунку індексу цін. Показники, які розраховуються на основі цих методів, називаються іменами вчених, які їх запропонували. Найбільш поширеними є індекси цін Ласпейреса, Пааше та Фішера.

Індекс цін Ласпейреса, який інакше називається індексом споживчих цін (міжнародне позначення I_{pl}), розраховується так:

$$I_{pl} = \frac{\sum_{i=1}^n P_i^t * Q_i^0}{\sum_{i=1}^n P_i^0 * Q_i^0}$$

де P_i^t , P_i^0 – ціна на i -тий товар споживчого кошика відповідно в аналізованому і базовому періодах, грошових одиниць за одиницю;

Q_i^0 – кількість i -того товару у споживчому кошику (фіксованому наборі благ), одиниць.

Індекс цін Пааше, що інакше називають дефлятором і позначають I_{pp} (Paasche price index), визначають наступним чином:

$$I_{pp} = \frac{\sum_{i=1}^n P_i^t * Q_i^t}{\sum_{i=1}^n P_i^0 * Q_i^t}$$

де Q_i^t – кількість i -того товару, яка була продана в аналізованому періоді, одиниць

На відміну від індексу цін Ласпейреса індекс цін Пааше враховує структурні зміни в економіці, які відбулися в аналізованому періоді і позначилися на обсязі продажу товарів Q_i^t . Натомість індекс цін Ласпейреса більш точно характеризує вплив цін на вартість фіксованого споживчого кошика, яка у базовому періоді умовно дорівнює 100%. В ньому враховується також вартість імпортованих товарів в той час, коли індекс Пааше звичайно розраховується тільки для товарів внутрішнього виробництва, за якими наявна статистична інформація щодо обсягу виробництва і продажів.

Індекс Фішера (міжнародне позначення I_{pF}) визначається як середня геометрична індексів Ласпейреса і Пааше:

$$I_{pF} = \sqrt{I_{pl} * I_{pp}}$$

Наведені індекси цін - це інструменти макроекономічного аналізу, які дозволяють досліднику «побачити» і обґрунтувати ті або інші тенденції розвитку макроекономічних процесів, зокрема, суспільного виробництва в межах країни. В кожного з них є свої переваги і недоліки. Слід пам'ятати, що будь-яке абсолютне значення індексу цін буде мати інформаційну цінність тільки у порівнянні з іншими такими значеннями, які розраховані за аналогічною методикою у зіставних соціально-економічних умовах. При

виборі конкретного індексу для дослідження слід враховувати особливості його розрахунку, переваги і недоліки порівняно з іншими індексами. Наприклад, для розрахунку реального ВВП національних економік, що розвиваються, науковці радять застосовувати індекс Пааше, оскільки структурні зрушення в них можуть бути суттєвими, а в індексі Ласпейреса ці структурні зміни не враховуються.

Для розрахунку ВВП може бути використано три методи:

- 1) за доданою вартістю (виробничий метод);
- 2) за доходами (розподільний метод);
- 3) за витратами (метод кінцевого використання).

Принципово ВВП може розраховуватися як по кінцевому продукту, який вироблений в економіці в аналізованому періоді, так і по вартості товарів і послуг, що додана в результаті виробництва (доданій вартості).

Кінцевий продукт – це товари й послуги, які виробляються та купуються протягом аналізованого періоду для кінцевого споживання (особистого або виробничого), тобто не використовуються як проміжна продукція.

Вирощена в цьому році картопля і продана населенню для особистого споживання або вироблене в цьому році та продане підприємству обладнання – це приклади кінцевих продуктів, які включається до складу ВВП. На відміну від них видобуте енергетичне вугілля не вважається кінцевим продуктом, оскільки воно використовується для виробництва електричної або теплової енергії, тобто є проміжною продукцією. Слід зауважити також, що до складу ВВП включається приріст товарно-матеріальних запасів. Наприклад, збільшення залишків картоплі на складах гуртових постачальників протягом аналізованого періоду також буде включено у ВВП. На практиці врахувати всі кінцеві продукти неможливо, тому що їх частина не поступає у вільний продаж або не обраховується.

Для того, щоб отримати загальну вартість кінцевого продукту, виробленого в межах даної країни за визначений період часу, треба із загального обсягу національного виробництва виключити проміжну продукцію. Це робиться методом розрахунку доданої вартості. Для підприємства додана вартість дорівнює обсягу продажів за вирахуванням вартості покупних сировини, матеріалів, компонентів і напівфабрикатів, енергетичних ресурсів та інших витрат матеріального і нематеріального характеру, які підприємство понесло для створення своєї продукції, і які не є результатом праці його робітників (всі такі витрати вважаються проміжною продукцією, яку підприємство використало для виробництва своєї продукції). Додана вартість підприємства складається з амортизації і факторних доходів. Амортизація відображає умовне споживання основного капіталу, за рахунок якого створюється додана вартість, тобто це вартість засобів виробництва, яка переноситься на вироблену продукцію. За своєю економічною природою амортизація характеризує витрати. Але ці витрати умовні, оскільки основний капітал підприємства вже створений і його фактичне «витрачання» має довготривалий характер.

Факторні доходи – це доходи, що утворюються внаслідок використання певних факторів виробництва у їх власників.

Вони складаються із заробітної плати працівників, прибутку або підприємницького доходу, який належить власникам підприємства, ренти за використання природних ресурсів, орендної плати за використання майна, процентів за кредити фінансовим установам.

Щоб отримати ВВП, треба просумувати додану вартість в аналізованому періоді по всіх суб'єктах господарювання. В цьому полягає сутність виробничого методу розрахунку ВВП. Відповідно до «Методичних положень розрахунку валового внутрішнього продукту» він здійснюється у два етапи. На першому етапі визначають валову додану вартість (ВДВ) в основних цінах:

$$\text{ВДВ} = \sum_{i=1}^N (P1_i - P2_i),$$

де N – кількість видів економічної діяльності відповідно до «Класифікації видів економічної діяльності» ДК 009:2010, які враховуються при обчисленні ВВП України;

$P1_i$ - випуск i -го виду економічної діяльності в основних цінах;

$P2_i$ - проміжне споживання i -го виду економічної діяльності.

Основні ціни, за якими рахується випуск продукції $P1_i$, не включають податки на продукти та субсидії на продукти. Це не ті ціни, за якими, наприклад, можна купити товари в супермаркеті. Держава додає до основних цін товаровиробників і інших суб'єктів господарювання, що продають товари та послуги на ринку, податки на продукти. Покупці сплачують ці податки при купівлі товарів і послуг. Це робиться для того, щоб сформувати відповідні бюджетні надходження, які згодом розподіляються на різні державні програми.

В СНР розрізняють податки на продукти і інші податки, пов'язані з виробництвом, які загалом формують класифікаційну групу податків на виробництво та імпорт (рисунк 9.1).

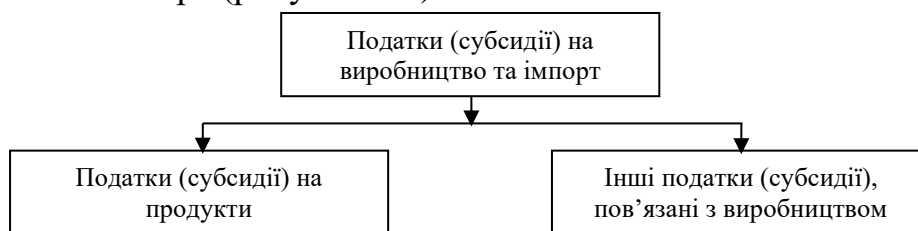

Рисунок 9.1 – Класифікаційні групи податків в СНР

Податки на продукти – це непрямі податки, які визначають пропорційно до вартості або обсягу виробленої і реалізованої продукції. Вони підлягають сплаті за одиницю товару або послуги, що виробляються чи продаються. До них, зокрема, належать податок на додану вартість, акцизний податок, ввізне мито тощо. Інші податки, пов'язані з виробництвом (податки на виробництво), за способом вилучення, в основному, є прямими. Вони можуть нараховуватися на земельні ділянки, основні засоби, залучення найманих працівників, на певні господарські операції, пов'язані з використанням ресурсів та одержанням дозволів на специфічні види діяльності. Їх визначають пропорційно до

факторів виробництва і стягують безпосередньо з суб'єктів господарювання (земельний податок, податок на майно, відмінне від земельної ділянки, рентна плата за спеціальне використання води тощо). В СНР субсидії розглядаються як від'ємні податки і також поділяються на субсидії на продукти та інші субсидії, пов'язані з виробництвом. Субсидії на продукти надаються на одиницю вироблених чи імпортованих товарів або послуг. Інші субсидії, пов'язані з виробництвом, надаються суб'єктам господарювання відповідно до визначеної економічної та соціальної політики держави щодо використання ресурсів.

До проміжного споживання $P2_i$ включаються товари та послуги, спожиті як ресурси у процесі виробництва, за винятком основних засобів, використання яких обліковується як споживання основного капіталу.

Сума ВДВ за видами економічної діяльності дорівнює ВДВ економіки. Але в цьому показнику не враховані податки на продукти та субсидії на продукти, які були виключені з показників $P1_i$. Податки на продукти становлять частину податкових надходжень до бюджету країни, який потім розподіляється на суспільні потреби, в тому числі на надання субсидій. Тому на другому етапі визначають ВВП у ринкових цінах як суму ВДВ економіки та податків на продукти за виключенням субсидій на продукти:

$$\text{ВВП} = \text{ВДВ} + (\text{Пп} - \text{Сп}),$$

де Пп – податки на продукти;

Сп – субсидії на продукти.

Різниця (Пп - Сп) називається також непрямими чистими податками на продукти.

Інший підхід до розрахунку ВВП полягає в тому, щоб просумувати всі первинні доходи в економіці за аналізований період. Первинні доходи утворюються в матеріальній сфері суспільного виробництва. Вони безпосередньо пов'язані з виробництвом матеріальних благ і наданням матеріальних послуг, тому ці доходи включаються в ціну товару. Вторинні доходи виникають в результаті перерозподілу первинних доходів, який здійснюється через фінансову систему країни (див. рис. 8.1). В результаті такого перерозподілу доходи отримують фізичні та юридичні особи, що зайняті в нематеріальній сфері суспільного виробництва країни. Первинні доходи – це факторні доходи, які отримують власники економічних ресурсів (домогосподарства), і прибуток суб'єктів господарювання сфери матеріального виробництва. Якщо до них додати амортизацію, то ми отримаємо ВДВ економіки. ВДВ економіки разом з непрямими чистими податками дає ВВП. Даний підхід на практиці знаходить втілення у розподільному методі.

Розподільний метод розрахунку ВВП за категоріями доходу також проводять у два етапи. На першому етапі визначають ВДВ за видами економічної діяльності та для економіки в цілому. Для цього сумують оплату праці найманих працівників; інші податки, пов'язані з виробництвом, за виключенням інших субсидій, валовий прибуток і змішані доходи:

$$\text{ВДВ} = \sum_{i=1}^N (\text{ОП}_i + (\text{Пв}_i - \text{Св}_i) + (\text{ВП}_i + \text{Зд}_i)),$$

де ОП_i - оплата праці найманих працівників підприємств i -го виду економічної діяльності, що охоплює всі види винагороди за працю, включаючи премії, надбавки, доплати, нараховані в грошовій і натуральній формі, а також фактичні та умовно обчислені внески на соціальне страхування;

Пв_i – інші податки, пов'язані з виробництвом, які підприємства i -го виду економічної діяльності сплачують незалежно від кількості чи вартості вироблених або проданих товарів і послуг (див. рис. 9.1);

Св_i - інші субсидії, пов'язані з виробництвом, які отримують виробники-резиденти i -го виду економічної діяльності (див. рис. 9.1);

ВП_i - валовий прибуток підприємств i -го виду економічної діяльності в результаті участі в процесі суспільного виробництва до вирахування з нього процентів або інших доходів від власності;

Зд_i - змішаний дохід i -го виду економічної діяльності (до нього належить первинний дохід, одержаний некорпоративними підприємствами сектору домашніх господарств, у складі якого неможливо відокремити оплату праці від прибутку власника або підприємця, наприклад, фермерського господарства відповідно до статті 114 ч. 1 ГК).

На другому етапі до суми ВДВ економіки в цілому додають податки на продукти та виключають субсидії на продукти так само як і при розрахунку ВВП виробничим методом.

ВВП, розрахований за витратами, є сумою витрат всіх економічних агентів, які пов'язані з закупівлею вироблених в економіці товарів і послуг. Виходячи з цього, метод розрахунку ВВП за категоріями кінцевого використання передбачає включення до нього кінцевих споживчих витрат, валового нагромадження капіталу та різниці між експортом та імпортом товарів і послуг:

$$\text{ВВП} = \text{СВ} + \text{ВНК} + (\text{Ек} - \text{Ім}),$$

де СВ – кінцеві споживчі витрати секторів домашніх господарств, загального державного управління та некомерційних організацій, що обслуговують домашні господарства;

ВНК – валове нагромадження капіталу;

Ек – експорт товарів і послуг;

Ім – імпорт товарів і послуг.

Валове нагромадження основного капіталу в економіці підсумовується за наступними складовими:

1) придбання за виключенням вибуття основних засобів, їхнє виробництво власним коштом, надходження у вигляді капітальних трансфертів;

2) істотне поліпшення основних засобів (капітальний ремонт);

3) природне зростання відновлюваних природних ресурсів;

4) придбання засобів озброєнь;

5) одержання або придбання результатів наукових досліджень і розробок та інших продуктів інтелектуальної власності;

б) зміна запасів матеріальних оборотних коштів, зокрема, виробничих запасів, незавершеного виробництва, готової продукції та товарів для перепродажу;

7) придбання за виключенням вибуття цінностей, які переважно не використовуються для виробництва чи споживання, не втрачають своєї вартості з часом і використовуються насамперед як засіб заощадження коштів (ювелірні вироби, дорогоцінне каміння, твори мистецтва тощо).

При статистичній оцінці показника ВВП можливі помилки, що спричинені умовами та особливостями статистичних спостережень. Так, не всі види робіт та послуг, які виконуються або надаються економічними агентами, піддаються надійній грошовій оцінці. Наприклад, послуги державних службовців, поліції, пожежників та інших представників нематеріальної сфери суспільного виробництва не мають ринкової вартості. Вони фінансуються державою, яка й визначає їх вартість. В соціально-економічних системах макрорівня існує також «тіньова економіка» – економічна діяльність, яка повністю або частково перебуває поза обліком.

Проблема обліку «тіньової економіки» характерна для всіх країн, в тому числі для економічно розвинутих. Деякі економічні явища не реєструються шляхом прямих спостережень, які здійснюються статистичними, фіскальними, митними та іншими державними системами збору інформації. «Тіньова економіка» ділиться на п'ять проблемних секторів:

- 1) приховане виробництво;
- 2) незаконне виробництво;
- 3) виробництво у неформальному секторі;
- 4) виробництво домашніх господарств для власного кінцевого використання;
- 5) виробництво, що не враховане внаслідок недоліків у програмі збору даних.

Приховування виробництва робиться з метою виведення частини доходу з-під оподаткування. Приховане виробництво також може бути пов'язане з порушенням імміграційного порядку, тобто коли його здійснюють особи, які не мають законного права займатися трудовою діяльністю на території країни.

Незаконне виробництво – це економічна діяльність, яка прямо заборонена законом, і зайняття якою розцінюється як злочин (торгівля наркотиками, виробництво зброї та хімічних отруйних речовин, організація азартних ігор тощо).

Віднесення виробництва у неформальному секторі до «тіньової економіки» – це, по суті, проблема надійного статистичного обліку економічної діяльності самозайнятого населення (репетиторів, фермерів, надавачів побутових послуг, тобто приватних підприємців, які не утворюють юридичну особу і не реєструються у встановлений законодавством спосіб).

Через неможливість точного обліку не враховуються певні результати економічної діяльності в секторі домашніх господарств. Наприклад, не обліковується сільськогосподарська продукція, вирощена населенням на присадибних ділянках для власного споживання. Їжа, приготовлена вдома та в

ресторані, може бути абсолютно однаковою, але вартість першої не враховується, а останньої враховується у ВВП, тому що вартість ресторанної їжі входить до показника $P1$ ресторану. Служниця та домогосподарка виконують однакову роботу, але праця домогосподарки ніяк не буде врахована, а заробітна плата служниці увійде у ВВП при розрахунку розподільним методом (показник ОП).

Іноді складно віднести економічну діяльність саме до аналізованого періоду часу. Наприклад, будівництво деяких об'єктів триває роками, може бути зупинене або взагалі припинене. В перехідній економіці кількість дрібних виробників може в певний період швидко зростати. Це ускладнює облік результатів їхньої економічної діяльності та, відповідно, розрахунок ВВП. Так, за даними Міністерства економічного розвитку і торгівлі в Україні частка «тіньової економіки» у 2020 році склала 30% офіційного ВВП, що на 3% перевищує показник попереднього року. У світі ця частка за різними оцінками складає до 15%. Взагалі, чим бідніша країна, тим вища частка «тіньової економіки» в результатах її економічної діяльності.

Валовий внутрішній продукт відповідно до методики його розрахунку характеризує національне виробництво, тобто те, що виробляється вітчизняними підприємствами всередині країни. Але в сучасному глобалізованому світі корпорації та підприємства часто виходять за національні межі й заробляють гроші в інших країнах. Також і іноземні інвестори вкладають кошти в нашу економіку з метою отримання прибутку, який вони репатріюють, тобто повертають собі в ті країни, де вважають за потрібне. Таким чином, до ВВП не включаються так звані первинні доходи вітчизняних і іноземних інвесторів від транскордонної господарської діяльності. Ці доходи враховуються в показнику валового національного доходу (ВНД), який в Системі національних рахунків до 1993 року називався валовим національним продуктом (ВНП). Концептуальний зв'язок між показниками ВВП і ВНД(ВНП) ілюструє наступна формула: $\text{ВНД(ВНП)} = \text{ВВП} + \text{Сальдо первинних доходів з-за кордону}$. Сальдо первинних доходів з-за кордону – це різниця між доходами вітчизняних резидентів, які вони отримали в інших країнах, та доходами нерезидентів, що передані ними за кордон із цієї країни. Якщо доходи нерезидентів в даній країні дорівнюють доходам вітчизняних підприємств за кордоном, то показники ВВП та ВНД є рівними за вартістю. В разі перевищення грошових надходжень з-за кордону над виплатами за кордон ВНД буде більше ВВП, а сальдо платіжного балансу – позитивним. Якщо ж грошові виплати за кордон перевищують надходження з-за кордону, в цьому разі ВНД буде меншим за ВВП. Сальдо первинних доходів у країнах з розвинутою економікою, як правило, є позитивним, а у країнах, що розвиваються, – від'ємним. Відповідно, у розвинених країнах ВНД перевищує ВВП, а у країнах, що розвиваються, – менший за ВВП. Це пов'язано з тим, що перебудова національної економіки в більшості країн, що розвиваються, відбувається за участі іноземних інвестицій, які пришвидшують і спрямовують розвиток ринкових процесів. Корпорації та підприємства з

розвинених країн надають фінансові й матеріальні ресурси корпораціям і підприємствам з країн, що розвиваються, та отримують за це доходи.

Якщо від ВНД відняти амортизацію A , що відображає споживання основного капіталу, то ми отримаємо чистий національний дохід (ЧНД), який до 1993 року називався чистим національним продуктом (ЧНП): $\text{ЧНД} = \text{ВНД} - A$. Показником ЧНД вимірюються факторні доходи всіх постачальників економічних ресурсів. Якщо з нього вирахувати непрямі податки, то ми отримаємо національний дохід (НД). Національний дохід, таким чином, буде сформований з усіх видів факторних доходів: заробітної плати, доходів від власності, рентних платежів, прибутку.

9.3 Національний дохід та оцінка добробуту населення

Під національним доходом розуміють чистий дохід суспільства, який визначається шляхом віднімання (вилучення) від суми чистого національного доходу непрямих податків.

За своєю економічною суттю національний дохід, з одного боку, дорівнює сумі всієї доданої вартості, яка створена в економіці країни в аналізованому періоді, з іншого боку, це вартість всіх предметів споживання, які купили (використали) домогосподарства, разом з результатами нагромадження основного капіталу. В макроекономічному аналізі крім національного доходу використовують також показники особистого доходу та особистого доходу, що залишається в розпорядженні. Останні два показники більш точно характеризують доходи домогосподарств. Особистий дохід визначається шляхом вилучення з національного доходу коштів на соціальне страхування, податку на прибутки підприємств, нерозподіленого прибутку та додавання суми трансфертних платежів держави домашнім господарствам у вигляді пенсій, допомоги та стипендій. Якщо з особистого доходу відняти податки на доходи фізичних осіб, то залишок буде особистим доходом в розпорядженні домогосподарств.

Національний дохід опосередковано характеризує економічний добробут всього населення країни в цілому. Але цей показник має і суттєві вади, які необхідно враховувати при підготовці висновків на його основі, зокрема, порівнюючи добробут у різних країнах. Наприклад, дві країни можуть мати однаковий показник національного доходу або ВВП на душу населення, але різний рівень цін. В такому випадку на одну грошову одиницю в цих країнах можна буде купити різну кількість благ. При рівності національного доходу на душу населення добробут буде вище там, де купівельна спроможність вище. Таким чином, без детального аналізу купівельної спроможності показник національного доходу на душу населення не точно характеризує рівень життя в країні. Для повної та точної оцінки добробуту населення необхідно враховувати також рівень освіти, тривалість життя, калорійність харчування, демографічні показники народжуваності та смертності тощо.

З 1990 року Організація Об'єднаних Націй щорічно публікує звіт про свої дослідження якості життя людини у різних куточках світу. В результаті складається рейтинг країн, місця в якому присвоюються на основі суми отриманих балів. В оцінці добробуту населення тієї чи іншої країни враховуються такі фактори: тривалість життя, розвиток системи охорони здоров'я та освіти, соціальна захищеність, екологія, рівень злочинності, дотримання прав людини та розмір валового національного доходу на душу населення. Інтегральний показник, який враховує всі ці фактори, отримав назву індексу людського розвитку (ІЛР).

Індекс людського розвитку – це сукупний показник рівня розвитку людини в країні, тому іноді його використовують як синонім таких понять, як «добробут», «якість життя» або «рівень життя».

Рейтинг країн за рівнем ІЛР щорічно складає Програма розвитку Організації Об'єднаних Націй (ПРООН). У 2019 році десятка країн, що мали найвищий ранг за цим показником, виглядала так: Норвегія, Ірландія, Швейцарія, Гонконг, Ісландія, Німеччина, Швеція, Австралія, Нідерланди. Україна в цьому рейтингу посідала 74 місце, поступаючись не тільки економічно розвинутим, але й деяким пострадянським країнам.

Очевидно, що рівень життя конкретного громадянина країни залежить не тільки від абсолютної суми національного доходу, а й від того, як ця сума розподіляється в суспільстві. Дійсно, якщо відносно великий національний дохід привласнює невеликий прошарок надбагатих громадян, а інші змушені жити в бідності, то такий стан справ навряд чи можна вважати високим суспільним добробутом. З цієї причини принципи розподілу національного доходу завжди привертали увагу економістів і дослідників з інших суміжних наукових дисциплін (соціології, психології, філософії). Для кількісної оцінки розподілу населення за рівнем доходів використовується низка показників:

1) Децильний коефіцієнт диференціації доходів населення (K_d) характеризує, у скільки разів мінімальні доходи 10% найбагатшого населення перевищують максимальні доходи 10% найменш забезпеченого населення;

2) Квінтільний коефіцієнт диференціації доходів населення (K_s) характеризує, у скільки разів мінімальні доходи 20% найбагатшого населення перевищують максимальні доходи 20% найменш забезпеченого населення;

3) Коефіцієнт концентрації доходів Джині (K_L) розраховується як ступінь відхилення фактичного розподілу доходів населення від абсолютно рівного їх розподілу між жителями країни. Він змінюється в діапазоні від 0 до 1. Чим більше значення коефіцієнта Джині наближається до 1, тим більше національний дохід сконцентрований і належить окремій групі населення (граничне значення 1 означає, що весь національний дохід належить одній людині). Таким чином, даний коефіцієнт характеризує диференціацію грошових доходів. Існують дослідження, в яких за допомогою коефіцієнта Джині намагаються схарактеризувати політичну стабільність в країні. Так, надто високе значення цього коефіцієнту може свідчити про те, що основна маса населення країни живе в бідності при тому, що невелика кількість громадян володіє всім. Політична система такої країни завжди буде

перебувати під тиском мас, які не задоволені своїм матеріальним становищем. Рано чи пізно ці маси можуть перейти до активних дій, повстання або революції, щоб змінити несправедливий розподіл доходів. Під час революції старі економічні відносини зазвичай руйнуються, а відбудова нових відносин вимагає тривалого часу. Економічні наслідки революцій, як правило, негативні. Вони супроводжуються скороченням національного виробництва, втратою частини основного капіталу і ще більшим, ніж було до революції, зниженням доходів населення.

За методологією ООН критична межа диференціації доходів за індексом Джині становить 0,41-0,42. Відповідно граничним показником буде 0,35-0,37, а оптимальним – 0,25-0,26. Квінтільний коефіцієнт диференціації доходів населення K_s не має перевищувати 12 разів. Для України динаміка значень квінтільного коефіцієнта K_s за даними Державної служби статистики України наведена на рисунку 9.2.

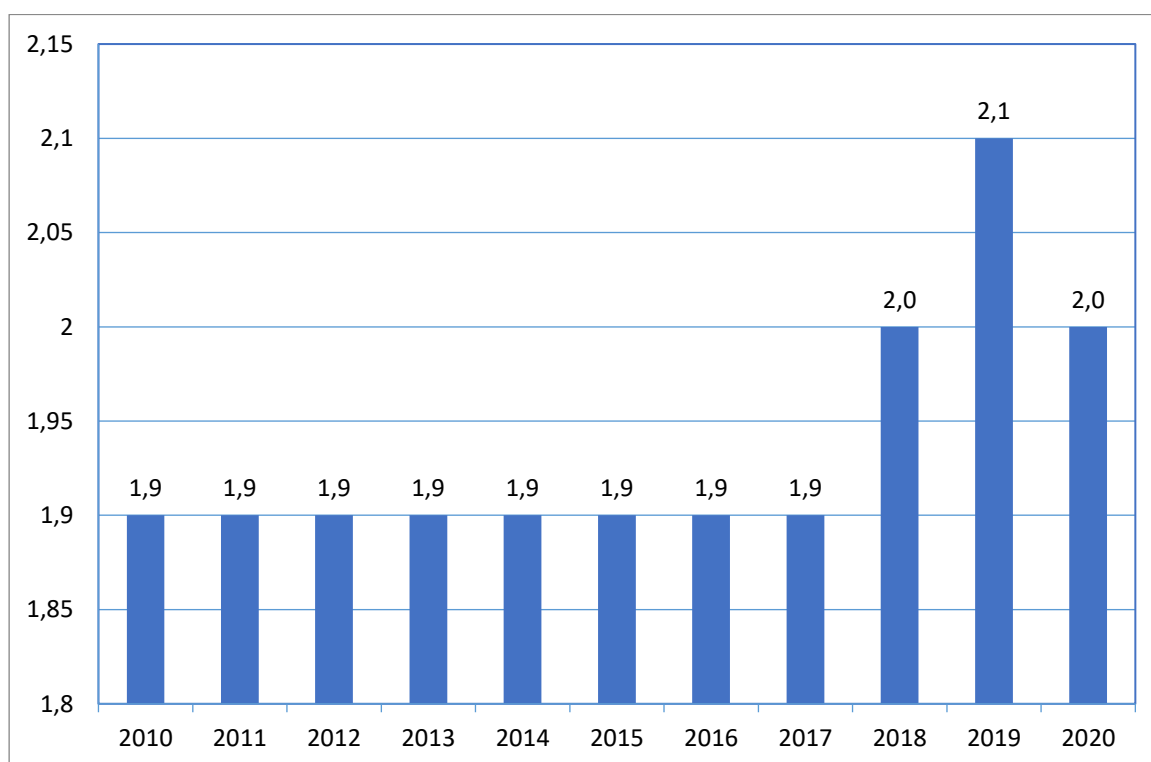

Рисунок 9.2 - Квінтільний коефіцієнт диференціації загальних доходів населення України, разів

Джерело: Державна служба статистики України

Слід зазначити, що дані Державної служби статистики України відрізняються від розрахунків Програми розвитку ООН. Згідно з інформацією ООН, квінтільний коефіцієнт диференціації загальних доходів населення України майже вдвічі більший, ніж за даними Держстату. Причиною такої розбіжності є різні методи розрахунку, а також недосконалість самої системи реєстрації доходів громадян.

Американський економіст Макс Отто Лоренц (1876-1959) в 1905 р. запропонував зручний графічний інструмент для відображення

нерівномірності в розподілі доходів. Цей інструмент згодом отримав назву «крива Лоренца». Крива Лоренца будується наступним чином. Спочатку всі домогосподарства групуються за зростанням річного доходу. Потім згрупована сукупність поділяється на однакові групи за кількістю домогосподарств, наприклад, на 10 груп, кожна з яких складається з 10% від загальної кількості домогосподарств країни. Річні доходи кожної групи підсумовуються і визначається їх частка в загальному національному доході. Далі доходи кожної наступної групи додаються до попередніх, визначається підсумок. В результаті підрахунків можна отримати таку послідовність: 10% населення країни отримують 5% національного доходу, 20% населення – 12% національного доходу і так далі до останнього значення, яке дорівнює 100% населення і 100% національного доходу. Результати потім наносяться на систему координат «відсоток населення – відсоток загальних доходів».

У 2020 р. Державна служба статистики України провела вибіркове обстеження 7,8 тис. домогосподарств країни з метою дослідження рівня життя різних соціальних груп населення. За його результатами побудовано криву Лоренца, яка наведена на рисунку 9.3.

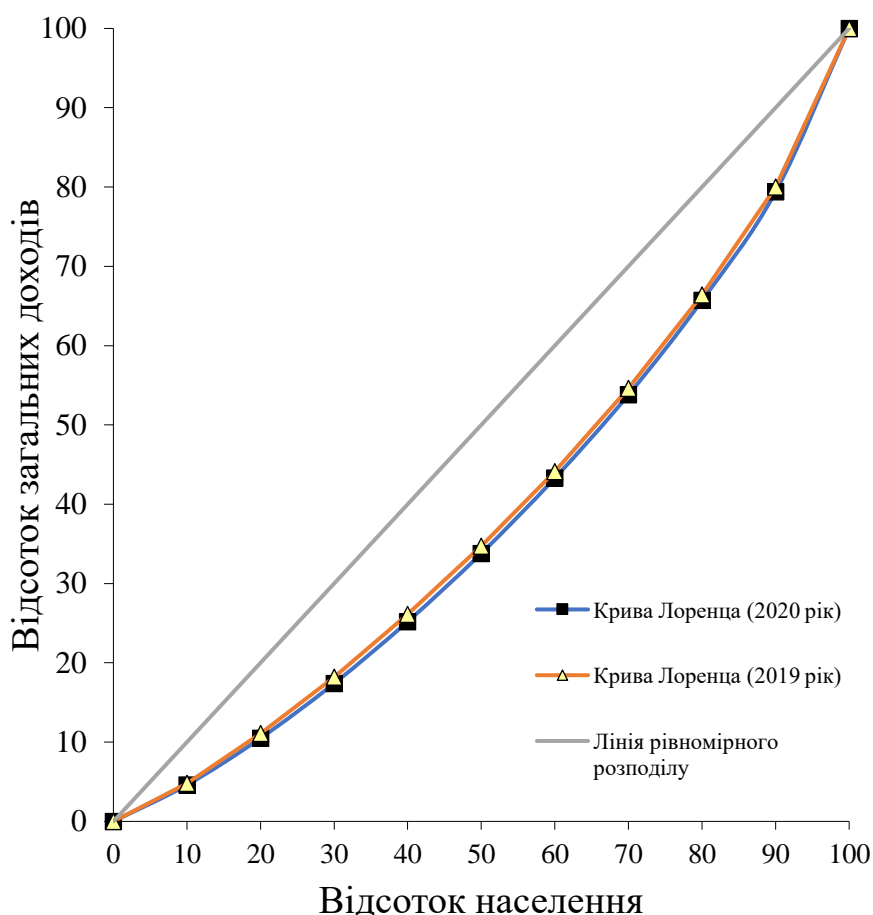

Рисунок 9.3 – Нерівність розподілу загальних доходів за децильними (10%-ми) групами населення у 2019-2020 рр.

Джерело: Державна служба статистика України

Середньомісячні загальні доходи одного домогосподарства у 2020 р. становили 12 248 грн. Міське домогосподарство отримувало в середньому за

місяць 12 620 грн, сільське – 11 470 грн. У середньому на одну особу, яка входить до складу домогосподарства, еквівалентні загальні доходи становили 5 832 грн у місяць, у міських домогосподарствах – 6 096 грн, у сільських – 5 286 грн. Рівень середньомісячних доходів однієї особи у 2,8 раза перевищував рівень законодавчо встановленого на цей період прожиткового мінімуму (2 078 грн).

Зручність кривої Лоренца полягає в тому, що вона наочно демонструє нерівність в розподілі доходів населення. В умовах абсолютно рівного розподілу 10 відсоткам населення буде належати 10 відсотків національного доходу, 50 відсоткам відповідно половина і так далі. Якщо нанести ці значення в координатах «відсоток населення – відсоток загальних доходів», то ми отримаємо пряму лінію, яка є бісектрисою першого координатного кута. На рис. 9.3 вона позначена як «Лінія рівномірного розподілу». Чим більш опуклою донизу буде крива Лоренца, тим більш нерівномірним біде розподіл загальних доходів населення. «Опуклість» може бути встановлена в середній точці кривої. Наприклад, у 2020 р. половині населення країни належало 33,8% загальних доходів, а у 2019 р. – 34,7%.

***Диференціація доходів** – різниця в рівні доходів різних верств і груп населення, зумовлена відмінностями в оплаті праці, неоднаковим відношенням до засобів виробництва, створеного продукту, економічної та політичної влади тощо.*

Диференціація доходів населення не є злом сама по собі. Цілком зрозуміло, що працівники різних професій не можуть отримувати однакову заробітну плату через об'єктивно різну участь у суспільному виробництві. Є роботи з важкими та шкідливими умовами праці, де висока заробітна плата компенсує людині її трудовитрати. Дохід кваліфікованого робітника має бути вищим, ніж у некваліфікованого, оскільки кваліфікований робітник може виконувати складну і більш відповідальну роботу. В економічній теорії наразі немає чітких критеріїв диференціації заробітної плати працівників. Ще важче теоретично обґрунтувати різницю між факторними доходами. Наприклад, чому власники капіталу і природних ресурсів отримують свої факторні доходи у формі прибутку, процентів і ренти, які багаторазово перевищують розміри заробітної плати робітників? Подібні питання вже тривалий термін бентежать як наукову спільноту, так і представників різних політичних течій. Диференціація доходів часто обговорюється поза межами позитивної економічної теорії в термінах соціальної справедливості. Але суто з економічної точки зору висока нерівність в доходах загрожує стабільності політичної системи та провокує повстання і революції, які мають руйнівні наслідки для будь-якої держави.

Первинний розподіл і перерозподіл національного доходу здійснюються через фінансову систему (див. рис. 8.1). Таким чином реалізується накопичувальна і розподільча функції фінансів. Але фінансова система – це тільки механізм перерозподілу національного доходу, параметри якого залежать від державної соціальної й економічної політики. Так, заробітна плата медичних працівників і вчителів, що працюють в державних і

комунальних закладах, залежить не від попиту на їхні послуги, а від можливості фінансувати відповідні видатки за кошти, які акумулюються в бюджетній системі. Співвідношення рівня доходів у матеріальній і нематеріальній сферах суспільного виробництва є штучним. Якщо доходи в матеріальній сфері залежать від обсягу продажу товарів і послуг і тому є похідними від ринкового попиту, то в нематеріальній сфері доходи здебільшого обумовлені соціальною й економічною політикою держави. Наприклад, 12 січня 2022 р. Кабінет Міністрів України ухвалив постанову №2 «Деякі питання оплати праці медичних працівників закладів охорони здоров'я», згідно з якою розмір нарахованої заробітної плати медичним працівникам закладів охорони здоров'я державної або комунальної форми власності за повністю виконану місячну (годинну) норму праці встановлюється на рівні не менше 20 тис. грн лікарям та професіоналам з вищою немедичною освітою, на рівні не менше 13,5 тис. грн для посад молодших спеціалістів з медичною освітою (фельдшерів, медичних сестер). Дане рішення є прикладом заходу державної соціально-економічної політики, який спрямований на підвищення привабливості праці медичного персоналу та заохочення молоді до опанування гостродефіцитних професій в галузі охорони здоров'я. Він має локальний характер, тобто зосереджений на розв'язанні проблем відносно невеликої частини населення країни.

Для розв'язання глобальної проблеми нерівності доходів в суспільстві необхідна ціла низка заходів. По-перше, таким заходом є введення прогресивної системи оподаткування доходів, тобто громадяни з високими та надвисокими доходами будуть платити збільшений відсоток податку порівняно з тими, хто отримує менші доходи. В ідеалі це має привести до вирівнювання доходів в суспільстві, але реально такого не відбувається з наступних причин. Власники підприємств мають можливість приховати свої особисті доходи та отримувати економічні блага безпосередньо від суб'єкта господарювання, яким вони володіють. Наприклад, власник може неофіційно користуватися службовим автотранспортом, відомчою квартирою, отримувати інші «послуги». Фіскальним органам важко встановити та відстежувати такі факти, тому вони дуже поширені. Інша причина полягає в тому, що громадяни з високими та надвисокими доходами, як правило, чинять суттєвий вплив на владні рішення, тому блокують будь-які спроби відібрати в них частину доходу. Третя причина полягає в тому, що перерозподіл доходів на користь бідних провокує створення в суспільстві прошарку утриманців, які фактично відчужені від процесу суспільного виробництва і живуть коштом державних субсидій. Замість вирівнювання доходів і зниження соціальної напруги маємо протилежний ефект: утриманці завжди рішуче налаштовані боротися за свої субсидії. Єдиний дієвий спосіб вирівнювання доходів в суспільстві – це поступове вирошування «середнього класу». В науковій літературі є багато визначень того, хто може належати до «середнього класу». Більшість науковців вважає, що визначальною для «середнього класу» є не економічна характеристика, а саме політична. Середній клас – це люди, які задоволені своїм економічним становищем в країні, тому підтримують соціально-

економічну політику влади. Вони виступають своєрідним якорем, який не дає кораблю суспільства поринути у безодню смуту. Але «задоволення» середнього класу має економічну природу, бо рівень життя обумовлений насамперед споживанням економічних благ.

Таким чином, перерозподіл національного доходу є необхідною і неминучою процедурою в будь-якій країні, від якої залежить добробут широких верств населення. Теоретичні проблеми визначення найкращих параметрів такого перерозподілу, а також методів досягнення якогось оптимального стану до цього часу економічною наукою не вирішені. Цілком можливо, що ці проблеми є «вічними», тобто кожне покоління науковців буде наближатися до їх вирішення, виходячи з рівня знань свого часу.

9.4 Використання національного доходу: споживання і заощадження

В результаті розподілу і перерозподілу національного доходу економічні агенти отримують його частку, яка залишається в їх розпорядженні в формі власного доходу (див. рис. 8.1). Надалі власні доходи можуть бути використані для кінцевого споживання або заощадження. Отже, домогосподарства купують необхідні їм товари та послуги, які споживають для задоволення своїх потреб. Через велику кількість товарів і послуг, а також потреб сучасної людини категорія споживання в економічній теорії виявляється доволі суперечливою. Наприклад, для вимірювання часу людині достатньо мати один точний годинник, але є велика кількість людей, які мають значно більше годинників, бо їм подобається цей прилад. Купівля кількох годинників виглядає безглуздою з точки зору задоволення потреби у вимірюванні часу. Певна кількість людей захоплені створенням великого гардероба, в якому окремі речі використовуються зрідка або зовсім не використовуються. В економічно розвинутих країнах громадяни купують надмірну кількість їжі, яку не споживають, тому вона перетворюється на відходи.

Так, щорічно майже 30% виробленого у світі продовольства, а це близько 1,3 млрд т, втрачається або викидається. Глобальні кількісні втрати харчових продуктів та відходи з них на рік становлять приблизно 30% для зернових, 40-50% для коренеплодів, фруктів та овочів, 20% для олійного насіння, м'яса та молочних продуктів та 35% для риби. У грошовому еквіваленті цей обсяг дорівнює 1,3 трильйона доларів США. Це дані фахівців Продовольчої та сільськогосподарської організації Об'єднаних Націй (FAO). Якщо зберегти хоча б чверть того продовольства, яке викидається або втрачається, це дасть можливість нагодувати приблизно 880 млн голодних. За оцінками FAO, найбільше їжі викидають в Європі та Північній Америці. Там харчові відходи складають 95-115 кг на людину в рік. А в країнах Африки на південь від Сахари, Південній і Південно-Східній Азії цей показник становить всього 6-11 кг на людину в рік. Через низьку культуру споживання харчових продуктів навколишнє природне середовище отримує подвійний негативний вплив: по-перше, під час виробництва зайвої кількості продовольства, по-

друге, від відходів. Навіть для економічно розвинутих країн поки що характерний низький рівень поводження з відходами харчових продуктів. Частина з них просто гниє на сміттєзвалищах, при цьому забруднюється як поверхня землі, так і повітря, і водні ресурси.

З точки зору економіки таке споживання є надмірним, і справедливо виникає питання, чому ринковий механізм господарювання не може відрегулювати попит і пропозицію так, щоб не було зайвого виробництва. Відповідь на це питання лежить в самому характері споживання і використання національного доходу. Якщо розглядати споживання тільки як процес використання товарів і послуг з метою задоволення поточних потреб, то це розкриє тільки його фізіологічний зміст.

В сучасній економічній теорії споживання розглядається як видатки домогосподарств на придбання усіх товарів і послуг за певний період часу без урахування коштів, спрямованих на купівлю житла.

Тобто споживання стосується тільки купівлі споживчих благ, а не їхнього безпосереднього використання. Купівля споживчих благ здійснюється не тільки за поточні доходи домогосподарств, а також на заощадження. Житло найчастіше купується або цілком на заощадження, або через різні механізми кредитування фінансується з поточних доходів господарств. Ці витрати не відображають фактичне споживання, а є похідними від способів оплати високоартісного товару – житла.

Таким чином, існує відмінність між споживанням і споживчими видатками. Ця відмінність може вважатися несуттєвою для товарів і послуг поточного вжитку, таких як їжа, комунальні послуги, плата за навчання і т.п. Але для товарів тривалого використання різниця між споживчими видатками та споживанням стає істотною. Наприклад, телевізор або пральна машина, куплені в поточному періоді, споживаються (використовуються) потім тривалий час. Річний попит на телевізори буде залежати не тільки від кількості домогосподарств, їхніх поточних доходів та забезпеченості телевізорами. На нього також впливатиме термін, протягом якого домогосподарство планує використовувати придбаний телевізор. Якщо в Європі побутова техніка оновлюється в середньому раз на три роки, то в Україні раз на сім-вісім років. На необхідність оновлення товарів довготривалого використання окрім доходів домогосподарств і особистих смаків споживачів впливає також науково-технічний прогрес. Так, мобільний телефон восьмирічної давності, хоча і може виконувати певні комунікативні функції, є морально застарілим, тож потребує оновлення. Таким чином, на сучасному етапі розвитку економічної теорії поки що не досягнуто консенсусу щодо розв'язання проблеми точного вимірювання споживання, є тільки приблизні оцінки.

На основі тривалих спостережень встановлено, що споживачі заощаджують в середньому близько 7% доходу, який отримують. Сукупні видатки, які складаються з видатків домогосподарств, підприємств, держави та іноземців на придбання вітчизняних товарів і послуг, є складовими ВВП при розрахунку витратним методом. Для більшості економічно розвинутих країн світу частка споживання у видатковій структурі ВВП становить близько

двох третин. Що ж відбувається є з тією частиною національного доходу, яка не споживається в аналізованому періоді? Вона перетворюється на різні форми заощаджень.

Заощадження роблять практично всі економічні агенти. Домогосподарства заощаджують кошти шляхом створення матеріальних запасів або інвестування. Створення матеріальних запасів було характерним для часів колишнього СРСР. Радянські домогосподарства спеціально купували майно і харчові продукти про запас в умовах товарного дефіциту. На сьогодні створення домогосподарствами матеріальних запасів в нашій країні загалом недоцільно, оскільки товари під час зберігання часто псуються або стають морально застарілими. Інвестування надлишкових коштів пов'язане з перетворенням їх у позиковий капітал. Власник позикового капіталу може заробити додатковий дохід на свої заощадження в грошовій формі шляхом інвестування. Існує багато напрямків інвестування, детальне обговорення яких далеко виходить за межі цього курсу. Найбільш розповсюдженим способом інвестування є розміщення вільних грошей на банківському депозиті або купівля цінних паперів. Можливості інвестування для домогосподарств та інших суб'єктів економіки залежать від ступеня розвитку національного фінансового ринку, а також фінансових інструментів, які на ньому представлені.

Підприємства, як і домогосподарства, заощаджують кошти шляхом створення матеріальних запасів, фондів накопичення або фінансових резервів. Матеріальні запаси підприємств для господарської діяльності мають бути унормовані, тому що завелика їх кількість збільшує витрати на зберігання. Фонди накопичення зазвичай служать для фінансування реконструкції та технічного переозброєння виробництва. Фінансові резерви підприємства створюють на випадок несприятливих ситуацій або надзвичайних подій. Як правило, вони зберігаються у встановленому розмірі в ліквідній формі. Надлишкові кошти підприємства також інвестують, але на відміну від домогосподарств вони можуть здійснювати інвестиції самі в себе. Інвестиції у власний бізнес пов'язані з технічним переозброєнням виробництва, створенням матеріальних і нематеріальних активів, купівлею корпоративних прав суб'єктів господарювання та іншими напрямками. Такі інвестиції в теорії називаються прямими, тому що кошти вкладаються безпосередньо у розвиток бізнесу. Інвестор контролює прямі інвестиції та певною мірою впливає на їх ефективність. Наприклад, інвестуючи кошти в придбання нового обладнання, підприємство обирає його технічні характеристики, постачальника, забезпечує монтаж та інженерне обслуговування тощо. Ефективність такої інвестиції буде залежати від того, наскільки повно опрацьовані технічні, економічні, маркетингові та комерційні аспекти, якісно складений бізнес-план, враховані можливі ризики. На відміну від прямих портфельні інвестиції вкладаються в боргові цінні папери інших суб'єктів господарювання, тому часто вплив інвестора на їх ефективність відсутній.

Для переважної більшості підприємств, зокрема, малих і середніх, прямі інвестиції є пріоритетними з наступних причин: кошти вкладаються в бізнес,

який інвестору добре відомий; підприємству треба інвестувати у власний розвиток задля забезпечення конкурентоспроможності; для здійснення таких інвестицій можна скористатися кредитом. В сучасних умовах науково-технічний прогрес змушує підприємства постійно розвиватися, оскільки застаріле обладнання і технології або зовсім не дозволяють випускати конкурентоспроможну продукцію, або її випуск здійснюється з перевитратою ресурсів, що скорочує прибуток виробника. Розвиток підприємства, який зумовлений впровадженням на систематичній основі сучасних досягнень науково-технічного прогресу, отримав назву інноваційного. Переважна більшість науковців визначають, що інноваційний шлях розвитку є необхідною умовою конкурентоспроможності підприємств на ринку.

Держави також заощаджують кошти шляхом створення фінансових та матеріальних резервів. Так, згідно зі статтею 24 Бюджетного кодексу України *«резервний фонд бюджету формується для здійснення непередбачених видатків, що не мають постійного характеру і не могли бути передбачені під час складання проєкту бюджету»*. Він обов'язково формується у державному бюджеті нашої країни. Рішення про виділення коштів з резервного фонду державного бюджету приймаються Кабінетом міністрів України. Створення матеріальних резервів в країні також є обов'язковим. Воно регулюється Законом України «Про державний матеріальний резерв» №51/97-ВР від 24 січня 1997 р. Згідно зі статтею 1 цього закону, *«державний резерв є особливим державним запасом матеріальних цінностей»*. В державному резерві перебуває і постійно підтримується визначений обсяг матеріальних цінностей. До його складу входять:

- 1) мобілізаційний резерв (запаси матеріально-технічних та сировинних ресурсів, призначених для забезпечення розгортання виробництва військової та іншої промислової продукції, ремонту військової техніки та майна в період воєнного стану);
- 2) запаси сировинних, матеріально-технічних і продовольчих ресурсів для забезпечення стратегічних потреб держави;
- 3) запаси матеріально-технічних ресурсів для виконання першочергових робіт під час ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій та для виконання інших заходів, передбачених законодавством.

Особливим типом резервів держави є золотовалютні резерви. В Україні вони також називаються міжнародними.

Міжнародні резерви – це зовнішні фінансові активи України, які визнані світовою спільнотою і можуть бути використані для міжнародних розрахунків.

Вони складаються з наявних ліквідних активів високої якості. Міжнародні резерви відображені в балансі Національного банку України та перебувають в його управлінні. До них, зокрема, належать монетарне золото, іноземна валюта у вигляді банкнот і монет або кошти на рахунках за кордоном, цінні папери.

Держава може виступати суб'єктом інвестиційної діяльності шляхом реалізації визначених відповідними органами державної влади інвестиційних

проектів. В нашій країні питання управління державними інвестиційними проектами віднесені до компетенції Кабінету Міністрів України та регулюються постановою КМУ «Деякі питання управління державними інвестиціями» №571 від 22 липня 2015 р.

9.5 Пенсійне забезпечення в Україні

Держава використовує податкові та інші надходження для фінансування суспільних потреб і створення суспільних благ. Питання, які саме суспільні потреби та в якому обсязі треба фінансувати, є політичним. Тобто будь-яка політична влада, яка здобула перемогу в демократичному суспільстві, має запропонувати йому свої економічну і соціальну програми. В цих програмах, зокрема, будуть вказані пріоритетні напрямки державного фінансування: освіта, охорона здоров'я, культура, житлово-комунальне господарство, оборона тощо. Виборцям слід розуміти, що збільшення видатків на один з напрямків неодмінно приведе до зменшення фінансування інших напрямків. Так, витрати на освіту зростуть лише шляхом залучення бюджетних коштів, наприклад, із сектору культури або оборони. Фінансові ресурси державного бюджету обмежені, а бюджетний дефіцит не завжди є прийнятним. Тому кожна політична влада має вибудовувати свої пріоритети. Але в сукупності соціальних видатків є один напрямок, який завжди буде при будь-якій владі. Це пенсійне забезпечення тих, хто за віком або станом здоров'я вже не може брати участь у суспільному виробництві. Такі особи отримують дохід у формі пенсії.

На початку цієї теми ми торкнулися важливого для економічної теорії питання – визначення рівня добробуту громадян. Як відзначають прихильники економічної теорії добробуту, саме високий життєвий рівень населення, у загальному підсумку, і є головною метою економічної політики. Проблема пенсійного забезпечення громадян тісно пов'язана з добробутом. Дійсно, люди похилого віку складають значну частку населення будь-якої країни. Вони не можуть самостійно заробляти засоби для існування і знаходяться під опікою держави. Отже, життєвий рівень цієї частки населення значною мірою залежить від системи пенсійного забезпечення і державних соціальних трансфертів. Якщо державна влада не зможе забезпечити їм належний рівень утримання, люди похилого віку опиняться за межею бідності.

Сучасна система пенсійного забезпечення в Україні почала формуватися з 2003 р., коли був прийнятий Закон України №1058-IV від 9 липня 2003 р. «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування».

«1. Система пенсійного забезпечення в Україні складається з трьох рівнів:

Перший рівень – солідарна система загальнообов'язкового державного пенсійного страхування (далі – солідарна система), що базується на засадах солідарності і субсидування та здійснення виплати пенсій і надання соціальних послуг за рахунок коштів Пенсійного фонду на умовах та в порядку, передбачених цим Законом.

Другий рівень – накопичувальна система загальнообов'язкового державного пенсійного страхування (далі – накопичувальна система пенсійного страхування), що базується на засадах накопичення коштів застрахованих осіб у Накопичувальному фонді або у відповідних недержавних пенсійних фондах - суб'єктах другого рівня системи пенсійного забезпечення та здійснення фінансування витрат на оплату договорів страхування довічних пенсій і одноразових виплат на умовах та в порядку, передбачених законом.

Третій рівень – система недержавного пенсійного забезпечення, що базується на засадах добровільної участі громадян, роботодавців та їх об'єднань у формуванні пенсійних накопичень з метою отримання громадянами пенсійних виплат на умовах та в порядку, передбачених законодавством про недержавне пенсійне забезпечення»

2. Перший та другий рівні системи пенсійного забезпечення в Україні становлять систему загальнообов'язкового державного пенсійного страхування.

Другий і третій рівні системи пенсійного забезпечення в Україні становлять систему накопичувального пенсійного забезпечення». (стаття 2 Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування»)

Суть солідарної системи полягає в тому, що громадяни, які працюють в теперішній час, сплачують зі своєї заробітної плати внески, за рахунок яких фінансується виплата пенсії тим, хто на цей час перебуває на пенсії. В рамках солідарної системи до Пенсійного фонду України надходить єдиний соціальний внесок (далі ЄСВ) від всіх працюючих, який справляється у розмірі 22% від нарахованої заробітної плати. Далі ЄСВ перерозподіляється та виплачується нинішнім пенсіонерам. Солідарна система має суттєві вади. Наприклад, в період економічного спаду заробітна плата працюючих зазвичай знижується, що провокує дефіцит виплат пенсіонерам. Частина доходів працівників може приховуватися роботодавцями, тобто перебувати в «тіньовій економіці», внаслідок чого доходи пенсійного фонду також знижуються. Через демографічні фактори кількість пенсіонерів може зростати більш швидкими темпами, ніж кількість і доходи працюючих. На сьогодні в Україні солідарна система не забезпечує достойний рівень пенсії пенсіонерам саме через демографічні причини. Для нашої країни в останні десятиріччя характерне старіння населення, яке виражається в постійному збільшенні кількості пенсіонерів та одночасному зменшенні кількості працюючих людей. Тих коштів, що надходять до Пенсійного фонду України (далі ПФУ), не вистачає для покриття виплат пенсіонерам. Річний дефіцит ПФУ у 2021 р. склав 186,7 млрд грн або 55,9% від його власних надходжень. Для покриття дефіциту ПФУ щороку з держбюджету виділяються значні додаткові суми. Так, у 2021 р. вони становили 177,6 млрд грн.

Попри свої вади солідарна система пенсійного забезпечення має бути присутня в державі в тому чи іншому вигляді, оскільки саме через неї здійснюється перерозподіл частини національного доходу, яка спрямовується тим, хто вже не може брати участь у суспільному виробництві. Однак слід

зазначити, що тільки за рахунок солідарної системи не можна забезпечити гідний рівень пенсії всім. Річ у тому, що працівники у різних галузях і на різних посадах об'єктивно мають різний рівень доходів. Від доходу залежить рівень життя, який вони можуть собі забезпечити. При виході на пенсію людина намагається принаймні зберегти той рівень життя, який був у неї в час, коли вона працювала. Тому зрозуміло, що працівники з високим рівнем доходу бажають отримувати індивідуальну високу пенсію. Солідарна система спрямована скоріше на забезпечення мінімуму для багатьох, ніж диференційованих умов для кожного. В нашій країні пенсіонери часто скаржаться, що їх індивідуальна пенсія погано відображає особистий трудовий внесок, коли вони були працездатними. Причина цього полягає в тому, що розмір пенсії призначається, виходячи з наявного фінансового ресурсу ПФУ з тим рівнем диференціації, який можна забезпечити, виходячи з інформації про трудовий стаж пенсіонерів. Завдання розрахунку розміру пенсій дуже складне, оскільки на обліку у ПФУ перебуває близько 11 млн осіб. При такій великій кількості пенсіонерів важко врахувати індивідуальні особливості трудового стажу кожного. Для індивідуалізації пенсій служить другий і третій рівні пенсійної системи, які складають систему накопичувального пенсійного забезпечення. Головний принцип накопичувального пенсійного забезпечення: кожний, хто бере участь в індивідуальній пенсійній програмі будь-якого виду та тривалості, накопичує пенсію собі персонально.

Накопичувальна система загальнообов'язкового державного пенсійного страхування (другий рівень) передбачає щомісячні обов'язкові відрахування із заробітної плати учасника до Накопичувального пенсійного фонду.

«Накопичувальний пенсійний фонд – цільовий позабюджетний фонд, який акумулює страхові внески застрахованих осіб, що обліковуються на накопичувальних пенсійних рахунках та інвестуються з метою отримання інвестиційного доходу на користь застрахованих осіб, пенсійні активи якого використовуються для оплати договорів страхування довічних пенсій або одноразових виплат застрахованим особам» (стаття 1 Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування»)

Стаття 1 Закону України «Про заходи щодо законодавчого забезпечення реформування пенсійної системи» №3668-VI від 8 липня 2011 р. встановлює, що *«перерахування страхових внесків до Накопичувального пенсійного фонду запроваджується починаючи з року, в якому буде забезпечено бездефіцитність бюджету Пенсійного фонду України».*

В рік запровадження перерахування розмір внесків становитиме 2% від заробітної плати, потім буде щорічно збільшуватися на 1%, поки не досягне 7%, з подальшою фіксацією такого розміру внесків. Наразі даний рівень ще не працює

Особливості функціонування третього рівня пенсійної системи визначені Законом України «Про недержавне пенсійне забезпечення» №1057-IV від 9 липня 2003 р. Організаційну основу цього рівня становлять недержавні пенсійні фонди (далі НДФ), які будуть здійснювати свою

господарську діяльність шляхом укладення пенсійних контрактів з вкладниками та іншими учасниками фінансового ринку, наприклад, страховими компаніями, банками тощо.

«Недержавний пенсійний фонд – юридична особа, яка має статус неприбуткової організації (непідприємницького товариства), функціонує та провадить діяльність виключно з метою накопичення пенсійних внесків на користь учасників пенсійного фонду з подальшим управлінням пенсійними активами, а також здійснює пенсійні виплати учасникам зазначеного фонду у визначеному законами України порядку». (стаття 1 Закону України «Про недержавне пенсійне забезпечення»)

Основна мета створення третього рівня пенсійної системи – забезпечення одержання громадянами України додаткових до загальнообов'язкового державного пенсійного страхування пенсійних виплат. Пенсійні внески до НПФ здійснюються вкладником на добровільних засадах, кошти обліковуються на індивідуальному пенсійному рахунку, на них нараховується інвестиційний дохід. По досягненні пенсійного віку (за 10 років до офіційно встановленого пенсійного віку в Україні) учасник фонду отримує додаткову недержавну пенсію, що не залежить від його трудового стажу або розміру державної пенсії.

Зараз в Україні налічується близько 60 НПФ, учасниками яких є понад 840 тис. осіб. Така кількість учасників є явно недостатньою, оскільки недержавним пенсійним забезпеченням охоплено близько 5,6% зайнятого населення в працездатному віці. Причинами такого стану речей є недостатній розвиток фінансового ринку в нашій країні і складна економічна ситуація, яка не дозволяє ефективно розвивати даний сектор фінансових послуг. Річ у тому, що за характером своєї діяльності НПФ має забезпечити не тільки збереження, а й примноження коштів своїх учасників у довготривалій перспективі. Накопичення пенсійних внесків йде десятиліттями. Якщо реальний середньорічний рівень інфляції становитиме 3%, то купівельна спроможність заощаджень за 10 років впаде на 35%, а якщо 10%, то у 2,6 раза. НПФ шляхом інвестування пенсійних внесків учасників повинні не тільки заробити більше реального рівня інфляції, а й забезпечити витрати на своє існування і виплати вкладникам, які вже досягли визначеного віку. При цьому він не може інвестувати у фінансові інструменти з високою дохідністю і одночасно з високим ризиком. НПФ має бути максимально фінансово стабільним, оскільки він відповідає за пенсійні внески великої кількості пересічних громадян. З цієї причини ризиковані інвестиції для НПФ в більшості країн обмежені законодавчо. Наприклад, в деяких країнах НПФ дозволено вкладати кошти тільки в державні цінні папери або в цінні папери емітентів з високим кредитним рейтингом. В Україні фінансових інструментів такої якості на цей час недостатньо. До того ж НПФ в розвинутих країнах завжди співпрацюють зі страховими компаніями, які покривають частину їх ризиків. Наприклад, НПФ укладають зі страховими компаніями договори страхування довічної пенсії, ризику настання інвалідності або смерті учасника фонду тощо. Отже, недержавне пенсійне забезпечення завжди спирається на потужний і

розвинутий ринок страхових послуг. Загалом у світі середній розмір відрахувань до НПФ складає не менш ніж 5% від доходів громадян. В цих фондах акумулюються значні суми коштів, які є вагомим джерелом позикового капіталу в системі кредиту.

Як можна побачити з викладеного, в нашій країні основні закони, що формують структуру пенсійної системи, прийняті ще у 2003 р. Але її реформування йде дуже повільно. Прискоренню реформи пенсійної системи в Україні сприятиме збільшення темпів економічного зростання, а також подолання кризових демографічних явищ.

9.6 Актуальність проблеми бідності в Україні та світі

Бідність зараз визнається ключовою проблемою людства, подолання якої настільки складне, що навіть в умовах науково-технічного прогресу суттєвих зрушень у її вирішенні не відбувається. Ще у 2000 р. Генеральна Асамблея ООН ухвалила «Декларацію тисячоліття Організації Об'єднаних Націй», в якій цілий розділ був присвячений викоріненню злиднів. Одна із цілей Декларації полягала в тому, щоб «скоротити вдвічі до 2015 року частку населення земної кулі, що має дохід менше одного долара на день, і частку населення, що страждає від голоду, а також скоротити вдвічі до того ж терміну частку населення земної кулі, що не має доступу до безпечної питної води, у тому числі через брак коштів». На жаль, ці цілі не були досягнуті у визначений термін, тому вони були пролонговані на період після 2015 р.

Бідність досліджується кількома науками, зазвичай, як економічне, соціальне та психологічне явище. Як економічне явище бідність проявляється в складності або неможливості для людини забезпечити задоволення первинних потреб через нестачу коштів. Економічна бідність починається, коли доходів людини не вистачає, щоб покрити її витрати на вкрай необхідні речі: житло, їжу, одяг тощо. В таких умовах людина змушена економити, тобто відмовляти собі в необхідному. Її фінансовий стан стає вразливим через мінімальний рівень або відсутність заощаджень. Будь-які несприятливі події можуть відкинути людину за межу крайньої бідності або у злидні. З фінансової точки зору для людей, які живуть у країнах з низьким рівнем доходу, межа бідності відповідає можливості середніх витрат до 3,2 долара США на день. У країнах із середнім рівнем доходу цей показник становить 5,5 долара США на день. Крайня бідність вимірюється життям людини менше ніж на 1,9 долара США на день. За цим критерієм загальна кількість бідних у світі становить 3,4 млрд осіб.

Як соціальне явище бідність провокує низку негативних суспільних наслідків. В документах ООН визначаються чотири основні прояви бідності: низька тривалість життя; низька професійна та освітня підготовка; відсутність основних компонентів нормального життя (чиста питна вода, медичні послуги, якісне харчування); усунення від суспільного життя. Низька тривалість життя викликає демографічні проблеми, низька професійна та освітня підготовка знижують якість людського капіталу, відсутність основних

компонентів суспільного життя викликає, зокрема, зростання захворюваності населення, усунення від суспільного життя є причиною злочинності. Зростання бідності провокує глибоке розшарування суспільства, виділення «людей другого сорту», які з часом все більше відособлюються, перестають бути законослухняними і схиляються до соціального утриманства. Відособлення «людей другого сорту» закріплюється тим, що діти бідних успадковують бідність, тобто не можуть вирватися з цього «порочного кола». Соціальне утриманство проявляється в тому, що люди живуть виключно на державні соціальні трансферти, не мають і не шукають постійного місця роботи, нерідко стають на шлях порушення законів.

Як психологічне явище бідність характеризується пригніченим станом людини, низькою власною самооцінкою. Багато науковців і культурних діячів схиляються до думки, що бідність – це пастка, в яку людина попадає і часто не може знайти виходу. Перебуваючи в негативному психологічному стані, деякі люди схиляються до алкоголізму і наркоманії, інші вдаються до асоціальної поведінки. Отже, з будь-якого ракурсу бідність несе з собою негатив у суспільство, тому її подолання стає головною метою для державної влади в абсолютній більшості країн світу.

Так, наприклад, 2010 р. в Європейському Союзі був об'явлений роком боротьби проти бідності та за соціальну інтеграцію. Мета цієї ініціативи полягала в тому, що привернути увагу суспільства і державних органів до проблем подолання бідності в Європі, а також мобілізувати європейську спільноту для посилення соціальної інтеграції та соціального діалогу у боротьбі з бідністю. Згідно з інформацією Євростату рівень бідності в країнах ЄС у 2019 р. складав 22,5%, тобто приблизно 113 млн європейців перебували за межею бідності. З 2008 р. рівень бідності впав на 1,2%. Найбіднішим є населення в Болгарії, Греції та Румунії. В цих країнах майже третина жителів вважається бідними і потребує додаткового доходу.

Згідно з доповіддю Міжнародного валютного фонду, Україна є найбіднішою країною Європи. За методикою ООН бідними в нашій країні є понад 60% населення. Найвищий рівень бідності в Україні був зафіксований у 2000 р., він складав 71,2%. Після цього найнижчого значення він досяг у 2008 р. – 19,9%. Різке зростання кількості бідних спостерігалось після 2014 р., коли в Україні з'явилися біженці та вимушені переселенці. Через спад національної економіки у 2015 р. без роботи залишилися 1,65 млн осіб, що привело до безпрецедентного зростання рівня бідності у 2016 р. до 58%. У 2017-2019 рр. до початку пандемії, спричиненої коронавірусною інфекцією COVID-19, разом з економічним зростанням скорочувався і рівень бідності, а з 2020 р. цей показник знов почав збільшуватися. За підрахунками експертів ООН для розв'язання проблеми бідності Україні необхідно 100 млрд доларів США, що приблизно дорівнює половині річного ВВП. Навіть за умови сталого щорічного економічного зростання в 3% для отримання такої додаткової суми коштів знадобиться близько 14 років, якщо темп економічного зростання становитиме 5%, то 8 років.

На думку академіка А.А. Чухно, «розв'язанню проблеми бідності та істотному підвищенню рівня життя населення має слугувати поєднання зростання заробітної плати зі збільшенням соціальних виплат, а саме розвиток додаткового пенсійного забезпечення шляхом накопичення громадянами коштів для цього, системи медичного страхування і надання пільгових кредитів на сплату навчання дітей і внуків тощо. Досвід багатьох країн світу доводить, що поєднання заробітної плати із соціальними виплатами і пільгами дає змогу забезпечити матеріальні стимули до праці і найбільш раціональним способом задовольнити ті потреби людини, які активно впливають на умови її життя і розвитку»²¹.

Висновки

Існують різноманітні джерела і форми доходу фізичних і юридичних осіб, які важко схарактеризувати в короткому визначенні, тому категорія «дохід» в економічній теорії так само як «ринок», «підприємництво» та інші також вважається багатогранною. В найбільш абстрактному сенсі під доходом розуміють потік грошових надходжень в одиницю часу на відміну від багатства, що характеризує втілені у матеріальну і грошову форму цінності, які перебувають у власності фізичної або юридичної особи на певну дату.

Доходи класифікуються в залежності від одержувача або суб'єкта привласнення на доходи фізичних осіб (є індивідуальною власністю конкретної людини), доходи домогосподарств (власність сімей), підприємств та корпорацій, галузей економіки, територіальних громад, держави, суспільства в цілому.

Одним з найважливіших завдань економічної теорії є оцінка добробуту населення конкретної країни. Така оцінка базується на визначенні національного доходу, який отримало населення і бізнес в аналізованому періоді. Національний дохід є показником, що використовується в макроекономічному аналізі. Макроекономічний аналіз заснований на спільній методології обчислення ряду показників на рівні держави, яка отримала назву Системи національних рахунків. Система національних рахунків виникла в розвинутих західних країнах наприкінці 30-х - на початку 40-х років ХХ сторіччя, була систематизована ООН і стала міжнародним стандартом, який зараз використовують більшість країн світу.

Обсяг національного виробництва можна виміряти в натуральних і грошових одиницях. Грошовий вимір є переважним, оскільки таким чином можна просумувати обсяги виробництва різних галузей економіки. Ключовим в Системі національних рахунків є показник валового внутрішнього продукту (ВВП). Розрізняють потенційний ВВП країни, який теоретично може бути досягнутий за умови повної зайнятості всіх виробничих ресурсів, і фактичний ВВП, що вироблений в аналізованому періоді. Якщо фактичний ВВП виражається в реальних цінах на товари та послуги, які діяли в аналізованому періоді, то його називають реальним, якщо в зіставних цінах базового періоду,

---

²¹ Чухно А.А. Економічна теорія : у 2-х т. Київ : ДННУ АФУ, 2010. Т.2 628 с. С. 353

то ВВП вважається номінальним. При обчисленні номінального ВВП виключається ціновий фактор, тому він краще характеризує фізичний обсяг національного виробництва. Реальний ВВП розраховується за допомогою коригування номінального ВВП на індекс цін за аналізований період. Індекс цін може бути визначений за методиками Пааше, Ласпейреса і Фішера.

В Україні обчислення показника ВВП здійснюється на основі «Методичних положень розрахунку валового внутрішнього продукту», які затверджені наказом Державної служби статистики України №187 від 17.09.2018 р. трьома методами: виробничим, розподільним і методом кінцевого використання. При обчисленні ВВП можуть виникнути помилки, що спричинені умовами та особливостями статистичних спостережень. На основі ВВП за формулами розраховуються інші макроекономічні показники, такі як валовий національний дохід (до 1993 р. цей показник називався валовий національний продукт – ВНП), чистий національний дохід і національний дохід.

Національний дохід опосередковано характеризує економічний добробут всього населення країни, але при зіставленні цього показника для різних країн треба враховувати особливості національного економічного середовища. Наприклад, при рівних значеннях національного доходу на душу населення добробут буде вищим в тій країні, де товари та послуги коштують дешевше, тобто більша купівельна спроможність грошової одиниці. Для більш змістовної оцінки рівня життя (добробуту) в країнах ООН використовують комплексний показник індексу людського розвитку, який крім розміру валового національного доходу на душу населення враховує середню тривалість життя громадян, розвиток системи охорони здоров'я та освіти, соціальну захищеність, екологію, рівень злочинності, дотримання прав людини.

Оцінка рівня добробуту населення передбачає також аналіз розподілу національного доходу між різними соціальними групами. Для цього використовують квінтільний, децильний коефіцієнти диференціації доходів населення, коефіцієнт концентрації доходів Джині. За допомогою цих показників оцінюють, наскільки рівномірно в суспільстві розподілені доходи. Рівномірність розподілу доходів наочно демонструє крива Лоренца. Для згладжування надмірної диференціації доходів населення використовують прогресивне оподаткування або інші заходи державної соціально-економічної політики.

Домогосподарства використовують частину своїх доходів на споживання. Для купівлі необхідних товарів і послуг вони здійснюють споживчі видатки. Придбані товари та послуги домогосподарствами споживаються не одразу, тому між фактичним споживанням і споживчими видатками існує відмінність. В сучасній економічній теорії споживання розглядається як видатки домогосподарств на придбання усіх товарів і послуг за певний період без урахування коштів, спрямованих на купівлю житла. Частина доходу, яка не спожита, спрямовується в заощадження. Заощадження в різних формах роблять всі економічні агенти, в тому числі держава. Частина

заощаджень при цьому трансформується в позиковий капітал і наповнює систему кредиту.

Для забезпечення високого рівня добробуту населення кожна держава має дбати про своїх громадян, які за віком або станом здоров'я не можуть брати участь в суспільному виробництві. Такі громадяни отримують пенсію. Пенсійна система в Україні складається з трьох рівнів. Зараз ефективно функціонує тільки перший рівень – солідарна система загальнообов'язкового державного пенсійного страхування. Її сутність полягає в тому, що громадяни, які працюють в теперішній час, сплачують зі своєї заробітної плати внески, за рахунок яких фінансується виплата пенсії тим, хто на цей час перебуває на пенсії. Розбудова інших рівнів пенсійної системи є важливим завданням нашої держави, вирішення якого дозволить суттєво покращити матеріальне становище наших пенсіонерів.

З рівнем добробуту населення пов'язана одна з найважливіших проблем сучасності – проблема бідності. Хоча ця проблема має економічне підґрунтя, її наслідки відчуваються в усіх сферах суспільного життя. Як економічне явище бідність проявляється в складності або неможливості для людини забезпечити задоволення первинних потреб через нестачу коштів. Подолати бідність настільки складно, що навіть швидкі темпи науково-технічного прогресу в останні десятиліття не призвели до її викорінення.

Питання для самоконтролю

1. Чим відрізняються дохід і багатство?
2. Як класифікуються доходи в залежності від одержувача і за походженням?
3. Що таке «Система національних рахунків», і для чого вона необхідна?
4. В яких одиницях вимірюються показники, що характеризують економіку країни?
5. Чим відрізняються потенційний, номінальний і реальний ВВП?
6. Що показує індекс цін, і як він розраховується?
7. Які статистичні методи використовують для розрахунку ВВП? В чому їх сутність?
8. Які помилки можливі при статистичній оцінці показника ВВП?
9. Як пов'язані між собою показники ВВП, ВНД, ЧНД і національного доходу?
10. В чому полягає економічна суть показника національного доходу? Які вади він має? Які ще показники в макроекономічному аналізі характеризують добробут громадян?
11. Які показники використовують для кількісної оцінки розподілу населення за рівнем доходів?
12. Чому необхідно досліджувати диференціацію доходів населення?
13. Як за допомогою кривої Лоренца відображається нерівномірність в розподілі доходів населення?

14. Яким чином вирішується глобальна проблема нерівності доходів в суспільстві?

15. Яка відмінність існує між споживанням і споживчими видатками, чим вона обумовлена?

16. Яким чином економічні агенти і соціально-економічні системи заощаджують кошти?

17. З яких рівнів складається сучасна система пенсійного забезпечення в Україні?

18. Які переваги і недоліки має солідарна система пенсійного забезпечення? Чому її існування, з одного боку, необхідне, з іншого боку, має доповнюватися іншими системами пенсійного забезпечення?

19. Як функціонують недержавні пенсійні фонди, і що гальмує їх розвиток в Україні?

20. Які проблеми для суспільства несе з собою бідність? Чому її подолання визнається однією з найважливіших цілей економіки?

Тестові запитання

Оберіть єдину правильну відповідь

1. Для чого необхідна оцінка добробуту суспільства?

- A) Для визначення ставок оподаткування
- B) Для формування державного бюджету
- C) Для встановлення рівня прожиткового мінімуму людини
- D) Для формування державної соціально-економічної політики

2. Яке визначення з наведених найбільш повно і точно характеризує категорію доходу в економічній теорії?

A) Це майно, яке перебуває у власності людини і приносить йому економічну користь

B) Це потік грошових надходжень в одиницю часу

C) Це вартість всіх економічних ресурсів, яким володіє людина

D) Це сума всіх грошових заощаджень, які людина зробила за певний період часу

3. Внаслідок якого процесу в економіці формуються доходи економічних агентів?

A) Економічний кругообіг

B) Оподаткування

C) Суспільний розподіл праці

D) Грошовий обіг

4. Коли Система національних рахунків після систематизації ООН вперше стала міжнародним стандартом?

A) Наприкінці 30-х років XX сторіччя

B) У 1953 р.

C) У 1968 р.

D) У 1993 р.

5. В яких одиницях вимірюються показники, що характеризують економіку країни?

- A) У натурально-речових та вартісних одиницях
- B) У вартісних одиницях
- C) У відносних одиницях
- D) В абсолютних одиницях

6. Який показник вважається головним в Системі національних рахунків?

- A) Валовий внутрішній продукт
- B) Валовий національний продукт
- C) Національний продукт
- D) Чистий продукт суспільства

7. Що відображає показник ВВП?

A) Заново створена вартість або національний дохід країни в грошовому виразі

B) Вартість економічних благ, які створені в країні за визначений період часу, що розраховується шляхом простого сумування обсягів валової продукції всіх галузей економіки.

C) Сукупна ринкова вартість всіх кінцевих товарів і послуг, створених у національній економіці за визначений період часу

D) Загальна вартість кінцевого продукту, який вироблений в межах даної країни за визначений період часу

8. Яке визначення з наведених характеризує потенційний ВВП?

A) Сукупна ринкова вартість всіх кінцевих товарів і послуг, створених у національній економіці за визначений період часу

B) Вартість кінцевого продукту, який вироблений резидентами цієї країни за визначений період часу

C) Потенційно можливий обсяг виробництва економічних благ в країні за умови повної зайнятості ресурсів

D) Вартість економічних благ, які вироблені за визначений період у фактичних цінах, що діяли протягом цього періоду

9. Як розраховується реальний ВВП?

A) Номінальний ВВП коригується на індекс цін, які діяли протягом аналізованого періоду

B) Потенційний ВВП коригується на індекс цін, які діяли протягом аналізованого періоду

C) Підсумовується вартість економічних благ, які вироблені за визначений період у фактичних цінах, що діяли протягом цього періоду

D) Розраховується можливий обсяг виробництва економічних благ в країні за умови повної зайнятості ресурсів

10. Який з наведених індексів цін розраховується на основі фіксованого споживчого кошика?

- A) Індекс цін Ласпейреса
- B) Індекс цін Пааше
- C) Індекс цін Фішера
- D) Будь-який з наведених індексів цін

11. Який метод з наведених не використовується для обчислення ВВП?

- A) За доданою вартістю (виробничий метод)
- B) За доходами (розподільний метод)
- C) За ринковою вартістю всіх вироблених за певний період часу товарів (проста сума обсягів виробництва всіх галузей економіки)
- D) За витратами (метод кінцевого використання)

12. Який продукт з наведених скоріш за все буде проміжним, а не кінцевим?

- A) Хліб
- B) Нафта
- C) Автомобіль
- D) Добрива

13. Яке визначення з наведених найбільш повно і точно характеризує факторні доходи?

- A) Це доходи, отримання яких суб'єктом має фактичне підтвердження
- B) Це заробітна плата і процент на вкладений капітал
- C) Будь-які форми доходів власників економічних ресурсів, окрім заробітної плати найманих працівників
- D) Це доходи, що утворюються внаслідок використання певних факторів виробництва

14. Який метод обчислення ВВП передбачає підсумовування доданої вартості по всіх суб'єктах господарювання в аналізованому періоді?

- A) Виробничий
- B) Розподільний
- C) Метод кінцевого використання
- D) Жодний з наведених методів

15. Яка з наведених форм доходу не належить до первинних?

- A) Заробітна плата найманих працівників сфери матеріального виробництва
- B) Субсидія малозабезпеченим сім'ям
- C) Земельна рента
- D) Відсоток за користування кредитом

16. Який метод розрахунку ВВП заснований на сумуванні всіх первинних доходів в економіці за аналізований період?

- A) Виробничий
- B) Розподільний
- C) Метод кінцевого використання
- D) Жодний з наведених методів

17. При якому методі обчислення ВВП є сумою витрат всіх економічних агентів, які виступили покупцями або кінцевими споживачами вироблених в економіці товарів та послуг?

- A) Виробничий
- B) Розподільний
- C) Метод кінцевого використання
- D) При жодному з наведених методів обчислення

18. Яка операція з наведених не є складовою валового нагромадження капіталу в економіці?

- A) Поліпшення основних фондів промислового підприємства
- B) Збільшення запасів товарно-матеріальних цінностей на складах
- C) Одержання результатів наукових досліджень
- D) Демографічний приріст населення

19. Як наявність «тіньової економіки» впливає на реальну величину показника ВВП країни?

- A) Збільшує
- B) Зменшує
- C) Може як збільшувати, так і зменшувати
- D) Не впливає

20. Яка формула з наведених розкриває концептуальний зв'язок між показниками валового внутрішнього продукту (ВВП) і валового національного доходу (ВНД)?

- A) $\text{ВНД} = \text{ВВП} + \text{Сальдо первинних доходів з-за кордону}$
- B) $\text{ВНД} = \text{ВВП} + (\text{Експорт} - \text{Імпорт})$
- C) $\text{ВНД} = \text{ВВП} - \text{Амортизація основного капіталу}$
- D) $\text{ВНД} = \text{ВВП} + \text{Податок на прибуток підприємств з іноземними інвестиціями}$

21. В якому з наведених випадків величини показників валового внутрішнього продукту (ВВП) і валового національного доходу (ВНД) будуть рівними?

- A) Якщо доходи нерезидентів в даній країні більше доходів вітчизняних підприємств за кордоном
- B) Якщо доходи нерезидентів в даній країні дорівнюють доходам вітчизняних підприємств за кордоном

С) Якщо доходи нерезидентів в даній країні менше доходів вітчизняних підприємств за кордоном

Д) Якщо нерезиденти в даній країні не мають доходів

22. У двох країнах однаковий рівень національного доходу на душу населення, але різний рівень цін і відповідна йому купівельна спроможність. В якій з них добробут населення вище?

А) Там де рівень цін вище

В) Там де рівень цін нижче

С) Якщо рівень національного доходу на душу населення однаковий, то і добробут однаковий

Д) Там, де кількість населення менше

23. Для порівняння трьох країн розрахований коефіцієнт Джинні. Для першої країни його значення склало 0,1, для другої - 0,2, для третьої – 0,3. В якій з країн концентрація доходів вища?

А) В першій

В) В другій

С) В третій

Д) За допомогою коефіцієнта Джинні неможливо оцінити концентрацію доходів

24. Для чого в макроекономічному аналізі використовують криву Лоренца?

А) Для графічного відображення нерівномірності в розподілі доходів населення

В) Для графічного відображення рівня податкового навантаження

С) Для графічного відображення динаміки рівня національного доходу на душу населення

Д) Для порівняння доходів громадян в різних країнах

25. Зі скількох рівнів складається система пенсійного забезпечення в Україні відповідно до законодавства?

А) З одного

В) З двох

С) З трьох

Д) З чотирьох

Ситуація для обговорення

1. Ознайомтеся з фрагментом «Доповіді про людський розвиток 2021-2022», яка розміщена на офіційному web-сайті Організації Об'єднаних Націй:

«Доповідь про людський розвиток 2021-2022» є найновішою із серії глобальних Доповідей про людський розвиток, які публікуються Програмою розвитку Організації Об'єднаних Націй (ПРООН) з 1990 року як незалежне,

аналітично та емпірично обґрунтоване обговорення важливих питань, тенденцій та політичних заходів в галузі розвитку.

Пандемія COVID-19 уповільнила зниження масштабів крайньої бідності у світі, порушивши неухильне скорочення кількості людей, які живуть в умовах бідності з 1990 року. За перші два роки пандемії ще 110-150 мільйонів людей опинилися в умовах крайньої бідності, на додаток до 689 мільйонів людей у всьому світі, змушених виживати на менш ніж 1,90 доларів США на день у 2018 році. Ще до пандемії темпи скорочення бідності сповільнювалися – приблизно з одного відсоткового пункту на рік у 1990-2015 роках до половини відсоткового пункту на рік у 2015-2017 роках.

До того щонайменше 1,3 мільярда людей живуть в умовах багатовимірної бідності, стикаючись з поневір'яннями в аспектах, важливих для людського розвитку, включаючи охорону здоров'я, освіту та матеріальний рівень життя. Половина їх – діти. І хоча дитяча смертність знизилася в усьому світі з 1990 року, діти, народжені в найбідніших країнах світу, як і раніше, мають ризик на рівні 1 до 10 не дожити до свого п'ятого дня народження, у той час, як майже всі діти, що народилися в одній з найбагатших країн, доживають до свого п'ятого дня народження. Довгострокові наслідки пандемії COVID-19 та нинішня інфляція цін на споживчі товари – особливо зростання цін на харчові продукти, яке посилюється війною в Україні – можуть погіршити ситуацію для людей, які живуть або перебувають на межі бідності в усьому світі».²²

2. Дайте відповіді на наступні запитання:

1) Яким чином пандемія, спричинена коронавірусною інфекцією COVID-19, вплинула на проблему бідності у світі, у яких показниках це відобразилося?

2) Які ще фактори можуть погіршити ситуацію з бідністю у світі?

3) Чому війна в Україні впливає на рівень бідності в усьому світі?

4) Які кроки, на ваш погляд, можуть змінити ситуацію з бідністю в нашій країні на краще?

Задачі

1. На основі даних таблиці 9.1 розрахуйте індекси цін Ласпейреса, Пааше і Фішера. На основі значення індексів цін зробіть висновок, інфляція чи дефляція відбулася в аналізованому періоді.

2. В аналізованому році кінцеві споживчі витрати в економіці країни склали 850 млрд грн, валове нагромадження капіталу дорівнює 150 млрд грн. Країна експортувала товарів на 100 млрд грн, а імпортувала на 80 млрд грн. Розрахуйте за цими даними валовий внутрішній продукт країни. Який метод розрахунку ВВП ви використовуєте?

²² UNDP. Human Development Report 2021-22. URL: <https://hdr.undp.org/content/human-development-report-2021-22> (дата звернення 05.04.2023 р.)

Таблиця 9.1 – Вихідні дані для розрахунку індексів цін

Назва товару	Ціна товару, умовних грошових одиниць за одиницю		Кількість товару в споживчому кошику, одиниць	Обсяг продажу товару в аналізованому періоді, млн одиниць
	в базовому періоді	в аналізованому періоді		
Товар А	15	10	10	3,4
Товар В	235	240	5	1,7
Товар С	60	65	45	135
Товар D	45	45	50	18
Товар Е	5	7	120	40

3. Домогосподарства країни поділені на 10 однакових груп по 10% населення, які в таблиці 9.2 упорядковані від найбідніших до найбагатших. На основі даних таблиці 9.2 побудуйте криву Лоренца для базового і аналізованого періодів. Поясніть, що показує ця крива? Як змінилася диференціація доходів населення в аналізованому періоді порівняно з базовим?

Таблиця 9.2 – Вихідні дані для побудови кривої Лоренца

Група	Відсоток загальних доходів в базовому періоді	Відсоток загальних доходів в аналізованому періоді
1	5	6
2	6	7
3	7	8
4	8	9
5	9	10
6	10	10
7	11	11
8	12	12
9	13	13
10	19	14

Питання для самостійного опрацювання

1. Чому необхідно систематично оцінювати рівень життя населення країни? Для кого і для чого призначені результати цих вимірювань?
2. На яких теоретичних положеннях заснована теорія суспільного добробуту, і хто їх автор?
3. Чим система пенсійного забезпечення в Україні відрізняється від інших країн.

Терміни та визначення

Дохід – це потік грошових надходжень в одиницю часу.

Кінцевий продукт – це товари й послуги, які виробляються та купуються протягом аналізованого періоду для кінцевого споживання (особистого або виробничого), тобто не використовуються як проміжна продукція.

Факторні доходи – це доходи, що утворюються внаслідок використання певних факторів виробництва у їх власників.

Під **національним доходом** розуміють чистий дохід суспільства, який визначається шляхом віднімання (вилучення) від суми чистого національного доходу непрямих податків.

Індекс людського розвитку – це сукупний показник рівня розвитку людини в країні, тому іноді його використовують як синонім таких понять, як «добробут», «якість життя» або «рівень життя».

Диференціація доходів – різниця в рівні доходів різних верств і груп населення, зумовлена відмінностями в оплаті праці, неоднаковим відношенням до засобів виробництва, створеного продукту, економічної та політичної влади тощо.

В сучасній економічній теорії **споживання** розглядається як видатки домогосподарств на придбання усіх товарів і послуг за певний період часу без урахування коштів, спрямованих на купівлю житла.

Міжнародні резерви – це зовнішні фінансові активи України, які визнані світовою спільнотою і можуть бути використані для міжнародних розрахунків.

Накопичувальний пенсійний фонд – цільовий позабюджетний фонд, який акумулює страхові внески застрахованих осіб, що обліковуються на накопичувальних пенсійних рахунках та інвестуються з метою отримання інвестиційного доходу на користь застрахованих осіб, пенсійні активи якого використовуються для оплати договорів страхування довічних пенсій або одноразових виплат застрахованим особам.

Недержавний пенсійний фонд – юридична особа, яка має статус неприбуткової організації (непідприємницького товариства), функціонує та провадить діяльність виключно з метою накопичення пенсійних внесків на користь учасників пенсійного фонду з подальшим управлінням пенсійними активами, а також здійснює пенсійні виплати учасникам зазначеного фонду у визначеному законами України порядку.

Список літератури

Основна

1. Соколов М., Горлач М., Гуценко В., Кримов М., Жиленкова М. Економічна теорія. Підручник. Київ: Центр навчальної літератури, 2019. 532 с.
2. Семененко В., Коваленко Д., Бугас В., Семененко О. Економічна теорія. Політекономія. Київ: Центр навчальної літератури, 2019. 428 с.
3. Економічна теорія : підручник / В.Д. Лагутін, Ю.М. Уманців, Т.А. Щербакова та ін. ; за заг. ред. В.Д. Лагутіна. Київ : Київський національний торговельно-економічний університет, 2017. 608 с.

Додаткова

4. Жеребило І. В., Колодій С.К. Методи та інструменти державного регулювання доходів населення: теоретичний аспект. *Регіональна економіка*. 2018. № 4. С. 85-93

ТЕМА 10. ТРУДОВИЙ ПОТЕНЦІАЛ ТА РИНОК ПРАЦІ

10.1 Формування ринку праці

В економічній теорії абстрактна праця розглядається як фактор виробництва, який поєднує в собі фізичну та інтелектуальну діяльність людини, спрямовану на виробництво економічних благ і надання послуг. Абстрактна праця виступає джерелом вартості товару. Оскільки кожне економічне благо під час свого створення вимагає певних витрат праці, саме цей фактор, на думку прихильників трудової теорії, відіграє основоположну роль у формуванні вартості. Опоненти трудової теорії вважають працю одним із факторів виробництва, який може реалізувати свій потенціал лише в поєднанні з іншими факторами. Праця підприємця, спрямована на створення, ведення і розвиток власного бізнесу, з одного боку, є різновидом абстрактної праці, з іншого боку, її можна виокремити в специфічний фактор виробництва, без якого інші фактори не будуть злагоджено функціонувати. Таким чином, в економічній теорії існують різні погляди на роль і значення абстрактної праці в суспільному виробництві. Однак, будь-які наукові дискусії з цього предмету зрештою приходять до питання оплати. Кожний працюючий отримує заробітну плату, яка виступає його факторним доходом, тобто оплатою його конкретної праці. Розміри заробітної плати суттєво різняться між працівниками, тому закономірно виникає питання, як формується і від чого залежить заробітна плата конкретного працівника. Це питання досліджується в економічній теорії з наступних позицій.

По-перше, в капіталістичному суспільстві існує велика кількість людей, які не мають у власності засобів виробництва або природних ресурсів, тобто не можуть отримувати факторні доходи у формі процента на капітал і ренти. Їхні факторні доходи формуються лише від продажу власної робочої сили. Робоча сила виступає товаром, від продажу якого людина отримує заробітну плату.

Робоча сила – узагальнена характеристика сукупності розумових і фізичних здібностей людини, що пропонується нею як товар на ринку праці.

Слід розуміти, що людина продає не себе, а тільки свою робочу силу, тобто свій вільний час. При капіталістичному способі виробництва на відміну від рабовласницького і феодального працівник має особисту свободу. Він сам вирішує, в кого і за яку заробітну плату йому працювати. Фактично він продає свій вільний час, який роботодавець буде використовувати на власний розсуд і для власної користі шляхом залучення людини до процесу виробництва. Отже, праця – це процес використання робочої сили найманого працівника в процесі виробництва товарів і послуг. В сучасній економічній теорії таке визначення закріпилося за конкретною працею, яка на відміну від абстрактної праці характеризується спрямованістю на досягнення певної мети або отримання відчутного результату.

Можна виділити дві основні причини перетворення робочої сили на товар:

1. Відсутність у носія робочої сили засобів виробництва. Людина змушена продавати свою працю, тому що позбавлена інших факторів виробництва, продаж яких забезпечила б йому отримання доходу.

2. Особиста свобода носія робочої сили. Щоб продати свою робочу силу, людина повинна мати право розпоряджатися нею, тобто працювати там, де вважає за потрібне. Право розпоряджатися є однією зі складових загального права власності. Щоб реалізувати це право людина має бути юридично вільною, умовно кажучи, власником самого себе. Праця раба або кріпака не може бути товаром, оскільки вони не розпоряджаються нею.

По-друге, робоча сила як будь-який інший товар має свою ціну, яку визначає ринок факторів виробництва. Ринок праці виступає складовою ринку факторів виробництва.

***Ринок праці** – це складова ринку факторів виробництва, в якій ринкові відносини між економічними агентами виникають і реалізуються з приводу купівлі-продажу робочої сили.*

Формально на ринку праці об'єктом ринкових угод виступає робоча сила. Внаслідок купівлі-продажу робочої сили найманий працівник і роботодавець вступають у трудові відносини, які зазвичай будуються на контрактній основі. Через поширеність і важливість трудових відносин в суспільстві в багатьох країнах вони регулюються окремою галуззю права – трудовим правом. Умови використання робочої сили найманого працівника часто визначаються в договорі між ним і роботодавцем. Такий договір може бути строковим або безстроковим, тобто діяти весь той час, коли найманий працівник працює в роботодавця. В деяких країнах, наприклад, в Японії широко практикуються довічні найми. Це означає, що людина влаштовується на роботу і працює в компанії все своє життя. Компанія при цьому не тільки зобов'язується платити найманому працівникові заробітну плату, а й надає йому інші соціальні гарантії: забезпечення особистого розвитку, оплата медичного страхування, підвищення кваліфікації тощо. Ці гарантії можуть також стосуватися членів сім'ї найманого працівника (наприклад, оплата навчання дітей) або передбачати піклування про нього після завершення роботи в компанії (наприклад, виплата додаткової пенсії). Такий підхід до наймання персоналу дозволяє японським компаніям уникнути плінності кадрів і сформувати трудові колективи працівників, які позитивно ставляться до свого роботодавця. У загальному підсумку позитивне ставлення працівників до компанії виражається в зростанні продуктивності їх праці та відповідальному ставленні до виконання своїх обов'язків.

Для ефективного функціонування ринку праці необхідно, щоб свободу вибору мали обидві сторони ринкових угод, тобто найманий працівник і роботодавець. В такому випадку при купівлі-продажу робочої сили вони керуються власним економічним інтересом. Для роботодавця економічний інтерес полягає в купівлі робочої сили найманого працівника для залучення його у власний бізнес за мінімальну ціну. При визначенні ціни, тобто розміру заробітної плати найманого працівника, він виходить з міркувань своєї потреби в робочій силі (невідкладна або перспективна), освітньо-

кваліфікаційного рівня, морально-психологічних якостей людини, що наймається на роботу, стану її здоров'я тощо. Економічний інтерес найманого працівника полягає в отриманні максимального рівня заробітної плати та соціальних гарантій. Додатково він бере до уваги умови праці, що пропонуються, ринкову позицію і ступінь фінансової стабільності підприємства, яке його наймає, морально-психологічний клімат в колективі, корпоративну культуру тощо. Ринок праці урівноважує економічні та інші інтереси сторін ринкових угод та виконує наступні функції:

1. Визначення розміру заробітної плати працівників з даним освітньо-кваліфікаційним рівнем в галузях економіки.

2. Формування оптимальних форм наймання та факторів мобільності робочої сили.

3. Формування коротко-, середньо- і довгострокових тенденцій зайнятості та динаміки безробіття, попиту на робочу силу, освітніх потреб тощо.

Суб'єктами попиту ринку праці виступають бізнес і держава, а суб'єктами пропозиції – домашні господарства. Величина ринкового попиту і пропозиції на ринку праці обумовлена рівнем заробітної плати, тобто ціною робочої сили як товару. Попит на ньому формується під впливом наступних нецінових факторів:

- галузева структура економіки;
- тенденції та темпи зростання окремих секторів;
- науково-технічний прогрес і характер процесів відтворення;
- рівень інтеграції національної економіки у світову економічну систему;
- глобалізація міжнародних економічних зв'язків.

Наступні нецінові фактори обумовлюють пропозицію робочої сили:

- демографічна ситуація;
- мобільність населення;
- національні традиції і особливості менталітету;
- фахова структура;
- рівень розвитку галузі освіти, реальні і потенційні можливості забезпечити ринок працівниками потрібних професій.

Обсяг пропозиції на ринку праці значною мірою залежить від демографічних характеристик наявного населення. В аналітичних цілях населення країни поділяється на економічно активне і економічно неактивне.

До економічно активного населення належать чоловіки і жінки віком 15-70 років, які пропонують свою робочу силу на ринку праці протягом певного періоду часу.

До економічно активних належать особи, зайняті економічною діяльністю, що приносить дохід (зайняті), та безробітні, які перебувають в пошуках роботи. В статистиці зайняті економічною діяльністю або просто зайняті – це особи віком 15-70 років, які:

1) працювали впродовж періоду обстеження (в Україні таким періодом є тиждень) хоча б одну годину за наймом за винагороду в грошовому чи

натуральному вигляді, індивідуально (самостійно), в окремих громадян або на власному (сімейному) підприємстві;

2) були тимчасово відсутніми на роботі, тобто формально мали робоче місце, власне підприємство (бізнес), але не працювали впродовж періоду обстеження через обставини, що від них не залежать;

3) працювали безоплатно на підприємстві, у бізнесі, що належить будь-кому з членів домогосподарства, або в особистому селянському господарстві з метою реалізації продукції, виробленої внаслідок цієї діяльності.

Основу економічно активного населення складають особи працездатного віку. До цієї групи належать чоловіки віком 16-59 років та жінки віком 16-54 роки. Окремо виділяється також група працездатного населення в працездатному віці. Її отримують шляхом виключення з населення працездатного віку непрацюючих інвалідів першої і другої групи та непрацюючих осіб, які одержують пенсію у зазначеному віці.

Економічно активне населення інакше називається робочою силою, людськими або трудовими ресурсами країни. В розвинених країнах близько 90% трудових ресурсів складають наймані працівники. Решту становлять фізичні особи-підприємці, які не використовують найману працю, а також самостійні представники «вільних» професій (адвокати, письменники, художники тощо), які не працюють за наймом. У 2019 р. в Україні наймані працівники склали 83,7% зайнятого населення у віці 15-70 років, 1,3% приходилося на роботодавців, 14,8% - на самозайнятих, 0,2% становили безоплатно працюючі члени сім'ї.

В сучасній економічній теорії все більше значення приділяється якості людських ресурсів, яка набуває своє відображення в категорії «людський капітал». На відміну від простого підрахунку кількості економічно активних осіб, людський капітал охоплює, зокрема, їх освітньо-кваліфікаційний рівень, трудові навички і стан здоров'я, від яких прямо залежить можливість виконувати складну роботу, що вимагає певних знань і вмінь. Якщо на кількість економічно активних осіб ми можемо впливати досить обмежено, то реалізація відповідної державної політики, яка, наприклад, забезпечує доступність освіти для широких верств населення, може суттєво покращити якість людського капіталу країни.

До економічно неактивного населення належать незайняті особи наступних соціальних груп: учні та студенти; пенсіонери за віком, за інвалідністю та на пільгових умовах; особи, які зайняті в домашньому господарстві, вихованням дітей та доглядом за хворими; особи працездатного віку, які зневірилися знайти роботу (зневірені); інші особи, які не мали необхідності у працевлаштуванні, а також ті, які шукають роботу, але не готові приступити до неї найближчим часом через хворобу, навчання тощо.

Отже, ринок праці відіграє важливу роль в регулюванні суспільного виробництва і економічних відносин. Для сучасного ринку праці економічно розвинутих країн характерні наступні особливості:

1. Зростання рівня загальноосвітньої та професійної підготовки працівників.

2. Абсолютне та відносне скорочення чисельності малокваліфікованих працівників у всіх галузях.

3. Підвищення попиту на інженерно-технічні, управлінські та наукові кадри.

4. Абсолютне та відносне скорочення чисельності працівників сільського господарства, а також низки традиційних галузей, наприклад, вугільної і лісової промисловості.

5. Підвищення попиту на персонал сфери послуг.

6. Збільшення кількості зайнятих у віртуальному інформаційному просторі (електронна комерція, маркетинг, консультування тощо).

7. Активний розвиток віртуальних форм наймання робочої сили через web-сайти, соціальні мережі, електронні бази даних.

10.2 Заробітна плата і рівень життя населення

Рівень доходу відіграє дуже важливу роль в формуванні нашого добробуту. Від нього залежить, як людина може задовольнити свої економічні потреби. Безумовно, наше життя не обмежується лише економічними потребами. Відчуття людиною внутрішнього комфорту, яке найкраще характеризує добробут, формується під впливом сукупності факторів зовнішнього оточення: соціального і політичного середовища, стану довкілля, суспільних цінностей і т.п. Людина з високим рівнем доходу навряд чи буде почувати себе щасливою в поліційній державі, яка не забезпечує своїм громадянам основні свободи. Але рівень доходу людини все ж таки треба визнати одним з найбільш впливових чинників її добробуту.

Заробітна плата належить до факторних доходів, тобто доходів, що утворюються внаслідок використання певних факторів виробництва. Для абсолютної більшості громадян вона є єдиним джерелом доходу, тому проблематика заробітної плати завжди була в центрі уваги економічної теорії. В науковій літературі існує кілька десятків трактувань економічної сутності заробітної плати, що пояснюється різними науковими поглядами дослідників. Засновники політичної економії А. Сміт та Д. Рікардо розглядали заробітну плату як ціну праці. По-перше, найманий працівник отримує заробітну плату після того, як виконає роботу (аванс у цьому випадку не враховується, оскільки він не є остаточним розрахунком). По-друге, величина заробітної плати залежить від того, скільки часу пропрацював працівник, або скільки продукції та якої якості він виробив.

Отже, **заробітна плата** – це ціна, яку роботодавець платить за витрачені працівником час та зусилля. В ній виражається вартість робочої сили як товару. Для роботодавця заробітна плата найманих працівників - це витрати виробництва, які необхідно скорочувати для підвищення конкурентоспроможності бізнесу в ринкових умовах. З іншого боку, заробітна плата виступає головним чинником забезпечення економічного інтересу найманих працівників. Тому її скорочення може знизити ефективність виробництва, зокрема продуктивність праці, що погано вплине на економічні

і фінансові показники бізнесу. Подвійний характер впливу розміру заробітної плати працівників на результати господарювання змушує роботодавців шукати баланс між цілями скорочення витрат та стимулювання людей до праці.

Як відомо, фінансові ресурси розподіляються у суб'єктів господарювання між фондами споживання, накопичення та фондом фінансових резервів. При подальшому розподілі фонду споживання розмір заробітної плати відображає співвідношення вартості живої праці та інших факторних доходів, зокрема, прибутку або підприємницького доходу, який належить власникові засобів виробництва. Це співвідношення, з одного боку, є суб'єктивним, оскільки залежить від особистої волі власника засобів виробництва, який прямо або опосередковано управляє підприємством. З іншого боку, на нього впливають об'єктивні фактори ринкової кон'юнктури, які змушують власника засобів виробництва встановлювати рівень заробітної плати найманих працівників підприємства не нижче ринкового.

В економіці заробітна плата виконує такі чотири основні функції:

- 1) відтворювальну;
- 2) мотиваційну;
- 3) регуляційну;
- 4) соціальну.

Відтворювальна функція заробітної плати полягає у забезпеченні працівників та членів їхніх сімей життєво необхідними благами для відтворення робочої сили. При цьому «відтворення робочої сили» розуміється набагато ширше, ніж просто матеріальне забезпечення харчування і відпочинку працівника між робочим часом. Це, скоріше, умови для відтворення поколінь, тобто можливість виховувати дітей, доглядати за літніми людьми-членами родини, достатній добробут, щоб пережити складні життєві ситуації тощо. Таким чином, заробітна плата виконує відтворювальну функцію не тільки для конкретного працівника, який її отримує, а в межах всього домогосподарства, до якого належить цей працівник.

Розмір заробітної плати встановлюється в залежності від кількості та якості праці конкретного працівника, його трудового внеску у результати роботи підприємства. Такий підхід стимулює людей працювати більш наполегливо, розвивати свої трудові навички, вивчати нові знання, вдосконалювати свою майстерність. Отже, так заробітна плата виконує мотиваційну функцію. Слід зазначити, що якість виконання цієї функції залежить від того, яким чином визначається розмір заробітної плати на підприємстві, і чи враховує він індивідуальні трудові досягнення працівника. Коли на підприємстві панує «зрівнялівка», тобто всі працівники отримують однакову винагороду незалежно від їхнього індивідуального трудового внеску в загальний результат роботи, мотиваційна функція заробітної плати зводиться нанівець.

Регуляційна функція заробітної плати проявляється в оптимізації розміщення робочої сили в регіонах, галузях господарства, підприємствах з урахуванням ринкової кон'юнктури. В ринковій системі господарювання

успішні підприємства мають можливість виплачувати своїм працівникам вищу заробітну плату. Це стимулює приплив висококваліфікованих кадрів до них, що збільшує конкурентоздатність цих підприємств. Так само високий рівень заробітної плати в перспективних галузях господарства приваблює працівників, які мігрують до них з менш перспективних галузей.

Заробітна плата виконує різні соціальні функції, оскільки виступає одночасно факторним доходом більшості громадян і об'єктом оподаткування. До таких функцій, зокрема, можна віднести підтримання соціальної рівноваги в суспільстві, матеріальну допомогу окремим групам населення, які не беруть участь в суспільному виробництві за віком або станом здоров'я, забезпечення зайнятості в нематеріальній сфері суспільного виробництва.

На рівень заробітної плати впливають об'єктивна кон'юнктура ринку праці та суб'єктивні умови на конкретному робочому місці. На кон'юнктуру ринку праці серед іншого впливають ефективність антимонопольної політики держави, рівень розвитку і активність професіональних спілок, ставлення людей до праці та інші суспільні цінності. Умови на конкретному робочому місці формуються під впливом техніки, що використовується, технології та організації виробництва, корпоративної культури, морально-психологічного клімату в колективі. Через дію об'єктивних і суб'єктивних факторів відбувається відхилення заробітної плати від вартості робочої сили. Наприклад, заробітна плата робітників, що працюють в складних виробничих умовах, як правило вище, ніж у робітників тієї ж кваліфікації на звичайних робочих місцях. В умовах підвищеного попиту на робітників певної професії та кваліфікації роботодавці змушені пропонувати їм заробітну плату більше середньої по ринку.

Заробітна плата, як правило, сплачується працівнику у грошовій формі. Її розмір може бути оцінений з точки зору кількості і якості тих економічних благ, які можуть бути придбані за неї одержувачем. Розрізняють номінальну і реальну заробітну плату.

***Номінальна заробітна плата** – це винагорода працівнику, яка звичайно виплачується йому роботодавцем у грошовій формі, до вирахування з неї податків, зборів і обов'язкових платежів.*

***Реальна заробітна плата** – це кількість товарів та послуг, які фактично можна придбати за номінальну заробітну плату.*

Отже, для того, щоб порівняти реальну заробітну плату працівника за різні періоди часу, треба з величини номінальної заробітної плати в ці періоди відняти фактичний розмір податків, зборів і обов'язкових платежів, які він сплатив з неї, та скоригувати залишок на індекс цін. Інакше кажучи, треба порівняти між собою суми, що залишили в розпорядженні працівника, з урахуванням фактору знецінення грошей.

10.3 Державна політика зайнятості

Результатом функціонування ринку праці є зайнятість населення.

Зайнятість – це діяльність громадян, яка пов’язана із задоволенням особистих і суспільних потреб і, як правило, спрямована на отримання ними доходу в грошовій або іншій формах.

Структура зайнятості населення у країнах залежить від рівня розвитку національної економіки. Так, у менш економічно розвинених і, отже, бідних країнах більша частина працюючих, як правило, зайнята в сільському господарстві, у розвинених країнах – у сфері послуг. Пояснюється це тим, що більша частина доходу у бідних країнах витрачається на їжу, а в розвинених країнах – на технічно складні промислові вироби та послуги. Крім того, сфера послуг меншою мірою піддається механізації та автоматизації, а тому вона вимагає відносно більше живої праці.

Оскільки праця виступає єдиним джерелом доходу для більшості громадян, питання забезпечення зайнятості населення стає ключовим для державної влади будь-якої країни. В Україні право громадянина на працю гарантоване Конституцією.

«Кожен має право на працю, що включає можливість заробляти собі на життя працею, яку він вільно обирає або на яку вільно погоджується». (стаття 43 Конституції України)

Забезпечення зайнятості є проблемою, коріння якої знаходиться в особливості господарського механізму. Так, в ринковій економіці зайнятість залежить від ринку праці, тому цілком можливо, що певна кількість населення виявиться незайнятою (безробітною), якщо попит на робочу силу буде меншим за пропозицію. В незайнятого населення немає стабільного джерела доходу, тому державній владі необхідно подбати про те, щоб забезпечити цим громадянам засоби існування. Для цього в державі впроваджується певна політика зайнятості, яка складається із сукупності заходів, що реалізуються на державному, регіональному і місцевому рівнях для стимулювання ринку праці і згладжування негативних наслідків безробіття. Політика зайнятості виконує наступні функції:

- забезпечення раціонального залучення працездатного населення до суспільного виробництва незалежно від форм власності суб’єктів господарювання;

- розподіл робочої сили по регіонах і територіях відповідно до кількості та якості наявних в них робочих місць;

- підтримка зайнятості на максимально можливому рівні;

- регулювання відносин між суб’єктами ринку праці;

- забезпечення засобами існування осіб, які не мають роботи.

Політика зайнятості включає комплекс економічних, соціальних, правових заходів щодо регулювання відносин зайнятості як внутрішніх, так і зовнішніх, з іншими країнами щодо міграційного обміну з міжнародним ринком робочої сили.

Розрізняють активні і пасивні заходи політики зайнятості. Активні заходи зазвичай спрямовані на стимулювання організації нових робочих місць та працевлаштування безробітних, професійну перепідготовку незайнятого

населення. Пасивні заходи, як правило, передбачають соціальний захист безробітних.

В різних країнах політика зайнятості має свої національні особливості, на які впливають методи і засоби державного регулювання, що застосовуються до економіки в цілому і ринку праці зокрема.

В Україні державна політика зайнятості населення базується на наступних принципах:

«1) пріоритетності забезпечення повної, продуктивної та вільно обраної зайнятості в процесі реалізації активної соціально-економічної політики держави;

2) відповідальності держави за формування та реалізацію політики у сфері зайнятості населення;

3) забезпечення рівних можливостей населення у реалізації конституційного права на працю;

4) сприяння ефективному використанню трудового потенціалу та забезпечення соціального захисту населення від безробіття». (стаття 15 Закону України «Про зайнятість населення» №5067-VI від 5 липня 2012 р.)

Перший з наведених принципів декларує мету забезпечення повної зайнятості.

Повна зайнятість – це ситуація, при якій економічно активне населення країни зайняте, тобто працює у наймах або веде власний бізнес.

При повній зайнятості всі економічно активні громадяни залучені до процесу суспільного виробництва, тому в економіці виробляється більше товарів і послуг. Вони також мають джерело доходу, яке забезпечує їм певний життєвий рівень. Соціально-економічні наслідки повної зайнятості є позитивними, тому цей стан соціально-економічної системи макроекономічного рівня є бажаним.

Економісти відзначають також негативні наслідки повної зайнятості. По-перше, повна зайнятість гальмує економічне зростання, оскільки всі наявні людські ресурси залучені до суспільного виробництва. Єдине джерело зростання в такому випадку – це вивільнення частини працівників і переведення їх на інші робочі місця, на яких продуктивність праці буде вищою. По-друге, при повній зайнятості пропадає або суттєво зменшується конкуренція між працівниками за робочі місця, у них зникають стимули для особистого розвитку. Внаслідок цього погіршується якість людського капіталу і, як наслідок, продуктивність праці. По-третє, досягти повної зайнятості можна тільки за рахунок примусу частини населення до праці. Зрозуміло, що примус до праці не сприяє її високій продуктивності. По-четверте, збереження повної зайнятості часто вимагає підтримки економічно неефективних галузей. Економіка мусить спонсорувати збиткові і безперспективні виробництва тільки тому, що на них працюють люди. Такі виробництва краще було б закрити і спрямувати вивільнені ресурси в більш перспективні галузі. На практиці ситуація повної зайнятості є недосяжною через наявність природних типів безробіття.

Політика зайнятості реалізується не тільки в країнах з ринковою економікою. Можна сказати, що обов'язковість її впровадження не залежить від системи господарювання. Так, в адміністративно-управлінській системі колишнього СРСР ринку праці як такого не було. Замість нього існував обов'язок громадян працювати, тобто примус до праці. Він не був прямо задекларований у Конституції, але умови реалізації права на працю практично унеможлилювали неробство і дармоїдство. В 1937 році була прийнята Конституція УРСР, в якій положення про загальну трудову повинність було відсутнє. Натомість іншими нормативними актами відбувалось закріплення працівників за підприємствами і установами, заборонялось виїжджати на заробітки тощо. Так державна влада в адміністративно-управлінській системі колишнього СРСР забезпечувала повну зайнятість населення.

Як свідчить історія, життєвий рівень населення в Радянському Союзі був відносно невисоким порівняно з розвиненими капіталістичними країнами. Радянські люди мали доступ до таких безоплатних суспільних благ як, наприклад, медичне обслуговування і освіта, але часто не могли дозволити собі купити товари тривалого користування (автомобілі, побутову техніку, меблі). Через державне регулювання цін деякі товари, які звичайно коштують дорого в розвинених країнах, були для них відносно дешевими, інші товари, навпроти, занадто дорогими. Так, книги в Радянському Союзі коштували дешево і були загальнодоступними, побутова техніка і автомобілі, навпроти, коштували дорого, і їх могла придбати тільки відносно невелика частка населення. Таким чином, головна перевага повної зайнятості, а саме наявність джерела доходу у всіх працездатних громадян, практично не сприяла суттєвому збільшенню добробуту в радянському суспільстві.

10.4 Безробіття: його типи та форми

Об'єктивна ситуація на ринку праці часто складається так, що частина громадян, які здатні працювати за віком та станом свого здоров'я, не можуть працевлаштуватися. Такі громадяни тимчасово або тривалий час залишаються безробітними.

***Безробіття** – це соціально-економічне явище, яке полягає в тому, що частина економічно активного населення є незайнятою, тобто не працює через неможливість працевлаштуватися.*

В статті 1 Закону України «Про зайнятість населення» №5067-VI від 5 липня 2012 р. дані наступні визначення:

«безробіття - соціально-економічне явище, за якого частина осіб не має змоги реалізувати своє право на працю та отримання заробітної плати (винагороди) як джерела існування;

безробітний - особа віком від 15 до 70 років, яка через відсутність роботи не має заробітку або інших передбачених законодавством доходів як джерела існування, готова та здатна стати до роботи».

В залежності від основних причин, які його спричинили, безробіття поділяється на три типи: фрикційне, структурне і циклічне.

Фрикційне безробіття виникає серед осіб, які зайняті пошуками робочого місця, що відповідає їхній кваліфікації та індивідуальним уподобанням щодо умов праці. Цей тип безробіття можна вважати природним, оскільки він пов'язаний з вільним вибором людиною зайнятості.

«Вільно обрана зайнятість - реалізація права громадянина вільно обирати вид діяльності, не заборонений законом (зокрема такий, що не пов'язаний з виконанням оплачуваної роботи), а також професію та місце роботи відповідно до своїх здібностей і потреб». (стаття 1 Закону України «Про зайнятість населення» №5067-VI від 5 липня 2012 р.)

Різновидом фрикційного безробіття є безробіття сезонне, яке виникає з причин, що мають кліматичний характер. Так, деякі види робіт, зокрема, будівництво або збір врожаю, можуть виконуватися у теплу пору року. В інший час такі роботи не виконуються, тому це призводить до тимчасових повторюваних коливань зайнятості.

Структурне безробіття є наслідком глобальних змін у структурі споживчого попиту і в технологіях. Такі зміни приводять до того, що цілі галузі економіки втрачають свою привабливість для найманих працівників. Характерним прикладом структурного безробіття є вивільнення трудящих з гірничодобувних підприємств, які відпрацювали свої запаси. Структурне безробіття може охоплювати цілі регіони і навіть держави. Так, Німеччина, Великобританія, Японія та інші розвинуті країни свого часу зіткнулися з проблемою реструктуризації вугільної галузі. Практично всі вони пройшли важкий і болючий шлях закриття шахт, внаслідок якого багато трудящих втратили свої робочі місця. Наймані працівники, як правило, дуже повільно реагують на зміни, що приводять до занепаду галузей економіки. Їм важко знайти собі нову роботу, оскільки для цього часто треба змінити професію, щоб відповідати новій професійній структурі робочих місць в регіоні. Структурне безробіття хоча і може мати негативні соціально-економічні наслідки, але його все ж таки можна передбачити і розробити відповідні заходи державної політики для пом'якшення цих наслідків. Як і фрикційне, структурне безробіття вважається природним, оскільки воно обумовлене, серед іншого, науково-технічним прогресом. Наявність фрикційного і структурного безробіття в економіці є невідворотнім. Навіть, якщо в цілому попит на ринку праці буде дорівнювати пропозиції, ці два типи безробіття будуть існувати завжди. Природний рівень фрикційного і структурного безробіття в розвинутих країнах дорівнює 5-6% трудових ресурсів. Він змінюється з часом і різниться між країнами. Виміряти фактичний рівень природного безробіття дуже важко, оскільки для цього треба було б за дуже короткий термін відстежити зайнятість великої кількості людей. Тому найчастіше його отримують розрахунковим методом в припущенні, що природний рівень безробіття відповідає ситуації повної зайнятості трудових ресурсів.

Останній тип, циклічне безробіття, є прямими наслідком спаду виробництва в соціально-економічних системах макроекономічного рівня. Коли сукупний попит в економіці на товари та послуги скорочується, це

викликає згортання виробництва і вивільнення працівників. Таке вивільнення може відбуватися не з усіх, а з кількох галузей одночасно в залежності від масштабу кризових явищ. Оскільки спад виробництва на макрорівні має циклічний характер, то і пов'язане з ним безробіття отримало назву циклічного.

Для більш змістовного аналізу окрім типів визначають також різні форми безробіття: добровільне, інституційне, приховане та інші. Добровільне безробіття виникає, коли людина не хоче працювати за пропонувану їй заробітну плату або у визначених роботодавцем умовах, але вона готова негайно стати до роботи, якщо рівень заробітної плати підвищиться або зміняться інші умови, які її не влаштовують. Добровільне безробіття, як правило, є короткочасним і в залежності від умов конкретного ринку праці може тривати до одного року. До нього схильні представники високооплачуваних професій, які можуть дозволити собі певний час бути «в резерві», щоб отримати бажану роботу.

Інституційне безробіття породжується самими інститутами ринку праці і його будовою. Наприклад, допомога по безробіттю може забезпечити людині такий рівень життя, який її влаштовує. Тому така людина не шукатиме роботу, а скоріше буде прагнути до підвищення рівня або продовження терміну допомоги по безробіттю.

Приховане безробіття характеризується тим, що людина, яка офіційно працевлаштована, працює не повний час і тому отримує меншу заробітну плату. В нього визначається велика кількість різновидів. Наприклад, фізична особа, яка зареєстрована як підприємець, може не займатися власною справою, а виконувати будь-які випадкові роботи як найманий працівник; внаслідок зупинки виробництва персонал підприємства не звільняється, а переводиться у вимушений простій. Приховане безробіття часто асоціюється з «тіньовою економікою», оскільки є однією з форм ухилення від оподаткування. У 2019 р. в Україні питома вага неформально зайнятого населення у віці 15-70 років становила 3,5 млн осіб, або 20,9% від кількості зайнятого населення відповідного віку. Неформальні трудові відносини переважали у секторі самостійної зайнятості, де частка населення зазначеного віку, яке працювало на неформальних робочих місцях, становила 69,3% від усіх зайнятих самостійною діяльністю у віці 15-70 років у той час, як серед найнятих працівників таких осіб було 11,4%.

Хоча причини, що обумовлюють певні типи і форми безробіття, доволі різноманітні, воно вважається макроекономічною проблемою, суть якої полягає в неповному і недостатньо ефективному використанні трудових ресурсів країни. В економічній теорії сформувалися різні наукові підходи до обґрунтування причин безробіття і відповідні підходи до протидії його негативним наслідкам.

Класична та неокласична теорія (А. Сміт, Д. Рікардо, Дж. Мілль, А. Маршалл) виходять з абсолютної здатності ринку праці до саморегулювання. Отже, цей ринок має достатні можливості для ефективної координації всіх процесів у сфері зайнятості населення, тому може самостійно забезпечити

повне використання трудових ресурсів. Причина безробіття полягає в тому, що дії ринкового механізму обмежуються ззовні, зокрема, професіональними спілками. Профспілки вимагають від роботодавців надто високу заробітну плату для своїх членів. Роботодавці погоджуються, але це призводить до надмірної пропозиції, тобто пропозиція робочої сили перевищує попит на неї. Результат – загострення конкуренції за робочі місця і поява внаслідок цього деякого числа безробітних. Теоретично загострення конкуренції за робочі місця неминуче сприятиме зниженню ставок заробітної плати до рівня, при якому підприємцям буде вигідно наймати всіх охочих працювати. Інакше кажучи, будь-хто охочий працювати за ставку заробітної плати, яка визначається вільним ринком, може знайти собі роботу. Наявність безробіття в економічній реальності впливає не із законів ринку, а виникає як результат їхнього порушення, втручання в ринковий механізм держави, профспілок тощо. Наприклад, якщо існує надмірна пропозиція робочої сили, її ціна (заробітна плата) має знижуватися, але цьому перешкоджають самі працівники, їхні профспілки та/або держава. Саме лобістські дії профспілок та/або держави не дозволяють заробітній платі знизитись до рівноважного рівня. Тому підприємці не мають можливості запропонувати роботу всім охочим за ставкою заробітної плати, яка вище ринкової рівноваги.

Таким чином, працівники опосередковано самі обирають безробіття заради вищих заробітків. Якщо держава регулює рівень заробітної плати, то цим вона порушує механізм ринкової конкуренції. Для усунення безробіття слід забезпечити конкуренцію на ринку праці і гнучкість зарплати.

Теорія зайнятості, яку запропонував англійський економіст Джон Мейнард Кейнс (1883-1946), виходить із того, що не існує економічного механізму господарювання, який гарантує повну зайнятість населення. Повна зайнятість швидше випадкова, ніж закономірна. Загалом, рівень зайнятості залежить від сукупного попиту в економіці, схильності до споживання та обсягу інвестицій.

У ринковій економіці безробіття має вимушений характер. Неокласичний постулат про абсолютне саморегулювання ринкової економіки дійсний лише для мікроекономічного рівня. Рівень зайнятості пов'язаний з обсягом ефективного попиту, а наявність безробіття зумовлена обмеженістю попиту на товари та послуги. При цьому рівновага в економіці, в тому числі і на ринку праці, можлива і в ситуації неповної зайнятості ресурсів. Отже, наявність безробіття не є ознакою нерівноважного стану ринку праці.

Пропозиція на ринку праці залежить від величини не реальної як у класиків, а номінальної заробітної плати. Робітники не відмовляються від роботи, якщо зростають ціни та, відповідно, знижується реальна заробітна плата. Попит на робочу силу є функцією реальної заробітної плати. Тобто він визначається не вартістю робочої сили, а величиною ефективного попиту на товари та послуги. Дійсно, зростання реальної заробітної плати приводить до того, що наймані працівники можуть дозволити собі купувати більше товарів і послуг. Це, своєю чергою, спонукає товаровиробників збільшити виробництво і, як наслідок, зростає попит на робочу силу. Однак, ефективний

попит на товари та послуги залежить, головним чином, від граничної схильності людей до споживання. Як раніше вказувалося, під споживанням в економічній теорії розуміються видатки домогосподарств на придбання усіх товарів і послуг за певний період часу. Гранична схильність до споживання показує, на скільки домогосподарство збільшить споживання при зростанні своїх доходів на умовну одиницю. Враховуючи те, що домогосподарства витрачають свої доходи не тільки на споживання, а й на заощадження, кейнсіанці стверджують, що гранична схильність до споживання падає зі зростанням доходу домогосподарств. На це впливає також інвестиційна компонента. Зростання доходів стимулює інвестиції домогосподарств, що приводить до розширення виробництва і збільшення зайнятості в пріоритетних галузях економіки. Виникає так званий мультиплікаційний ефект, завдяки якому зростання зайнятості згодом поширюється на всю економіку. Таким чином, зайнятість можна розглядати як функцію обсягу виробництва товарів і послуг, а також часток споживання та заощаджень в національному доході. Тому для забезпечення повної зайнятості необхідно підтримувати певну пропорційність між витратами на створення ВВП та його обсягом, а також заощадженнями та інвестиціями в економіку.

Наслідки порушення пропорційності перелічених вище категорій демонструє «кейнсіанський хрест». Якщо витрати на створення ВВП недостатні для забезпечення повної зайнятості населення, виникає безробіття. Якщо вони перевищують необхідні розміри, виникає інфляція. Якщо заощадження перевищують інвестиції (частка доходу, що зберігається, більше, ніж розмір запланованих інвестицій), то потік капіталовкладень, зростання виробництва та пропозиції, з одного боку, і недостатній поточний попит (через заощадження, що ростуть) з іншого, призведуть до кризи надвиробництва. Отже, криза надвиробництва спричинить, в підсумку, падіння попиту на робочу силу та безробіття. Це буде так званий дефляційний або рецесійний розрив. Перевищення інвестицій над заощадженнями веде до того, що продуктивний попит не задовольняється через брак заощаджень. Одночасно висока схильність до споживання (оборотний бік зниження частки заощаджень) призведе до зростання рівня цін – інфляційного розриву.

З точки зору кейнсіанців, максимальна дерегуляція ринку праці, гнучкість цін та заробітної плати аж ніяк не виступають гарантією повної зайнятості. Зниження ставок заробітної плати при зниженні цін не призведе до скорочення безробіття, оскільки зниження цін означає падіння очікуваних доходів підприємств, які формують попит на робочу силу. Підвищення рівня зайнятості можливе лише за активного втручання держави. Держава за допомогою певної фіскальної та бюджетної політики може впливати на сукупний попит та рівень безробіття.

Марксистичні розглядають безробіття як результат накопичення капіталу, що виступає наслідком постійного технічного переозброєння виробництва, при якому потреба в живій праці поступово знижується через заміну людей машинами. Така форма безробіття отримала назву технологічного. Технологічне безробіття пов'язане зі скороченням робочих місць внаслідок

впровадження нової технології й організації виробництва. Безумовно, автоматизація і роботизація суспільного виробництва знижують попит на живу робочу силу, але наразі невідомо, що з цим робити. Білл Гейтс, зокрема, запропонував стягувати податок на впровадження «безлюдних» технологій з підприємств і корпорацій, який би отримували у формі соціальних трансфертів ті, хто внаслідок цього залишився без роботи.

Ряд науковців відзначають також позитивні наслідки безробіття: підживлення конкуренції на ринку праці, що стимулює працівників до розвитку і самовдосконалення, формування резерву робочої сили, перерозподіл кадрів у пріоритетні галузі економіки. Позитивні соціальні наслідки полягають, зокрема, у тому, що безробітні можуть присвятити свій вільний час сім'ї, вихованню дітей та піклуванню про літніх людей. Але, безумовно, ці поодинокі позитивні наслідки не роблять безробіття цілком позитивним економічним і соціальним явищем.

10.5 Визначення рівня безробіття

Визначення рівня безробіття органами державної статистики в більшості країн і в Україні засноване на методології Міжнародної організації праці (далі – МОП). МОП (www.ilo.org) була заснована в 1919 році. Вона є унікальною тристоронньою міжнародною організацією, яка об'єднує представників урядів, організацій працівників та роботодавців з метою спільної розробки і впровадження міжнародних норм і стандартів у сфері праці. В 1946 році Міжнародна організація праці стала першою спеціалізованою агенцією ООН. Україна є членом МОП з 1954 року. Серед іншого дана організація відстежує дотримання норм і стандартів у сфері праці на законодавчому рівні і на практиці в країнах-членах ООН. Вона надає консультації урядам країн, професіональним спілкам та іншим міжнародним організаціям з усіх питань, що пов'язані із зайнятістю населення.

На 19-й Міжнародній конференції статистиків праці, яка відбулася у жовтні 2013 р., була прийнята Резолюція щодо статистики трудової діяльності, яка містила основні визначення та поняття статусу участі населення в складі робочої сили країни, розроблені на основі оновлених стандартів МОП. Так, все населення у віці 15 років і старше в залежності від форми і способу участі в складі робочої сили розподіляється на три категорії:

- 1) зайняті (включаючи тих, які знаходяться в ситуації неадекватної або неповної зайнятості);
- 2) безробітні;
- 3) особи, які не входять до складу робочої сили (включаючи тих, які потенційно можуть бути робочою силою).

Групу осіб, які не входять до складу робочої сили, формують:

- 1) потенційна робоча сила (особи, які шукають роботу, але не готові приступити до неї за станом здоров'я або з особистих причин; особи, які не шукають роботу, але готові приступити до неї у разі надходження відповідних пропозицій від роботодавців);

2) особи, які бажають працювати, але не шукають роботу та не готові працювати;

3) особи, які не бажають працювати.

У 2019 р. в Україні до осіб у віці 15-70 років, які не входять до складу робочої сили, належало 10,4 млн осіб, з них 54,8% припадало на пенсіонерів, 19,5% на учнів та студентів денної форми навчання, 20,7% виконували домашні (сімейні) обов'язки, 0,8% перебували на утриманні, 1,8% були виключені за станом здоров'я, 2,4% - з інших причин. Як можна побачити, особи, які не входять до складу робочої сили, в переважній більшості належать до економічно неактивного населення.

Усі три вищезазначені категорії не перетинаються і вичерпно характеризують склад населення. Вони визначаються шляхом щомісячного обстеження сукупності домогосподарств, відібраних в усіх регіонах країни. Зайняті та безробітні в сумі складають робочу силу. До недовикористаної робочої сили входять потенційна робоча сила, безробітні та особи з неповною зайнятістю, пов'язаною з тривалістю робочого часу. Недовикористана робоча сила відображає незадоволену потребу в зайнятості.

На основі наведеної класифікації за методологією МОП розраховується кілька показників, що характеризують рівень безробіття в країні, зокрема, рівень безробіття населення і рівень довготривалого безробіття.

Рівень безробіття населення розраховується як відношення кількості безробітних певного віку до трудових ресурсів того ж віку. Він обчислюється у відсотках для всього населення країни або для відповідної соціально-демографічної групи за формулою:

$$u = \frac{U}{L} * 100\%,$$

де U – кількість безробітних, осіб;

L – кількість трудових ресурсів, як зайнятих, так і безробітних, осіб.

Рівень довготривалого безробіття розраховується як відношення кількості безробітних певного віку, які шукали роботу 12 місяців і більше, до трудових ресурсів того ж віку. Він також обчислюється у відсотках.

Існують також інші показники, які застосовують для кращого розуміння тенденцій на ринку праці та соціально-економічних наслідків безробіття.

10.6 Соціально-економічні наслідки безробіття

Безробітний за визначенням «не має заробітку або інших передбачених законодавством доходів як джерела існування». Цілком зрозуміло, що він живе на межі бідності або злиднів, в залежності від розміру допомоги по безробіттю, яку надає йому держава. Таким чином, безробіття провокує і підживлює бідність. Раніше вказувалося, що бідність аналізується як психологічне, соціальне і економічне явище. Тому аналіз соціально-економічних наслідків безробіття доцільно проводити перехресно в трьох вищезначених сферах: психологічній, соціальній і економічній. В психологічній сфері наслідком безробіття виступають негативні зміни в

Оукен встановив, що для американської економіки у 50-80-і роки минулого століття коефіцієнт β дорівнював 3. Аналогічні дослідження для інших країн виявили дещо інші значення: $\beta = 2-2,5$. Для більшості економічно розвинутих країн закон Оукена трансформується в наступне рівняння:

$$\Delta u = -0,5(\Delta \text{ВВП} - 3),$$

де Δu – зміна рівня безробіття, %

$\Delta \text{ВВП}$ – зміна ВВП, %.

З огляду на останнє рівняння, при щорічному зростанні ВВП на 3% рівень безробіття в країні не буде змінюватися. Якщо, ВВП зросте, наприклад, на 4%, то це спричинить падіння рівня безробіття на $\Delta u = -0,5(4-3) = -0,5\%$. Якщо ВВП зростатиме менш ніж на 3% в рік, то рівень безробіття підвищиться. В Україні дія закону Оукена поки що чітко не простежується, тому що наша економіка залишається перехідною.

10.7 Тенденції зайнятості в Україні

Тенденції зайнятості в Україні доцільно розглядати на трьох часових інтервалах, оскільки при переході від одного часового інтервалу до іншого відбувалися якісні зміни макроекономічного середовища, які суттєво впливали на кон'юнктуру ринку праці. Перший часовий інтервал охоплює період до початку пандемії COVID-19, тобто до 2020 р., далі йдуть роки самої пандемії 2020-2021 рр., останній часовий інтервал – це період повномасштабної війни в країні з лютого 2022 р.

В таблиці 10.1 наведені основні абсолютні показники ринку праці України у 2010-2019 рр. Дані не враховують тимчасово окуповану територію Автономної Республіки Крим та м. Севастополя, а також частину тимчасово окупованих територій у Донецькій та Луганській областях.

Таблиця 10.1 – Основні абсолютні показники ринку праці України, тис. осіб

№	Показник	2010	2015	2016	2017	2018	2019
1.	Робоча сила у віці 15-70 років	20 894,1	18 097,9	17 955,1	17 854,4	17 939,5	18 066,0
2.	Робоча сила працездатного віку	19 164,0	17 396,0	17 303,6	17 193,2	17 296,2	17 381,8
3.	Зайняте населення у віці 15-70 років	19 180,2	16 443,2	16 276,9	16 156,4	16 360,9	16 578,3
4.	Зайняте населення працездатного віку	17 451,5	15 742,0	15 626,1	15 495,9	15 718,6	15 894,9
5.	Безробітне населення у віці 15-70 років	1 713,9	1 654,7	1 678,2	1 698,0	1 578,6	1 487,7
6.	Безробітне населення працездатного віку	1 712,5	1 654,0	1 677,5	1 697,3	1 577,6	1 486,9

Джерело: Державна служба статистики України

Як свідчать дані таблиці 10.1, з 2010 р. по 2019 рр. робоча сила у віці 15-70 років в Україні скоротилася на 13,5%, робоча сила працездатного віку знизилася на 9,3%. Найнижчого значення ці показники досягли у 2017 р.,

відповідно 17 854,4 тис. осіб і 17 193,2 тис. осіб, потім відбулося певне зростання, але показники не повернулися до рівня 2010 р. і навіть у п'ятиріччі 2015-2019 рр. відбувся спад. Основними причинами скорочення робочої сили науковці вважають негативні демографічні тенденції (перевищення смертності над народжуваністю в окремих регіонах країни, старіння населення) та трудову міграцію за кордон.

Зайняте населення у віці 15-70 років за 2010-2019 рр. скоротилося на 2,6 млн осіб, у працездатному віці – на 1,6 млн осіб. При цьому дещо скоротилася кількість безробітних: у віці 15-70 років – на 226,2 тис. осіб, у працездатному віці – на 225,6 тис. осіб. Кількість безробітних в розрахунку на одного зайнятого суттєво не змінилася. Скорочення зайнятого населення відбувається практично за всіма видами економічної діяльності. За 2015-2019 рр. кількість зайнятих зростає лише в сільському, лісовому господарствах та у будівництві. Таким чином, перед початком пандемії, спричиненої коронавірусною інфекцією COVID-19, на ринку праці України спостерігалися довгострокові негативні тенденції, які відобразилися в скороченні трудових ресурсів країни.

Світова економічна криза, викликана пандемією COVID-19, лише посилила негативні тенденції на ринку праці України. Так, у 2020 р. чисельність економічно активного населення зменшилася на 4%, порівняно з 2019 р. При цьому рівень «тіньової» зайнятості зріс до майже 20,5%.

У 2019 р. у структурі зайнятого населення за професійними групами найбільшу частку складали особи, які працювали у найпростіших професіях, або професіонали (по 18,0%) та працівники сфери торгівлі та послуг (16,6%). При цьому найменшу питому вагу серед зайнятого населення складали технічні службовці (3,2%) та кваліфіковані робітники сільського та лісового господарств, риборозведення та рибальства (1,0%). Найбільш потрібними на ринку праці у 2020 р. були професіонали (17,9%), працівники сфери торгівлі та послуг (16,5%), робітники з інструментом (12,3%), фахівці (11,8%). Хоча за 10 попередніх років попит на працівників найпростіших професій знизився на 6,1%, у 2020 році представники цієї групи відносилися до найбільш потрібних на ринку праці (17,9%). В цілому, ринок праці України у 2010-2019 рр. характеризувався надлишковою пропозицією робочої сили та незадоволеним попитом на вакантні робочі місця. Основна причина цього полягала в невідповідності професійного складу трудових ресурсів і їх освітньо-кваліфікаційного рівня вимогам роботодавців, скороченням штатів у великому бізнесі і недостатнім створенням нових робочих місць через низьку ділову активність. Так, на ринку тривалий час існувала потреба в інженерних кадрах і кваліфікованих робітниках, яка не задовольнялася наявним контингентом охочих працевлаштуватися. При цьому фахівці гуманітарного профілю не могли знайти собі роботу. Через поглиблення проблем в системі освіти України, вищі і професійно-технічні навчальні заклади виявилися відчуженими від реального ринку праці і його потреб.

Рівень безробіття в Україні, обчислений за методикою МОП, у 2020 р. дорівнював 9,5%, що на 1,3% більше, ніж спостерігалось в попередньому році. Його значення майже в 3,5 рази перевищило рівень зареєстрованого

безробіття, який розраховується за кількістю безробітних, що обліковуються в Державній службі зайнятості. Слід зазначити, що рівень зареєстрованого безробіття у 2020 р. був найбільшим за все минуле десятиліття і склав 2,7%. Середній рівень безробіття в Європейському Союзі у 2020 р. дорівнював 7,4%, але були європейські країни, в яких цей показник перевищував український. Наприклад, в Італії рівень безробіття, обчислений за методикою МОП, у 2020 р. склав 10%, в Греції – 15,8%, в Іспанії – 16,1%. Пандемія COVID-19 спричинила зростання безробіття практично в усьому світі і загострила проблеми на ринках праці найбільш вразливих перехідних економік, зокрема, в Україні.

В період повномасштабної війни ситуація на ринку праці загострилася до критичної в дуже короткі терміни. Це відбулося внаслідок втрати великої кількості робочих місць через руйнування виробничих підприємств або неможливості для них продовжувати господарську діяльність. Країну охопила масова внутрішня і зовнішня міграція працездатного населення. Велика кількість біженців з прифронтових територій поповнили армію безробітних, які потребують працевлаштування. За прогнозами НБУ, після завершення воєнних дій і відновлення економічної активності безробіття в Україні буде тривалий час перевищувати свій природний рівень внаслідок так званого довгострокового ефекту війни.

Висновки

Абстрактна праця - це фактор виробництва, який поєднує в собі фізичну та інтелектуальну діяльність людини, спрямовану на виробництво економічних благ і надання послуг. Вона присутня в кожному товарі і є джерелом його вартості. Прихильники трудової теорії вважають працю домінантним фактором виробництва, що відіграє основоположну роль у формуванні вартості. Їх опоненти заперечують домінування праці і вважають, що вона може реалізувати свій потенціал лише в поєднанні з іншими факторами виробництва.

Джерелом абстрактної праці виступають робітники, розумові і фізичні здібності яких отримали назву «робоча сила». Робітники змушені продавати свою робочу силу, оскільки в них немає інших факторів виробництва. Від продажу робочої сили вони отримують факторний дохід у вигляді заробітної плати.

Робоча сила стала товаром в історичному процесі розвитку соціально-економічних відносин в суспільстві. Цьому сприяв перехід від феодалізму до капіталізму, внаслідок якого з'явилася велика кількість людей, що мали особисту свободу і не мали засобів виробництва. Ці люди зробили свою робочу силу товаром на ринку праці, який почав формуватися при капіталізмі.

На ринку праці, що згодом став одним з ринків факторів виробництва, здійснюється купівля-продаж робочої сили. Суб'єктами попиту виступають бізнес і держава, а суб'єктами пропозиції - домашні господарства. Головна умова ефективного функціонування ринку праці - вільний вибір роботодавців і найманих працівників, які є сторонами ринкових угод. В економіці ринок

праці урівноважує економічні та інші інтереси сторін ринкових угод та виконує наступні основні функції: визначає розмір заробітної плати працівників з даним освітньо-кваліфікаційним рівнем в галузях економіки; формує оптимальні форми наймання і фактори мобільності робочої сили, тенденції зайнятості та безробіття; впливає на сферу освіти шляхом визначення освітніх потреб тощо.

Величина попиту і пропозиції на ринку праці залежать від ціни робочої сили як товару, що виражається в рівні заробітної плати. На попит і пропозицію також впливають нецінові фактори. Одним з головних нецінових факторів пропозиції робочої сили є демографічна ситуація. Її характеризують, зокрема, показники чисельності економічно активного і економічно неактивного населення країни. Основу економічно активного населення складають особи в працездатному віці. Для ринку праці розвинених країн характерні наступні довгострокові тенденції: зростання рівня загальноосвітньої та професійної підготовки працівників; абсолютне та відносне скорочення чисельності малокваліфікованих працівників у всіх галузях; підвищення попиту на інженерно-технічні, управлінські та наукові кадри; абсолютне та відносне скорочення чисельності працівників сільського господарства, а також низки традиційних галузей, наприклад, вугільної і лісової промисловості; підвищення попиту на персонал сфери послуг; збільшення кількості зайнятих у віртуальному інформаційному просторі (електронна комерція, маркетинг, консультування тощо); активний розвиток віртуальних форм наймання робочої сили через web-сайти, соціальні мережі, електронні бази даних.

Заробітна плата, яку визначає ринок праці, належить до факторних доходів, тобто доходів, що утворюються внаслідок використання певних факторів виробництва у їх власників. Для абсолютної більшості громадян вона є єдиним джерелом доходу, тому від неї значною мірою залежить їх добробут. В економіці заробітна плата виконує чотири основні функції: відтворювальну, мотиваційну, регуляційну та соціальну. На рівень заробітної плати працівника впливають об'єктивна кон'юнктура ринку праці та суб'єктивні умови на конкретному робочому місці. Розрізняють номінальну і реальну заробітну плату. Працівники отримують від роботодавців номінальну заробітну плату, як правило, в грошовій формі до вирахування з неї податків, зборів і обов'язкових платежів. Реальна заробітна плата враховує купівельну спроможність грошей, тобто кількість товарів і послуг, які можна придбати за неї на ринку з урахуванням ринкових цін.

Діяльність людей, яка пов'язана із задоволенням особистих і суспільних потреб і, як правило, спрямована на отримання ними доходу в грошовій або іншій формах отримала назву «зайнятість». В результаті функціонування ринку праці окрім рівноважної заробітної плати визначається також рівноважна кількість людей, які отримують роботу, тобто формується зайнятість населення. В адміністративно-управлінській системі господарювання за відсутності ринку праці зайнятість населення формується

в примусовому порядку. Як правило, в таких системах впроваджується загальна трудова повинність.

Для забезпечення і регулювання зайнятості населення державна влада реалізує певну політику зайнятості, яка складається із сукупності заходів, що реалізуються на державному, регіональному і місцевому рівнях для стимулювання ринку праці і згладжування негативних наслідків безробіття. Одним з пріоритетів державної політики зайнятості в Україні є забезпечення повної зайнятості населення. При повній зайнятості всі економічно активні громадяни або працюють у наймах, або ведуть власний бізнес. Економісти відзначають як переваги, так і недоліки повної зайнятості населення. В реальній економіці ситуація повної зайнятості є недосяжною через існування природних форм безробіття.

Безробіття за своїм економічним змістом протилежне повній зайнятості, тобто воно виражається в незайнятості певної частини економічно активного населення країни. Визначають три типи безробіття: фрикційне, структурне і циклічне. Перші два типи вважаються природними, оскільки їх існування на практиці фактично неминуче. Безробіття також має різні форми: добровільне, інституційне, приховане та інші. Рівень безробіття визначається за методикою Міжнародної організації праці, яка об'єднує представників урядів, організацій працівників та роботодавців з метою спільної розробки і впровадження міжнародних норм і стандартів у сфері праці.

В економічній теорії існують різні погляди на причини і шляхи подолання безробіття. Прихильники класичної та неокласичної економічної теорії виходять з абсолютної здатності ринку праці до саморегулювання. На їх погляд, якщо на ринку праці буде забезпечена повна свобода вибору для роботодавців і найманих працівників, то він сам прийде у стан рівноваги, і в економіці залишиться тільки природне безробіття. Дж. М. Кейнс запропонував альтернативну теорію зайнятості, яка виходить з того, що ринок праці не здатний до саморегуляції, тому без втручання держави безробіття не може бути подолане. Марксистичні основну причину безробіття вбачають в поступовому витісненні ручної праці машинами.

Безробіття веде до бідності, тому його як і бідність досліджують в трьох основних напрямках: як соціальне, психологічне і економічне явище. Економічні втрати від безробіття описує закон Оукена.

Перед початком пандемії, спричиненої коронавірусною інфекцією COVID-19, на ринку праці України спостерігалися довгострокові негативні тенденції, які відобразилися в скороченні трудових ресурсів країни. Ці тенденції були посилені внаслідок пандемії COVID-19 і війни.

Питання для самоконтролю

1. Які існують наукові погляди на роль і значення абстрактної праці в суспільному виробництві?
2. Що таке «робоча сила»? Чому люди змушені продавати робочу силу як товар?
3. Які існують причини перетворення робочої сили на товар?

4. Де і яким чином відбувається купівля-продаж робочої сили?
5. Яка головна умова ефективного функціонування ринку праці?
6. Які функції виконує ринок праці в економіці?
7. Від чого залежать попит і пропозиція на ринку праці? Хто виступає суб'єктами попиту і пропозиції?
8. З яких соціальних груп формуються економічно активне і економічно неактивне населення?
9. Яка соціальна група складає основу економічно активного населення?
10. Які тенденції характерні для сучасного ринку праці економічно розвинутих країн?
11. Які функції заробітна плата виконує в економіці?
12. Які фактори впливають на рівень заробітної плати?
13. Чому розрізняють номінальну і реальну заробітну плату?
14. Що таке «зайнятість населення»? Як вона формується в ринковій і адміністративно-управлінській системах господарювання?
15. На що спрямована і які функції виконує державна політика зайнятості?
16. Що таке «повна зайнятість населення»? Які переваги і недоліки вона має?
17. На які типи і форми поділяється безробіття в залежності від основних причин, що його спричинили?
18. Який рівень безробіття вважається природним і чому?
19. Які сформувалися наукові погляди на причини безробіття і шляхи його подолання?
20. Чим займається Міжнародна організація праці?
21. Як розраховуються рівень безробіття населення і рівень довготривалого безробіття?
22. В яких сферах доцільно проводити аналіз соціально-економічних наслідків безробіття?
23. Які негативні психологічні і соціальні наслідки несе в собі безробіття?
24. Який закон описує економічні втрати від безробіття, і хто його автор?
25. Опишіть найбільш вагомі тенденції зайнятості в Україні

Тестові запитання

Оберіть єдину правильну відповідь

1. Яка характеристика з наведених не властива абстрактній праці з точки зору економічної теорії?
  - А) Фактор виробництва, який поєднує в собі фізичну та інтелектуальну діяльність людини, спрямовану на виробництво економічних благ і надання послуг
  - В) Джерело вартості товару

С) Фактор виробництва, який відіграє основоположну роль у формуванні вартості

Д) Необмежений виробничий ресурс, який постійно відновлюється

2. Яке з наведених визначень характеризує робочу силу?

А) Це фізична та інтелектуальна діяльність людини, спрямована на виробництво товарів і надання послуг

В) Це всі необхідні елементи, які використовуються для виробництва матеріальних і духовних благ

С) Це узагальнена характеристика сукупності розумових і фізичних здібностей людини, що пропонується нею як товар на ринку праці

Д) Це сформований у результаті інвестицій і накопичений людиною певний запас знань, навичок, здібностей, мотивацій і стан здоров'я, які доцільно й ефективно використовуються в тій чи іншій сфері суспільного виробництва

3. При якому з наведених способів виробництва робоча сила вперше масово перетворилася на товар?

А) Первісний

В) Рабовласницький

С) Феодальний

Д) Капіталістичний

4. На якому з наведених ринків робоча сила виступає об'єктом ринкових угод?

А) Ринок праці

В) Товарний ринок

С) Ринок послуг

Д) Грошовий ринок

5. Хто є суб'єктами попиту на ринку праці?

А) Держава

В) Бізнес

С) Держава і бізнес

Д) Домогосподарства

6. Хто виступає суб'єктом пропозиції на ринку праці?

А) Держава

В) Бізнес

С) Банки і кредитні установи

Д) Домогосподарства

7. Яку з наведених функцій виконує ринок праці в економіці?

А) Визначення розміру заробітної плати працівників з даним освітньо-кваліфікаційним рівнем в галузях економіки

В) Створення основних або первинних фінансових ресурсів шляхом розподілу національного доходу серед учасників матеріальної сфери суспільного виробництва

С) Перерозподіл на зворотній основі тимчасово вільних грошових ресурсів бізнесу і домогосподарств

Д) Формування основних напрямків науково-технічного прогресу для забезпечення розвитку пріоритетних галузей економіки

8. Яке з наведених визначень характеризує зайнятість?

А) Це діяльність громадян, яка пов'язана із задоволенням особистих і суспільних потреб і, як правило, спрямована на отримання ними доходу в грошовій або іншій формах

В) Це фізична та інтелектуальна діяльність людини, спрямована на виробництво економічних благ і надання послуг

С) Це можливість для людини заробляти собі на життя працею, яку він вільно обирає або на яку вільно погоджується

Д) Це така форма праці, що характеризується визначеною метою, характером операцій, предметом, засобами і результатами

9. Яка з наведених соціальних груп не входить до економічно активного населення?

А) Чоловіки і жінки у віці 15-70 років, які працювали впродовж періоду обстеження у наймах за винагороду в натуральній або грошовій формі

В) Студенти денної форми навчання закладів вищої та фахової передвищої освіти

С) Безробітні, які перебувають в пошуках роботи

Д) Фізичні особи-підприємці, які фактично не ведуть власну справу, а працюють як найманці

10. Які негативні економічні наслідки може мати повна зайнятість населення?

А) При повній зайнятості пропадає або суттєво зменшується конкуренція між працівниками за робочі місця

В) При повній зайнятості суттєво зростає конкуренція між працівниками за робочі місця

С) Повна зайнятість стимулює економічне зростання

Д) Повна зайнятість спричиняє економічний спад

11. В чому полягає регуляційна функція заробітної плати в економіці?

А) Забезпечення працівників та членів їхніх сімей життєво необхідними благами для відтворення робочої сили

В) Стимулювання людей до більш наполегливої праці, розвитку своїх трудових навичок, навчання

С) Регулювання суспільних відносин з приводу привласнення майна і результатів суспільного виробництва

D) Оптимізація розміщення робочої сили в регіонах, галузях господарства, підприємствах з урахуванням ринкової кон'юнктури

12. Який з наведених факторів сприяє підвищенню рівня заробітної плати в економіці?

- A) Зростання попиту на робочу силу
- B) Загострення конкуренції на ринку праці
- C) Збільшення кількості економічно активного населення країни
- D) Трудова міграція із сусідніх країн

13. Які типи безробіття вважаються природними?

- A) Циклічне та фрикційне
- B) Циклічне та структурне
- C) Фрикційне та структурне
- D) Всі типи безробіття є природними

14. В якому науковому напрямку економічної теорії стверджується, що ринок праці здатний до саморегуляції, тому не треба втручатися в його функціонування, щоб подолати безробіття?

- A) Класична та неокласична економічна теорія
- B) Кейнсіанство
- C) Марксизм
- D) Інституціональна економічна теорія

15. Яка емпірична залежність отримала назву «закону Оукена»?

A) Збільшення рівня безробіття на 3% відносно природного спричиняє зниження реального валового національного продукту відносно потенційно можливого в умовах повної зайнятості на 1%

B) Збільшення рівня безробіття на 1% відносно природного спричиняє зниження реального валового національного продукту відносно потенційно можливого в умовах повної зайнятості на 3%

C) Збільшення реального валового національного продукту відносно потенційно можливого в умовах повної зайнятості на 3% спричиняє зростання безробіття на 1% відносно природного рівня

D) Зниження реального валового національного продукту відносно потенційно можливого в умовах повної зайнятості на 3% спричиняє зростання безробіття на 1% відносно природного рівня

Ситуація для обговорення

1. Ознайомтеся з фрагментом інформаційної довідки, що була підготовлена Європейським інформаційно-дослідницьким центром на запит народного депутата України:

«Для розв'язання проблем зростання безробіття, відтоку та диспропорції робочої сили, зниження рівня реальних доходів населення сформувався національні моделі соціально-трудоових відносин, на які також

суттєво вплинули історичні, культурні та політичні фактори. Виділяють 5 основних моделей регулювання рівня зайнятості та ринку праці:

1) Американську (США) – громадянин має в першу чергу сам докласти зусиль для досягнення професійного успіху та самореалізації; ринок праці децентралізований, кожний штат має власне законодавство щодо зайнятості; працівник має бути географічно та професійно мобільним.

2) Англосаксонську або ліберальну (Великобританія, Канада, Австралія) - відносно пасивний характер державної політики зайнятості, однак багато функцій на себе перебирають профспілки та громадські організації в регулюванні ринку та забезпеченні належних умов праці. На державному рівні роботодавцям надаються широкі права у питаннях наймання/звільнення працівників, оплати праці та графіку роботи.

3) Скандинавську або соціал-демократичну (Швеція, Норвегія, Данія) - активна політика держави на ринку праці, максимальне зниження рівня безробіття.

4) Континентальну або німецьку (Німеччина, Австрія, Бельгія, Нідерланди, Швейцарія) - підвищення продуктивності праці через стимулювання заробітною платою, надання пільг підприємствам, що модернізують свої виробництва та створюють робочі місця. Моделі притаманний високий рівень захищеності працівника на законодавчому рівні, жорсткі норми трудового права та законодавчо встановлений мінімум оплати праці.

5) Японську або патерналістську – принцип «довічного найму» з гарантіями для працівників на весь період трудової діяльності, зазвичай до 55–60 років; розмір зарплати прямо залежить від досвіду роботи на підприємстві; ринок праці є статичним, з рівнем мобільності близько 2 % зайнятих»²³.

2. Дайте відповіді на наступні запитання:

1) На погляди якої економічної школи спирається американська модель регулювання ринку зайнятості?

2) Як в континентальній моделі економічні аспекти регулювання ринку зайнятості поєднуються з соціальними?

3) Чи важлива, на ваш погляд, роль держави в реалізації японської патерналістської моделі?

4) В якій з наведених моделей вплив держави на ринок праці є максимальним, а в якій мінімальним?

5) Яка з цих моделей, на ваш погляд, найбільше підходить для нашої країни, і з яких причин?

---

²³ Політика регулювання ринку праці та національні моделі боротьби з безробіттям (світовий досвід). Інформаційна довідка, підготовлена Європейським інформаційно-дослідницьким центром на запит народного депутата України. URL: <https://infocenter.rada.gov.ua/uploads/documents/28949.pdf> (дата звернення 09.04.2023 р.)

Питання для самостійного опрацювання

1. Розгляньте Закон України «Про зайнятість населення» №5067-VI від 5 липня 2012 р., зокрема, розділ II «Державна політика у сфері зайнятості населення». Які принципи, мета та основні напрями державної політики у сфері зайнятості населення в Україні відповідно до цього закону?

2. Які заходи щодо сприяння зайнятості населення, зокрема, внутрішньо переміщених осіб реалізуються в нашій країні?

3. Завдання і функції Державної служби зайнятості України

4. Умови призначення, тривалість та розмір виплати допомоги по безробіттю

5. Правове регулювання діяльності суб'єктів господарювання, які надають послуги з посередництва у працевлаштуванні (Закон України «Про зайнятість населення» №5067-VI від 5 липня 2012 р., розділ VI «Послуги з посередництва у працевлаштуванні»)

Терміни та визначення

Робоча сила – узагальнена характеристика сукупності розумових і фізичних здібностей людини, що пропонується нею як товар на ринку праці.

Ринок праці – це складова ринку факторів виробництва, в якій ринкові відносини між економічними агентами виникають і реалізуються з приводу купівлі-продажу робочої сили.

До економічно активного населення належать чоловіки та жінки віком 15-70 років, які пропонують свою робочу силу на ринку праці протягом певного періоду часу.

Заробітна плата – це ціна, яку роботодавець платить за витрачені працівником час та зусилля. В ній виражається вартість робочої сили як товару.

Номінальна заробітна плата – це винагорода працівнику, яка звичайно виплачується йому роботодавцем у грошовій формі, до вирахування з неї податків, зборів і обов'язкових платежів.

Реальна заробітна плата – це кількість товарів та послуг, які фактично можна придбати за номінальну заробітну плату.

Зайнятість – це діяльність громадян, яка пов'язана із задоволенням особистих і суспільних потреб і, як правило, спрямована на отримання ними доходу в грошовій або іншій формах.

Повна зайнятість – це ситуація, при якій економічно активне населення країни зайняте, тобто працює у наймах або веде власний бізнес.

Безробіття – це соціально-економічне явище, яке полягає в тому, що частина економічно активного населення є незайнятою, тобто не працює через неможливість працевлаштуватися.

Вільно обрана зайнятість – реалізація права громадянина вільно обирати вид діяльності, не заборонений законом (зокрема такий, що не пов'язаний з виконанням оплачуваної роботи), а також професію та місце роботи відповідно до своїх здібностей і потреб.

Список літератури

Основна

1. Соколов М., Горлач М., Гущенко В., Кримов М., Жиленкова М. Економічна теорія. Підручник. Київ: Центр навчальної літератури, 2019. 532 с.
2. Семененко В., Коваленко Д., Бугас В., Семененко О. Економічна теорія. Політекономія. Київ: Центр навчальної літератури, 2019. 428 с.
3. Економічна теорія : підручник / В.Д. Лагутін, Ю.М. Уманців, Т.А. Щербакова та ін. ; за заг. ред. В.Д. Лагутіна. Київ : Київський національний торговельно-економічний університет, 2017. 608 с.

Додаткова

4. Павлюк Т.І. Ринок праці: теорія. методологія, практика: монографія. Вінниця: Видавничо-редакційний відділ ВТЕІ КНТЕУ, 2018. 212 с. URL: <https://ir.vtei.edu.ua/g.php?fname=27218.pdf> (дата звернення 11.04.2023 р.)
5. Волянська-Савчук Л.В., Красовський В.О. Теоретичні засади ринку праці в економічній системі. *Економіка і організація управління*. 2019. №1(33). С. 21-32 DOI 10.31558/2307-2318.2019.1.3
6. Рубежанська В.О. Наукові підходи до визначення змісту категорії «ринок праці». *Економічний вісник Запорізької державної інженерної академії*. 2016. Вип. 4-2(04). С. 42-46
URL: <https://journals.indexcopernicus.com/api/file/viewByFileId/462055.pdf> (дата звернення 11.04.2023 р.)
7. Чухно А.А. Вибрані праці : у 2 т. Київ: ДННУ «Академія фінансового управління», 2012. Т. 1. 557 с.

ТЕМА 11. ЕКОНОМІЧНЕ ЗРОСТАННЯ

11.1 Економічне зростання: сутність, типи та критерії

Під економічним зростанням розуміють поступальний розвиток продуктивних сил, який забезпечує дедалі більше виробництво економічних благ для задоволення потреб суспільства.

Економічне зростання, як правило, розглядають в довгостроковій перспективі, оскільки саме на тривалому часовому інтервалі проявляють і конкретизують себе тенденції розвитку економічних процесів, які спричинили це зростання. Для кількісної характеристики економічного зростання використовуються макроекономічні показники Системи національних рахунків, зокрема, реальний валовий внутрішній продукт (ВВП) і його значення на душу населення. Для цих показників розраховують статистичні темпи росту і темпи приросту в аналізованому періоді, звичайно, році. Наприклад, темп росту ВВП розраховується як відношення значення цього показника в аналізованому році до значення в базовому році і виражається у відсотках. Темп приросту ВВП отримують шляхом віднімання від темпу росту, що виражений у відсотках, 100%. Так само розраховуються темпи росту і приросту ВВП на душу населення. Інколи в аналітичних цілях замість показника ВВП, який є базовим в Системі національних рахунків, використовують такі показники, як валовий національний продукт (ВНП) і національний дохід (НД).

В залежності від характеру причин економічне зростання може бути екстенсивним, інтенсивним і змішаним. При екстенсивному економічному зростанні відбувається збільшення обсягу ВВП внаслідок залучення у виробництво додаткових ресурсів. При цьому зростання виробничого потенціалу не супроводжується підвищенням ефективності його використання та/або якості факторів виробництва. В результаті, середня продуктивність праці у суспільстві не змінюється, технічна основа також залишається незмінною. До екстенсивного економічного зростання може привести, наприклад, введення в експлуатацію нових покладів корисних копалин, розширення площі земель сільськогосподарського призначення, залучення до роботи тимчасово безробітного населення. Цілком зрозуміло, що в умовах конкуренції за ресурси на світовому і локальних ринках, резерви екстенсивного економічного зростання не можуть бути дуже великими.

Інтенсивне економічне зростання, навпроти, засноване на підвищенні ефективності використання наявних ресурсів та/або якості факторів виробництва шляхом впровадження досягнень науково-технічного прогресу. Науково-технічний прогрес здатний рухати суспільне виробництво практично в необмежених масштабах. Так, поява парових двигунів і відкриття електрики свого часу докорінно змінили наш світ і, зокрема, економіку. Так само зараз ми спостерігаємо, як розвиток інформаційно-комунікаційних технологій і застосування штучного інтелекту спричинили чергову промислову революцію, яка отримала назву Industry 4.0.

Фактично як екстенсивного, так і інтенсивного економічного зростання в чистому вигляді немає. На практиці ті або інші фактори зростання можуть переважати. Тому в кожному конкретному випадку з їх аналізу робиться висновок про переважно екстенсивний або переважно інтенсивний тип зростання. Визначення типу економічного зростання, таким чином, залежить від того, яка частка приросту виробництва отримана за допомогою інтенсивних чи екстенсивних факторів.

***Фактори економічного зростання** – це явища або процеси, які відбуваються в суспільному виробництві і впливають на можливості, масштаби, якість або інші характеристики економічного зростання.*

Вищезначені фактори зазвичай групуються відповідно до типу економічного зростання, який вони обумовлюють. Так, визначають групи екстенсивних і інтенсивних факторів. До екстенсивної групи належать ті з них, які спричинені витратами виробничих ресурсів. Внаслідок збільшення витрат капіталу, праці і природних ресурсів виробництво економічних благ зростає, тому фактори, що викликали таке збільшення, входять до екстенсивної групи. Наприклад, до неї можна віднести капіталовкладення в розширення виробництва товарів, що вже пропонуються на ринку, або збільшення тривалості робочого часу.

До інтенсивної групи входять такі фактори: технічний і технологічний прогрес, економія на масштабах виробництва, зростання освітнього та професійного рівня працівників, підвищення мобільності та покращення розподілу ресурсів, удосконалення організації і управління, зростання підприємницької активності. Отже, до інтенсивних факторів економічного зростання належать ті з них, що дозволяють якісно покращити фактори виробництва та підвищити ефективність їх використання.

Існують також інші підходи до класифікації факторів економічного зростання. Наприклад, в залежності від суб'єктів, які спричиняють економічне зростання, і їх ролі в ринкових процесах виділяють наступні групи:

- 1) фактори пропозиції;
- 2) фактори сукупного попиту;
- 3) фактори розподілу;
- 4) позаекономічні фактори.

Розглянемо наведені групи з урахуванням поділу факторів економічного зростання на екстенсивні та інтенсивні. Фактори пропозиції об'єднуються по групах виробничих ресурсів:

1. Трудові ресурси («праця»)

- збільшення чисельності зайнятих, збільшення тривалості робочого часу (екстенсивні фактори);
- підвищення продуктивності праці на основі:
  - зростання фондоозброєності;
  - зростання освітньо-кваліфікаційного рівня та професійної підготовки працівників (інтенсивні фактори).

Вважається, що фактор «праця» слабо піддається впливу ззовні. Згідно з класичною теорією політика щодо нього зазвичай малоефективна, оскільки

відчутного покращення трудових ресурсів або збільшення зайнятості можна досягти тільки внаслідок довготривалих системних заходів впливу (покращення системи освіти і охорони здоров'я в країні, позитивні демографічні тренди і т.п.).

2. Капітал

- кількісне зростання капіталу у фізичному виразі внаслідок введення в дію нових будівель, споруд, машин, обладнання тощо, які збільшують виробничі потужності (екстенсивні фактори);
- впровадження нових видів матеріалів, технологій їх перероблення, рециркулювання відходів, заходи з економії енергії, що дозволяють отримати більше економічних благ з наявних ресурсів капіталу (інтенсивні фактори).

Вважається, що фактор «капітал» піддається зовнішньому (державному) коригуванню шляхом проведення сприятливої інвестиційної політики.

3. Природні ресурси

- розширення природокористування в результаті:
  - розробки нових родовищ корисних копалин;
  - введення в сільськогосподарський оборот нових земель;
  - геологорозвідувальних та гірничо-капітальних робіт (екстенсивні фактори);
- підвищення ефективності використання природних ресурсів:
  - зниження норм витрат (наприклад, витрат нафти на 1 грошову одиницю ВВП);
  - збільшення глибини перероблення корисних копалин;
  - рециркулювання відходів;
  - перехід на відновлювальні джерела енергії (інтенсивні фактори).

Сам факт наявності природних ресурсів в країні не забезпечує автоматично економічного зростання. Наприклад, в Японії і деяких країнах Південно-Східної Азії відзначається високе економічне зростання навіть за відсутності значних природних багатств. Мінерально-сировинна база зараз вважається лише одним із чинників економічного зростання, для реалізації якого країна має докласти певних зусиль, сформувавши, наприклад, власний промисловий потенціал для транспортування і перероблення корисних копалин.

До групи факторів сукупного попиту належать інвестиції, податки, державні витрати, процентні ставки та інше. Пріоритетне значення у факторах сукупного попиту мають інвестиції (їхня частка в сукупних витратах, темпи зростання, галузева і технологічна структура). Інвестиції формують попит на товари виробничого призначення, вони активізують практично всі сфери економіки. Реалізація інвестиційних проєктів може передбачати нове будівництво або реконструкцію підприємств, що вже діють. Нові виробничі потужності, які з'являються внаслідок інвестицій, вимагають для свого функціонування сировини і матеріалів, енергоресурсів, що стимулює розширення природокористування. Важливість інвестицій для забезпечення надійного і тривалого економічного зростання важко переоцінити.

Сукупність факторів, які створюють об'єктивні умови інвестування в конкретній країні, на певній території, в галузі економіки називають інвестиційним кліматом.

Сприятливий інвестиційний клімат заохочує інвесторів вкладати ресурси в розвиток і розширення виробництва економічних благ. На інвестиційний клімат впливає державна економічна і, зокрема, фіскальна політика. Заходи підтримки інвестицій на державному рівні дуже різноманітні: від зменшення податкового тиску на інвесторів, виділення земельних ділянок, надання дозволів на природокористування, до спільного з інвестором фінансування окремих статей витрат під час реалізації інвестиційних проєктів. Держава також може сама виступати інвестором і реалізовувати інвестиційні проєкти, які вважаються пріоритетними для розвитку національної економіки або суспільно необхідними. Суттєвою складовою інвестиційного клімату є фактори доступності позикового капіталу. Можливість залучення коштів на реалізацію інвестиційних проєктів забезпечує система кредиту, яка функціонує у складі фінансового ринку. Прийнятні умови кредитування і позикові ставки виступають для інвесторів стимулом, оскільки залучення кредитних установ до реалізації інвестиційного проєкту знижує загальний підприємницький ризик.

Сукупність факторів розподілу характеризує загальний господарський механізм в соціально-економічній системі на макрорівні. В ринковій економіці розподіл економічних ресурсів відбувається децентралізовано через ринок факторів виробництва. Це означає, що всі учасники цього ринку, підприємства і домогосподарства, діють на власний розсуд і у своїх інтересах. Хоча такий розподіл на перший погляд здається хаотичним, саме він приводить до того, що виробничі ресурси розподіляються серед товаровиробників так, що їх отримують найбільш успішні і ефективні. Централізований розподіл ресурсів характерний для адміністративно-управлінської системи господарювання. Теоретично можливо, що в певних випадках при централізованому розподілі ресурси можуть опинитися, як кажуть, «в потрібному місці в потрібний час». Але для здійснення централізованого розподілу необхідно функціонування складної адміністративної системи збору і обробки інформації, яка в тривалій перспективі може зазнати суттєвих збоїв. Взагалі, втручання держави в систему розподілу виробничих ресурсів в більшості випадків створює підстави для корупції. Наприклад, якщо органи державної влади беруться регулювати видачу дозволів на розробку родовищ корисних копалин, то такий процес може стати настільки складним, що відверне від нього інвесторів. Можна сказати, що фактори розподілу опосередковано впливають на економічне зростання, але від них значною мірою залежить функціонування ресурсних ринків.

Позаекономічні фактори економічного зростання здебільшого складаються з великої сукупності політичних чинників, які впливають на державну економічну політику. Наприклад, приход до влади представників певного регіону країни може сприяти перерозподілу державних ресурсів на користь цього регіону. Прихильники лібералізації зазвичай намагаються

зменшити обсяги державного втручання в економіку і знизити податки. Це, своєю чергою, може привести до зменшення державних видатків та інвестицій в економіку.

Економічне зростання стримують наступні причини:

- 1) ресурсні обмеження;
- 2) екологічні обмеження;
- 3) соціальні обмеження, пов'язані зі зростанням виробництва;
- 4) неефективна державна економічна політика.

Ресурсні обмеження задані наявним виробничим потенціалом країни і можливостями його розширення. Екологічні обмеження накладені станом довкілля і впливом на нього суспільного виробництва. Зараз перед людством постали масштабні і доленосні екологічні проблеми, зокрема, кліматичні зміни, які обумовлені забрудненням навколишнього природного середовища відходами виробництва. Одним з можливих шляхів гальмування руйнівних екологічних процесів може стати уповільнення економічного зростання або повсюдний перехід на такі технології виробництва, які мінімізують шкоду довкіллю. Комплекс соціальних обмежень достатньо складний і розгалужений. Наприклад, широке впровадження у виробництво автоматизованих і роботизованих «безлюдних» технологій приводить до вивільнення великої кількості робітників, які стають безробітними. За оцінками експертів ця тенденція в майбутньому посилиться. Безробіття створює соціальні проблеми, тому економічне зростання може штучно стримуватися відповідними заходами державної політики задля пом'якшення цих соціальних проблем. Неефективна державна економічна політика здатна суттєво уповільнити економічне зростання, оскільки вона може негативно вплинути практично на всі його фактори. З цієї причини формування економічної політики є дуже відповідальним завданням для будь-якої політичної влади.

11.2 Державна політика забезпечення економічного зростання

У ХХ сторіччі забезпечення економічного зростання стало головною метою державної політики абсолютної більшості країн світу. Навіть в міждержавних відносинах превалювали економічні аспекти: більш економічно розвинуті країни намагалися захопити ресурси відсталих країн. Наприклад, на початку 70-х років XIX сторіччя на африканському континенті європейським державам належало 10,8% всієї території. Менше ніж через 30 років, на початку ХХ сторіччя володіння європейських держав вже складало 90,4% території континенту, чим практично завершився його імперіалістичний розділ. Колонізація Африки привела до знищення цілих народів, аборигенне населення африканських колоній опинилося в жалюгідному рабському стані в той час, коли країни-колонізатори вважали себе демократичними та правовими державами.

Безумовно, від темпів економічного зростання залежить матеріальний добробут громадян, але абсолютизація економічних відносин зробила з

економіки не засіб, а мету існування суспільства. Негативні наслідки нестримного прагнення до економічного зростання, зокрема, такі:

1) Через збільшення обсягів суспільного виробництва зростає навантаження на довкілля, вичерпуються ресурси, що в сукупності залишає пустелю майбутнім поколінням.

2) Створення «суспільства споживання» деформувало загальну мету суспільного виробництва: товаровиробники від задоволення потреб споживачів перейшли до цілеспрямованого «формування попиту». Внаслідок цього у країнах з високим рівнем матеріального добробуту споживання стало надмірним. Велика кількість вироблених товарів не споживається та перетворюється на відходи. Значне збільшення світового обсягу відходів у ХХ столітті робить цю проблему однією з головних для людства нарівні з можливим вичерпанням енергетичних та інших ресурсів. Кожна одиниця спожитих або не спожитих і перетворених у відходи економічних благ пройшла великий шлях, початок і кінець якого пов'язані з природокористуванням.

3) Бурхливе економічне зростання у ХХ-ХХІ столітті не тільки не вирішило нагальних соціальних проблем, а й породило цілу низку нових викликів суспільству: міжнародний тероризм, війни та соціальні конфлікти. Лауреат Нобелівської премії з економіки 2001 р. Джозеф Юджин Стігліц (народився у 1943 р.) неодноразово вказував на те, що динаміка ВВП не характеризує рівень соціального розвитку. Розвиток економіки не тягне за собою неодмінно розвиток всього суспільства. Про це, наприклад, свідчить проблема бідності, яка існує й у розвинених країнах з високим рівнем ВВП.

3) Нині у руках 0,7% населення Землі сконцентровано 45,2% світового багатства. Тому економічне зростання характеризує збільшення «чужого багатства» для більшості жителів планети. При цьому 3,4 млрд людей на всіх континентах продовжують жити на межі бідності.

Попри негативні наслідки економічного зростання, які в основному зводяться до екологічних і соціальних проблем, практично всі авторитетні економісти згодні з його необхідністю. Зростання світового населення вимагає збільшення обсягів економічних благ. До того ж залишається проблема бідності, для вирішення якої формально також потрібні додаткові блага. Загальна економічна система суспільства дуже складна, в ній відбувається велика кількість різноспрямованих процесів. Тому вона об'єктивно не може знаходитися «в спокої», тобто не зростати і не спадати. Якщо економічного зростання не буде, то почнеться рецесія, яка згодом може спричинити більш масштабну економічну кризу. Внаслідок економічних криз суспільне виробництво зазнає суттєвих втрат, соціальні проблеми загострюються і можуть привести до ще більш руйнівних суспільних наслідків (революції, війни, епідемії тощо).

Рецесія – макроекономічне явище, яке полягає в зниженні темпів економічного зростання або в невеликому (некритичному) спаді виробництва.

Отже, економічне зростання необхідно постійно підтримувати і при цьому ослаблювати його негативні наслідки шляхом державного регулювання економіки.

Державне регулювання економіки – система заходів законодавчого, виконавчого та контрольного характеру, що застосовуються з метою стабільного розвитку національної економіки.

Прихильники різних напрямків економічної теорії мають розбіжності щодо найбільш ефективних напрямків такого регулювання. Так, для стимулювання економічного зростання деякі економісти пропонують збільшити капіталовкладення в основний капітал, інші виступають за стимулювання наукових досліджень та розробок, треті висловлюються за підвищення якості людського капіталу шляхом інвестування в освіту та охорону здоров'я населення. Найбільш поширеними на цей час є два теоретичні напрямки аналізу економічного зростання: неокейнсіанський і неокласичний.

Неокейнсіанські моделі економічного зростання виникли на теоретичній та методологічній основі вчення Джона Мейнарда Кейнса (1883-1946) про макроекономічну рівновагу. Вони характеризуються двома найважливішими рисами: економічне зростання стимулюють фактори сукупного попиту, серед яких ключову роль відіграють інвестиції. До них належать моделі економічного зростання Овсія Дейвіда Домара (1914-1997) та Роя Форбса Харрода (1900-1978), які побудовані в припущенні про активне державне втручання в інвестиційний процес в економіці. На думку неокейнсіанців, головним чинником економічного зростання є інвестиції в економіку. Інвестиції поділяються на автономні і похідні. Автономними є інвестиції, величина яких не залежить від доходу. Їх здійснюють підприємства і домогосподарства у зв'язку зі зміною чисельності населення, уподобань споживачів та за іншими причинами, що не пов'язані з коливанням рівня доходу. Наприклад, домогосподарство робить інвестиції у придбання житла для дітей, які стали дорослими. Підприємство інвестує в заміну обладнання, яке вийшло з ладу. Похідні інвестиції залежать від приросту ВВП і виникають, коли такий приріст є або очікується. Наприклад, підприємство з огляду на зростання ВВП прогнозує збільшення попиту на свою продукцію і інвестує в розширення виробничої потужності. Оскільки здійснення виробничих інвестицій потребує певного часу, то похідні інвестиції залежать від приросту ВВП не цього, а минулого року.

Коли заощадження в економіці перевищують інвестиції, це призводить до зниження сукупного попиту і, в остаточному результаті, до недозавантаження підприємств та безробіття. Якщо попит на інвестиції зростає, а заощадження зменшуються, то це, навпроти, викликає інфляцію. Державна економічна політика, таким чином, має стимулювати інвестиції для збільшення темпів економічного зростання і, навпаки, впливати на норму заощаджень для приборкання інфляції. Держава може впливати на економічне зростання шляхом реалізації заходів прямого регулювання економіки, збільшення державних видатків та інвестицій, наприклад:

- фінансування наукових досліджень для пришвидшення науково-технічного прогресу;
- збільшення витрат на освіту і охорону здоров'я для підвищення якості людського капіталу;
- створення нових робочих місць та підтримання повної зайнятості;
- інвестування в охорону довкілля.

До непрямих методів, які застосовуються державою для стимулювання економічного зростання, можна віднести всі заходи економічного впливу на сукупний попит і сукупну пропозицію в економіці, наприклад:

- створення сприятливого інвестиційного клімату;
- проведення у період спаду заохочувальної фіскальної політики та політики «дешевих» грошей;
- стимулювання експорту.

Слід зазначити, що інфляція негативно відбивається на інвестиційному кліматі, оскільки робить інвестиційні рішення більш ризикованими (внаслідок інфляції фінансові результати довготермінових інвестиційних проєктів важко прогнозувати). Тому боротьба з інфляцією завжди виступає одним з важливих напрямків державної економічної політики.

Неокласичні моделі економічного зростання, на відміну від неокейнсіанських, будувалися на передумові досягнення економікою стійкої рівноваги без втручання держави. Аналіз у цих моделях проводився за допомогою математичного апарату виробничих функцій. Однією з найбільш відомих неокласичних моделей економічного зростання є модель Роберта Мертона Солоу (народився у 1924 р.). Згідно з поглядами неокласиків держава може впливати на економічне зростання через норму заощаджень та заходи пришвидшення науково-технічного прогресу.

Збільшення обсягу виробництва економічних благ, яке характеризує економічне зростання, може відбуватися внаслідок дії екстенсивних факторів, тобто залучення більшої кількості ресурсів в суспільне виробництво. На цьому наголошували неокласики, і це відбиває модель виробничої функції Солоу і моделі виробничих функцій інших науковців (Кобба й Дугласа, Леонтьєва, Аллена). Але якщо технічний і організаційний рівень суспільного виробництва залишаться незмінними, то й економічні блага, товари та послуги, ми також отримаємо в тій самій номенклатурі й такої ж самої якості. Раніше ми вказували, що ключовою аксіомою економічної теорії є безмежність потреб людини. Безмежність потреб, серед іншого, виражається в тому, що ми хочемо мати не однакові економічні блага весь час, а вдосконалені товари та послуги. Якби економіка рухалася тільки в напрямку економічного зростання, то зараз ми б мали у своєму розпорядженні безліч кам'яних сокир і списів, а не комп'ютери і смартфони. Економіка не тільки зростає, а й розвивається, і цей розвиток відбувається еволюційно.

11.3 Теорія економічного розвитку Й. Шумпетера

Видатний австрійський і американський економіст Йозеф Алоїз Шумпетер (1883-1950) запропонував розрізняти «економічне зростання» і «економічний розвиток». На його думку, економічне зростання – це збільшення виробництва і споживання одних і тих самих товарів і послуг з часом. На відміну від нього економічний розвиток передбачає появу нових економічних благ, тобто містить інноваційну складову. Найбільш відомими працями Шумпетера є «Теорія економічного розвитку» (1912), «Економічні цикли» (1939), «Капіталізм, соціалізм і демократія» (1942). В них на основі динамічного аналізу економічних процесів він виклав своє бачення рушійних сил еволюції соціально-економічних систем.

***Економічний розвиток** – це обумовлений науково-технічним прогресом і впровадженням інновацій розвиток продуктивних сил, який якісно змінює загальну економічну систему суспільства і на цій основі сприяє збільшенню виробництва нових економічних благ.*

Тип розвитку економіки, при якому тільки відтворюється традиційна структура виробництва, а економічне зростання відбувається на тому самому технічному і організаційному рівні, Шумпетер назвав статичним. На його думку «статика» не супроводжується економічним розвитком. Збереження традиційної структури виробництва з часом приведе до насичення ринку, зниження попиту на традиційні товари та послуги і далі буде пригнічувати створення нової доданої вартості. Для того, щоб економіка перейшла від статичного до динамічного розвитку, в суспільному виробництві необхідно впроваджувати інновації. Інновація, на думку Шумпетера, полягає у визначенні нових комбінацій ресурсів і факторів виробництва, які дозволяють отримати нову споживчу вартість. Він визнавав інноваціями, зокрема:

- виробництво нових товарів і послуг;
- застосування нових технологій;
- використання нових матеріалів;
- відкриття нових ринків збуту;
- удосконалення організації і управління.

Внаслідок впровадження інновацій створюється нова додана вартість, що призводить до збільшення національного продукту. Інновації також відкривають шлях до подальшого розвитку виробництва, адже «нововведення» і «винаходи» поширюються у різних галузях економіки. Інноваційний процес Шумпетер визначив як «творче руйнування», об'єктами якого виступають стереотипи як у сфері суспільного виробництва, так і у споживанні економічних благ. Шумпетер уявляв економічний розвиток «як складний і багатогранний процес, в якому нововведенням протистоять різні обмеження, в тому числі традиційне мислення, усталена і звична поведінка, прив'язаність людини до вже освоєного і зрозумілого, тобто традиційні стереотипи»²⁴. Він образно пояснював: «Усі знання і звички, отримані колись,

²⁴ Чухно А.А. Економічна теорія : у 2-х т. Київ : ДНУ АФУ, 2010. Т.2 628 с. С. 410

твердо укорінюються в нас, як залізничний насип у землю». Суб'єктом, який здійснює «творче руйнування», є підприємець-новатор, і саме підприємництво, на думку Шумпетера, відіграє найважливішу роль в забезпеченні економічного розвитку. Але капіталістична система знищує «підприємницький дух», носієм якого є малі та середні приватні підприємства, через тяжіння до укрупнення суб'єктів господарювання, олігополізації ринку та розширення державного втручання. Шумпетер передрікав переродження капіталізму з часом на «державний капіталізм». Він також критикував адміністративно-управлінську систему господарювання як таку, що унеможлиблює розвиток підприємництва. Відсутність потужного прошарку підприємців-новаторів не дозволить адміністративно-управлінській системі розвиватися в довгостроковій перспективі.

Беззаперечно вагомим є внесок Шумпетера в пояснення еволюції соціально-економічних систем. Формаційний і цивілізаційний підходи були доповнені Шумпетером баченням підприємництва і інновацій, що ним здійснюються, як рушійної сили економічного прогресу.

11.4 Фактори та показники економічного зростання й розвитку

Вимір економічного зростання тільки за допомогою показника ВВП, тобто по загальній вартості кінцевого продукту, що вироблений в межах даної країни за визначений період часу, не є досконалим для характеристики національної економіки, оскільки він характеризує її загальний розвиток лише до певної міри. Темп зростання ВВП показує, наскільки «розігріта» економіка, але на його основі не можна судити, наскільки її ще можна «розігріти» заходами державного стимулювання.

Економічне зростання цінне не саме собою, а як основа підвищення рівня життя (добробуту) населення. Зростання ВВП може бути забезпечене, наприклад, внаслідок збільшення виробництва військової продукції, але це навряд чи позитивно вплине на загальний добробут в країні. Економічне і повне використання корисних копалин дозволить нам знизити їх видобуток і, відповідно, негативний вплив на довкілля, а вартість кінцевого продукту зросте. Зниження негативного впливу на довкілля покращить загальний добробут і при цьому не приведе до втрати ВВП. Підвищення якості та розширення асортименту продукції, що випускається, позитивно впливає на рівень життя населення, але не завжди вимагає збільшення фізичних обсягів виробництва. Так, побутова техніка, яка служить вдвічі довше, може задовольнити попит на неї на більш тривалий період без збільшення кількості вироблених товарів. Отже, економічне зростання вимагає якісної оцінки причин, які до нього привели, з метою з'ясування, як ці причини вплинули на загальний рівень життя (добробут) населення і розвиток економіки.

Якщо причини економічного зростання пов'язані з впровадженням у суспільне виробництво сучасних і прогресивних досягнень науково-технічного прогресу, вочевидь, якість такого зростання буде високою, а позитивні наслідки довготривалими. Для того, щоб досягнення науково-

технічного прогресу швидко впроваджувалися і приносили користь, структура національної економіки має бути інноваційно орієнтованою і відповідати сучасному етапу НТП. Структура національної економіки характеризується співвідношенням окремих галузей у загальному обсязі виробництва. Її можна вважати інноваційно орієнтованою, якщо для економіки характерна висока питома вага наукомісткого виробництва, розвинута ринкова інфраструктура, зростання ролі сфери послуг. Отже, для забезпечення економічного розвитку необхідне проведення такої державної структурно-інвестиційної політики, яка поєднує в собі зростання обсягу і масштабів інвестицій з їх галузевою спрямованістю, що відповідає сучасному етапу розвитку НТП.

Для відстеження якісних характеристик економічного зростання деякі країни (Австралія, Південна Корея) ввели у свою національну статистику показник «зеленого ВВП». Показник «зеленого ВВП» був створений за пропозицією ООН. Він відбиває вплив суспільного виробництва на екологію та на рівень життя (добробут) населення. Відомі два підходи до його розрахунку: на підставі збитків та витрат на відновлення екології, які виключаються з величини звичайного ВВП, а також на основі теорії добробуту (заподіяна шкода довікллю негативно впливає на добробут). Обидва підходи на цей час не є методично досконалими, тому поки що не набули достатнього поширення у світі.

Сьогодні для світової економіки характерні процеси розширення господарських зв'язків, взаємного проникнення суб'єктів господарювання з різних країн на національні ринки, вільного перетікання капіталів і трудових ресурсів між країнами, які в сукупності отримали назву «глобалізація». З урахуванням процесів глобалізації деякі економісти наголошують, що економічне зростання вже не може розглядатися зсередини, тобто в межах однієї країни, як збільшення національного виробництва. Потрібно також, щоб інші країни «засвідчили» це зростання, тобто відбулося розширення зовнішньоекономічних зв'язків по лінії обміну у високотехнологічних галузях, збільшилися зовнішні інвестиції тощо. Тільки тоді, на їх погляд, можна говорити про якісне зростання тобто розвиток національної економіки. Отже, для характеристики економічного розвитку необхідна низка показників зовнішньоекономічних зв'язків, наприклад, обсяг прямих іноземних інвестицій в країну і з країни.

В останні роки активно розвивається наукова концепція сталого розвитку (англ. *sustainable development*), яку вважають «найперспективнішою ідеологією XXI століття». Сталий розвиток – це цілеспрямований, керований розвиток соціально-економічних систем на основі балансу цілей і пріоритетів.

Експерти Всесвітнього банку визначили сталий розвиток як процес управління сукупністю (портфелем) активів задля збереження і розширення тих можливостей, які ці активи надають людям. У випадку суспільного виробництва під активами розуміються всі відомі нам фактори: людський і фізичний капітал, природні ресурси. Для того, щоб розвиток був сталим, сукупність ресурсів повинна щонайменше не знижуватися з часом. Отже,

поступове вичерпання природних ресурсів має компенсуватися збільшенням виробничих можливостей, які надають інші ресурси.

У постіндустріальному суспільстві домінантними факторами економічного розвитку є інформація, знання, інститути. Всі вони прямо пов'язані з людьми, тому саме людський капітал відіграє вирішальну роль як в зростанні, так і в розвитку економіки. Соціальні інвестиції стають найбільш ефективною формою накопичень, а наука перетворюється на безпосередню продуктивну силу, яка забезпечує розвиток суспільного виробництва. Кількісні характеристики економічного зростання, зокрема, динаміка показника ВВП, залежать від прогресу людського розвитку, інакше кажучи, від розвитку людьми власних здібностей, тому конче необхідним вважається спрямування економічних результатів у бік науки, освіти, охорони здоров'я, інших соціальних галузей суспільного життя.

На рівні загальної економічної системи суспільства сталий розвиток, за визначенням Вікіпедії, означає «встановлення балансу між задоволенням сучасних потреб людства і захистом інтересів майбутніх поколінь, включаючи їх потребу в безпечному і здоровому довкіллі». Це поняття вперше з'явилося у 1987 р. в доповіді Г. Х. Брундтланда «Наше спільне майбутнє» на сорок другій сесії Генеральної Асамблеї ООН, де було зазначено, що серед головних механізмів забезпечення змін є: «створення перспектив для покращення існування населення та навколишнього середовища, а також розв'язання проблем розвитку промисловості, енергетики, регіональних та міжнародних відносин». Тобто розвиток економіки має задовольняти потреби суспільства в наш час, проте не ставити під загрозу можливість майбутніх поколінь забезпечувати власні потенційні потреби. Для цього необхідно мінімізувати несприятливі наслідки виснаження природних ресурсів та екологічного забруднення в результаті швидкого соціально-економічного розвитку людства задля майбутнього.²⁵

За визначенням ООН найважливішими ознаками сталого економічного зростання є:

- господарський розвиток країни, що повністю задовольняє потреби покоління людей, які живуть нині, і не ставить під загрозу здатність майбутніх поколінь задовольняти свої потреби;
- наявність гарантій не тільки збереження, а й неухильного розширення в часі виробничого потенціалу країни, її людського, фізичного та природного капіталу.

Концепція сталого розвитку нині об'єднує три основні платформи: економічну, соціальну і екологічну, які сформовані сукупністю поглядів на способи і методи його забезпечення. Кожна платформа розробляє свої кількісні і якісні показники-індикатори, над взаємним узгодженням яких зараз працюють вчені.

---

²⁵ Доклад Всемирной комиссии по вопросам окружающей среды и развития «Наше общее будущее». Генеральная Ассамблея ООН, 42 сессия, 4 августа 1987 г. 412 с. URL: <https://www.un.org/ru/ga/pdf/brundtland.pdf> (дата звернення 12.04.2023 р.)

Таким чином, можна виділити наступні особливості сучасних підходів до оцінки економічного зростання:

1. Зростання суспільного виробництва засноване на досягненні науково-технічного прогресу і забезпечується переважно інтенсивними факторами розвитку.

2. Посилюється соціальна спрямованість економічного зростання (орієнтація на виробництво предметів споживання, поліпшення матеріального добробуту населення, збільшення вільного часу, зростання інвестицій у людський капітал).

3. Поєднання економічного зростання і структурної перебудови суспільного виробництва.

4. Уповільнення та вирівнювання темпів економічного зростання між країнами внаслідок глобалізації економічних процесів.

5. Орієнтація, на концепцію сталого розвитку для врахування негативних наслідків економічного зростання.

Висновки

Економічне зростання проявляє себе, коли в економіці збільшується виробництво товарів і послуг. Це відбувається внаслідок поступового розвитку продуктивних сил суспільства. Обсяг виробництва економічних благ постійно змінюється, але короткострокові коливання не можуть свідчити про економічне зростання або спад, бо вони можуть бути обумовлені випадковими факторами. Розвиток продуктивних сил стає помітним тільки на довгострокових часових інтервалах, тому економічне зростання фіксують саме за досить тривалий період.

Економічне зростання кількісно вимірюють за допомогою низки макроекономічних показників. Найчастіше для цього використовують абсолютний показник валового внутрішнього продукту, або відносний показник валового внутрішнього продукту на душу населення. Для абсолютного і відносного показників розраховують статистичний темп росту і темп приросту у відсотках.

Економічне зростання можуть спричинити екстенсивні фактори, пов'язані зі збільшенням обсягу залучених у суспільне виробництво ресурсів, або інтенсивні фактори, що передбачають більшу ефективність витрат, або комплекс таких факторів. В залежності від цього в теорії визначають екстенсивний, інтенсивний та змішаний типи економічного зростання. Фактично як екстенсивного, так і інтенсивного економічного зростання в чистому вигляді немає. На практиці ті або інші фактори зростання можуть переважати. Тому в кожному конкретному випадку з їх аналізу робиться висновок про переважно екстенсивний або переважно інтенсивний тип зростання.

Взагалі, факторами економічного зростання визнаються явища або процеси, які впливають на можливості, масштаби, якість або інші характеристики суспільного виробництва. Фактори групуються відповідно до типу економічного зростання, який вони обумовлюють. Так, визначають групи

екстенсивних і інтенсивних факторів. В залежності від суб'єктів, які спричиняють економічне зростання, і їх ролі в ринкових процесах виділяють групи факторів пропозиції, сукупного попиту, розподілу і фактори.

Економічне зростання в країні стримують ресурсні, екологічні, соціальні обмеження, а також неефективна державна економічна політика. Як свідчить новітня світова історія, наслідки економічного зростання можуть бути як позитивними, так і негативними. До негативних наслідків, зокрема, належать вичерпання ресурсів і екологічні проблеми, які залишаються нащадкам, створення «суспільства споживання», відсутність суттєвих зрушень у подоланні нагальних соціальних проблем людства, зокрема, проблеми бідності, несправедливий розподіл економічних результатів світового економічного зростання. Але всупереч негативним наслідкам економічне зростання має відбуватися, оскільки це єдина можлива траєкторія руху загальної економічної системи суспільства.

Державна економічна політика впливає на темпи економічного зростання. Наразі у науковців-економістів є різні погляди, на яких засадах має будуватися державна економічна політика, щоб забезпечити стале економічне зростання в країні. Неокейнсіанський та неокласичний підходи до цієї проблеми відрізняються баченням ролі держави в економіці. Прихильники неокейнсіанства вважають, що державі належить провідна роль в забезпеченні економічного зростання шляхом реалізації відповідної економічної політики. Прихильники неокласичної теорії більше покладаються на ринкові механізми саморегулювання як фактор економічного зростання.

За своїм економічним змістом зростання і розвиток не тотожні. Економічне зростання може не супроводжуватися розвитком, якщо при ньому відтворюється традиційна структура економіки, тобто збільшення обсягу суспільного виробництва відбувається на тому самому технічному і організаційному рівні. Такий тип економічного зростання австрійський і американський економіст Й. Шумпетер назвав «статичним». На відміну від статичного зростання розвиток економіки відбувається внаслідок впровадження інновацій. Саме інноваційний процес, який за визначенням Шумпетера є «творчим руйнуванням» стереотипів як у сфері суспільного виробництва, так і у споживанні економічних благ, виступає головною рушійною силою розвитку економіки.

Показник ВВП характеризує економічне зростання тільки у вузькому розумінні цього поняття. Темп росту ВВП показує, наскільки «розігріта» економіка, але на його основі не можна судити, наскільки її ще можна «розігріти» заходами державного стимулювання. Аналіз ВВП треба доповнювати іншими показниками для більш досконалої оцінки національної економіки. В деяких країнах для цього використовують показник «зеленого ВВП», який враховує негативні наслідки економічного зростання, зокрема, шкоду довкіллю. Методика розрахунку «зеленого ВВП» на цей час не є досконалою, тому він не отримав широкого застосування.

Розвиток соціально-економічних систем буде сталим, якщо управління ним здійснюється на основі визначеного балансу цілей і пріоритетів. Наукова

концепція сталого розвитку (англ. sustainable development) активно розвивається в останні часи і вважається «найперспективнішою ідеологією ХХІ століття». Сталий розвиток загальної економічної системи суспільства забезпечується встановленням балансу між задоволенням сучасних потреб людства і захистом інтересів майбутніх поколінь, включаючи їх потребу в безпечному і здоровому довкіллі. Згідно з сучасними науковими поглядами, економічне зростання мають забезпечувати переважно інтенсивні фактори, засновані на досягненнях науково-технічного прогресу; посилюються вимоги до його соціальної орієнтації; зростання повинно супроводжуватися структурною перебудовою економіки, його темпи в різних країнах вирівнюються внаслідок глобалізації економічних процесів, а державне управління необхідно орієнтувати на концепцію сталого розвитку.

Питання для самоконтролю

1. Що розуміють під економічним зростанням? Чому економічне зростання розглядають в довгостроковій перспективі?
2. Якими показниками вимірюють економічне зростання?
3. Як класифікують економічне зростання в залежності від характеру причин, що його спричинили?
4. Що таке «фактори економічного зростання»? Як вони групуються відповідно до типу економічного зростання, який обумовлюють?
5. Які фактори пропозиції обумовлюють екстенсивне та інтенсивне економічне зростання?
6. Як фактори сукупного попиту впливають на економічне зростання?
7. Від чого залежить інвестиційний клімат, який буде сприяти економічному зростанню?
8. Як фактори розподілу і позаекономічні фактори впливають на економічне зростання?
9. З яких причин економічне зростання стримується?
10. Які негативні наслідки мало стрімке світове економічне зростання у ХХ-ХХІ столітті?
11. Чому економісти згодні з необхідністю економічного зростання навіть через негативні наслідки?
12. Як держава може впливати на економічне зростання з точки зору неокейнсіанської економічної теорії?
13. Чим неокласичні моделі економічного зростання відрізняються від неокейнсіанського підходу?
14. Чому зростання економіки не завжди супроводжується її розвитком?
15. Якими є рушійні сили економічного розвитку з точки зору Й. Шумпетера?
16. Як Й. Шумпетер пояснював еволюцію (розвиток) соціально-економічних систем?

17. Чому вимір економічного зростання тільки за допомогою показника ВВП не є досконалим для характеристики національної економіки?

18. Що означає показник «зеленого ВВП», і чому він застосовується для характеристики економічного зростання?

19. На чому заснована наукова концепція сталого розвитку?

20. Якими основними особливостями відзначаються сучасні підходи до оцінки економічного зростання?

Тестові запитання

Оберіть єдину правильну відповідь.

1. Яке визначення з наведених характеризує економічне зростання?

А) Обумовлений науково-технічним прогресом і впровадженням інновацій розвиток продуктивних сил, який сприяє збільшенню виробництва нових економічних благ

В) Поступальний розвиток продуктивних сил, який забезпечує дедалі більше виробництво економічних благ для задоволення потреб суспільства

С) Темп росту показника ВВП, за якого національна економіка наближається до стану повної зайнятості

Д) Потенційно можливий обсяг виробництва економічних благ в країні за умови повної зайнятості ресурсів

2. Як розраховується темп росту ВВП для кількісної характеристики економічного зростання?

А) Відношення значення показника ВВП в аналізованому році до значення в базовому році виражене у відсотках

В) Відношення значення показника ВВП в базовому році до значення в аналізованому році виражене у відсотках

С) Відношення різниці між значеннями показника ВВП в аналізованому і базовому роках до значення в базовому році виражене у відсотках

Д) Відношення різниці між значеннями показника ВВП в аналізованому і базовому роках до значення в аналізованому році виражене у відсотках

3. Який з наведених факторів може спричинити екстенсивне економічне зростання?

А) Зростання безробіття

В) Підвищення цін на харчові продукти

С) Розширення поголів'я великої рогатої худоби

Д) Зростання продуктивності праці у галузях сфери матеріального виробництва

4. Який з наведених факторів може спричинити інтенсивне економічне зростання?

А) Геологорозвідувальні роботи

В) Зниження рівня безробіття

С) Підвищення прямих податків

D) Технічне переозброєння застарілого виробництва

5. Яке визначення з наведених характеризує фактори економічного зростання?

A) Всі необхідні елементи, які використовуються для виробництва матеріальних і духовних благ

B) Відносини, які складаються між людьми в процесі суспільного виробництва

C) Явища або процеси, які відбуваються в суспільному виробництві і впливають на можливості, масштаби, якість або інші характеристики економічного зростання

D) Макроекономічні показники, за допомогою яких кількісно оцінюють економічне зростання національної економіки

6. Який з наведених чинників економічного зростання належить до групи факторів сукупного попиту?

A) Інвестиційний клімат

B) Розробки нових родовищ корисних копалин

C) Кількісне зростання капіталу у фізичному виразі внаслідок введення в дію нових будівель, споруд, машин, обладнання

D) Збільшення тривалості робочого часу

7. Який з наведених факторів виступає ресурсним обмеженням економічного зростання?

A) Рівень інфляції в економіці

B) Кількість працездатного населення

C) Державна інвестиційна політика

D) Податки

8. На які фактори економічного зростання може вплинути державна економічна політика?

A) Інвестиційний клімат

B) Кількість працездатного населення

C) Стабільність національної грошової одиниці

D) Практично на всі

9. Що розуміють під рецесією?

A) Макроекономічне явище, яке полягає в зниженні темпів економічного зростання або в невеликому (некритичному) спаді виробництва

B) Макроекономічне явище, яке полягає в стрімкому спаді обсягів суспільного виробництва і викликає низку соціально-економічних проблем у суспільстві.

C) Соціально-економічне явище, яке полягає у вивільненні працівників з підприємств і галузей економіки, які втратили свою привабливість як роботодавці

D) Соціально-економічне явище, яке полягає у неповній зайнятості виробничих ресурсів і тому викликає зниження обсягів суспільного виробництва

10. Яке визначення з наведених характеризує економічний розвиток?

A) Обумовлений науково-технічним прогресом і впровадженням інновацій розвиток продуктивних сил, який сприяє збільшенню виробництва нових економічних благ

B) Поступальний розвиток продуктивних сил, який забезпечує дедалі більше виробництво економічних благ для задоволення потреб суспільства

C) Темп росту показника ВВП, за якого національна економіка наближається до стану повної зайнятості

D) Потенційно можливий обсяг виробництва економічних благ в країні за умови повної зайнятості ресурсів

11. Прихильники якої економічної теорії вважають, що головним чинником економічного зростання є інвестиції в економіку?

A) Неокейнсіанці

B) Неокласики

C) Марксисты

D) Прихильники економічної теорії добробуту

12. Який тип економіки, на думку Й. Шумпетера, є статичним і не приводить до її розвитку?

A) При якому у суспільне виробництво залучені всі наявні виробничі ресурси, тому зростання сповільнюється

B) При якому традиційна структура виробництва тільки відтворюється, а економічне зростання відбувається на тому самому технічному й організаційному рівні

C) При якому обсяг ВВП суттєво не змінюється протягом кількох років

D) При якому в суспільне виробництво постійно впроваджуються інновації, тому воно не може зростати під час їх освоєння

13. Хто, на думку Й. Шумпетера, виступає суб'єктом «творчого руйнування», тобто провідником інновацій, які стимулюють економічний розвиток?

A) Держава

B) Власник засобів виробництва

C) Підприємець-інноватор

D) Найманий працівник

14. Що пропонує концепція сталого розвитку для загальної економічної системи суспільства?

A) Забезпечення повної зайнятості населення як основи підвищення добробуту в довгостроковій перспективі

В) Збільшення темпів економічного зростання для задоволення потреб як економічно розвинутих, так і бідних країн світу

С) Зниження темпів економічного зростання для запобігання виснаженню природних ресурсів планети

Д) Встановлення балансу між задоволенням сучасних потреб людства і захистом інтересів майбутніх поколінь, включаючи їх потребу в безпечному і здоровому довкіллі

15. Яка з наведених особливостей не характерна для сучасних підходів до оцінки економічного зростання?

А) Орієнтація на концепцію сталого розвитку

В) Головна мета – подолання бідності у світі

С) Зростання суспільного виробництва переважно через інтенсивні фактори розвитку

Д) Уповільнення та вирівнювання темпів економічного зростання між країнами внаслідок глобалізації

Ситуація для обговорення

1. Ознайомтеся з фрагментом доповіді Всесвітньої комісії з питань довкілля та розвитку «Наше спільне майбутнє» на сорок другій сесії Генеральної Асамблеї ООН 4 серпня 1987 р.:

«Масштаби економічної діяльності багаторазово зросли та привели до створення світової економіки, яка оцінюється в 13 трильйонів доларів США, причому в найближчі півстоліття цей показник може збільшитися в 5-10 разів. Впродовж останнього століття промислове виробництво збільшилося більш ніж у п'ятдесят разів, чотири п'ятих цього зростання припадають на період з 1950 року. Наведені дані відображають серйозні зміни в біосфері та є їх провісником, оскільки в усьому світі ведеться будівництво житлових будинків, транспортних засобів, фермерських господарств та промислових підприємств. Економічне зростання значною мірою спирається на ресурси лісів, ґрунтів, морів та водотоків.

Рушійною силою економічного зростання є нова технологія, яка, хоча і відкриває потенційні можливості уповільнення небезпечно швидких темпів експлуатації обмежених ресурсів, водночас таїть в собі велику небезпеку, зокрема, небезпеку появи нових форм забруднення і поширення планетою нових форм життя, які можуть змінити напрями еволюції. Тим часом галузі промисловості, що найбільш залежні від природних ресурсів і найбільше забруднюють довкілля, розширюються найшвидшими темпами в країнах світу, що розвиваються, тобто саме там, де найгостріше стоїть проблема розвитку, і водночас відсутній потенціал, необхідний для зменшення шкідливих наслідків.

Ці взаємопов'язані зміни призвели до виникнення нових зв'язків між глобальною економікою та глобальною екологією. У минулому в нас викликали тривогу наслідки економічного зростання для довкілля. Тепер нас не можуть не турбувати наслідки екологічного стресу для економічного розвитку в

майбутньому: погіршення якості ґрунтів, водного режиму, стану атмосфери та лісів. Нещодавно нам довелося констатувати різке зростання економічної взаємозалежності країн світу. Тепер ми маємо звикати до такого поняття, як прискорений розвиток екологічної взаємозалежності між країнами. Екологія та економіка все більше переплітаються між собою на місцевому, регіональному, національному та глобальному рівнях, формуючи складний комплекс причин та наслідків»²⁶.

2. Дайте відповіді на наступні запитання:

1) На які загрози швидких темпів економічного зростання вказують автори доповіді? Чому вони вважають, що ці загрози посилюються?

2) Чому, на думку авторів доповіді, економічне зростання в країнах, що розвиваються, може бути небезпечним?

3) В чому, на ваш погляд, проявляється «екологічна взаємозалежність» між країнами світу?

3. Наведіть приклади того, як економіка та екологія «переплітаються між собою» в сучасному світі.

Питання для самостійного опрацювання

1. Розгляньте «Національну економічну стратегію до 2030 року» (затверджена постановою Кабінету міністрів України №179 від 3 березня 2021 р.), зокрема, розділ II «Стратегічний курс економічної політики до 2030 року». Які стратегічні цілі макроекономічної політики визначені в стратегії? Як вони пов'язані з економічним зростанням і розвитком національної економіки?

2. Розгляньте стратегію сталого розвитку Європейського Союзу «Європа-2020» (прийнята Європейською Радою у 2010 р.). Які пріоритети і цілі визначені в цій стратегії?

3. Ознайомтеся з доповіддю всесвітньої комісії з питань довкілля та розвитку «Наше спільне майбутнє» на 42 сесії Генеральної Асамблеї ООН (посилання на текст документа вказано у виносці в тексті). Чому дана доповідь викликала інтерес світової спільноти? Як вона змінила підходи до оцінки економічного зростання?

Терміни та визначення

Під економічним зростанням розуміють поступальний розвиток продуктивних сил, який забезпечує дедалі більше виробництво економічних благ для задоволення потреб суспільства.

***Фактори економічного зростання** – це явища або процеси, які відбуваються в суспільному виробництві і впливають на можливості, масштаби, якість або інші характеристики економічного зростання.*

*Сукупність факторів, які створюють об'єктивні умови інвестування в конкретній країні, на певній території, в галузі економіки називають **інвестиційним кліматом**.*

---

²⁶ Доклад Всемирной комиссии по вопросам окружающей среды и развития «Наше общее будущее». Генеральная Ассамблея ООН, 42 сессия, 4 августа 1987 г. 412 с. URL: <https://www.un.org/ru/ga/pdf/brundtland.pdf> (дата звернення 12.04.2023 р.)

Рецесія – макроекономічне явище, яке полягає в зниженні темпів економічного зростання або в невеликому (некритичному) спаді виробництва.

Економічний розвиток – це обумовлений науково-технічним прогресом і впровадженням інновацій розвиток продуктивних сил, який якісно змінює загальну економічну систему суспільства і на цій основі сприяє збільшенню виробництва нових економічних благ.

Список літератури

Основна

1. Соколов М., Горлач М., Гущенко В., Кривов М., Жиленкова М. Економічна теорія. Підручник. Київ: Центр навчальної літератури, 2019. 532 с.
2. Семененко В., Коваленко Д., Бугас В., Семененко О. Економічна теорія. Політекономія. Київ: Центр навчальної літератури, 2019. 428 с.
3. Економічна теорія : підручник / В.Д. Лагутін, Ю.М. Уманців, Т.А. Щербакова та ін. ; за заг. ред. В.Д. Лагутіна. Київ : Київський національний торговельно-економічний університет, 2017. 608 с.

Додаткова

4. Доклад Всемирной комиссии по вопросам окружающей среды и развития «Наше общее будущее». Генеральная Ассамблея ООН, 42 сессия, 4 августа 1987 г. 412 с. URL: <https://www.un.org/ru/ga/pdf/brundtland.pdf> (дата звернення 12.04.2023 р.)
5. Чухно А. А. Економічна теорія: у 2-х т. Київ: ДННУ АФУ, 2010. Т. 2. 628 с.
6. Глуха Г.Я. Економічне зростання: еволюційно-змістовий аналіз. *Академічний огляд*. 2013. №1 (38). С. 32-38 URL: http://ir.duan.edu.ua/bitstream/123456789/834/1/ao_2013_1_6.pdf (дата звернення 12.04.2023 р.)
7. Томнюк Т. Л. Фактори забезпечення економічного зростання в Україні. *Ефективна економіка*. 2018. № 6. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=6399> (дата звернення: 12.04.2023)

ТЕМА 12. ДЕРЖАВА ЯК СУБ'ЄКТ ЕКОНОМІЧНИХ ВІДНОСИН

12.1 Наукові погляди на роль держави в економіці

В ринковій економіці виділяються три великі групи суб'єктів економічних відносин: підприємства, домогосподарства і держава. Функціонування перших двох груп достатньо прозоре. Воно будується на індивідуальному економічному інтересі кожного учасника ринкових відносин. Так, підприємства умовно прагнуть збільшити свій прибуток, а домогосподарства – свій добробут. Вони контактують на товарних ринках і ринках факторів виробництва, які врівноважують протилежні економічні інтереси в процесі вільного обміну економічними благами. Держава також є суб'єктом ринкових відносин, але таким, що має свої особливості і специфіку. Ця специфіка полягає в наступному.

1. Держава сама є великою і складною системою. Вона складається із взаємопов'язаної ієрархічної сукупності елементів (державних органів і установ), які здійснюють владні повноваження та інші функції з управління суспільними і, зокрема, економічними процесами. Результатом такого управління є певна організація суспільного життя. Якби суспільство не було організоване, то кожна людина керувалася б власними інтересами і намагалася їх задовольнити власними силами. Таке суспільство було б схоже на тваринний світ, де все вирішує «право сильного». У відносинах між людьми панував би хаос, що кінець кінцем привело б до знищення цивілізації. Організація, як відомо, протистоїть хаосу. Організація суспільного життя дуже складна. Вона розвивалася тривалий час упродовж всієї історії людства: виникали і впроваджувалися певні правила (інститути), зокрема, інститут держави, які в підсумку привели до того, що інтереси окремої людини і суспільства в цілому стали збалансованими. Зараз кожна людина живе у своїй державі відповідно до законів, правил, звичаїв, традицій, які в ній існують. Вона має права і обов'язки щодо інших людей так само як і інші люди щодо неї. В цьому абстрактному сенсі і проявляє себе організація суспільного життя, за яке на даному етапі розвитку людства відповідає державна влада, що реалізує певну політику.

Державна політика – сукупність заходів, курс або напрям дій, що реалізуються в країні державною владою для досягнення визначених кількісних і якісних характеристик суспільного життя.

2. Оскільки держава управляє суспільними процесами, вона виражає інтереси всього суспільства. Можна спрощено сказати, що в економічній сфері інтерес держави збігається з загальною метою функціонування економіки. Відповідно, державна політика має бути спрямована на досягнення цієї мети. Але питання, в чому полягає загальна мета функціонування економіки, наразі в економічній теорії залишається дискусійним. Наприклад, в концепції держави загального добробуту метою державної політики є забезпечення високого життєвого рівня (добробуту) громадян. Більшість сучасних

економістів згодна з тим, що державна політика має забезпечити стабільний розвиток національної економіки.

3. Для виконання своїх функцій держава встановлює та підтримує певні правила (інститути) у формі законів, процедур, норм тощо. В економічному житті суспільства інститути обумовлюють порядок і послідовність дій економічних агентів, їхні права та обов'язки. Наприклад, інститут договорів визначає правила договірних відносин між контрагентами: порядок укладання угод, вимоги до їх оформлення і легалізації, умови денонсації (розірвання) тощо. Встановлені державою норми фіксують деякі обов'язкові параметри економічних відносин: мінімальну заробітну плату, курс обміну валюти, ставки податків та інше. Так само встановлені умови зобов'язують економічних агентів діяти у певний спосіб, наприклад, сплачувати податки у визначені для цього терміни. Держава не тільки визначає умови економічної діяльності, а й забезпечує їх правовий захист. Для цього вимоги до економічних агентів відображаються в законодавстві. Ці вимоги можуть набувати наступних форм: обмеження чи заборони, приписи або обов'язкові дії (наприклад, обов'язковість державної реєстрації для підприємців або обов'язковість отримання ліцензії для певних видів господарської діяльності).

4. Хоча держава існує і функціонує в ринковій економіці, вона не є звичайним суб'єктом економічних відносин. Держава не завжди керується ринковими принципами діяльності. Наприклад, принципи максимізації прибутку чи еквівалентності обміну іноді не є визначальними у діяльності держави. Найчастіше її функції в економіці пов'язані зі створенням суспільних благ, врегулюванням економічних відносин, на які не розповсюджується ринкове саморегулювання, забезпеченням економічного зростання й розвитку тощо.

Погляди економістів на роль держави в економіці еволюціонували разом з історичними процесами, які перетворювали виробничі сили суспільства і економічні відносини. Теза А. Сміта про «невидиму руку ринку», яка здатна найбільш ефективно регулювати економічні процеси, на тривалий час стала основою теорії економічного лібералізму.

***Економічний лібералізм** – це система ідейних принципів, змістом якої є визнання саморегульованого ринкового механізму господарювання, свободи реалізації інтересів суб'єктів економічних відносин, обмеження державного втручання в економіку.*

Сміт наполягав на об'єктивності економічних законів, які діють незалежно від волі та бажань окремих людей, спонтанно забезпечують гармонію інтересів особи та суспільства, а реалізація власних інтересів людини забезпечує суспільні блага. Принцип «невидимої руки» - це механізм стихійної координації економічної поведінки та узгодження економічних інтересів суб'єктів господарювання за умов ринкової економіки.

Вільний ринок урівноважує попит і пропозицію економічних благ. Конкуренція робить використання ресурсів найбільш ефективним. Ринковий механізм розподіляє економічні блага шляхом вільного обміну, що забезпечує досягнення ефективності не тільки у виробництві, а й у розподілі. Саме

ринкові механізми, рушійною силою яких є прагнення людини до задоволення своїх потреб і вільна економічна діяльність, у загальному підсумку забезпечують оптимальне функціонування економіки.

Втручання держави у вільний ринок гальмує процес зростання багатства та економічно ефективного розміщення ресурсів. Принцип обмеження державної регуляторної політики в економіці отримав назву «державна - нічний вартовий». Згідно з ним втручання держави у господарське життя має бути мінімальним: здійснення правосуддя (охорона життя, свободи і власності громадян), організація суспільних робіт, забезпечення зовнішньої безпеки. А. Сміт висловлювався за державне регулювання податкової системи, мінімуму заробітної плати, норми позикового процента.

На думку А. Сміта, природний порядок - це набір правил, що відповідає суспільній необхідності, для його забезпечення необхідне створення «системи природної свободи», якою є ринковий механізм господарювання. Основа природного порядку - це право власності, вільна конкуренція, відсутність державного втручання в економіку. Природними стимулами людини до економічної діяльності виступають егоїзм і турбота про власну вигоду. Економічна людина є суб'єктом економічних відносин, вона незалежна, здатна самостійно ухвалювати рішення; керується у своїй діяльності особистими егоїстичними економічними інтересами і потребами, раціоналізує свою діяльність з метою максимізації вигоди, достатньо поінформована про ситуацію на ринку. Діяльність економічної людини в умовах природного порядку забезпечує багатство, добробут і розвиток окремої людини та суспільства загалом, отже, є вихідним пунктом розвитку останнього.

Теорія економічного лібералізму переконливо доводить, що відсутність будь-якого регулювання економічних процесів з боку держави приведе економіку до стану рівноваги, в якому буде досягнутий оптимум. В чому ж полягає економічний оптимум на думку економістів-лібералів? Він досягається одночасно за трьома критеріями: ефективність суспільного виробництва, ефективність розподілу суспільних благ, найбільше задоволення потреб людини.

Ефективність суспільного виробництва передбачає найкорисніше використання ресурсів і досягається внаслідок конкуренції між виробниками економічних благ. Виробник, який витрачає зайві ресурси або виробляє непотрібні речі, усувається з конкурентного ринку більш досконалим виробником. Ефективність розподілу суспільних благ полягає в задоволенні попиту на товари та послуги саме там, де такий попит реально виникає. Тобто, саме споживач голосує за будь-яке потрібне йому економічне благо власними грошима, і створений таким чином попит формує пропозицію. Вільний обмін дозволяє людям отримати те, в чому вони дійсно мають потребу. При цьому вони забезпечують собі найбільшу корисність набору економічних благ на свій бюджет. Саме вільний обмін і конкуренція є найбільш «привабливими» для економістів-лібералів механізмами вільного ринку. Однак, ці механізми правильно функціонують тільки в умовах егоїстичної поведінки суб'єктів

економічних процесів, кожний з яких намагається найбільше задовольнити власні потреби.

Ліберальна економічна теорія породила мінімалістичний підхід до функцій держави, який розвинутий і підсумований у роботі американського філософа, ідеолога лібертаріанства Роберта Нозіка (1938-2002) «Анархія, держава і утопія»²⁷. Згідно з його поглядами, виправдана лише мінімальна держава, зведена до вузьких функцій: захист проти насильства, грабіжництва, шахрайства, забезпечення виконання контрактів (примус сторін до їх виконання) і тому подібне. Більша за видами і обсягами функцій держава неминуче порушить право особи не бути змушеною до виконання небажаних нею речей. Це, на думку Нозіка, не виправдане, оскільки будь-яке обмеження особистої свободи людини згодом приведе до ще більшого обмеження, і так до тих пір, поки людина не втратить власну свободу взагалі.

Таким чином, держава мусить виконувати мінімальні функції «нічного вартового». Єдине суспільне благо, яке вона повинна надавати своїм громадянам – це захист: від насильства, грабіжництва, шахрайства, невиконання зобов'язань за контрактами тощо. Будь-які перерозподільні функції будуть зайвими. Оподаткування повинно забезпечити фінансування тільки мінімальної захисної функції. При цьому Нозік не пояснює, чому держава не повинна розширювати гаму суспільних благ, які вона надає своїм громадянам.

Всупереч домінуванню ліберальної економічної теорії, мінімалістична концепція не була реалізована жодною з країн-лідерів світової економіки з політичних і економічних причин. Країна з обмеженою і слабкою державною владою не може мати власної політики. Вона обов'язково стане об'єктом чужої геополітики. В умовах глобалізації боротьба за ресурси легко перетинає державні кордони. Мінімізація функцій держави в економіці відкриє двері до захоплення національного господарства іншими країнами і зрештою приведе до втрати суверенітету.

В параграфі «Національні моделі економічних систем» розглянуті способи і методи державного регулювання економіки, які застосовуються в різних країнах. З їх аналізу можна зробити висновок, що навіть у країнах з розвинутою ринковою економікою, наприклад, США, держава втручається у функціонування соціально-економічних систем нижчого рівня шляхом формування власних підсистем: політико-правової, фінансово-кредитної, фіскальної, пенсійної системи тощо. Так, на державному рівні визначається правова основа національної економіки, в рамках якої функціонують соціально-економічні системи мікрорівня і мезорівня – підприємства і домогосподарства, окремі ринки та регіони. Через фінансову систему держава перерозподіляє доходи та ресурси, центральний банк контролює рівень інфляції, а державні органи праці і соціального захисту – рівень зайнятості. Кожна держава реалізує власну макроекономічну політику для досягнення визначених для економіки країни цілей.

---

²⁷ Nozick, R *Anarchy, State and Utopia*, Basil Blackwell – Oxford, 1974.

Макроекономічна політика – це розділ державної політики, об'єктом якого є економіка країни в цілому.

Отже, регулювання економіки в різних країнах відбувається за допомогою низки заходів державної політики. Однак, теоретично межі і найбільш ефективні способи такого регулювання до цього часу остаточно не обгрунтовані.

12.2 Обгрунтування необхідності державного регулювання економічних процесів

Як правило, обгрунтування необхідності державного регулювання економічних процесів засноване на аналізі так званих «фіаско ринку», тобто ситуацій, коли ринкове саморегулювання або зовсім неможливе, або вочевидь не принесе бажаних результатів.

«Фіаско ринку» - це ситуація, коли ринковий механізм господарювання не здатний виконувати одну або більше зі своїх функцій, внаслідок чого деякі економічні блага або взагалі не можуть бути запропоновані споживачеві, або пропонуються за завищеними чи заниженими цінами.

Одним з прикладів «фіаско ринку» є суспільні блага. На товарному ринку домогосподарства купують економічні блага для власного приватного споживання. При цьому кожне домогосподарство само вирішує, які блага і в якій кількості йому купувати, виходячи зі своїх уподобань і бюджету. Такі блага мають суб'єктивну корисність для кожної людини та призначені для задоволення її індивідуальних потреб. Але існують також потреби суспільства в цілому, тобто вони є спільними для багатьох людей і домогосподарств, наприклад, потреба в безпеці. Для задоволення суспільних потреб служать суспільні блага. Характерними прикладами таких благ є захист держави збройними силами, забезпечення громадського правопорядку, пожежна охорона, фундаментальні наукові дослідження тощо. Хоча фундаментальні наукові дослідження рухають вперед прикладну науку і науково-технічний прогрес, підприємства або домогосподарства навряд чи будуть готові за них заплатити, тому що їхні результати задовольняють не індивідуальні, а суспільні потреби. Теж саме можна сказати і про захист збройними силами, і інші перелічені суспільні блага. Отже, блага для задоволення суспільних потреб не завжди можуть бути створені ринком, тобто виникнути як пропозиція на незадоволений платоспроможний попит, тому що вони необхідні всім разом, а поодинці за них ніхто платити не буде. Економісти виділяють наступні властивості суспільних благ:

- споживача не можна позбавити можливості користуватися даним благом, навіть за його власним бажанням («невиключеність»);
- споживач не може сам вибрати обсяг споживання блага («неподільність»);
- зі збільшенням кількості споживачів блага рівень споживання кожного з них не зменшується («неконкурентність»).

Якщо в якогось блага присутні всі три перелічені властивості (невиключеність, неподільність і неконкурентність), то його називають чистим суспільним благом. Наприклад, захист збройних сил поширюється на все населення країни, особисто відмовитися від нього неможливо. Не можна також вибрати якусь частину цього захисту. Кожний користується ним незалежно від кількості інших користувачів. Тому захист збройних сил вважається чистим суспільним благом. Чистих суспільних благ відносно мало. Є деякі економічні блага загального користування, яким притаманні не всі властивості чистих суспільних благ. Наприклад, на громадське радіомовлення не поширюється властивість неподільності, оскільки кожний сам обирає, користуватися ним або ні і в якому обсязі. Часто споживачі отримують вигоди від таких суспільних благ незалежно від того, платять вони за це чи ні. Тому цілком доцільно, щоб за їх створення відповідала держава. Держава визначає види і обсяг суспільних благ, які будуть надані населенню, а потім фінансує їх створення за кошти платників податків, що акумулюються в бюджетній системі (створює блага для всіх за кошти всіх). Так, наприклад, щорічно визначається обсяг видатків на оборону, затверджується в державному бюджеті, і потім ці видатки фінансуються.

Із суспільними благами пов'язана низка методичних проблем державної політики. Одна з них називається проблемою «гідних потреб». Державна влада має вирішити, які суспільні потреби є «гідними» для фінансування, а які ні. Наприклад, що варто фінансувати в першу чергу: загальну середню освіту або боротьбу з алкоголізмом. Вочевидь, об'єктивних економічних критеріїв для розв'язання проблеми «гідних потреб» не існує, тому будь-які висновки з цього приводу будуть лежати поза межами позитивної економічної теорії.

Інша проблема пов'язана з так званими «безквитковими пасажирями». Вона характерна для тих суспільних благ, в яких одночасно наявна властивість невиключеності, та користування якими оплачують споживачі. Суть проблеми полягає в тому, що частина споживачів безоплатно користується суспільним благом як «безквиткові пасажирі», тому що їх складно або не можна позбавити такої можливості. Наприклад, деякі споживачі багатоквартирних будинків не платять за послуги централізованого водопостачання і водовідведення. «Безквиткові пасажирі» спотворюють реальну ціну економічного блага. В результаті, організації, що надають такі послуги, змушені фінансувати свої збитки шляхом підвищення ціни для сумлінних споживачів. Ринкове саморегулювання економічних процесів не може позбавити нас проблеми «безквиткових пасажирів». Для її усунення державна влада вживає правові, виховні та інші заходи.

Ефективність ринкового саморегулювання залежить від конкурентного середовища. Якщо на конкретному ринку наявна реальна конкуренція між економічними агентами, то саме ця конкуренція спонукає їх до самовдосконалення і підвищення ефективності. Але реальні ринки тяжіють до олігополії або монополізму, тому що саме ці моделі дозволяють певним учасникам ринкових відносин отримувати надприбутки. На це вказували як дослідники капіталізму минулого, так і сучасні науковці. Великі суб'єкти

господарювання поглинають середніх, а середні малих. Експансія великого бізнесу невідворотна, оскільки йому необхідний простір для розвитку, і в нього багато ресурсів. Але така експансія не повинна спотворювати сам ринковий механізм господарювання. Тому державна влада мусить завжди стояти на варті конкуренції, запобігати «картельним змовам» шляхом впровадження антимонопольного законодавства і відповідного регулювання. Слід зазначити, що просування антимонопольного законодавства і регуляторної політики завжди стикається з опором, оскільки великі корпорації поступово захоплюють політичну владу і змушують її діяти у власних інтересах. Існує навіть поняття «державно-монополістичного капіталізму» як суспільного устрою, при якому держава перестає бути виразником інтересів всього суспільства, а державна влада переходить до великих корпорацій-монополістів.

Можна навести також інші приклади «фіаско ринку», які в цілому доводять необхідність втручання держави у ринкове саморегулювання. Зокрема, ринок не в змозі перерозподілити доходи громадян для їхнього вирівнювання. Протягом XX-XXI століть чітко простежується тенденція, що в капіталістичному суспільстві багаті стають ще багатшими, а бідні залишаються бідними. Внаслідок цього суспільство розшаровується і стає вразливим для внутрішніх соціальних конфліктів. Тому більшість економічно розвинутих країн вже давно стала на шлях побудови «держави загального добробуту» або «соціальної держави». В таких моделях суспільного устрою державна влада вирівнює доходи громадян шляхом впровадження прогресивного оподаткування і надання соціальних трансфертів.

Таким чином, державне регулювання ринкових економічних процесів необхідне і має зосередитися на тих проблемах, які не може вирішити ринок, зокрема:

- створення суспільних благ;
- антимонопольне регулювання;
- контроль за якістю продукції для захисту прав споживачів;
- усунення надмірної соціальної нерівності;
- охорона довкілля;
- сприяння налагодженню зовнішньоекономічних зв'язків;
- забезпечення стабільного розвитку національної економіки.

12.3 Напрямки та функції державного регулювання

Державне регулювання економіки здійснюється у двох основних напрямках, при цьому виконується два відповідні блоки функцій. До першого блоку належать адміністративно-правові функції, які охоплюють сферу правових відносин і виражаються в наступному:

- законодавче забезпечення економічної діяльності (ухвалення нормативно-правових актів, в яких встановлені правові норми);
- контроль за дотриманням законодавства, застосування санкцій за його порушення;

- прийняття та виконання адміністративних рішень стосовно економічних агентів для примусу діяти у межах встановлених правових норм, наприклад, антимонопольного законодавства.

Через виконання адміністративно-правових функцій держава створює стабільні та сприятливі умови для діяльності економічних агентів, щоб забезпечити розвиток економіки країни. Слід особливо наголосити, що держава, хоча і виступає джерелом правових норм, зобов'язана діяти відповідно до прийнятого законодавства, тобто вона включена в правову систему поряд з іншими суб'єктами. Саме це виступає вирішальною ознакою правової держави, яка стоїть не над законом, а поруч з ним.

Другий блок складають економічні функції, які спрямовані безпосередньо на сферу економічних відносин:

- вплив на економічних агентів шляхом встановлення вимог до їх діяльності: обмежень, заборон, приписів або обов'язкових дій;
- безпосередня господарська діяльність у державному секторі економіки;
- формування попиту на окремі товари та послуги шляхом здійснення державних закупівель;
- перерозподіл фінансових ресурсів за допомогою податкової і бюджетної систем.

Адміністративно-правові функції держави є первинними відносно економічних функцій, оскільки економічні функції у своїй переважній більшості витікають з адміністративно-правових.

Функції державного регулювання також можна розділити на наступні групи:

1. Алокаційні функції пов'язані з розподілом ресурсів для досягнення заданих цілей державної політики. Вони полягають, наприклад, в субсидуванні виробництва економічних благ, які є корисними для суспільства (електроенергія з відновлювальних джерел), або в обмеженні виробництва шкідливих для суспільства благ (тютюнові вироби і алкогольні напої). Алокація ресурсів здійснюється або прямо, за допомогою державних інвестицій і трансфертів в пріоритетні галузі, або опосередковано, шляхом введення додаткових податків і інших обмежень (прибуток грального бізнесу оподатковується за вищою ставкою, на продаж тютюнових виробів і алкогольних напоїв вводиться акцизний збір).

2. Дистрибутивні (розподільчі) функції виконуються для переміщення результатів економічної діяльності (доходів) від одних економічних агентів до інших. Характерним прикладом реалізації дистрибутивних функцій є виплата допомоги по безробіттю коштом внесків тих, хто зараз працює.

3. Стабілізаційні функції спрямовані на підтримку макроекономічної рівноваги в економіці, зокрема, низького рівня інфляції, відносно стабільного валютного курсу, високого рівня зайнятості населення.

Перелічені групи функцій взаємопов'язані і доповнюють одна одну. Шляхом реалізації алокаційних і дистрибутивних функцій держава змінює спрямованість фінансових потоків, які породжені стихійним ринком,

здійснюючи таким чином цілеспрямоване регулювання економіки. Алокаційні функції стосуються переважно потоків між галузями та підприємствами. Дистрибутивні функції, як правило, перерозподіляють фінансові потоки між окремими фізичними особами. Політика перерозподілу позначається на макроекономічній стабільності. Будь-які дії, пов'язані з алокацією ресурсів і субсидуванням якоїсь діяльності, завжди мають внутрішній дистрибутивний аспект. Наприклад, державна підтримка галузі підвищує доходи працівників, які в ній зайняті, коштом зайнятих в інших галузях.

В 1968 р. у Федеративній республіці Німеччині був прийнятий федеральний закон про реструктуризацію та оздоровлення вугільної галузі, а ще через рік уся вугільна промисловість Рура була об'єднана в один великий концерн - «Рурколе» («Рурське вугілля»). Державною владою була введена система компенсацій («вугільні пфеніги»), що діяла до 1995 р. та була спрямована на стимулювання придбання рурського вугілля замість дешевого імпортного. Реалізація заходів державної підтримки дозволила поступово закрити дрібні й нерентабельні шахти, що призвело до укрупнення вуглевидобувних підприємств. Внаслідок технічного переозброєння вдалося частково подолати техніко-економічну відсталість шахт та покращити їх фінансові результати. Поступова реструктуризація вугільної промисловості, під час якої державна влада ФРН виконувала свої алокаційні і дистрибутивні функції, дозволила уникнути соціальних конфліктів і кризових явищ, які б мали місце в разі некерованої деградації однієї з ключових галузей економіки північно-західного регіону країни.

12.4 Макроекономічна нестабільність. Природа і типи економічних криз

Розглянемо стабілізаційні функції державного регулювання більш докладно. Найважливішою перевагою ринкової системи господарювання є те, що вона здатна до саморегулювання. Це означає, що всі економічні процеси підпорядковані власним закономірностям. Внаслідок цього ми відзначаємо, що наше економічне життя є організованим і керованим. Ціни на товари та послуги відносно стабільні в часі. Можна стверджувати, що в межах певної території ціни на один і той самий товар будуть приблизно однаковими у різних продавців. Обсяг продажу товарів за певний період року також суттєво не змінюється. Всі ці зовнішні видимі ознаки характеризують економічну ситуацію як відносно стабільну. Така ситуація може спостерігатися не тільки на локальних ринках, а також в економіці країни в цілому. Кажуть, що соціально-економічна система макрорівня знаходиться в стані рівноваги, коли протилежні економічні інтереси учасників ринкових відносин задоволені настільки, що вони не змінюють свою ринкову поведінку, орієнтуючись на вільно сформовані ціни товарів і послуг: товаровиробники з огляду на ринкову ціну планують обсяг виробництва, а споживачі обсяг закупівлі товару, сукупний попит дорівнює сукупній пропозиції. Теоретично доведено, що тенденція до встановлення рівноваги закладена в самому ринковому механізмі

господарювання. Але рівноважний стан досягається через постійне порушення рівноваги, як на окремих локальних ринках, так і загальної між сукупним попитом та сукупною пропозицією економічних благ. Порушення загальної рівноваги веде до макроекономічної нестабільності, яка проявляється у наступному:

- коливання темпів економічного зростання та циклічний характер розвитку економіки;
- неповна зайнятість населення і неповне використання інших виробничих ресурсів;
- підвищені ставки кредитування і страхові премії через високий комерційний ризик;
- зміна загального рівня цін і курсу обміну валюти.

Макроекономічну нестабільність можуть викликати зовнішні чинники, наприклад, стихійне лихо, зміна кон'юнктури на зовнішніх ринках, але вона також є наслідком недосконалості самого ринкового механізму господарювання, так званих, «фіаско ринку». На основі спостережень за динамікою економічних процесів в різних країнах науковці встановили, що макроекономічна нестабільність має циклічний характер, тобто в економіці періодично відбуваються різноспрямовані коливання економічної активності, обсягу суспільного виробництва, рівня зайнятості та цін. Такі коливання отримали назву економічного циклу.

Економічний цикл – це періодичні різноспрямовані коливання економічної активності, обсягу суспільного виробництва, рівня зайнятості та цін.

Слід зазначити, що циклічні різноспрямовані коливання можуть відбуватися на фоні тренду - довгострокової тенденції економічного розвитку. Це відображено на рисунку 12.1, де циклічні коливання показані хвилеподібною суцільною лінією, а тренд - прямою пунктирною.

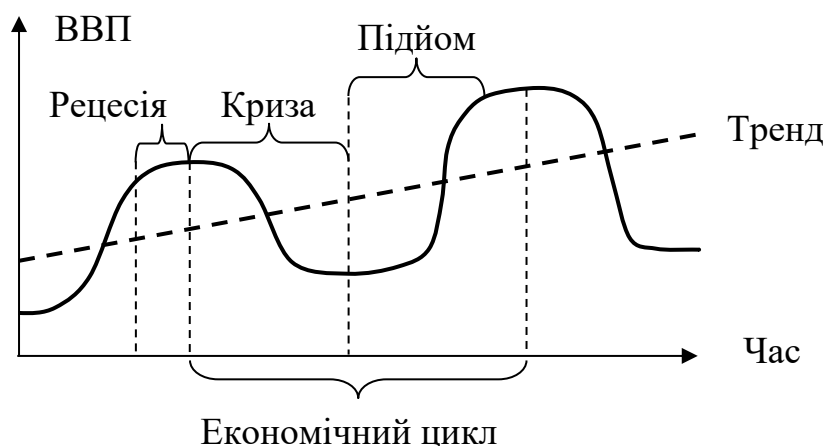

Рисунок 12.1 – Графічне відображення економічного циклу

Тіло економічного циклу складається з періодів спаду обсягу суспільного виробництва і підйому. В період спаду для економіки характерні кризові явища або кризи.

Економічна криза - це сукупність негативних явищ в економіці, які супроводжуються зниженням обсягу виробництва економічних благ, а в найважчих випадках навіть руйнування продуктивних сил.

Кризи можуть виникнути після тривалої рецесії як наслідки макроекономічної нестабільності. Перша криза була зафіксована в Англії у 1825 р., перша світова криза – у 1857 р. Розрізняють два типи економічних криз: кризу надвиробництва та кризу недовиробництва товарів. Для ринкової економіки найбільш характерною є криза надвиробництва. Вона проявляється у наступному.

Товаровиробники виробляють і пропонують товарів на ринку значно більше, ніж споживачі готові їх купувати, в результаті маса вже вироблених товарів не знаходить відповідного збуту. Для того, щоб запобігти псуванню товарів, що не були розпродані, а також для уникнення великих збитків, товаровиробники змушені значно знизити ціни. Наприклад, під час кризи 1929-1933 рр. ціни в США за короткий період часу впали майже на 54%, а в Англії на 58%. Через зазначені збитки товаровиробники різко скорочують обсяг виробництва. Це пояснюється також їхніми очікуваннями: якщо не реалізуються вже вироблені товари, то збільшення їх виробництва в умовах знижених цін означає тільки наростання збитків. Як наслідок, багато підприємств не можуть платити за своїми борговими зобов'язаннями і зазнають фінансового краху. Збанкрутілі підприємці посилюють тиск на кредитні установи, зокрема, банки, в яких зростає частка проблемних і безнадійних кредитів. Деякі банки можуть самі збанкрутитися, бо також мають зобов'язання перед кредиторами. Кредитна система поступово перестає виконувати свої функції, бо через зростання ризику кредити стають надто дорогими для позичальників. Скорочення обсягу виробництва веде до збільшення числа безробітних, зниження життєвого рівня зайнятих та ще більшого зниження попиту.

Нарешті, у кризовий стан втягується вся банківська система. Довіра населення до банків знижується. Люди намагаються вивести з них свої гроші, виникає гарячкова гонитва за готівкою. Масове вилучення вкладів позбавляє багато банків можливості повернути вкладникам гроші, деякі зазнають фінансового краху. Одночасно знижується курс цінних паперів. Падіння курсу акцій національних компаній змушує інвесторів шукати нові об'єкти для інвестування за кордоном. З країни, охопленої економічною кризою, відбувається відтік капіталу, що ще більше погіршує інвестиційний клімат і відлякує інвесторів.

В умовах глобалізації економічні кризи часто переходять державні кордони і охоплюють декілька країн або увесь світ. Через тісні торговельні і фінансові відносини між країнами кризові явища імпортуються та експортуються. Так, товаровиробники, які зіткнулися з надвиробництвом товару у своїй країні, можуть спробувати продати його в іншій країні. При цьому, коли в країні-імпортері з'являться «зайві» товари з країни-експортера, там посиляться внутрішня конкуренція з власними товаровиробниками, що може спонукати їх до стрімкого зниження цін і скорочення виробництва.

Можливість «перенесення» економічної кризи з однієї країни до іншої залежить від глибини інтеграційних процесів між ними і зовнішньоекономічної політики урядів. Часто протекціоністські дії урядів не дозволяють економічній кризі поширюватися світом, тому вона охоплює лише декілька країн або регіон та не переростає у світову.

За кризою слідує депресія, протягом якої поступово розпродується надлишок товарів: частина збувається за низькими цінами, частина псується. Реалізація товарів поступово відновлюється, зниження цін припиняється. У період депресії обсяг виробництва дещо збільшується проти кризового періоду, у товаровиробників з'являються надлишкові фінансові ресурси, які приходять до них з прибутками. Надлишкові фінансові ресурси, які не знайшли собі застосування у промисловості та торгівлі, стікаються у банки. Банки підвищують пропозицію кредитних грошей, але в умовах, коли попит на них ще незначний, ставки за кредитами зменшуються до мінімуму.

Поступово на зміну депресії приходить пожвавлення і економічний підйом. У фазі пожвавлення відновлюється передкризовий обсяг суспільного виробництва, а під час економічного підйому він перевищує передкризовий рівень, досягаючи нового максимуму в межах даного циклу. У фазі підйому разом зі швидким зростанням виробництва скорочується безробіття, оскільки підвищується попит на робочу силу з боку товаровиробників. Скорочення безробіття стимулює зростання доходів громадян і додатковий попит на товари та послуги. Додатковий попит на товари та послуги штовхає товарні ціни вгору, що прискорює інфляцію. Товаровиробники в цінах, що зросли, бачать сигнал до нарощування виробництва товарів і послуг, з їх боку зростає попит на позиковий капітал та підвищується ставка кредитування. Економіка поступово «нагрівається», але цей процес не може тривати вічно. Через деякий час можливості швидкого економічного зростання вичерпуються, воно стає більш повільним, економіка поступово «охладжується», наступає рецесія. Економічний цикл завершується, готуються умови для нового «надвиробництва» і нової кризи.

Економічний підйом може вивести суспільне виробництво на якісно новий рівень, оскільки під час загальної активізації економічної діяльності зростають інвестиції, впроваджуються поточні досягнення науково-технічного прогресу, основний капітал оновлюється на новій технічній базі. Все це в підсумку закладає основи нового технологічного укладу, який докорінно змінює суспільне виробництво. В таблиці 12.1 наведені характеристики шести відомих науці технологічних укладів.

***Технологічний уклад** – це комплексна характеристика технічного і організаційного рівнів продуктивних сил суспільства, які визначають технологію виробництва економічних благ.*

Таблиця 12.1 – Характеристика технологічних укладів

Ключовий фактор технологічного укладу, історичний період	Основа технологічного укладу	Галузі, що складають ядро технологічного укладу	Вплив на суспільне виробництво
Текстильні машини 1770-1830 рр.	Нові технології у текстильній промисловості, засновані на використанні енергії води	- Текстильна промисловість - Виробництво обладнання для текстильної промисловості - Чорна металургія - Будівництво каналів - Машинобудування (водяні двигуни)	Механізація і концентрація виробництва на текстильних фабриках
Паровий двигун 1830-1880 рр.	Впровадження механічного виробництва в усіх галузях на основі парового двигуна	- Залізничне будівництво - Чорна металургія - Вугільна промисловість - Транспортне машинобудування (паротяги і рухомий склад) - Суднобудування (пароплави) - Важке машинобудування (виробництво обладнання і інструменту)	Прискорений розвиток транспорту (залізниці, парове судноплавство), зростання масштабів і концентрації виробництва
Електричний двигун 1880-1930 рр.	Перехід промисловості на використання у виробництві електричної енергії та нових винаходів у галузі хімії	- Важке машинобудування (виробництво обладнання і інструменту) - Енергетичне машинобудування (електричні двигуни і супутнє обладнання) - Електричне приладобудування - Чорна і кольорова металургія - Хімічна промисловість	Підвищення гнучкості виробництва на основі використання електричної енергії та електродвигунів, швидкий розвиток енергетики і супутніх галузей, впровадження стандартизації
Двигун внутрішнього згоряння 1930-1970	Розширення використання нафти та нафтопродуктів, природного газу, нових синтетичних матеріалів, впровадження нових засобів зв'язку	- Нафто- і газовидобування - Нафтохімія - Хімічна промисловість (органічна хімія і синтетичні матеріали) - Автомобіле- і тракторобудування - Кольорова металургія - Побутове приладобудування - Зв'язок	Подальший розвиток енергетики; галузей, що пов'язані з видобутком і переробленням нафти і природного газу; зв'язку. Ера масового і серійного виробництва
Мікроелектронні компоненти 1970-2010	Досягнення в галузях мікроелектроніки, інформатики, біотехнології, генної інженерії, нових видів енергії та матеріалів, освоєння космічного простору, супутникового зв'язку та інше	- Газова промисловість і перероблення газу - Електронна промисловість - Виробництво напівпровідників і мікросхем - Виробництво електронно-обчислювальних машин і засобів зв'язку - Створення програмного забезпечення - Роботобудування - Аерокосмічна промисловість	Індивідуалізація виробництва та споживання, широке впровадження гнучких технологій, прискорений розвиток інформаційно-комунікаційних технологій
Нанотехнології, клітинні біотехнології, штучний інтелект 2010 - ???	Досягнення в галузях нанотехнологій клітинних біотехнологій і штучного інтелекту	- Наноелектроніка - Молекулярна та нанофотоніка - Виробництво наноматеріалів та наноструктурованих покриттів - Нанобіотехнології - Наносистемна техніка	Різка зниження енергомісткості та матеріаломісткості виробництва, конструювання матеріалів та організмів із задалегідь заданими властивостями

Отже, описані вище кризи є ключовим елементом економічного циклу, тому вони називаються циклічними. Основна характеристика циклічної кризи надвиробництва – через певні періоди часу ринкова пропозиція товарів перевищує попит настільки, що ціни мають знизитися до рівня, при якому значна частина товаровиробників не зможе отримувати будь-якого прибутку. Економічні цикли вже тривалий час супроводжують економічний розвиток як окремих країн, так і всієї світової економіки. Економісти відзначають, що внаслідок активного втручання держави в ринкову економіку шляхом проведення грошово-кредитної та бюджетно-податкової політики фази спаду та депресії стали коротшими, а стадії підйому довшими, але самі цикли залишилися.

В економіці також спостерігаються ациклічні або нерегулярні кризи, виникнення яких не носить періодичний характер. До цього типу економічних криз належать проміжні, часткові, галузеві й структурні кризи.

Проміжна економічна криза перериває фазу поживлення або підйому. Вона не розпочинає новий цикл, а лише затримує зростання економіки на невизначений термін. Проміжні кризи зазвичай тривають короткий час і спричиняють спад економіки в меншому масштабі порівняно зі звичайними циклічними кризами. Вони також здебільшого мають локальний характер, тобто охоплюють одну або декілька країн. Такі кризи спостерігалися в США і Канаді у 1953-1954 рр. і у 1960-1961 рр.

Часткова економічна криза на відміну від проміжної охоплює один або декілька секторів економіки, наприклад, банківську систему. Галузева криза характерна для однієї якоїсь галузі, наприклад, сільського господарства або вугільної промисловості.

Структурну кризу спричиняють диспропорції між обсягом виробництва і попиту на найважливіші товари, між окремими галузями і секторами економіки. Наприклад, якщо виробництво засобів виробництва значно перевищує виробництво предметів споживання на ринку може утворитися дефіцит споживчих благ. Цей дефіцит, з одного боку, буде підштовхувати інфляцію, з іншого боку, пригнічувати розвиток інфраструктури споживчого ринку, що згодом спричинить структурну кризу. Випереджальний розвиток одних галузей може залишити без ресурсів інші галузі економіки. Це також сприятиме наступній кризі.

Характерним прикладом структурної кризи є світова енергетична криза, яка сталася у 70-ті роки ХХ сторіччя. Внаслідок цієї кризи світові ціни на енергоресурси, зокрема, на нафту, суттєво зросли. Стрімке зростання попиту на продукти нафтопереробки і пальне, яке спостерігалось в західних країнах в післявоєнні роки, не могло бути компенсоване збільшенням видобутку сирої нафти. Тому країни-експортери нафти в кілька разів підняли ціну на неї, що спричинило глибокі зрушення в усіх галузях-споживачах нафтопродуктів. Світова енергетична криза мала глобальний вплив на економіку західних країн. Фактично вона знаменувала перехід до ери економії ресурсів. Наприклад, після неї на американському авторинку великі автомобілі з потужними двигунами поступилися місцем маленьким авто з низькими

витратами пального. Практично в усіх галузях суспільного виробництва почали впроваджуватися енергоощадні технології, управління витратами на підприємствах стало ключовим завданням для менеджерів.

Макроекономічна нестабільність є атрибутом звичайного економічного життя суспільства. Розуміння економічної сутності цього явища дає нам змогу краще підготуватися до нього і не допустити вкрай негативних сценаріїв розвитку подій, тобто згубних економічних криз. Економічні кризи погіршують наш добробут, але їх можна попередити, відтермінувати або нівелювати негативні наслідки. Саме на це спрямовані стабілізаційні функції державного регулювання економіки, які разом з іншими функціями підтримують наше суспільне виробництво «в тонусі» на шляху подальшого розвитку і вдосконалення.

Висновки

Держава є великою і складною системою, від функціонування якої залежить організація суспільного життя. Вона складається з взаємопов'язаної ієрархічної сукупності елементів (державних органів і установ), які здійснюють владні повноваження та інші функції з управління суспільними і, зокрема, економічними процесами.

Держава реалізує свої функції через державну політику, яка складається із сукупності заходів, об'єднаних певним курсом або напрямом дій, що спрямовані на досягнення визначених кількісних і якісних характеристик суспільного життя.

Держава представляє інтереси всього суспільства, які в економічній сфері збігаються із загальною метою функціонування економіки. Для виконання своїх функцій держава встановлює та підтримує певні правила (інститути) у формі законів, процедур, норм тощо. Вона також не завжди керується принципами, на яких заснована діяльність інших економічних агентів. Отже, держава є специфічним суб'єктом ринкових відносин, мета і функції якого остаточно не узгоджені науковцями.

А. Сміт вважав, що держава не повинна втручатися в дію ринкового механізму господарювання. Його теза про «невидиму руку ринку», яка здатна найбільш ефективно регулювати економічні процеси, заклала основи теорії економічного лібералізму. На думку А. Сміта, ринковий механізм господарювання є «системою природної свободи», що відповідає суспільній необхідності.

Мінімальні функції держави відстоював також ідеолог лібертаріанства Р. Нозік. Згідно з його поглядами, держава має зосередитися лише на виконанні вузьких функцій: захисті громадян проти насильства, грабівництва, шахрайства; забезпеченні виконання контрактів (примус сторін до їх виконання) і тому подібне. Таке принципове бачення ролі держави отримало назву «держава – нічний вартовий».

Всупереч великій кількості прихильників економічної теорії лібералізму, концепція державної влади з мінімальними функціями «нічного вартового» не була реалізована жодною з країн-лідерів світової економіки. Річ

у тому, що слабка державна влада не здатна забезпечити захист національних інтересів від зовнішніх і внутрішніх загроз. Кожна держава реалізує власну макроекономічну політику для досягнення визначених для економіки країни цілей.

Науковці обґрунтовують необхідність державного регулювання в ринковій економіці шляхом аналізу так званих «фіаско ринку». «Фіаско ринку» - це об'єктивна ситуація, коли ринкове саморегулювання або зовсім неможливе, або вочевидь не принесе бажаних результатів. Одним з прикладів «фіаско ринку» є суспільні блага.

Суспільні блага задовольняють потреби, які є спільними для багатьох людей, підприємств і домогосподарств, наприклад, потреба в безпеці, підтриманні правопорядку, здійсненні правосуддя тощо. Суспільні блага мають три основні властивості: невиключеність, неподільність, неконкурентність. Якщо в суспільного блага наявні одночасно всі три вищезначені характеристики, воно називається чистим суспільним благом. Чистих суспільних благ відносно небагато. Оскільки в суспільних благах зацікавлені всі або більшість громадян, доцільно, щоб за їх створення відповідала держава, яка виражає інтереси суспільства в цілому.

Із суспільними благами пов'язані кілька проблем, які вирішуються на державному рівні при формуванні політики. Проблема «гідних потреб» полягає у визначенні тих суспільних потреб, які гідні того, щоб їх задовольнити, тобто створити відповідні суспільні блага. Ця проблема не має вирішення в межах позитивної економічної теорії. Проблема «безквиткових пасажирів» стосується тієї частини благ колективного використання, за які споживач повинний сплачувати. Деякі споживачі, користуючись тим, що за об'єктивними причинами їх неможливо усунути від споживання блага (властивість невиключеності), не платять за це. В результаті сумлінні споживачі змушені переплачувати, реальна ціна блага спотворюється.

В економічній теорії сформувалися погляди на те, які проблеми має вирішувати державне регулювання ринкових економічних процесів. Таким проблемами визнаються: створення суспільних благ, антимонопольне регулювання, контроль за якістю продукції для захисту прав споживачів, забезпечення стабільного розвитку національної економіки та інше. Антимонопольне регулювання необхідне для захисту конкурентного ринкового середовища від монополізації і будь-яких дій економічних агентів, що спотворюють економічну конкуренцію. Оскільки бізнес тяжіє до укрупнення, державній владі доводиться протистояти монополізації і олігополізації ринків, щоб зберегти конкуренцію на них як дієвий механізм самовдосконалення економічної діяльності.

Функції державного регулювання економіки поділяються на два блоки: адміністративно-правовий і економічний. Серед них також виділяють групи алокаційних, дистрибутивних та стабілізаційних функцій.

Стабілізаційні функції мають на меті забезпечення макроекономічної рівноваги в економіці. Макроекономічна нестабільність проявляється в зміні темпу економічного зростання, неповній зайнятості населення і неповному

використанні інших виробничих ресурсів, підвищених ставках кредитування і страхових премій через високий комерційний ризик, коливаннях загального рівня цін і курсу обміну валюти. Макроекономічна нестабільність має циклічний характер, тобто в економіці періодично відбуваються різноспрямовані коливання економічної активності, обсягу суспільного виробництва, рівня зайнятості та цін. Такі коливання отримали назву економічного циклу. Економічний цикл відрізняється від економічного тренду, тобто загальної тенденції розвитку економіки, навколо якої відбуваються циклічні коливання.

В економічному циклі виділяють фази рецесії, падіння, депресії, поживлення, підйому. Падіння обсягу виробництва економічних благ переростає в кризу, яка супроводжується сукупністю негативних явищ в економіці, а в найважчих випадках може привести до руйнування продуктивних сил. В залежності від характеру причин економічні кризи поділяються на два типи: кризи надвиробництва і недовиробництва економічних благ. Найбільш поширеними є кризи надвиробництва. Кризові явища можуть мати циклічний і ациклічний характер. Циклічні кризи відбуваються в межах кожного економічного циклу. Ациклічні кризи поділяються на проміжні, часткові, галузеві і структурні.

Економічне зростання за певних умов може стати причиною зміни технологічного укладу в економіці. Наразі в науці визначають шість таких укладів, які знаменували собою суттєву якісну зміну технічного і організаційного рівнів продуктивних сил суспільства внаслідок науково-технічного прогресу.

Питання для самоконтролю

1. Які особливості має держава як суб'єкт ринкових відносин?
2. Що таке «державна політика», і для чого вона реалізується?
3. В чому полягає інтерес і мета держави в економічній сфері?
4. Чому держава не завжди керується у своїй економічній діяльності ринковими принципами господарювання?
5. Що таке «економічний лібералізм», і як з ним пов'язана теза А. Сміта про «невидиму руку ринку»?
6. Що означає принцип «держава – нічний вартовий»?
7. Як А. Сміт розумів природний порядок і «систему природної свободи» в економічній діяльності?
8. Чому концепція державної влади з мінімальними функціями «нічного вартового» не була реалізована жодною з країн-лідерів світової економіки?
9. Наведіть приклади ситуацій, коли ринкове саморегулювання або зовсім неможливе, або вочевидь не принесе бажаних результатів?
10. Які потреби задовольняють суспільні блага, і які вони мають властивості? Чому доцільно, щоб державна влада відповідала за створення суспільних благ?

11. Наведіть приклади чистих суспільних благ і таких благ загального користування, які не належать до чистих суспільних?

12. Опишіть проблеми «гідних потреб» і «безквиткових пасажирів». Чому, на вашу думку, державній владі важко їх вирішити?

13. Чому, від кого і як держава має захищати конкурентне ринкове середовище?

14. В яких основних напрямках здійснюється державне регулювання економіки? Які блоки та групи функцій при цьому виконуються?

15. Як взаємопов'язані групи функцій державного регулювання економіки, і як вони доповнюють одна одну?

16. Як проявляє себе макроекономічна нестабільність?

17. Чим економічний цикл відрізняється від економічного тренду?

18. Опишіть фази економічного циклу. Чому виникає і як проявляється криза надвиробництва товарів?

19. Які технологічні уклади відзначаються в історії розвитку суспільного виробництва? Що виступало ключовим фактором цих укладів?

20. Які існують ациклічні економічні кризи?

Тестові запитання

Оберіть єдину правильну відповідь

1. Яка функція з наведених найбільш повно і точно характеризує державу як особливого суб'єкта ринкових відносин?

А) Держава розподіляє ресурси між підприємствами

В) Держава сама встановлює економічні закони розвитку суспільства

С) Держава контролює ринок робочої сили, щоб забезпечити повну зайнятість населення

Д) Держава здійснює управління суспільними та економічними процесами, що забезпечує певну організацію суспільного життя

2. Яке визначення з наведених найбільш повно і точно характеризує державну політику?

А) Сукупність заходів, курс або напрям дій, що реалізуються в країні державною владою для досягнення визначених кількісних і якісних характеристик суспільного життя

В) Система заходів законодавчого, виконавчого та контрольного характеру, що застосовуються з метою стабільного розвитку національної економіки

С) Система ідейних принципів, змістом якої є визнання саморегульованого ринкового механізму господарювання, свободи реалізації інтересів суб'єктів економічних відносин, обмеження державного втручання в економіку

Д) Досягнення структурованості і внутрішньої впорядкованості самостійних елементів соціально-економічної системи держави та її підсистем, яке приводить до їх узгодженої взаємодії

3. Яка подія з наведених відбувається внаслідок реалізації державою своїх функцій в ринковій економіці?

А) Закупівля підприємством сировини та матеріалів для виробництва продукції

В) Перерозподіл доходів між матеріальною і нематеріальною сферами суспільного виробництва

С) Працевлаштування людини на робоче місце

Д) Створення нових галузей економіки для виробництва інноваційної продукції

4. Яке твердження з наведених характерне для прихильників економічного лібералізму?

А) Втручання держави в ринковий механізм доцільно, оскільки ринок не може регулювати всі без винятку економічні процеси

В) Ефективна економіка може бути побудована тільки на основі державного планування

С) «Невидима рука ринку» здатна найбільш ефективно регулювати економічні процеси

Д) Держава має контролювати платників податків, щоб забезпечити плановані бюджетні надходження

5. Яку функція з наведених має виконувати держава в концепції «держава – нічний вартовий»?

А) Розвиток державного сектору економіки

В) Перерозподіл доходів населення з метою їх вирівнювання

С) Захист населення від насильства

Д) Стимування інфляції

6. Що виступає об'єктом державної макроекономічної політики?

А) Економіка країни в цілому

В) Безробіття

С) Інфляція

Д) Зовнішньоекономічна діяльність країни

7. Яке визначення з наведених найбільш повно і точно характеризує поняття «фіаско ринку»?

А) Ситуація, коли у виробництво економічних благ залучені всі виробничі ресурси, тому економічне зростання сповільнюється

В) Об'єктивна ситуація на ринку праці, яка полягає в тому, що частина громадян, які здатні працювати за віком та станом свого здоров'я, не можуть працевлаштуватися

С) Ситуація, коли економічні відносини в суспільстві будуються не на плані або адміністративному примусі, а на механізмі цінових сигналів вільного ринку

D) Ситуація, коли ринковий механізм господарювання не здатний виконувати одну або більше зі своїх функцій, внаслідок чого деякі економічні блага або взагалі не можуть бути запропоновані споживачеві, або пропонуються за завищеними чи заниженими цінами

8. Яка властивість з наведених не притаманна суспільним благам?

- A) Споживача не можна позбавити можливості користуватися даним благом, навіть за його власним бажанням
- B) Споживач може придбати дане благо на вільному ринку
- C) Споживач не може сам вибрати обсяг споживання блага
- D) Зі збільшенням кількості споживачів блага рівень споживання кожного з них не зменшується

9. Що з наведеного може бути віднесено до чистих суспільних благ?

- A) Система централізованого водопостачання
- B) Державна система сповіщення про надзвичайні ситуації
- C) Послуги з перевезень в громадському транспорті
- D) Послуги з реєстрації актів цивільного стану

10. На яких проблемах найбільш доцільно зосередити державне регулювання ринкових економічних процесів?

- A) Створення суспільних благ, антимонопольна політика, охорона довкілля
- B) Державне планування, регулювання рівня цін на основні товари споживчого кошика, працевлаштування безробітних
- C) Розвиток державного сектору економіки, підтримання стабільності банківської системи, здійснення інвестицій
- D) Забезпечення високої зайнятості, розвиток малого підприємництва, залучення іноземних інвесторів в економіку країни

11. Яка з наведених функцій державного регулювання економіки входить до адміністративно-правового блоку?

- A) Створення суспільних благ
- B) Контроль за дотриманням законодавства, застосування санкцій за його порушення
- C) Безпосередня господарська діяльність у державному секторі економіки
- D) Забезпечення низького рівня інфляції

12. Яка з наведених функцій державного регулювання економіки належить до групи алокаційних?

- A) Прийняття та виконання адміністративних рішень стосовно економічних агентів для примусу діяти у межах встановлених правових норм
- B) Виплата допомоги по безробіттю тимчасово безробітним громадянам

С) Безпосередня господарська діяльність у державному секторі економіки

Д) Субсидування пріоритетних галузей економіки

13. Що з наведеного може свідчити про макроекономічну нестабільність?

А) Розшарування суспільства за рівнем доходів громадян

В) Коливання темпів економічного зростання

С) Різні ціни на товари одного асортименту в різних частинах країни

Д) Зростання попиту на робочу силу з боку підприємств високотехнологічних галузей

14. Яке визначення з наведених найбільш повно і точно характеризує економічну кризу?

А) Сукупність негативних явищ в економіці, які супроводжуються зниженням обсягу виробництва економічних благ, а в найважчих випадках навіть руйнування продуктивних сил

В) Періодичні різноспрямовані коливання економічної активності, обсягу суспільного виробництва, рівня зайнятості та цін

С) Макроекономічне явище, яке полягає в зниженні темпів економічного зростання або в невеликому (некритичному) спаді виробництва

Д) Соціально-економічне явище, за якого частина осіб не має змоги реалізувати своє право на працю та отримання заробітної плати

15. Що, на думку науковців, виступає ключовим фактором сучасного шостого технологічного укладу?

А) Мікроелектронні компоненти

В) Нанотехнології, клітинні біотехнології, штучний інтелект

С) Всесвітня інформаційна мережа Інтернет, супутниковий зв'язок, досягнення в освоєнні космосу

Д) Автоматизація і роботизація виробництва

Ситуація для обговорення

Джон Кеннет Гелбрейт (1908-2006) – видатний американський економіст канадського походження, соціолог та політолог. Він є автором кількох десятків книг, виданих у багатьох країнах світу. Праці Гелбрейта, завдяки міждисциплінарному характеру проблем, що порушуються в них, користуються великою популярністю у широкої аудиторії наукової громадськості. Найбільш відомими, обговорюваними та цитованими є такі книги: «Американський капіталізм: концепція сили, що протидіє» (1952), «Великий крах 1929 року» (1955), «Суспільство достатку» (1958), «Нове індустріальне суспільство» (1967), «Економічна теорія та цілі суспільства» (1973), «Гроші: звідки вони приходять і куди йдуть» (1975), «Епоха невизначеності» (1976), «Життя в наш час» (1981), «Анатомія влади» (1983),

«Економічна наука в перспективі» (1987), «Культура задоволення» (1992), «Економіка безневинного обману» (2004) та інші.

1. Ознайомтеся з фрагментом книги Дж. Гелбрейта «Великий крах 1929 року», в якій досліджуються причини однієї з найбільших за масштабами економічних криз ХХ століття – Великої депресії в США, коли рівень безробіття досяг небачених розмірів та загострив кримінальну ситуацію:

«Дуже багато людей вважають, що депресія у тридцяті роки була неминуча. До цього було сім (як мінімум) гарних років, і тепер за біблійним законом компенсації мали наступити сім поганих. У даному разі аргумент, придатний для ринку, свідомо чи несвідомо переноситься на економіку загалом. Оскільки біржі в 1928 та 1929 роках відірвалися від реальності, то неминуче мав настати час повернення до неї. Пов'язані з цим розчарування та біль мали бути такими ж сильними, як і колишні ілюзії та надії. Так само і процвітання Нової Ери коли-небудь має закінчитися, і як компенсація повинні настати економічні труднощі.

Існує також переконання, що економічне життя схильне до неминучих ритмів. Через якийсь час період процвітання себе вичерпує, і депресія коригує економіку. У 1929 році сприятливий економічний цикл просто добіг кінця. Саме так обґрунтовували свої погляди навесні 1929 року члени Гарвардського економічного товариства, роблячи висновок, що рецесія давно назріла. Жодну з цих точок зору не можна розглядати серйозно. Те, що для двадцятих років було характерне відносно процвітання, зовсім не означає, що в тридцяті роки неминуче мала наступити депресія. У минулому добрі часи в економіці змінювалися поганими і навпаки. Такі зміни цілком нормальні для капіталістичної економіки. Проте ступінь регулярності таких циклів не настільки великий, як багато хто вважає. Не існує якогось неминучого ритму, який диктував би настання колапсу та стагнації у 1930 – 1940 роках»²⁸.

2. Дайте відповіді на наступні запитання:

- 1) Як Велика депресія пояснюється з точки зору економічних циклів? Чому вона була неминучою?
- 2) Чому Гелбрейт вважає, що Велика депресія не пов'язана прямо з економічними циклами?
- 3) Яким чином державна влада може гальмувати кризові явища в економіці?
- 4) Чи розповсюджуються, з вашої точки зору, економічні цикли на перехідну економіку, зокрема, економіку України?

Питання для самостійного опрацювання

1. Розгляньте види економічних циклів за тривалістю перебігу. Чим характеризуються економічні цикли Кітчина-Крума, Жуглара, Кузнеця і Кондратьєва?

---

²⁸ Гелбрейт Дж. К. Великий крах 1929 года / пер. с англ. С.Э. Борич. Минск: «Попурри», 2009. 256 с. С. 228-229

2. Які події в економічному житті минулого століття називають «Великою депресією»? Коли і з чого вони почалися? Як Велика депресія вплинула на економіку США та інших країн світу?

3. Які причини привели до світової фінансової кризи 2008 р.²⁹, які вона мала наслідки для світової економіки?

Терміни та визначення

Державна політика – сукупність заходів, курс або напрям дій, що реалізуються в країні державною владою для досягнення визначених кількісних і якісних характеристик суспільного життя.

Економічний лібералізм - це система ідейних принципів, змістом якої є визнання саморегульованого ринкового механізму господарювання, свободи реалізації інтересів суб'єктів економічних відносин, обмеження державного втручання в економіку.

Макроекономічна політика – це розділ державної політики, об'єктом якого є економіка країни в цілому.

«Фіаско ринку» - це ситуація, коли ринковий механізм господарювання не здатний виконувати одну або більше зі своїх функцій, внаслідок чого деякі економічні блага або взагалі не можуть бути запропоновані споживачеві, або пропонуються за завищеними чи заниженими цінами.

Економічний цикл – це періодичні різноспрямовані коливання економічної активності, обсягу суспільного виробництва, рівня зайнятості та цін.

Економічна криза - це сукупність негативних явищ в економіці, які супроводжуються зниженням обсягу виробництва економічних благ, а в найважчих випадках навіть руйнування продуктивних сил.

Технологічний уклад – це комплексна характеристика технічного і організаційного рівнів продуктивних сил суспільства, які визначають технологію виробництва економічних благ.

Список літератури

Основна

1. Соколов М., Горлач М., Гущенко В., Кримов М., Жилєнкова М. Економічна теорія. Підручник. Київ: Центр навчальної літератури, 2019. 532 с.
2. Семененко В., Коваленко Д., Бугас В., Семененко О. Економічна теорія. Політекономія. Київ: Центр навчальної літератури, 2019. 428 с.
3. Економічна теорія : підручник / В.Д. Лагутін, Ю.М. Уманців, Т.А. Щербакова та ін. ; за заг. ред. В.Д. Лагутіна. Київ : Київський національний торговельно-економічний університет, 2017. 608 с.

---

²⁹ В.М. Саврадим Світова фінансова криза 2008 року: передумови й наслідки. *Культура народів Причорномор'я*. 2011. № 213. С. 88-92. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/64786> (дата звернення 12.02.2023)

Додаткова

4. Політична економія: Підручник / За ред. Ніколенка Ю.В. Київ: Центр учбової літератури, 2008. 632 с.
5. Економічна теорія: Політекономія: Підручник / За ред. В.Д. Базилевича. 6-те вид., перероб. і доп. Київ: Знання-Прес, 2007. 719 с.
6. Жукова Л.М. Роль держави в економічному розвитку: основні теоретичні підходи. *Проблеми економіки*. 2018. №1(35). С. 257-264. URL: https://www.problecon.com/export_pdf/problems-of-economy-2018-1_0-pages-257_264.pdf (дата звернення 17.04.2023 р.)
7. Жаворонок А.В. Теоретичні засади економічних хвиль та циклів розвитку економіки. *Причорноморські економічні студії*. 2018. Вип. 32. С. 207-213. URL: http://bses.in.ua/journals/2018/32_2018/41.pdf (дата звернення 17.04.2023 р.)

ЗАВЕРШАЛЬНІ ЗАУВАЖЕННЯ

У «Концепції розвитку економічної освіти в Україні», яка затверджена рішенням Колегії Міністерства освіти і науки України №12/7-4 від 04.12.2003 р., наголошується, що на сучасному етапі розвитку нашої країни економічна освіта відіграє вирішальну роль і «визначається завданнями переходу до демократичної і правової держави, ринкової економіки, необхідності наближення її до світових тенденцій економічного і суспільного розвитку». Місія економічної освіти сформульована як «розвиток і використання економічних знань для формування творчої особистості, підвищення якості життя українського народу і прогресивного розвитку суспільства».

Даний курс «Основи економічної теорії» для багатьох здобувачів фахової передвищої освіти є першою сходинкою на шляху формування наукового економічного світогляду. Людська пам'ять має властивість звільняти себе від зайвої інформації, що відкриває їй можливості для накопичення нових знань. Але світогляд назавжди залишається з людиною. Він визначає її як особистість в будь-якій спільноті: серед друзів, у власній родині, в колі колег по роботі. Заснований на міцній науковій базі світогляд формує економічну компетентність, що розглядається науковцями як комплексна інтегративна функційна якість майбутнього фахівця.

У сучасному науковому дискурсі економічну компетентність взагалі розглядають як детермінанту доцільної, раціональної економічної поведінки людини. Це означає, що знання, які отримала людина, впливають на неї як на повноправного учасника економічного життя суспільства. У здобувачів освіти економічна компетентність характеризується наявністю наукових і прикладних знань у галузі економіки; розумінням змісту базових економічних понять; культурою ділового спілкування; сформованістю навичок та вмінь, необхідних для розв'язання економічних проблем, пов'язаних з майбутньою професійною діяльністю; готовністю до здійснення елементарних економічних розрахунків для обґрунтування власних рішень; високим рівнем розвитку відповідних особистісних якостей у сучасних умовах ринкової конкуренції. Економічна компетентність впливає на сприйняття особистістю цінності людського капіталу і власну самооцінку, а також визначає способи компетентного вибору нею свого життєвого шляху. Тому навіть, якщо практична діяльність особистості прямо не вимагає використання економічних знань, в неї має бути сформований науковий економічний світогляд як основа і передумова економічної компетентності.

Отже, вивчення основ економічної теорії має дати кожному поштовх для поглиблення і розширення знань в цій сфері. Як було показано, на багато запитань економічна теорія не дає однозначних вичерпних відповідей як точні науки, але це не означає обмеженість її методології, а лише підкреслює невичерпність її предмету.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Основна

1. Конституція України. *Відомості Верховної Ради України*, 1996, № 30, ст. 141
2. Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 р. №435-IV *Відомості Верховної Ради України*, 2003, №№ 40-44. Ст. 356.
3. Господарський кодекс України: Закон України від 16.01.2003 р. №436-IV *Відомості Верховної Ради України*, 2003, № 18, № 19-20, № 21-22. Ст. 144.
4. Податковий кодекс України: Закон України від 02.12.2010 р. №2755-VI *Відомості Верховної Ради України*, 2011, № 13-14, № 15-16, № 17, Ст. 112.
5. Бюджетний кодекс України: Закон України від 08.07.2010 р. №2456-VI *Відомості Верховної Ради України*, 2010, № 50-51, Ст. 572.
6. Про Національний банк України: Закон України від 20.05.1999 р. №679-XIV *Відомості Верховної Ради України*, 1999, № 29, Ст. 238.
7. Про банки і банківську діяльність: Закон України від 07.12.2000 р. № 2121-III *Відомості Верховної Ради України*, 2001, № 5-6, Ст. 30.
8. Про споживче кредитування: Закон України від 15.11.2016 р. «» №1734-VIII *Відомості Верховної Ради України*, 2017, № 1, Ст. 2.
9. Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування: Закон України від 09.07.2003 р. №1058-IV *Відомості Верховної Ради України*, 2003, №№ 49-51, Ст. 376.
10. Про недержавне пенсійне забезпечення: Закон України від 09.07.2003 р. №1057-IV *Відомості Верховної Ради України*, 2003, № 47-48, Ст. 372.
11. Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття: Закон України від 02.03.2000 р. №1533-III *Відомості Верховної Ради України*, 2000, № 22, Ст. 171.
12. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо реформування загальнообов'язкового державного соціального страхування та легалізації фонду оплати праці: Закон України від 28.12.2014 р. № 77-VIII *Відомості Верховної Ради України*, 2015, № 11, Ст. 75.
13. Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю: Закон України від 06.02.2018 р. №2275-VIII *Відомості Верховної Ради України*, 2018, № 13, Ст. 69.
14. Про розвиток та державну підтримку малого і середнього підприємництва в Україні: Закон України від 22.03.2012 р. №4618-VI *Відомості Верховної Ради України*, 2013, № 3, Ст. 23.
15. Про зайнятість населення: Закон України від 05.07.2012 р. №5067-VI *Відомості Верховної Ради України*, 2013, № 24, Ст. 243.
16. Про державний матеріальний резерв: Закон України від 24.01.1997 р. №51/97-ВР *Відомості Верховної Ради України*, 1997, № 13, Ст.112.
17. Національна економічна стратегія до 2030 року: затв. постановою Кабінету міністрів України від 03.03.2021 р. №179 URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-zatverdzhennya-nacionalnoyi-eko-a179> (дата звернення 20.04.2023 р.)

18. Економічна теорія : підручник / Якобчук В.П. та ін., за заг. ред. В.П. Якобчук. Київ : Видавництво Ліра-К, 2020. 450 с.
19. Соколов М., Горлач М., Гущенко В., Кримов М., Жиленкова М. Економічна теорія. Підручник. Київ: Центр навчальної літератури, 2019. 532 с.
20. Семененко В., Коваленко Д., Бугас В., Семененко О. Економічна теорія. Політекономія. Київ: Центр навчальної літератури, 2019. 428 с.
21. Уразов А., Саух І., Вікарчук О. Основи економічної теорії. Київ: Центр навчальної літератури, 2019. 312 с.
22. Основи економічної теорії / Захарченко О., Барановська М., Козак Ю., Курмиженко В. та ін. Київ: Центр навчальної літератури, 2019. 264 с.
23. Базилук А., Дерій Ж., Концева В., Хоменко І. Економічна теорія. Практикум. Київ: Центр навчальної літератури, 2019. 312 с.
24. Білецька Л., Савич В., Білецький О. Економічна теорія. Політекономія, мікроекономіка, макроекономіка. Київ: Центр навчальної літератури, 2019. 688 с.
25. Економічна теорія : підручник / В.Д. Лагутін, Ю.М. Уманців, Т.А. Щербакова та ін. ; за заг. ред. В.Д. Лагутіна. Київ : Київський національний торговельно-економічний університет, 2017. 608 с.

Додаткова

26. Чухно А.А. Вибрані праці : у 2 т. Київ: ДННУ «Академія фінансового управління», 2012. Т. 1. 557 с.
27. Кінько О.М. Основи економічної теорії: навч. посіб.: у 2-х частинах. Донецьк: ДонНУЕТ, 2012. Ч 2. 88 с.
28. Чепінога В. Економічна теорія. Підручник. Київ: Юрінком Інтер, 2011. 652 с.
29. Чухно А. А. Економічна теорія: у 2-х т. Київ: ДННУ АФУ, 2010. Т. 2. 628 с.
30. Кінько О.М. Основи економічної теорії: навч. посіб.: у 2-х частинах. Донецьк: ДонНУЕТ, 2010. Ч 1. 91 с.
31. Економічна теорія: політична економія. Підручник / За заг. ред. С.І. Юрія. Київ: Кондор, 2009. 604 с.
32. Політична економія: Підручник / За ред. Ніколенка Ю.В. Київ: Центр учбової літератури, 2008. 632 с.
33. Основи економічної теорії: Підручник / За заг. ред. Шевченко Л. С. Харків: Право, 2008. 448 с.
34. Економічна теорія: Політекономія: Підручник / За ред. В.Д. Базилевича. 6-те вид., перероб. і доп. Київ: Знання-Прес, 2007. 719 с.
35. Злупко С.М. Історія економічної теорії. Київ : Знання, 2005. 719 с.
36. Основи економічної теорії. Посібник для студентів вищих навчальних закладів / За ред. С.В. Мочерного. Київ : Видавничий центр «Академія», 2003. 472 с.
37. Лок Джон Два трактати про правління / пер. з англ. Павла Содомора. Київ: Наш Формат, 2020. 312 с.

38. Неліпа Д.В. Системний аналіз в політології. Підручник. Київ: Центр навчальної літератури, 2019. 304 с.
39. Монастирський Г.Л. Теорія організації: підручник. 2-е видання, доповнене й перероблене. Тернопіль: «Крок», 2019. 368 с.
40. Фергюсон Н. Еволюція грошей. Фінансова історія світу. Київ: Наш формат, 2017. 382 с.
41. Котлер Ф. Конец капитализма? 14 антидотов от болезней рыночной экономики. Москва: Эксмо, 2016. 288 с.
42. Карпюк Г.І. Основи підприємництва: Навчальний посібник для здобувачів професійної (професійно-технічної) освіти. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/pto/2021/04/19/Osnovy%20pidpryyemnytstva.pdf> (дата звернення 24.03.2023 р.)
43. Підприємництво в епоху глобальних трансформацій: виклики та перспективи розвитку : монографія / за ред. П. В. Пашка та Л. Л. Лазебник. Ірпінь: Університет державної фіскальної служби України, 2019. 476 с.
44. Варналій З.С. Основи підприємництва : навч. посіб. Київ: Знання-Прес, 2002. 239 с.
45. Мельничук Н., Непочатенко Н. Фінанси підприємств : підручник. Київ : Центр навчальної літератури, 2019. 504 с.
46. Фінанси. Підручник / І.О. Лютий, С.Я. Боринець, З.С. Варналій та ін., за ред. д.е.н., проф. І.О. Лютого. Київ : Видавництво Ліра-К, 2017. 720 с.
47. Жеребило І. В., Колодій С.К. Методи та інструменти державного регулювання доходів населення: теоретичний аспект. Регіональна економіка. 2018. № 4. С. 85-93
48. Павлюк Т.І. Ринок праці: теорія. методологія, практика: монографія. Вінниця: Видавничо-редакційний відділ ВТЕІ КНТЕУ, 2018. 212 с. URL: <https://ir.vtei.edu.ua/g.php?fname=27218.pdf> (дата звернення 20.04.2023 р.)
49. Волянська-Савчук Л.В., Красовський В.О. Теоретичні засади ринку праці в економічній системі. Економіка і організація управління. 2019. №1(33). С. 21-32 DOI 10.31558/2307-2318.2019.1.3
50. Рубежанська В.О. Наукові підходи до визначення змісту категорії «ринок праці». Економічний вісник Запорізької державної інженерної академії. 2016. Вип. 4-2(04). С. 42-46
51. Глуха Г.Я. Економічне зростання: еволюційно-змістовий аналіз. Академічний огляд. 2013. №1 (38). С. 32-38 URL: http://ir.duan.edu.ua/bitstream/123456789/834/1/ao_2013_1_6.pdf (дата звернення 12.04.2023 р.)
52. Томнюк Т. Л. Фактори забезпечення економічного зростання в Україні. Ефективна економіка. 2018. № 6. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=6399> (дата звернення: 12.04.2023)
53. Доклад Всемирной комиссии по вопросам окружающей среды и развития «Наше общее будущее». Генеральная Ассамблея ООН, 42 сессия, 4 августа 1987 г. 412 с. URL: <https://www.un.org/ru/ga/pdf/brundtland.pdf> (дата звернення 12.04.2023 р.)

54. Жукова Л.М. Роль держави в економічному розвитку: основні теоретичні підходи. *Проблеми економіки*. 2018. №1(35). С. 257-264. URL: https://www.problecon.com/export_pdf/problems-of-economy-2018-1_0-pages-257_264.pdf (дата звернення 17.04.2023 р.)
55. Жаворонок А.В. Теоретичні засади економічних хвиль та циклів розвитку економіки. *Причорноморські економічні студії*. 2018. Вип. 32. С. 207-213. URL: http://bses.in.ua/journals/2018/32_2018/41.pdf (дата звернення 17.04.2023 р.)

СЛОВНИК ТЕРМІНІВ

Термін	Визначення	Тема
Альтернативна вартість виробництва економічного блага	Кількість інших економічних благ, від виробництва яких доведеться відмовитися в умовах обмеженості або рідкості економічних ресурсів.	2
Банк	Комерційна організація, яка займається акумулюванням коштів вкладників, надає кредити, здійснює грошові розрахунки, проводить операції з цінними паперами тощо.	8
Бартер	Безпосередній обмін одного товару на інший товар без участі грошей.	5
Безробіття	Соціально-економічне явище, яке полягає в тому, що частина економічно активного населення є незайнятою, тобто не працює через неможливість працевлаштуватися.	10
Бюджет	План формування та використання фінансових ресурсів для забезпечення завдань і функцій, які здійснюються відповідно органами державної влади, органами влади Автономної Республіки Крим, органами місцевого самоврядування протягом бюджетного періоду.	8
Бюджетна система України	Сукупність державного бюджету та місцевих бюджетів, побудована з урахуванням економічних відносин, державного і адміністративно-територіальних устроїв і врегульована нормами права.	8
Валовий внутрішній продукт	Макроекономічний показник, що характеризує результат виробничої діяльності резидентів в межах економічної території країни і вимірюється сукупною вартістю товарів та послуг, виготовлених ними для кінцевого використання.	2
Валовий національний продукт	Макроекономічний показник, що характеризує сукупну ринкову вартість всіх кінцевих товарів і послуг, які створені ресурсами країни за рік як на її території, так і за кордоном.	2
Валовий суспільний продукт	Макроекономічний показник, що характеризує всю масу економічних благ, яка створена у національній економіці за рік, і розраховується шляхом простого сумування обсягів валової продукції підприємств всіх галузей у вартісному виразі.	2
Вартість товару	Уречевлені суспільні витрати праці на виробництво товару.	5
Вартість товару мінова	Певне кількісне співвідношення (пропорція), в якому один товар обмінюється на інший.	5
Вартість товару споживча	Властивість товару задовольняти потреби людей.	5
Величина попиту	Кількість товару або послуги, яка буде куплена за певною ціною у визначений період часу.	6
Величина пропозиції	Кількість товару або послуги, яку продавці готові продати за певною ціною у визначений період часу.	6
Виробництво	Процес, в якому люди за допомогою засобів праці створюють із предметів праці необхідні їм товари та послуги.	2
Виробнича інфраструктура	Галузі, які обслуговують основне виробництво та забезпечують ефективну економічну діяльність на кожному підприємстві та в економіці в цілому.	2

Термін	Визначення	Тема
Власність	В економічному розумінні це складний комплекс господарських відносин, що об'єктивно складаються між людьми у процесі суспільного виробництва з приводу привласнення його результатів та використання економічних благ. В правовому сенсі це свідомі, цілеспрямовані взаємозв'язки юридичних і фізичних осіб з приводу привласнення благ, що закріплюються системою відповідних прав власності.	3
Власність приватна	Характеризується тим, що засоби і результати виробництва належать приватним особам на основі їх виняткового права на володіння, користування і розпорядження об'єктами власності.	3
Власність суспільна	Характеризується спільним привласненням засобів і результатів виробництва, коли суб'єкти економічних відносин виступають як рівноправні співвласники.	3
Володіння	Фактична наявність майна у конкретних власників і їх спроможність впливати на нього безпосередньо.	3
Галузь права	Окрема підсистема загальної системи права, яка визначається єдністю предмета правового регулювання, та сукупністю правових норм, за допомогою яких регулюються однорідні суспільні відносини.	8
Господарський механізм	Система форм і методів регулювання економічних процесів та суспільних дій економічних агентів на основі використання економічних законів ринку, державних економічних важелів, правових норм та інституційних утворень.	4
Гроші кредитні	Найпоширеніша форма грошей, яка є знаком (символом) вартості, виконує роль загального еквівалента і забезпечує встановлення економічних зв'язків між суб'єктами національної економіки та інших країн.	5
Гроші неповноцінні (монети)	Гроші, номінальна вартість яких перевищує вартість металу, з якого вони виготовлені, і витрати на карбування.	5
Гроші паперові	Наділені примусовим курсом грошові знаки або символи повноцінних грошей, випущені для витрат держави.	5
Гроші повноцінні (монети)	Гроші, номінальна вартість яких в основному збігається з вартістю металу, з якого вони виготовлені.	5
Депозитний інститут	Фінансова установа, яка акумулює внески вкладників та депозити з метою надання кредитів позичальникам.	8
Держава загального (соціального) добробуту	Узагальнена характеристика політики держави, що має на меті надання своїм громадянам низки суспільних благ завдяки державному фінансуванню.	4
Державна політика	Сукупність заходів, курс або напрям дій, що реалізуються в країні державною владою для досягнення визначених кількісних і якісних характеристик суспільного життя.	12
Деформація відносин власності	Суспільно-політичне явище, при якому суть і зміст реальних відносин власності в суспільстві не відповідають їх юридичній формі.	3
Диференціація доходів	Різниця в рівні доходів різних верств і груп населення, зумовлена відмінностями в оплаті праці, неоднаковим відношенням до засобів виробництва, створеного продукту, економічної та політичної влади тощо.	9
Дохід	Потік грошових надходжень в одиницю часу.	9

Термін	Визначення	Тема
Дохід факторний	Дохід, що утворюється внаслідок використання певних факторів виробництва у їх власників.	9
Економічна діяльність	Будь-яка господарська діяльність людей, спрямована на створення економічних благ для задоволення їхніх потреб.	1
Економічна категорія	Узагальнене поняття, яке виражає суттєві сторони явищ і процесів економічного життя.	1
Економічна криза	Сукупність негативних явищ в економіці, які супроводжуються зниженням обсягу виробництва економічних благ, а в найважчих випадках навіть руйнування продуктивних сил.	12
Економічна система суспільства	1) Високоорганізована цілісна сукупність людей та їх груп, які об'єднані різноманітними зв'язками і відносинами в процесі створення економічних благ. 2) Сукупність організованих, взаємопов'язаних економічних агентів, які утворюють цілісну і цілеспрямовану структуру.	4
Економічне благо	Результати суспільного виробництва, будь-які речі, які задовольняють певні потреби людини або суспільства в цілому.	1
Економічне зростання	Поступальний розвиток продуктивних сил, який забезпечує дедалі більше виробництво економічних благ для задоволення потреб суспільства.	11
Економічний агент	Суб'єкт або учасник економічних відносин, який бере участь у виробництві, розподілі, обміні і споживанні економічних благ.	1, 2
Економічний закон	Стійкі, істотні причинно-наслідкові зв'язки та взаємовідносини між явищами й процесами економічного життя.	1
Економічний інтерес	1) Форма вияву потреби, усвідомлене прагнення людини до її задоволення. 2) Користь, вигода, яка досягається в процесі реалізації економічних відносин.	2
Економічний кругообіг	Рух економічних благ та ресурсів між економічними агентами, що супроводжується зустрічним потоком грошових доходів та витрат.	6
Економічний лібералізм	Система ідейних принципів, змістом якої є визнання саморегульованого ринкового механізму господарювання, свободи реалізації інтересів суб'єктів економічних відносин, обмеження державного втручання в економіку.	12
Економічний розвиток	Обумовлений науково-технічним прогресом і впровадженням інновацій розвиток продуктивних сил, який якісно змінює загальну економічну систему суспільства і на цій основі сприяє збільшенню виробництва нових економічних благ.	11
Економічний цикл	Періодичні різноспрямовані коливання економічної активності, обсягу суспільного виробництва, рівня зайнятості та цін.	12
Економічні виробничі відносини	1) Відносини, які складаються між людьми в процесі суспільного виробництва. 2) Система, яка складається із сукупності соціально-економічних та організаційно-економічних відносин між людьми та суб'єктами господарювання в процесі суспільного виробництва.	1, 4
Загальна мета економічної теорії	Дати науково обґрунтовані відповіді на будь-які питання, що стосуються економічного життя суспільства.	1
Зайнятість	Діяльність громадян, яка пов'язана із задоволенням особистих і суспільних потреб і, як правило, спрямована на отримання ними доходу в грошовій або іншій формах.	10

Термін	Визначення	Тема
Зайнятість вільно обрана	Реалізація права громадянина вільно обирати вид діяльності, не заборонений законом (зокрема такий, що не пов'язаний з виконанням оплачуваної роботи), а також професію та місце роботи відповідно до своїх здібностей і потреб.	10
Зайнятість повна	Ситуація, при якій економічно активне населення країни зайняте, тобто працює у наймах або веде власний бізнес.	10
Закон вартості	Об'єктивний закон, який передбачає, що виробництво й обмін товарів мають здійснюватися на основі їхньої вартості, тобто як обмін еквівалентів.	5
Закон Госсена (перший)	В одному безперервному акті споживання корисність кожної наступної одиниці блага зменшується, отже, при досягненні граничного обсягу забезпечується повне насичення даним благом.	5
Закон Госсена (другий)	При заданих цінах на товари та бюджеті споживач максимізує загальну корисність свого кошика, коли відношення граничної корисності до ціни однаково для всіх товарів, які він обрав.	5
Закон попиту	За інших рівних умов залежність між ціною товару та величиною споживчого попиту на нього є зворотною.	5
Закон пропозиції	За інших рівних умов залежність між ціною товару та величиною його пропозиції на ринку є прямою.	6
Заробітна плата	Ціна, яку роботодавець платить за витрачені працівником час та зусилля, і в якій виражається вартість робочої сили як товару.	10
Заробітна плата номінальна	Винагорода працівнику, яка звичайно виплачується йому роботодавцем у грошовій формі, до вирахування з неї податків, зборів і обов'язкових платежів.	10
Заробітна плата реальна	Кількість товарів та послуг, які фактично можна придбати за номінальну заробітну плату.	10
Інвестиційний клімат	Сукупність факторів, які створюють об'єктивні умови інвестування в конкретній країні, на певній території, в галузі економіки.	11
Індекс людського розвитку	Сукупний показник рівня розвитку людини в країні, синонім таких понять, як «добробут», «якість життя» або «рівень життя».	9
Інститут	Сукупність правил, відображених у формальних нормах та неформальних обмеженнях, що структурують взаємодію людей.	3
Інфраструктура ринку	Сукупність інститутів, систем, служб, підприємств, що обслуговують ринок та виконують певні функції щодо забезпечення нормального режиму його функціонування.	6
Капітал	Сукупність усіх технічних, матеріальних і грошових засобів, які використовуються для виробництва товарів і послуг.	2
Карта байдужості	Сукупність кривих байдужості, які побудовані в одній координатній площині.	5
Кінцевий продукт	Товари й послуги, які виробляються та купуються протягом аналізованого періоду для кінцевого споживання (особистого або виробничого), тобто не використовуються як проміжна продукція.	9
Комерціалізація	Форма роздержавлення, яка означає усунення держави від не властивих їй функцій управління господарською діяльністю підконтрольних підприємств і організацій шляхом надання їм самостійності у господарюванні на засадах підприємництва.	3

Термін	Визначення	Тема
Конкуренція	Економічне явище, що виникає в умовах ринкового механізму господарювання і полягає у взаємній боротьбі товаровиробників за найбільш вигідні умови виробництва і продажу товарів або послуг для задоволення їх економічних інтересів.	6
Корисність	Характеристика ступеня задоволення потреби, яку отримує конкретний споживач від споживання товару в певних умовах.	5
Корисність блага гранична	Додаткова корисність, яку споживач отримає від збільшення споживання цього блага на одну умовну одиницю.	5
Користування	Право вилучати з майна його корисні властивості, які надають можливість задовольнити певні потреби.	3
Кредитні відносини	Сукупність економічних відносин, які виникають внаслідок надання кредитором позичальнику коштів у тимчасове користування на умовах їх повернення та сплати визначеної суми за таке користування.	8
Крива байдужості	Графічне зображення сукупності наборів благ, які з точки зору споживача мають для нього однакову загальну корисність.	5
Ліквідність	Властивість цінності бути перетвореною з товарної форми у грошову і навпаки.	5
Людський капітал	Сформований у результаті інвестицій і накопичений людиною певний запас знань, навичок, здібностей, мотивацій і стан здоров'я, які доцільно й ефективно використовуються в тій чи іншій сфері суспільного виробництва.	2
Макроекономічна політика	Розділ державної політики, об'єктом якого є економіка країни в цілому.	12
Метод економічного аналізу	Сукупність способів і засобів вивчення і прогнозування як економіки в цілому, так і окремих її складових елементів.	1
Міжнародні резерви України	Зовнішні фінансові активи України, які визнані світовою спільнотою і можуть бути використані для міжнародних розрахунків.	9
Населення економічно активне	Чоловіки і жінки віком 15-70 років, які пропонують свою робочу силу на ринку праці протягом певного періоду часу.	10
Натуральне господарство	Форма організації суспільного виробництва, при якій соціально-економічні системи виробляють економічні блага виключно для власного внутрішнього споживання.	5
Національний дохід	Макроекономічний показник, який визначається шляхом віднімання (вилучення) від суми чистого національного доходу непрямих податків і є чистим доходом суспільства.	9
Недепозитний інститут	Фінансова установа, у якої позиковий капітал з'являється внаслідок її статутної діяльності.	8
Обмін	Процес придбання чи збуту економічних благ в обмін на інші блага чи за грошові кошти.	2
Організаційно-правова форма підприємництва	Обраний власником юридичний спосіб організації управління його майном в порядку і на умовах, встановлених законодавством України.	7
Основне виробництво	Галузі матеріального виробництва, де безпосередньо виготовляються предмети споживання й засоби виробництва.	2

Термін	Визначення	Тема
Пенсійний фонд накопичувальний	Цільовий позабюджетний фонд, який акумулює страхові внески застрахованих осіб, що обліковуються на накопичувальних пенсійних рахунках та інвестуються з метою отримання інвестиційного доходу на користь застрахованих осіб, пенсійні активи якого використовуються для оплати договорів страхування довічних пенсій або одноразових виплат застрахованим особам.	9
Пенсійний фонд недержавний	Юридична особа, яка має статус неприбуткової організації (непідприємницького товариства), функціонує та провадить діяльність виключно з метою накопичення пенсійних внесків на користь учасників пенсійного фонду з подальшим управлінням пенсійними активами, а також здійснює пенсійні виплати учасникам зазначеного фонду у визначеному законами України порядку.	9
Підприємництво	Самостійна, ініціативна, систематична, на власний ризик господарська діяльність, що здійснюється суб'єктами господарювання (підприємцями) з метою досягнення економічних і соціальних результатів та одержання прибутку.	7
Підприємницькі здібності	Ініціатива (бажання і можливість) організувати виробництво товарів і послуг з використанням всіх необхідних факторів.	2
Податок	Обов'язковий, безумовний платіж до відповідного бюджету або на єдиний рахунок, що справляється з платників податку.	8
Позиковий капітал	Грошові кошти, які їх власник може надати іншій особі (позичальнику) з метою отримання процента.	8
Попит	Бажання й спроможність людей купувати товари та послуги на ринку.	5
Праця	Фізична та інтелектуальна діяльність людини, спрямована на створення економічних благ.	2
Праця абстрактна	Форма праці, яка виражається в розумових і фізичних зусиллях людей під час виробництва товарів і послуг.	5
Праця конкретна	Форма праці, що характеризується визначеною метою, характером операцій, предметом, засобами та результатами.	5
Приватизація	Процес відчуження майна, яке перебуває у загальнодержавній або комунальній власності на користь фізичних і недержавних юридичних осіб.	3
Привласнення	Відносини між людьми, коли людина ставиться до речі як до своєї.	3
Природні ресурси	Все, що може бути використано у виробництві в натуральному стані без обробки (родючі землі, родовища корисних копалин, ліс, вільні площі під забудову і т.п.).	2
Продуктивні сили	Система економічних факторів виробництва на певному історичному етапі їх розвитку, яка обумовлює характер суспільного поділу праці та рівень її продуктивності.	4
Пропозиція	Бажання та спроможність товаровиробників поставити на ринок певну кількість товару або послуги за визначений період часу.	6
Рецесія	Макроекономічне явище, яке полягає в зниженні темпів економічного зростання або в невеликому (некритичному) спаді виробництва.	11

Термін	Визначення	Тема
Ринок	1) Спосіб взаємодії виробників та споживачів економічних благ, що базується на децентралізованому механізмі цінових сигналів. 2) Складна система, до складу якої входять всі суб'єкти ринкових відносин з усіма каналами комунікацій між ними.	6
Ринок праці	Складова ринку факторів виробництва, в якій ринкові відносини між економічними агентами виникають і реалізуються з приводу купівлі-продажу робочої сили.	10
Рівновага ринкова	Стійкий стан ринку, у якому переважна більшість ринкових агентів не зацікавлена у зміні умов купівлі-продажу товару або послуги (ринкової кон'юнктури).	6
Рівновага споживача	Результат вибору, внаслідок якого споживач максимізує загальну корисність набору благ, придбаних за фіксований бюджет.	5
Рідкісність	Характеристика умов споживання товару, зокрема, його наявності у порівнянні з потребою в ньому.	5
Робоча сила	Узагальнена характеристика сукупності розумових і фізичних здібностей людини, що пропонується нею як товар на ринку праці.	10
Роздержавлення	Комплекс заходів економічної політики, спрямованих на зменшення ролі державного сектору в економіці шляхом перетворення державних підприємств та/або майна у такі, що засновані на інших формах власності.	3
Розподіл	Фаза суспільного виробництва, в якій відбувається розподіл благ між економічними агентами.	2
Розпорядження	Право визначати юридичну або фактичну долю майна.	3
Система національних рахунків	Сукупність показників послідовного та взаємопов'язаного опису найважливіших процесів і явищ економіки: виробництва, доходів, споживання, накопичення капіталу та фінансів.	2
Соціальна інфраструктура	Нематеріальне виробництво, де створюються нематеріальні форми багатства та надаються нематеріальні послуги, які відіграють вирішальну роль у всебічному розвитку трудящих, примноженні їхніх розумових та фізичних здібностей, професійних знань, підвищенні освітнього й культурного рівня.	2
Соціальна система	Організована сукупність людей (індивідів), що проявляє властивість цілісності стосовно інших систем або досліджується як одне ціле.	4
Споживання	1) Фаза суспільного виробництва, в якій відбувається використання благ економічними агентами. 2) Видатки домогосподарств на придбання усіх товарів і послуг за певний період часу без урахування коштів, спрямованих на купівлю житла.	2, 9
Споживча поведінка	Процес формування попиту споживачів на товари та послуги.	5
Споживчий вибір	Рішення про придбання або спосіб споживання товару або послуги.	5
Споживчий кошик (індивідуальний)	Множина товарів і послуг, які в певних кількостях споживач купує на визначеному ринку для задоволення власних потреб.	5
Споживчий кошик (ринковий)	Множина товарів і послуг, які в певних кількостях пропонуються на визначеному ринку.	5

Термін	Визначення	Тема
Стейкхолдер	Фізична або юридична особа, яка має легітимний економічний інтерес у діяльності підприємства, тобто певною мірою залежить від нього або може впливати на його діяльність.	4
Суспільне виробництво	Узагальнена назва процесу створення економічних благ. Сукупна організована діяльність людей із перетворення речовин і сил природи у матеріальні і нематеріальні блага, необхідні для їх існування та розвитку.	1, 2
Суспільно-економічна формація	Філософська категорія, яка означає конкретне суспільство на певному історичному етапі його розвитку.	4
Технологічний уклад	Комплексна характеристика технічного і організаційного рівнів продуктивних сил суспільства, які визначають технологію виробництва економічних благ.	12
Товар	Економічне благо, яке використовується для обміну на інші блага.	5
Товарне господарство	Форма організації суспільного виробництва, при якій соціально-економічні системи виробляють економічні блага не тільки для власного внутрішнього споживання, а й для обміну ними з іншими економічними агентами.	5
Фактор виробництва	Всі необхідні елементи, які використовуються для виробництва матеріальних і духовних благ.	2
Фактор економічного зростання	Явище або процес, який відбувається в суспільному виробництві і впливає на можливості, масштаби, якість або інші характеристики економічного зростання.	11
Фіаско ринку	Ситуація, коли ринковий механізм господарювання не здатний виконувати одну або більше зі своїх функцій, внаслідок чого деякі економічні блага або взагалі не можуть бути запропоновані споживачеві, або пропонуються за завищеними чи заниженими цінами.	12
Фінанси	Особлива форма економічних відносин, які виникають при розподілі та перерозподілі вартості суспільного продукту і полягають у формуванні централізованих і децентралізованих фондів суспільного призначення.	8
Фінансова система	1) Сукупність окремих взаємопов'язаних елементів фінансових відносин, які існують в реальному грошовому обороті та разом виконують функції щодо створення, розподілу і використання фондів грошових коштів. 2) Особлива форма економічних відносин, що складаються між державою з одного боку, фізичними та юридичними особами з іншого боку, між державними органами, підприємствами, установами та організаціями, а також між державами та міжнародними інститутами з приводу створення, розподілу і використання фондів грошових коштів.	8
Фінансове право	Публічна галузь права, яка за допомогою сукупності юридичних норм регулює суспільні відносини щодо створення, розподілу і використання фондів грошових коштів (фінансових ресурсів).	8

Термін	Визначення	Тема
Фінансові ресурси	Сукупність всіх грошових коштів в централізованих і децентралізованих фондах, які є в розпорядженні держави, суб'єктів господарювання, домогосподарств та використовуються ними для здійснення всіх видів економічної діяльності, спрямованої на задоволення особистих і суспільних потреб.	8
Ціна	Форма грошового виразу вартості та цінності товару.	5
Цінність	Оцінка суб'єктом ступеня корисності товару для себе.	5
Чистий національний продукт	Макроекономічний показник, що характеризує сукупну ринкову вартість всіх кінцевих товарів і послуг, які створені ресурсами країни за рік як на її території, так і за кордоном, тобто валовий національний продукт, за вирахуванням амортизації основного капіталу.	2

Навчальне видання

Кравцов Олександр Олексійович
Основи економічної теорії
Навчальний посібник

Підписано до друку 22.05.2023 р.
Формат 84x108 1/16. Ум. друк. арк. 21,84.
Тираж 300 пр. Зам. № 22/05-23-38.

OKTAN PRINT s.r.o.
5 května 1323/9, Praha 4, 140 00
www.oktanprint.cz
tel.: +420 770 626 166
jako svou 175. publikaci
Vydání první

Донецький національний університет економіки і торгівлі імені
Михайла Туган-Барановського,
вул. Віктора Оцерклевича, 13, м. Кривий Ріг, 50042
ДК № 4929 від 07.07.2015 р.